

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
Енциклопедичний словник-довідник

Випуск 4
Предметно-тематична частина: П–Я

Київ 2013

Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 4. Предметно-тематична частина: П–Я / Відп. ред. М.М. Варварцев. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — 357 с.

Випуск 4 є продовженням започаткованого в 2009 р. словника, присвяченого історії міжнародних відносин України. У виданні висвітлюються події політики, економіки, культури від часів Давньоруської держави до початку ХХІ ст.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає і бере участь у взаєминах із зарубіжним світом.

Редакційна колегія:

М.М. Варварцев (відповідальний редактор),
С.В. Віднянський (керівник авторського колективу), *О.М. Горенко*,
О.А. Іваненко (відповідальний секретар), *А.Ю. Мартинов*.

Рецензенти:

М.Л. Головка, доктор історичних наук, професор
О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор

Авторський колектив:

Бажан О.Г., Варварцев М.М., Віднянський С.В., Вортман Д.Я., Галушка А.А.,
Галушко К.Ю., Горенко О.М., Горобець В.М., Гула К.О., Гуменюк О.А.,
Гуржій О.І., Добржанський О.В., Зашкільняк Л.О., Іваненко О.А.,
Ковальчук О.О., Котляр М.Ф., Кривець Н.В., Мартинов А.Ю., Матвєєва Л.В.,
Михайловський В.М., Мицик Ю.А., Мікеладзе В.Р., Панашенко В.В.,
Папакін А.Г., Петренко Є.Д., Піскіжова В.В., Плахонін А.Г., Примаченко Я.Л.,
Реєнт О.П., Руккас А.О., Себта Т.М., Станіславський В.В., Стрикун І.С.,
Трощинський В.П., Циганкова Е.Г., Черевко О.С., Чухліб Т.В., Чучко М.К.,
Шандра В.С., Шепель Л.Ф., Ясь О.В.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 5 від 30 травня 2013 р.

ПЕРЕДМОВА

Набуття Україною державної незалежності 1991 р. набагато посилило значення міжнародних факторів у її суспільно-політичному, економічному і культурному розвитку. Розв'язання великої низки проблем, що постають перед країною, перейшло у сферу міждержавних відносин — двосторонніх і багатосторонніх. Важливі позиції у їх здійсненні цілком природно обійняла дипломатія. Нині Україна підтримує повномасштабні дипломатичні зносини з понад 170 державами всіх континентів, співпрацює у численних регіональних і світових організаціях, в універсальній і найвпливовішій з них — Організації Об'єднаних Націй, біля витоків якої стояла поряд з іншими країнами-засновницями. Вона є стороною кількох тисяч міжнародно-правових актів.

Процеси глобалізації і взаємозближення народів та держав, що розгорнулися найбільш інтенсивно від 20 ст., позначаються на стрімкому зростанні зв'язків України із зарубіжжям, справляючи неминучі впливи на стан і динаміку зрушень у її внутрішньому житті.

В умовах всеохоплюючих перетворень у світі сама категорія «міжнародні відносини» поповнюється новим змістом і дедалі відходить від формул, які склалися за доби панування монархічного принципу державного устрою і окреслювали формат лише політичних і воєнно-політичних подій та явищ, тобто зосереджували увагу на зовнішньо-політичній діяльності державних інституцій. Окрім політиків і дипломатів, до справ, які мають міжнародний характер, долучаються маси людей різних професій, станів, конфесій, не обтяжених взагалі державними посадами. Їх інтереси сягають торгівлі, промислового виробництва, мистецтва, літератури, освіти, науки тощо. Те, що відбувається поза міждержавними угодами і протоколами, досить часто найглибше впливає на баланс міжнародних відносин, трансформуючись, зрештою, в імперативи самих політиків.

Картину таких наслідків відображає «народна дипломатія» — публіцистичний термін, який останнім часом входить і в історіографію, засвідчуючи явище, закорінене ще у попередніх епохах. Адже до «нетрадиційної» дипломатії вдавалися й державні мужі середньовіччя, послаючи за кордон зі своїми дорученнями ченців, неогоціантів, письменників, на посади консулів призначали найчастіше власників торговельних фірм і банків, знаних у міжнародних ділових колах.

Від України, яка впродовж різних періодів втрачала державність, її презентантами за кордоном виступали ті, хто працював у громадських організаціях, освітянських закладах, в економіці. Саме в цих умовах

виникають центри посередництва — товариства, періодичні видання, де обмін духовними набутками й інформацією беруть на себе діячі літератури і науки. Завдання такої ініціативної праці виразно схарактеризувала 1903 р., називаючи себе «ученицею» Драгоманова, Леся Українка у листі до проф. Римського університету Анджело Де Губернатіса, відомого в Європі популяризатора культурних цінностей різних народів: «...Усіма засобами, якими я володію, сприяти поширенню українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед інших народів Європи» (лист від 2 січня 1903 р., відділ рукописів Центральної національної бібліотеки в м. Флоренції). На хвилі громадських і професійних зв'язків від другої половини 19 ст. в університетах і наукових товариствах Центральної і Західної Європи по-жвавлюються студії української літератури, мови, історії і географії, що заклали підвалини міждисциплінарної науки україністики — в Німеччині, Італії, Франції, Великій Британії, Австро-Угорщині та інших країнах. До чинників взаємодії з народами та їх культурами приєдналися масові еміграційні рухи і утворення українських діаспор, як також заснування поселень іноземних колоністів в Україні. Більш давню історію мають зв'язки, якими позначена поява і поширення на українських землях різних релігійних течій.

Особливої уваги заслуговує історичний досвід України у творенні й функціонуванні власних зовнішньополітичних служб, що забезпечували пряме представництво її інтересів на державному рівні. Активні дії на зовнішньополітичному відтинку, які супроводжувалися укладанням угод і договорів, династичних шлюбів та обмінами посольств, демонструвала Київська Русь. Дипломатію Української козацької держави під проводом Богдана Хмельницького очолювали і здійснювали органи її військової організації — Рада генеральної старшини, Генеральна військова канцелярія і особисто гетьман. Триваюча від тих часів перерва у формуванні самостійних політичних відносин завершилася на початку 20 ст. з постановом українських урядів різного напрямку, у складі яких уперше виникли спеціалізовані зовнішньополітичні відомства, а їх першочергові зусилля зводилися до боротьби за дипломатичне визнання своїх урядів, організації посольств, місій і консульств.

Міжнародні відносини України — тема, якою переймається не одне покоління вітчизняних та зарубіжних дослідників. Її історіографія, проте, є досить строкатою щодо вибору й розробки проблем і сюжетів. Заповнення існуючих лакун і прогалин завдяки введенню в обіг незайманих історичних джерел, що розпочалося від 90-х рр. минулого століття, змінює стан дослідження на краще. На порядку денному постають питання створення узагальнюючих праць, присвячених як окремим періодам, так і в цілому історії міжнародних зв'язків України.

Пропонований читачеві словник має на меті сприяти розвитку студій у напрямі комплексного відтворення подій і процесів. Форма довідкового видання енциклопедичного типу дає можливість сконцентрувати різнопланову інформацію у вигляді тематичних і біографічних статей, допомогти у пошуку відповідних відомостей тим, хто викладає і вивчає курси з історії міжнародних відносин, слугувати орієнтиром для подальших наукових розвідок теми. Водночас слід зробити застереження: сучасний стан досліджень міжнародних зв'язків України накладає певні межі на добір статей словника і тим самим на вичерпність висвітлення окремих тем.

Обрана структура словника складається зі статей, які можна згрупувати за спільними ознаками. Передусім це матеріали про держави, історія яких у різні епохи перетинається з історією України, а також про основні міжнародні договори, конференції й конгреси, де Україна виступає їх суб'єктом або об'єктом. У словнику відведено місце для характеристики українських міст, що формувалися й набували розвою як осередки загальноєвропейських торговельно-економічних шляхів. Статті про національні меншини містять розповіді про етноси, які осіли на українських землях унаслідок переселення з-за кордону. Видання включає й відомості про інституції — політичні, громадські, науково-освітні, літературні, створені з метою взаємопізнання і співпраці між Україною і зарубіжжям. У словнику також йдеться про періодичні видання, які приділяють головну увагу ознайомленню громадськості різних країн з поточними подіями, історією та культурою України. Широкі пласти історичних фактів містять біографічні довідки про вітчизняних і зарубіжних державних і громадських діячів, істориків, літераторів, митців, науковців, праця яких залишила «українські» сліди у всесвітній історії.

Для зручності користування видання розподілено на дві частини — тематично-предметну і біографічну. Статті розміщуються за абеткою і супроводжуються бібліографічним апаратом.

Хронологічні рамки словника обіймають період від часів Київської Русі до початку ХХІ ст. Датування подій здійснюється за діючим у згадуваних країнах календарним стилем.

Словник ініційовано і підготовлено у відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ за участю співробітників інших наукових підрозділів Інституту, а також споріднених академічних установ та вищих навчальних закладів.

СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами
ГУАМ — Організація за демократію і економічний розвиток
ДНЯЗ — Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
НАТО — Організація Північноатлантичного договору
НДР — Німецька Демократична Республіка
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
ОБСЕ — Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОВД — Організація Варшавського договору
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ПАР — Південно-Африканська Республіка
ПЗМ — «Партнерство заради миру»
РЕВ — Рада Економічної Взаємодопомоги
РЄ — Рада Європи
РКП (б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РФ — Російська Федерація
СКВУ — Світовий конгрес вільних українців
СКУ — Світовий конгрес українців
СНД — Співдружність Незалежних Держав
СОТ — Світова організація торгівлі
США — Сполучені Штати Америки
УВАН — Українська вільна академія наук
УВУ — Український вільний університет
УІЖ — Український історичний журнал
УКС — Український комітет славістів
УНР — Угорська Народна Республіка
УНР — Українська Народна Республіка
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ЦСІ — Центральноевропейська ініціатива
ЧСР — Чехословацька республіка
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

П

ПАДУАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найстаріших університетів Європи. Заснований 1222 в м. Падуя (Італія) студентами і професорами першого в країні — Болонського університету у складі теологічного і правничого факультетів, до яких згодом прилучився медичний. Нині на його 13 факультетах навчаються 65 тис. студентів.

У середні віки П.у. увійшов до мережі головних науково-освітніх центрів Західної і Східної Європи, де навчалися і працювали багато видатних діячів культури і науки епохи Відродження, в тому числі Лудовіко Аріосто, Галілео Галілей, Джованні Піко делла Мірандола, Торквато Тассо, Микола Коперник, Франциск Скорина. Цієї і наступної доби — бароко у П.у. регулярно набувала освіту молодь з українських земель Польського королівства і Великого князівства Литовського. Вперше українські студенти з'явилися тут у 14 ст. Серед тих, хто поглиблював свої знання в Падуї, були Юрій Котермак з Дрогобича — перший український автор друкованої книги, виданої 1483 у Римі, мислитель і письменник Станіслав Оріховський (1513–1566) з Перемишля — «український демосфен», широку популярність якому в Європі надали виступи на захист християнської цивілізації від турецької загрози.

Від 1592 українці в П.у. гуртувалися у спільній з поляками, литовцями й білорусами студентській громаді. Відтоді аж до 1745 у заведеній нею метриці «польської нації», власноручно зареєструвалися 2359 осіб. У записах деяких з них національна самоідентифікація позначалася: «рутен», «русин», «роксолан». Вони брали активну участь в організації навчального процесу в університеті, зібраннях корпорації, працювали на її виборних посадах. Велику кількість студентства презентувала українська шляхта — Вишневецькі, Заславські, Острозькі та ін., а також польська і литовська (Радзивілли, Сапіги тощо), представники німецького бюргерства, діяльність яких була тісно пов'язана з державною адміністрацією, судами, церковною ієрархією, торгівлею та цехами у містах на українських землях. Для багатьох П.у. ставав місцем завершальних студій після навчання в університетах Болонії, Рима, Кракова, Базеля. Тут же продовжували освіту також студенти Києво-Могилянської академії. Протягом кількох століть П.у. служив джерелом поповнення провідної культурної, церковної, військової верстви українського козацтва. Вихованцями його були визначний поет і теоретик мистецтва поезії кінця 16 — поч. 17 ст. Кипріян, релігійний і політичний діяч І. Курцевич–Булига, який став сподвижником гетьмана П. Конашевича–Сагайдачного,

корсунський полковник, герой визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького Станіслав Мрозовецький (загинув під Збаражем 1649) та ін. На студії до П.у. приїздили з різних місцевостей України, найчастіше зі Львова: 1591 — Іоанн Альнпек — відомий в місті німецький аптекар і письменник, 1592 — брати з грецького купецького роду Корняктів тощо. У Падуї продовжували наукову кар'єру виконавці докторських студій, обіймаючи потім посади професорів, серед яких у 1670-х рр. був Михайло Боїм. Ще раніше сюди перейшов з Болонї, де отримав 1449 докторат з медицини, математик і астроном Мартин Іоан (родом з Перемишля).

У 19 ст. П.у. здійснював зв'язки з усіма університетськими центрами України. Від 1836 його випускник Т. Ванцетті працював професором у Харківському університеті, де здобув визнання авторитетного в Європі фахівця з оперативної хірургії та офтальмології, а, повернувшись 1853 до альма-матер, навчав вже італійську молодь набутими в Україні знаннями. Обидва університети налагодили також обмін науковими препаратами — з ініціативи проф. анатомії П.у. Л. Брунетті, якого харківські вчені обрали 1868 своїм почесним членом. Його працями послуговувався в ці роки й медичний факультет Новоросійського університету в Одесі. У Києві першими в 1830-х рр. встановили наукові контакти з П.у. ботаніки, організувавши обмін насінневим матеріалом для своїх ботанічних садів і дослідницькими публікаціями. Серед науковців П.у. постали зацікавлення проблемами історії та сучасного становища України, до яких привернув увагу своїм подорожнім звітом проф. судової медицини А. Томассія — «Поїздка до Києва» (1898), перевиданим у Падуї 1902 окремою книжкою під назвою «Святий Київ». Проголошення державної незалежності України в 1991 надало новий поштовх науково-освітньому співробітництву Падуанського, Київського та інших університетів обох країн.

Лит.: Archiwum nacji polskiej w uniwersytecie padewskim. — Wrocław, 1971, 1972, t. 1–2; Наливайко Д.С. Україна і європейське Відродження // Вітчизна, 1972, № 5; Goleniščev-Kutuzov I.N. Rinascimento italiano e le letterature slave dei secoli XV e XVI. — Milano, 1973, vol. 1; Пахльовська О.Є.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст. — К., 1990; L'università in Italia fra età moderna e contemporanea. — Bologna, 1991.

М.М. Варварцев.

ПАКИСТАН. Ісламська республіка Пакистан (Pakistan) — держава на півдні Азії. Площа 803,9 тис. км². Населення 177,8 млн. осіб (2013): панджабці, пуштуни, белуджі, кашмірці та інші. Державна мова — урду, офіційна — англійська мова. Столиця м. Ісламабад (до 1959 Карачі). За

формою державного устрою П. федерація. Глава держави — президент, виконавчу владу здійснює уряд, законодавчу — двопалатний парламент. П. вступив до ООН 1947.

Перші державні утворення на території П. виникли в 3-му тисячолітті до н.е. В 1-му тисячолітті сформувалися індо-арійські держави. У 8 ст. н.е. тут зміцнилися мусульманські держави. У 19 ст. територія П. входила до колонії Британська Індія. 1947 було проголошено незалежність П. В 1947–1948, 1965 П. воював із Індією за спірний штат Джамму і Кашмір. 1971 від Західного Пакистану відділився Східний Пакистан — Бангладеш. 1976 П. відновив дипломатичні відносини із Індією. В 1977–1988 у П. при владі були військові на чолі з генералом Зія-уль-Хаком. П. став базою для афганських моджахедів під час радянської війни в Афганістані у 1979–1988. В 1990-ті при владі в П. змінилися кілька цивільних урядів, але систему «ісламської демократії» побудувати не вдалося. У травні 1998 П. провів випробування власної ядерної зброї, після чого до влади повернулися військові на чолі з генералом П. Мушаррафом. Після вбивства у грудні 2008 лідера опозиції Беназір Бхутто він був вимушений залишити посаду президента, загострилася боротьба за владу між військовими та ісламістами. Після вбивства солдатами спецназу США лідера терористичного угруповання «Аль-Каїда» Усами бін Ладена 2010 П. призупинив транзит вантажів НАТО до Афганістану. 2012 транзит було відновлено на умовах надання П. фінансової допомоги США. Внутрішньополітична ситуація в країні залишається непевною. Сепаратистські рухи існують не лише у Кашмірі, а й Північно-Західній Прикордонній провінції (пуштуни) та Белуджистані.

Українсько-пакистанські відносини почали розвиватися від 31 грудня 1991 — часу визнання П. незалежності України. 16 березня 1992 Україна і П. встановили дипломатичні відносини. У липні 1994 відбувся перший візит пакистанського міністра закордонних справ в Україну. У серпні 1995 країни домовилися про військово-технічне співробітництво: вже 1996 Україна продала П. 180 танків. Після проведення у травні 1998 П. ядерних випробувань двосторонні відносини опинилися у кризовому стані. У серпні 2010 Україна надала гуманітарну допомогу населенню П., яке постраждало від катастрофічної повені. У серпні 2012 Сумське НВО імені Фрунзе виробило 12 насосів для обладнання пакистанської атомної станції «Чашма». У жовтні 2012 в Києві відбулися чергові українсько-пакистанські міждержавні консультації на рівні міністерств закордонних справ. Внутрішньополітична нестабільність та зовнішньополітична напруга, в яких перебуває П., перешкоджають нормальному розвитку двосторонніх відносин.

Лит.: Ганковський Ю.В. История Пакистана. — М.1991; Москаленко В.Н. Внешняя политика Пакистана. — М., 1984; Бхутто Б. Дочь Востока. —

М., 1991; Плешов О. Ислам и демократия. Опыт Пакистана. — М., 1996; Белокреницкий А. Энциклопедия Пакистана. — М., 2000.

А.Ю. Мартинов.

ПАЛЕСТИНА — країна на Близькому Сході в західній частині Азії. Площа (визначена 1947 ООН) — 14,1 тис. км². Населення — 4,1 млн. осіб (2011).

П. — «Свята земля» для іудеїв, мусульман і християн. На межі християнської ери тут розгорталися події Нового Заповіту. Після розпаду Римської імперії П. відійшла під контроль Візантії, 636 її завоювали араби. 1099–1187 тут існувало Єрусалимське королівство, засноване хрестоносцями. У 16 ст. П. увійшла до складу Османської імперії. Після Першої світової війни стала підмандатною територією Великої Британії. 29 листопада 1947 ООН прийняла резолюцію про поділ території П. на дві держави: єврейську та арабську (не була створена). Після проголошення незалежності Держави Ізраїль (1948) палестинці розпочали боротьбу за створення власної держави. 1964 збройну боротьбу розгорнула Організація визволення Палестини на чолі з Я. Арафатом. Палестинці часто вдавалися до терористичної тактики боротьби, що обумовило суперечливе ставлення до їхніх намірів з боку світової громадськості. 1993 Ізраїль і Організація визволення Палестини домовилися про створення Палестинської автономії на території завойованого Ізраїлем у 1967 сектору Газа та Західному березі річки Йордан з центром у м. Рамалла. 2000 президент США У. Клінтон запропонував кінцевий план створення палестинської державності, але він зазнав фіаско. Після смерті Я. Арафата (2004) у палестинському русі стався розкол. Владу у секторі Газа захопило ісламістське угруповання Хамас, яке домовилося 2011 з Організацією визволення Палестини про формування єдиного уряду за результатами загальних виборів 2013.

Українсько-палестинські відносини «неформально» були започатковані за радянських часів, коли понад 10 тис. палестинських студентів навчалися у вузах України. Відтоді у секторі Газа та на Західному березі річки Йордан проживають близько п'яти тисяч змішаних українсько-палестинських родин. У грудні 1991 палестинський лідер Я. Арафат висловлював зацікавлення у дипломатичних відносинах із Україною, які були встановлені у квітні 1999 під час його візиту до Києва. У серпні 1999 з нагоди 70-ліття Я. Арафат був нагороджений орденом Ярослава Мудрого Першого ступеня. У січні 2002 до Києва прибув перший палестинський посол. 2003 Україна підтримала реалізацію поетапного плану утворення держави Палестина. Під час кожного загострення палестинсько-ізраїльських відносин Україна висловлювалася за мирне врегулю-

вання з урахуванням інтересів безпеки арабів та євреїв. У листопаді 2012 Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію про надання П. статусу держави-спостерігача. Українська делегація утрималася від голосування із цього питання.

Лит.: Медведко А. Этот Ближний бурлящий Восток. — М., 1988; История Палестины. — Иерусалим, 2000; Палестинская национальная администрация: история создания и международной легитимации. — М., 2004; История арабо-израильских войн. — М., 2006.

О.М. Горенко.

ПАНАМА, Республіка Панама (Panamá, República de Panamá) — держава в Центральній Америці. Площа (включно із зоною Панамського каналу) — 75,5 тис. км². Населення 3,4 млн. осіб (2010). Державна мова іспанська. Столиця м. Панама. П. — президентська республіка. Законодавча влада належить однопалатному парламенту. Виконавчу владу здійснює уряд (рада кабінету).

Найдавніше населення П. становили індіанці. 1501 територію П. захопили іспанці, 1821 вона увійшла до складу Великої Колумбії, а після розпаду останньої — до Нової Гранади (1830). Але 1903 США відділили територію П. від Колумбії заради контролю над каналом між Тихим та Атлантичним океанами, будівництво якого розпочалося 1879 і було завершено 1914. Від 1945 П. член ООН. 1979 вона підписала угоду із США про поетапну передачу їй суверенітету над Панамським каналом до 2000. Канал залишається понині важливою міжokeанською комунікацією, якою активно користуються кораблі під українським прапором.

Після 1991 українсько-панамські відносини розвивалися у загальному контексті відносин України з країнами Центральної Америки. П. визнала незалежність України 16 травня 1992. Дипломатичні відносини встановлено 21 травня 1993. Свого посла у П. Україна призначила 21 січня 2012, який є за сумісництвом послом у Коста-Ріці. Першим двостороннім договором (17 квітня 1993) передбачалося надання технічної та гуманітарної допомоги українським морякам, яка на кораблях проходили Панамським каналом. У травні 2012 П. запровадила безвізовий режим для громадян України.

Лит.: Мирзоян Р. Отторжение территории Панамы от Колумбии и строительство Панамского канала. — М., 1973; История стран Латинской Америки. — М., 1999.

О.М. Горенко.

ПАРАГВАЙ, Республіка Парагвай (Paraguay, República del Paraguay) — держава в центральній частині Південної Америки. Територія 406,8 тис. км². Населення 6 млн. 337 тис. осіб (2010). Офіційні

мови — іспанська і гуарані. Столиця — м. Асунсьйон. П. — президентська республіка. Законодавча влада представлена двопалатним Національним конгресом. Виконавча влада належить президенту, який формує уряд — раду міністрів. П. — член ООН з 1945, Організації американських держав з 1948, Латиноамериканської економічної системи з 1975.

До Нового часу територію П. населяли індіанські племена. У 1524 її територію відкрив португалець А. Гарсія. 1537 іспанські конкістадори заснували тут фортецю Асунсьйон, яка поклала початок іспанській колонії Парагвай. Згодом її було включено до віце-королівства Перу, а в 17 ст. перетворено на самостійне генерал-губернаторство. 1609 заснують свої поселення єзуїти. Згодом вони були об'єднані в теократичну Єзуїтську державу, яка номінально підпорядковувалася Іспанії й проіснувала з 1610 по 1767. З 1777 територія П. була включена до складу королівства Ла-Плата. 14 травня 1811 проголошено незалежність країни, а 1813 Національний конгрес проголосив П. республікою. Конституція 1841 встановила президентську форму правління. Протягом 1954–1989 у країні правив диктатор А. Стресснер. У 1980-ті у П. розпочався суперечливий процес демократизації. З початку 21 ст. П. бере активну участь у процесі інтеграції латиноамериканських держав.

Перші українці в П. з'явилися наприкінці 19 ст. Протягом 1880–1914 сюди прибули тисячі українських емігрантів. 1925–1926 до них приєдналися переселенці з Аргентини. Більшість українців оселилася тут у 2-й пол. 1930-х рр. Процес переселення тривав і після 1945. Станом на 1950 українська діаспора у П. складала приблизно 11 тис. осіб. Головне місце їх поселення — територія Итапуа — регіон на кордоні з Аргентиною. Тут існують колонії «Nueva Ucrania» (Нова Україна), «Nueva Volyn» (Нова Волинь) та ін. Нині у П. близько 10–12 тис. осіб українського походження.

Українсько-парагвайські міждержавні відносини були започатковані 1 квітня 1992, коли П. визнав незалежність України. 26 лютого 1993 були встановлені дипломатичні відносини. Починаючи з 1997 посол України в Аргентині (за сумісництвом) представляє Україну й у П. Від 2004 посол П. у Ватикані є (за сумісництвом) послом в Україні. У лютому 2008 відбувся перший в історії двосторонніх відносин візит в Україну міністра закордонних справ П. У квітні 2012 проходив перший візит до П. міністра закордонних справ України, в результаті якого було підписано Договір про дружбу і співробітництво між обома країнами.

Лит.: История стран Латинской Америки. — М., 1999; Строганов А.И. Латинская Америка в XX веке. — М., 2002; Кириченко В.П. Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки. — К., 2003; Євтух В.Б. та ін. Українська діаспора: Соціологічні та історичні студії. — К., 2003.

О.М. Горенко.

ПАРИЗЬКА КОМУНА 1871 — уряд, що здійснював владу в Парижі з 18 березня по 28 травня 1871. Створений після франко-пруської війни 1870–71, унаслідок якої пруські війська окупували значну частину Франції.

Спроба уряду А. Тьера роззброїти національну гвардію в ніч з 17 на 18 березня 1871 і зняти з Монмартра придбані коштом парижан гармати спровокувала повстання в Парижі, внаслідок якого влада в місті перейшла до Центрального комітету національної гвардії, що 28 березня передав свої повноваження Паризькій комуні (обраній 26 березня за участю лише половини виборців). Уряд Тьера та регулярні війська втекли до Версаля. До складу П.к. входило 9 комісій, очолюваних делегатами з повноваженнями міністрів, — військова; продовольча; фінансів; юстиції; громадської безпеки; праці, промисловості й обміну; громадських служб; зовнішніх зносин; освіти. Загальне керівництво здійснювалось Виконавчою комісією (з 1 травня — Комітет громадського порятунку). З політичної точки зору П.к. складалася з двох груп — «більшості», до якої належали неоякобінці, «радикали» чи «незалежні революціонери», бланкісти, та «меншості», де переважали прудоністи. П.к. проголосила відділення церкви від держави; реформу освіти, що передбачала запровадження безкоштовного та обов'язкового шкільного навчання; виборність суддів, чиновників; заміну постійної армії національною гвардією; звільнення парижан від квартплати на 9 місяців з жовтня 1870 тощо. Упродовж березня–квітня 1871 у французьких провінційних містах — Ліоні, Тулузі, Марселі та ін. — були здійснені невдалі спроби встановлення комун. 21 травня урядові війська («версальців») вступили до Парижа. Протягом «кривавого тижня» (21–28 травня) загинуло близько 20 тис. комунарів. Жорстокі бої точилися 28 травня в районі кладовища Пер-Лашез, того ж дня пала остання барикада Парижа — на вулиці Рампонно.

У збройних силах П.к. поряд із французами перебували поляки, росіяни, італійці, угорці, бельгійці, і зокрема, офіцер штабу Я. Домбровського — українець В. Потапенко, який після повернення в Росію був засланий до Сибіру. Повідомлення про П.к. містила періодична преса, що видавалася в Україні, — газети «Киевлянин», «Киевский телеграф», «Новоросийский телеграф», «Одесский вестник» тощо. На сторінках львівської газети «Rękodzielnik» (1869–1872) було оприлюднено заклик реалізувати в Галичині запроваджену П.к. заборону нічної праці пекарів. У іншому львівському виданні — «Gazeta narodowa» — публікувалися відозви й розпорядчі документи П.к. Популяризації відомостей про суспільно-політичне життя Франції багато уваги приділяли народники у виданнях «Набат», «Работник», а також «Община», де 1878 опубліковано вітальний лист одеситів французьким робітникам з нагоди річниці П.к.

Лит.: Арну А. Народная история Парижской Коммуны. — Пг., 1919; Бачинський А.Д. Паризька Комуна і революційний рух на Півдні України // УІЖ, 1961, № 2; Фролкін М.М. Паризька комуна і Україна. — К., 1971; Виговський І.І. З історії поширення ідей Паризької Комуни на Україні (70-ті pp. XIX ст.) // УІЖ, 1981, № 3; Néré J. Précis d'histoire contemporaine. — Paris, 1991.

О.А. Іваненко.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919–1920 — міжнародний форум держав-переможниць у Першій світовій війні. Тривала від 18 січня 1919 до 21 січня 1920 (з перервами). Була скликана державами-переможницями у Першій світовій війні у Парижі для розробки й укладення мирних договорів з переможеними країнами Четверного союзу та визначення нових післявоєнних кордонів в Європі і остаточного підбиття підсумків війни. В роботі конференції взяли участь представники 27 країн, які воювали на боці Антанти. Основні питання післявоєнного устрою світу вирішувалися на конференції державами Антанти (Великою Британією та Францією) і США (радянську Росію, яка уклала сепаратний мирний договір з Центральними державами, не було запрошено). Переможені держави (Німеччина та її союзники — Австрія, Угорщина, Болгарія і Туреччина) були допущені на П.м.к. лише для вручення їм текстів уже підготовлених мирних договорів. Основними органами конференції були: «Рада десяти», до якої входили по два представники від США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії; «Рада п'яти», яка складалася з міністрів закордонних справ цих же держав. Головну роль на конференції відігравала Найвища рада — «Рада чотирьох» у складі президента США В. Вільсона, прем'єр-міністрів Великої Британії Д. Ллойд-Джорджа, Франції Ж. Клемансо та Італії В. Орландо. Настрій і наміри переможців досить влучно передають слова президента Франції Р. Пуанкаре на офіційному відкритті конференції: «Панове, рівно сорок вісім років тому у Дзеркальному залі Версальського палацу було проголошено Німецьку імперію. Сьогодні ми зібралися тут для того, щоб зруйнувати та змінити все, що було створено того дня».

У ході тривалих дебатів і обговорення мирних договорів із переможеними країнами (на конференції було утворено 52 комісії з підготовки умов договорів з окремих проблем) виявилися серйозні протиріччя між основними учасниками переговорів, але в кінцевому підсумку в більшості випадків було досягнуто компромісів. Підготовка договорів формально велася на основі т. зв. «14 пунктів президента Вільсона», тобто при визначенні кордонів післявоєнної Європи слід було виходити з принципу національності й самовизначення, а головною умовою після-

воєнного устрою повинно було стати створення більш справедливого й демократичного порядку, який виключав би повторення світової війни і забезпечив би мир через роззброєння та заснування Ліги Націй як інструменту миру. 28 квітня 1919 було затверджено Статут Ліги Націй, який увійшов як складова частина до всіх мирних договорів. З «14 пунктів» також впливало, що таємні домовленості між союзниками не повинні були братися до уваги, однаке вони постійно впливали на вироблення умов післявоєнного устрою світу.

На конференції було укладено п'ять мирних договорів. Основою післявоєнного врегулювання в Європі став *Версальський мирний договір* країн Антанти і Німеччини (28 липня 1919), яку було оголошено головним винуватцем у війні. За договором Німеччина втрачала 1/7 частину території, 1/12 частину населення, позбавлялася всіх колоній, які були поділені між державами-переможницями. Зокрема, згідно з договором Франції поверталися її землі — Ельзас і Лотарингія, а також передавалися вугільні шахти Саару, однаке цей район на 15 років переходив під управління Ліги Націй. Німеччина передавала Польщі Познань, частину Верхньої Сілезії, райони Померанії та Східної Пруссії, яку відділяв від території Німеччини Польський (Данцизький) коридор, що відкривав Польщі вихід до Балтійського моря. Бельгія отримувала округи Ейпен, Мальмеді та Морене після плебісциту, Данія — північну частину Шлезвігу; Мемель (Клайпеда) переходив у відання держав-переможниць (в 1923 був приєднаний до Литви), а Данциг (Гданськ) оголошувався вільним містом під захистом Ліги Націй. Німеччині заборонялося тримати в армії більш як 100 тис. вояків, мати військово-повітряний і підводний флоти, важку артилерію тощо. Німеччина мусила сплачувати державам-переможницям репарації, загальний обсяг яких становив 132 млрд золотих марок, що аж ніяк не відповідало реальним можливостям переможеної й урізаної у своїх кордонах країни. Отже, Версальський договір поставив Німеччину, її народ, який, до речі, на той час уже скинув режим, що розв'язав цю загарбницьку війну, у надзвичайно складне становище і відтак не міг стати основою тривалого й міцного миру.

Країни Антанти не виявилися милосердними і щодо інших переможених держав і народів, що засвідчили підписані на Паризькій мирній конференції договори з союзниками Німеччини — Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною. У них, зокрема, було зафіксовано державні кордони, що з'явилися з утворенням нових національних держав у Центрально-Східній Європі. За *Сен-Жерменським мирним договором* з Австрією від 10 вересня 1919 припинила своє існування Австро-Угорська монархія. Колишні австрійські володіння — провінції Богемія, Моравія та Сілезія увійшли до складу Чехословаччини. Італія отримала Південний Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім міста Фіуме (Рієка), що

викликало обурення італійської делегації. Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС) отримало Боснію та Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію. До Румунії перейшла Буковина, а Польща захопила Галичину. Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію і заборонявся аншлюс (приєднання) до Німеччини.

27 листопада 1919 було підписано *Нейїський мирний договір* з Болгарією. Остання втратила Західну Фракію, яка передавалася Греції, та позбавлялася виходу до Егейського моря. Частина Македонії було передано КСХС, а Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Чисельність армії обмежувалася 20 тис. чол.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний лише 4 червня 1920, що було пов'язано з революційними подіями в країні, проголошенням і тимчасовим існуванням Угорської та Словацької радянських республік. Територія Угорщини за цим договором скорочувалася аж на 77%, а населення — на 59%. Зокрема, Румунія отримала Трансільванію та Банат, КСХС — Воєводину і Хорватію, а Чехословаччина — Словаччину і Угорську Русь (Карпатську Україну). Армія обмежувалася 35 тис. вояків, до того ж Угорщина, як і інші союзники Німеччини, повинна була сплачувати репарації переможцям.

10 серпня 1920 султанський уряд Туреччини підписав *Севрський мирний договір*, за яким відбувався поділ колишньої Османської імперії, яка втрачала близько 80% своїх володінь, а за чорноморськими протоками було встановлено міжнародний контроль країнами Антанти. Втім у зв'язку з революційними подіями в Туреччині — ліквідацією султанату і проголошенням президентом республіки М. Кемалю — Севрський договір, що зводив країну до стану колоніальної залежності, у силу не вступив, а в липні 1923 було підписано Лозаннський мирний договір, за яким юридично закріплювався розпад Османської імперії і визначалися нові кордони Туреччини як незалежної держави.

Важливим підсумком Паризької мирної конференції стало утворення незалежної Польщі, територія якої перевищувала 50 тис. км², а населення — 14 млн. чоловік. Однак кордони Польщі охоплювали також частину німецьких, чеських, українських земель, що породило в майбутньому гострі міжнародні суперечності.

Взагалі, що стосується території колишньої імперії Габсбургів, то мабуть не було іншого такого регіону світу, де так важко було б утілити в життя ідеї Вудро Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою. На Балканах, наприклад, не існувало чітко визначених національних кордонів, однак були національні меншини — в основному з числа слов'янських народів. Після поразки, якої зазнали панівні нації — австрійці та угорці, сталося так, що не слов'яни, а німці, угорці, австрійці і навіть румуни та італійці стали національними мен-

шинами в тих країнах, що утворилися на території колишньої імперії. У Парижі союзники у відповідності до концепції «контрольованого розпаду Австро-Угорщини» намагалися видозмінити країни Центральної Європи таким чином, щоби були встановлені найбільш справедливі кордони, що забезпечували би права національних меншин (ця норма мирних договорів поширювалася лише на нові держави, з якими були укладені окремі договори про захист прав національних меншин), а також накладені т.зв. штрафні санкції на угорців та австрійців. Зокрема, «Республіка Австрія» (назва згідно з Сен-Жерменським договором. — *Авт.*) перетворилася на державу з населенням у 6,5 млн. осіб.

Принцип національного самовизначення постійно порушувався переможцями стосовно переможених. Зокрема, італійцям було обіцяно природний кордон, що проходив по перевалу Бреннера, хоча при цьому майже чверть мільйона німецькомовних тірольців опинилися в складі Італії. Нова Чехословацька держава дістала «історичні» кордони, у межах яких у її складі опинилася Богемія й 3,5 млн. німецькомовних австрійців. Крім того, Чехословаччина і Польща, а також Румунія поділили між собою тих українців, які проживали у Західній Україні. Угорщина була урізана до тих областей, що їх залюднювали переважно угорці. Відтак вона перетворилася на державу з населенням у 7,6 млн. осіб. Натомість 3,2 млн. угорців опинилися у складі Чехословаччини, Румунії і КСХС, перетворившись на етнічні меншини, хоча продовжували жити компактними колоніями і підтримувати зв'язки з батьківщиною. Угорщина активно протестувала проти таких умов мирного договору, вимагаючи їх перегляду, що викликало серйозне занепокоєння сусідів — Румунії, Чехословаччини та Югославії, які невдовзі, у 1920, утворили оборонний союз — т. зв. Малу Антанту для протистояння, зокрема, угорському ревізіонізму щодо несправедливих кордонів.

Отже, за Версальською системою мирних договорів відбувся такий переділ кордонів у Центрально-Східній Європі, що в багатьох новопосталих державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди у більшості випадків всупереч власній волі (17 млн. осіб опинилися за межами своїх національних держав). Через ці обставини не вщухала хвиля шовінізму й націоналізму, здійснена Першою світовою війною. Її силу підтримувало почуття національного приниження, особливо серед угорців і німців, які відверто марили про ревізію мирних договорів. Під час їх укладання відбулося стільки сумнівних компромісів, що не лише переможені, а й колишні союзники були вкрай невдоволені окремими умовами договорів. І все ж таки, паризькі миротворці, зокрема В. Вільсон, поклали великі надії на Лігу Націй (1919–1946). Як засвідчили подальші події, Ліга Націй так і не виправдала сподівань, що поклалися на неї. Важко не погодитися з висновком

відомого англійського історика Джона Гренвілла, що «у 1919 р. в Парижі так і не було закладено міцний фундамент миру. Можливо, було б надто нереалістично очікувати інших результатів». Дійсно, підсумовуючи сьогодні рішення Паризької мирної конференції, мабуть, слід уникати надто спрощених оцінок і висновків. «За важких післявоєнних умов, коли державні мужі союзників знаходилися під тиском націоналістично налаштованої громадськості, сп'янілої від перемоги, годі було уповати на делікатне рішення, — справедливо наголошує з цього приводу відомий австрійський історик Еріх Цьольнер у своїй «Історії Австрії». — Однак багато в чому відповідальним політикам держав-переможниць забракло елементарної розважливості, чи пак доброї волі. Сумнозвісна роль їхніх наукових чи псевдонаукових експертів, що керувалися більше симпатією до народів-фаворитів, ніж прагненням до об'єктивності. Наслідком була низка хибних рішень з територіальних питань... Що ж стосується дунайського простору, то псевдонаціональні держави, які виникли 1918 року, в загрозову годину виявилися далекі беззахиснішими, ніж стара дунайська монархія з усіма її вадами». Унаслідок цього створений на П.м.к. порядок був внутрішньо суперечливим та провокував переможені країни до рваншу й радикального перегляду результатів Першої світової війни.

До вад Версальської системи післявоєнних міжнародних відносин можна віднести й той факт, що поза нею залишилася Росія, що стало значним дестабілізуючим чинником у Європі. Для держав Антанти більшовицька Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом. До того ж незаконне захоплення влади більшовиками та їхні претензії на світове панування під інтернаціоналістськими гаслами викликали у країнах Антанти ворожість, що спричинило збройну інтервенцію на терени колишньої імперії Романових (1918–1920), а після її провалу — міжнародну ізоляцію радянської Росії. У свою чергу, прибічники світової революції — більшовики — вкрай негативно оцінювали нову систему міжнародних відносин. Недосконалість і несправедливість Версальської системи договорів 1919–1920 засвідчує й та обставина, що окремі нації, насамперед українців, паризькі миротворці позбавили шансів і можливості утворити свої держави — бодай на частині національної території.

Щодо українців, то по відношенню до них це було мабуть особливо несправедливим. По-перше, не маючи на початок світової війни своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат, оскільки воєнні дії велися практично на всій території України: на українських землях проходив Південно-Західний фронт довжиною більше 400 км, польове управління якого дислокувалося в Києві. До того ж українці змушені були воювати по обидва боки ворогуючих за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська, або Російська Україна, де проживало близько 25 млн.

українців, дала до російської армії 3,5 млн. солдатів (за іншими даними — 4,5 млн. із загальної чисельності армії 15,5 млн.), а із Західної, або Австрійської України, з 6,5 млн. українців, що тут проживали, було мобілізовано близько 300 тис. (майже 9% від особового складу австро-угорської армії). По-друге, ще під час Першої світової війни в результаті Української революції на Наддніпрянській Україні була утворена Українська Народна Республіка (7 листопада 1917), а наслідком посилення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях було проголошення 1 листопада 1918 Західноукраїнської Народної Республіки. 22 січня 1919 вони заявили про своє з'єднання. Отже, український народ та його провідники мали вагомі підстави сподіватися на позитивне вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання права українців на державність.

Активних зусиль щодо отримання офіційного запрошення на П.м.к. з метою відстоювати національні інтереси і державність українців доклали уряди УНР і ЗУНР, проте їх звернення та інші акції в цьому напрямі залишилися поза увагою організаторів конференції. За цих умов, 29 грудня 1918 голова Ради Народних Міністрів і міністр закордонних справ УНР В. Чехівський створив і вислав до Парижа Надзвичайну дипломатичну місію на чолі з Г. Сидоренком, яка з великими труднощами дісталася Франції лише 20 січня 1919, тобто після початку роботи конференції. Його заступником згодом став державний секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко. До складу делегації ЗУНР увійшли також С. Томашівський, М. Лозинський, М. Рудницький, О. Кульчицький та державний секретар військових справ ЗУНР полковник Д. Вітовський. Делегацію УНР поповнили Д. Ісаєвич, В. Матюшенко, О. Шульгин, А. Марголін, С. Шелухин, П. Дідушок. Обидві українські делегації об'єдналися й тісно співпрацювали, хоча між ними не було повного розуміння і єдиної тактики. До них прилучилися представники заокеанської діаспори К. Білик, І. Петрушевич, сенатор Д. Геміль, які сприяли зв'язкам українців з урядовими делегаціями США і Канади, часто були перекладачами і радниками. Оскільки українська делегація прибула на Паризьку мирну конференцію без формального запрошення і відтак не була визнана її повноправним учасником, її члени розгорнули активну пропагандистську діяльність. У першому офіційному виступі голови української делегації Сидоренка — ноті від 10 лютого 1919 — було викладено історію України як колись незалежної держави, наголошувалось на збройній боротьбі УНР проти більшовицької Росії, тобто власне на боці Антанти, і вимагалось визнання УНР як «єдиного засобу повернення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі», а також висловлено прохання допустити до участі в роботі конференції. Утім подібні вимоги й заклики не змогли вплинути на провідні держави, які, і в

першу чергу Франція, бачили вирішення «російського питання» у відновленні єдиної демократичної Росії. До того ж Франція мала намір вибудувати сильну Польщу в ролі своєї союзниці проти Німеччини та буфера проти Росії, тому організувала дипломатичну ізоляцію українських делегацій, яка посилювалася антиукраїнською пропагандою польських представників у Парижі, зокрема в ході розгляду східногалицького питання.

Обговорення на П.м.к. наслідків розпаду Російської імперії та Австро-Угорщини відбувалося без урахування українських інтересів. Політика щодо України вибудовувалася на основі підтримки країнами Антанти польської сторони під час українсько-польської війни 1918–1919, а також надання допомоги білогвардійським арміям А. Денікіна та П. Врангеля. Франція наполягала на вирішенні долі українських земель — Східної Галичини, Волині, Буковини, Бессарабії та Закарпатської України — на основі зміцнення союзних Антанті держав, таких як Польща, Румунія та Чехословаччина. Прагматичні геополітичні міркування, які суперечили принципам міжнародного права та ідеї самовизначення націй, визначили долю західноукраїнських земель на період до закінчення Другої світової війни. У травні 1919 польська армія генерала Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками, за згодою Антанти почала наступ на Заході і в середині липня вийшла до лінії Збруча. 28 квітня 1920 після тривалих переговорів у Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за яким остання визнавала за незалежною УНР право на територію східніше польського кордону 1772, тобто Україні довелося заплатити за свою незалежність ціною величезних територіальних поступок. Щоправда, Варшавський договір передбачав наступ об'єднаних збройних сил Польщі й УНР на Червону армію більшовиків, і вони 6 травня тимчасово заволоділи Києвом. Однак 12 жовтня 1920 в Ризі між польською і радянською сторонами було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши вигідно для себе війну з радянською Росією (не без допомоги українських військ), польський уряд, всупереч Варшавському договору, залишив армію УНР напризволяще. Після нетривалих оборонних боїв вона відступила за Збруч і була інтернована польськими військами. 18 березня 1921 в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і радянською Росією. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала УСРР. Отже Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Західної Волині не дістало належної оцінки на П.м.к. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб передати їх під владу Польщі,

особливо наполягали Франція і США. При цьому вони ігнорували вимоги делегації ЗУНР в Парижі та виступи українських представників в інших західних країнах про природне право українського народу на самовизначення. 25 червня 1919 Польща одержала від представників Антанти повноваження на окупацію всієї Галичини та введення цивільної адміністрації на цій території. А 14 березня 1923 конференція послів Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі на умовах забезпечення автономії цього краю, політичної, релігійної та особистої свободи його населення (які так і не були виконані).

Паризькі миротворці виявилися більш рішучими й послідовнішими у визначенні долі інших українських земель — Закарпаття, Північної Буковини та Бессарабії. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східногалицького питання. Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій в Центральній-Східній Європі, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. 8 травня 1919 в Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський договір з Австрією від 10 вересня 1919. За цим же договором, а потім згідно з Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 вся Буковина була віддана Румунії. Ця ж доля спіткала й Бессарабію. Радянські Україна та Росія як правонаступники колишньої держави, до складу якої входила Бессарабія, ніколи не визнавали законним відторгнення останньої і не мирилися з ним. Наругу над волею українського народу, зокрема, передачу Східної Галичини Польщі, затаврував великий французький гуманіст Р.Роллан: «Це один з тих політичних злочинів, з яких зшиті договори 1919-го і наступних років. Усі ці договори треба скасувати. Але нема чого звертатись у цій справі до Ліги Націй (що неодноразово робили українські представники. — *Авт.*), бо Союз народів створений саме для того, щоб їх оберігати».

Отже, згідно з рішеннями П.м.к. західноукраїнські землі з понад 12,3 млн. населення опинилися у складі нових національних держав — Польщі, Румунії й Чехословаччини, що, безумовно, наклало значний відбиток на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу на цих землях, що налічував близько 8 млн. осіб. А Наддніпрянська Україна залишилася в складі радянської Росії.

Лит.: Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). — К., 1962; Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. — К., 1993; Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 р. до

наших днів. — К., 1995; Киссинджер Г. Дипломатія. — М., 1997; Гренвилл Дж. Історія ХХ века. Люди. События. Факты. — М., 1999; Еріх Цюльнер. Історія Австрії. — Львів, 2001; Контлер Ласло. Історія Венгрії. Тысячелетие в центре Европы. — М., 2002; Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. — Тернопіль, 2009.

С.В. Віднянський.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1946. Відбувалася 29 серпня — 15 жовтня 1946. Була скликана відповідно до рішення Московської наради міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії (16–27 грудня 1945), її учасниками могли бути провідні держави антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні, а також країни, чиї збройні формування також мали значення для перемоги над фашизмом у Європі. У конференції взяли участь СРСР, США, Велика Британія, Франція, Китай, Австралія, Бельгія, Білоруська РСР, Бразилія, Нідерланди, Греція, Індія, Канада, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Чехословаччина, Ефіопія, Югославія, Південно-Африканський Союз, Українська РСР.

Метою П.м.к. була підготовка проектів текстів мирних договорів з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. Вона була завершена на сесіях Ради міністрів закордонних справ (РМЗС) учасників конференції 25 квітня — 16 травня та 15 червня — 12 липня 1946. Робота в комісіях та на пленарних засіданнях відбувалася гласно, з вислуховуванням позицій переможених країн. «Холодна війна», яка розпочалася в цей час, вирішальним чином не вплинула на позиції великих держав щодо забезпечення мирного врегулювання з колишніми сателітами нацистської Німеччини. Проте СРСР і США послідовно захищали власні сфери впливу в Європі. Непогоджені на П.м.к. статті мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини в результаті компромісу було схвалено на нью-йоркській сесії РМЗС 4 листопада — 13 грудня 1946.

На П.м.к. делегація Української РСР була представлена у всіх комісіях та мала право підписати всі мирні договори (наприклад, США не мали такого права щодо Фінляндії, оскільки не оголошували їй війну). Головою української делегації був Д.З. Мануїльський, до її складу входили О.Д. Война, А.М. Барановський, а також учені-історики М.Н. Петровський, О.К. Касименко, В.Я. Тарасенко, юрист В.М. Корецький, економіст М.В. Птуха. Вони активно працювали в інтересах мирного врегулювання. Д. Мануїльського було обрано віце-головою комісії з політичних і територіальних питань для Італії, у комісії щодо Румунії працював А. Барановський, М. Птуха був доповідачем у комісії для Угорщини. Члени української делегації сприяли врегулюванню територіальних суперечок між Чехословаччиною та Румунією й Угорщиною.

О.Касименко брав участь у вирішенні проблем болгарсько-грецького кордону. В загальних питаннях делегація УРСР дотримувалася спільної позиції з делегаціями СРСР, Білоруської РСР, Югославії, Польщі, Чехословаччини, прагнула домогтися справедливого матеріального відшкодування країнам, які потерпіли від безпосередньої нацистської агресії. Водночас СРСР, УРСР, БРСР послабили репараційний тиск на країни тодішньої «народної демократії» — Болгарію, Румунію, Угорщину. Було захищено їх право брати участь на паритетних засадах у встановленні режиму судноплавства на Дунаї.

Участь УРСР у П.м.к. підтвердила її статус як суб'єкта міжнародного права, стала важливою віхою в історії української дипломатії після Другої світової війни. Внаслідок цього в світі було визнано роль України в розгромі фашизму в Європі. Підписані Українською РСР міжнародні договори завершили правове оформлення історичного акту возз'єднання етнічних українських земель у соборній українській державі.

П.м.к. стала важливою складовою формування післявоєнного устрою в Європі і підписання вироблених нею договорів 1947 у Парижі. СРСР спромігся відстояти свою зону впливу в Східній Європі.

Лит.: Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції та інші документи, які укладено за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945–1947). — К., 1959; Лещенко Л.А. Україна на міжнародній арені (1945–1949). — К., 1969; Киссинджер Г. Дипломатія. — М., 1999; Нариси з історії дипломатії України — К., 2001.

А.Ю. Мартинов.

ПАРИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1856. Підписаний 18 (30) березня на заключному засіданні Паризького конгресу учасниками Кримської війни 1853–1856: Росією, Великою Британією, Францією, Туреччиною, Сардинією, а також Австрією і Пруссією, які під час війни додержувалися антиросійської орієнтації. Дійти згоди про відновлення миру Російську імперію змусила її військова поразка й внутрішня нестабільність, союзників — знесилення їх армії в Криму та турецькі невдачі на кавказькому фронті. Користуючись протиріччями всередині сил коаліції, дипломатам Росії вдалося значно пом'якшити висунуті до неї вимоги з територіальних питань, які, зокрема, стосувалися частини південноукраїнських земель. Адже союзні держави добивалися відторгнення Криму, Бессарабії, Кавказу, Прибалтики, Польщі, Фінляндії. Згідно з П.м.д. Порті передавався Карс в обмін на виведення армії союзників із Севастополя, Балаклави, інших кримських міст. Чорне море оголошувалося нейтральним із заборонаю Росії і Туреччині тримати там військові флоти (за винятком обмеженої кількості сторожових кораблів легкого

типу) та військово-морські арсенали. Договір підтвердив принцип Лондонської конвенції 1841 про закриття для військових кораблів протоків Босфор і Дарданелли, але турецькому султану дозволялося пропускати через них легкі військові судна дружніх країн. Дунай оголошувався зоною вільного судноплавства під контролем двох міжнародних комісій, внаслідок чого Росія передавала Молдавському князівству гирло Дунаю та прилеглу до нього частину Південної Бессарабії. Скасовувався закріплений Кючук-Кайнарджійським договором 1774 російський протекторат над Молдавією і Волощиною, а їх внутрішня автономія та автономія Сербії гарантувалися в рамках Османської імперії. Прореготива царизму щодо покровительства над християнами — турецькими підданими передавалася західноєвропейським державам.

Умови П.м.д. послаблювали позиції Російської імперії на міжнародній арені і водночас відкривали можливості для поширення впливу провідних західних держав на Близькому Сході й Балканах.

1870–1871 із зміцненням свого політичного та економічного становища Росія відмовилася визнавати положення договору про нейтралізацію Чорного моря. Її перемога у війні проти Туреччини 1877–1878 завдала остаточного удару системі міжнародних відносин, закріплених П.м.д., який було замінено спочатку Сан-Стефанським мирним договором, потім трактатом Берлінського конгресу 1878.

Лит.: Тарле Е.В. Парижский договор 1856. — М.–Л., 1942; Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. — М., 1952; Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Чорного моря 1856–1871 гг. К истории Восточного вопроса. — М., 1989.

М.М. Варварцев.

ПАРИЗЬКІ МИРНІ ДОГОВОРИ 1947 — договірно-правові акти, укладені державами-переможницями в Другій світовій війні з колишніми союзницями нацистської Німеччини в Європі — Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. Тексти мирних договорів готувалися на Паризькій мирній конференції 1946 та були підписані 10 лютого 1947 представниками всіх країн, які були представлені на конференції, включно з делегацією УРСР. Після завершення ратифікації всіма сторонами набули чинності 15 вересня 1947.

У преамбулі кожного мирного договору нагадувалося про участь певної країни у війні на боці фашистських держав і оголошувалося припинення стану війни. Об'єднані Нації брали на себе зобов'язання підтримати певну країну в процесі вступу до ООН.

Політичні статті мирних договорів зобов'язували Болгарію, Італію, Румунію, Угорщину, Фінляндію забезпечити для всіх громадян рівні права на основі свободи слова, друку і публічних зборів, віросповідання,

політичних переконань. Передбачалися затримання воєнних злочинців та видача для проведення суду над ними. Військові статті надавали право утримувати збройні сили, достатні для оборони. СРСР мав право тримати війська на території Угорщини та Румунії з метою забезпечення комунікації з радянськими окупаційними військами в Австрії.

Репараційні зобов'язання передбачали часткове відшкодування збитків, завданих агресією. Італія зобов'язувалася до сплати репарацій Югославії, Греції, Албанії, Ефіопії і СРСР, Румунія — СРСР, Болгарія — Греції і Югославії, Угорщина — СРСР, Чехословаччині та Югославії, Фінляндія — СРСР. Виходячи з політичних міркувань, СРСР відмовився від отримання репарацій від Угорщини, Румунії та Фінляндії.

Було переглянуто територіальне врегулювання в Європі, що склалося як за результатами Паризької мирної конференції 1919–1920, так і за наслідками гітлерівських «територіальних врегулювань» між Німеччиною та Чехословаччиною (Мюнхенська угода 1938) й між Угорщиною та Румунією (Віденський арбітраж 1940). Підґрунтям територіальних змін стала спроба відновлення європейської системи міжнародних відносин, порушеної нацистським «новим порядком» в Європі 1939–45.

Болгарія визнавала належність Югославії частини Македонії та відмовлялася від претензій на грецьку Фракію. Натомість Болгарія отримала від Румунії Південну Добруджу. Кордони Італії в регіоні Савойї та в Альпах переглядалися на користь Франції. Також Італія поступалася Далмацією на користь Югославії. Трієст тимчасово став Вільною територією під управлінням ООН (1947–54). Однак, в умовах радянсько-югославського конфлікту та пошуку маршалом Й.Броз Тіто порозуміння із Заходом м. Трієст відійшло 1954 до Італії. Також договір з Італією передбачав визнання незалежності Албанії. Протягом року мало бути вирішено питання статусу колишніх італійських колоній — Лівії, Еритреї, Сомалі (згодом здобули незалежність).

Румунія отримала угорську частину Трансильванії. Натомість Румунія передавала СРСР Бессарабію та Буковину Північну. На території Бессарабії було створено Молдавську РСР, а Північна Буковина увійшла до складу УРСР. Після проголошення незалежності України Румунія поставила питання належності о-ва Зміїний, який за умовами мирного договору передавався СРСР. Відповідно до норм правонаступництва Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Румунією (1997) зафіксував територіальний статус-кво на основі Паризького мирного договору 1947, за винятком поділу чорноморського шельфу. 3 лютого 2009 Гаазький міжнародний арбітраж виніс вердикт із питання поділу чорноморського морського шельфу між Україною та Румунією. Кордон було визнано на підставі демаркації морського кордону між СРСР та Румунією, яка була встановлена договором 1947.

Мирний договір з Фінляндією зафіксував повернення СРСР області Петсамо (Печенга). СРСР отримав у оренду на 50 років військово-морську базу Порккала-Удд. Але 1955, посилаючись на радянсько-фінляндський договір про дружбу 1948, СРСР передав цю базу Фінляндії.

Істотних територіальних змін зазнала Угорщина. Її кордон у районі словацької столиці Братислави був переглянутий на користь Чехословаччини. Угорщина відмовилася від претензій на Закарпатську Україну, а також передала Румунії Трансильванію. Загалом на основі П.м.д. СРСР вдалося консолідувати свою зону впливу в Східній Європі.

Лит.: Киссинджер Г. Дипломатия. — М., 1997; Советская внешняя политика в годы «холодной войны»: Новое прочтение. — М., 2000; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Європа та її болісні минувшини. — К., 2009.

А.Ю. Мартинов.

«ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ МИРУ» — спеціальна програма НАТО, ухвалена країнами-членами альянсу в Брюсселі 10–11 січня 1994. Головною метою П.З.М. є сприяння відкритості процесів національного планування та формування військових доктрин, військових статей бюджетів, забезпечення демократичного контролю над збройними силами, підтримання їх здатності та готовності брати участь у міжнародних миротворчих операціях під егідою ООН та ОБСЄ, враховуючи положення національних конституцій. Програма передбачає розвиток співробітництва з НАТО для здійснення спільного планування, військової підготовки та навчань, формування у перспективі таких збройних сил, які спроможні краще взаємодіяти з партнерами відповідно до стандартів НАТО. Північноатлантичний альянс формально зобов'язався консультуватись із будь-яким партнером з П.З.М., якщо цей партнер відчуватиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці.

Учасниками П.З.М. є понад 50 держав, включно з Росією, нейтральними Австрією, Швецією, Швейцарією.

Україна приєдналася до П.З.М. у лютому 1994. Вона бере участь у всіх заходах, передбачених індивідуальною програмою партнерства. Впродовж 1990-х на Яворівському полігоні відбувалися навчання «Козацький степ». З 1997 на чорноморському узбережжі України проводяться навчання «Сібриз» («Морський вітер»). 1997 відповідно до мадридської «Хартії про спеціальне партнерство між Україною та НАТО» започатковано роботу консультативного комітету Україна–НАТО. З 1998 працює спільна робоча група України та НАТО з проведення військової реформи. Від липня 2000 українсько-польський миротворчий батальйон бере участь у миротворчій операції на території Косово.

Розширення НАТО на Схід Європи внесло корективи у тактику реалізації П.З.М. У листопаді 2002 запроваджено практику індивідуальних програм співробітництва країн-партнерів з НАТО. 2005–2008 в Україні діяла програма перепідготовки фахівців з військових до цивільних спеціальностей в рамках конверсії та скорочення збройних сил, фінансувалася програма знищення в Україні надлишкових боєприпасів та хімічної зброї колишнього СРСР.

У лютому 2006 НАТО розпочало діалог з партнерами щодо енергетичної безпеки. Україна також встановила зв'язки з європейським центром НАТО з координації реагування на катастрофи. В жовтні 2006 Україна підписала з НАТО угоду про транзит військових вантажів до Афганістану з використанням української військово-транспортної авіації.

Починаючи з березня 2007 Україна бере участь у антитерористичній операції НАТО «Активні зусилля» в Середземномор'ї. У квітні 2008 на бухарестському саміті НАТО вона не отримала програму підготовки до членства в НАТО. Але за Україною та Грузією було визнано право вступити до НАТО, якщо до цього будуть готові вони та країни-члени альянсу. У серпні 2008 було підписано «Декларацію про доповнення до Хартії про особливе партнерство між НАТО і Україною», де зафіксовано це положення.

Упродовж 2009–2010, зважаючи на активні дискусії в українському суспільстві щодо стратегії і тактики забезпечення національної безпеки, склалися проблеми з проведенням щорічних військових навчань у рамках П.З.М. Практику проведення спільних навчань із країнами НАТО було відновлено у 2011.

У липні 2012 на чорноморському узбережжі України відбувалися чергові навчання «Сібрис». Їх основна тема — міжнародні операції з безпеки на морі. Головною адресою цих навчань є протидія сомалійським піратам, від дій яких постраждали вже чимало українських цивільних моряків. Одночасно на Яворівському полігоні (Львівська обл.) проводилися маневри «Репід Трайдент-2012» за участі України, США, Австрії, Азербайджану, Болгарії, Грузії, Канади, Молдови, Македонії, Польщі, Румунії, Сербії, ФРН, Норвегії і Швеції. Відпрацьовувалося виконання завдань у складі багатонаціональних сил під час наступу та оборони, а також завдань з підтримки миру і допоміжних дій у міжнародних миротворчих операціях.

Лит.: Програма НАТО «Партнерство заради миру». — К., 1994; Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1999; Киссинджер Г. Дипломатия. — М., 1999.

А.Ю. Мартинов.

«ПАТРІОТИЧНЕ ТОВАРИСТВО», «Національне патріотичне товариство», («Towarzystwo Patriotyczne», «Narodowe Towarzystwo Patriotyczne») — польська революційна організація, утворена 1821 у Варшаві військовими на чолі з В. Лукасинським. 1822, після його арешту й ув'язнення, керівництво перебрав С. Крижановський. Своєю метою «П.т.» ставило організацію збройного повстання проти російського самодержавства і створення незалежної Польщі у кордонах Речі Посполитої 1772.

Крім Царства Польського, мережа «П.т.» діяла в Австрії, Пруссії, а також у Литві, зокрема у Віленському університеті, де працював ідейний натхненник польського визвольного руху Й. Лелевель, в Україні — у Києві, Житомирі, Бердичеві та інших містах і містечках. Від 1822 «П.т.» започаткувало контакти з таємним Південним товариством декабристів. У січні 1824 і січні 1825 у Києві уповноважені обох організацій М.П. Бестужев-Рюмін, С.М. Муравйов-Апостол, П.І. Пестель і С.Г. Волконський — від Південного товариства, С. Крижановський, А. Яблоновський, М. Ворцель і П. Мошинський — від «П.т.» проводили перемовини щодо координації своєї діяльності та планів відносин після повалення російського імперського уряду. Сторони були одностайні у підготовці спільного повстання й запровадження республіканської форми правління. За заявою польських представників, у справі відновлення Польщі вони покладали «великі надії на сприяння малоросійських дворян, пропонуючи їм відокремитися». За пропозицією декабристів передбачалося укласти письмову угоду між обома організаціями. Але головною перешкодою до її підписання стало наполягання «П.т.» на приєднанні до Польщі білоруських земель й Правобережної України, тоді як декабристи обіцяли територіальні поступки, наскільки це «справедливо і можливо буде» здійснити.

Таємні контакти члени обох товариств підтримували також в Житомирі, Тульчині, Василькові, Ржищеві, Умані тощо. За співпрацю з польськими патріотами виступала й інша декабристська організація в Україні — Товариство об'єднаних слов'ян і його провідники П.І. Борисов, І.І. Горбачевський, Ю.К. Люблінський. На Полтавщині зв'язками з «П.т.» переймався предводитель дворянства Переяславського повіту В.Л. Лукашевич, якого царська влада звинувачувала у заснуванні таємного Малоросійського товариства.

1826, після придушення повстання декабристів у Петербурзі і на Київщині, «П.т.» припинило свою діяльність внаслідок арештів; понад 120 її членів зазнали покарання за судовими присудами.

Лит.: Baumgarten L. Dekabrysci a Polska. — Warszawa, 1952; Восстание декабристов. Материалы. — М., 1953, т. X; Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение. — М.,

1959; Очерки революционных связей народов России и Польши. 1815–1917. — М., 1976.

М.М. Варварцев.

«ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ» (англ. — Displaced persons) — це жертви нацистського та союзних йому режимів, які були вислані з країни свого громадянства або колишнього місця проживання за расовими, релігійними чи політичними мотивами, а також особи, вивезені з батьківщини на примусову працю в Німеччину і в окуповані нею країни.

Відповідно до Резолюції ГА ООН щодо проблеми біженців від 12 лютого 1946 для сприяння швидкому поверненню П.о. у країни їх походження було створено Міжнародну організацію в справах біженців. Її статут передбачав можливість відмови від репатріації за наявності «вагомих причин», таких як: переслідування за національною ознакою, політичними чи релігійними переконаннями; сімейні обставини або поганий стан здоров'я. 14 грудня 1950 було утворене Управління Верховного комісара в справах біженців, а 1951 — укладена багатостороння Конвенція про статус біженців. Відповідно до конвенції під терміном «біженець» малася на увазі особа, яка розглядалася як біженець через низку угод, укладених у період між двома світовими війнами, а також у результаті подій, що відбулися до 1 січня 1951. 1967 був прийнятий Протокол, що стосується статусу біженців, з якого були прибрані часові та географічні обмеження конвенції 1951. Термін «П.о.» в конвенції не використовується. У даний час у практиці Управління Верховного комісара в справах біженців застосовується поняття «внутрішньо переміщені особи», що визначає осіб, котрі покинули певний конфліктний регіон країни й оселилися в іншому регіоні в межах цієї країни. Появу такої категорії біженців зумовила зміна характеру воєнних конфліктів — від глобального протистояння до локальних внутрішніх воєн, які зазвичай мають етнічне підгрунття.

Фактично до категорії «П.о.» потрапили: 1) остарбайтери; 2) в'язні концтаборів, військовополонені та політв'язні. Для тимчасового розміщення «П.о.» створювалися спеціальні табори. У жовтні 1945 відповідальність за утримання таборів була покладена на Адміністрацію допомоги і відбудови Об'єднаних Націй, хоча військові сили союзників продовжували забезпечувати транспортування, доставку продовольства та безпеку «П.о.» Також допомогу надавала Міжнародна організація Червоного Хреста.

«П.о.» часто переїжджали з табору до табору в пошуках родичів, земляків або кращих умов проживання. При таборах створювалися церкви, навчальні заклади. Зокрема, свою діяльність відновив Україн-

ський вільний університет та Український аграрно-технічний інститут (раніше знаходився в Подебрадах, Чехія).

30 липня 1946 британські власті закрили свою зону для подальшого прийняття «П.о.», а 21 квітня 1947 те ж саме зробили й США. В міру репатріації «П.о.» та біженців кількість таборів скоротилася. Фактично, на поч. 1952 всі табори, за винятком одного, припинили своє існування. Останній табір для П.о. — Фьоренвальд — закритий 1957.

Репатріація в СРСР. Враховуючи колосальні людські втрати СРСР у Другій світовій війні та необхідність відбудови країни, у жовтні 1944 радянський уряд створив Управління уповноваженого Ради народних комісарів у справах репатріації, яке очолив колишній керівник контррозвідки генерал-полковник Ф. Голіков. На кінець війни за межами СРСР опинилося бл. 5 млн. його громадян, з яких більш ніж 3 млн. знаходилися в зоні дії союзників. «П.о.» українського походження становили понад 2 млн. осіб. Ялтинські угоди 1945 фактично закріпили насильницьку репатріацію громадян СРСР. Необхідність вступу СРСР у війну з Японією та побоювання щодо перешкоджання з боку СРСР поверненню громадян союзницьких держав змусили США, Велику Британію та Францію певний час погоджуватися з такими умовами. Головним пунктом розбіжностей між союзниками щодо репатріації стало визнання радянського громадянства західних українців, оскільки до початку Другої світової війни вони були громадянами ін. держав. СРСР наполягав на визнанні громадянства станом на 1941, тоді як британсько-американські союзники не допускали репатріації українців Галичини та Буковини.

Для організації прийому репатріантів від союзників і їх подальшого відправлення до СРСР 1945–49 при військовій раді Групи радянських окупаційних військ у Німеччині діяло управління з репатріації. Усі репатріанти проходили процес перевірки і фільтрації, що здійснювався наркоматом оборони та НКВС.

Станом на березень 1946 із зони дії союзників було передано 2,4 млн. осіб. Разом із внутрішньо переміщеними особами загальна кількість репатріантів налічувала 4,4 млн. осіб, з яких українці становили найчисельнішу групу — 1,7 млн. (37,2%). Фактично період масової репатріації до СРСР закінчився в 1-й пол. 1946. У наступні роки потік репатріантів різко скоротився. У серпні 1946 3,3 млн. репатріантів відправили до місць постійного проживання, з них в Україну — 1,1 млн. Репатріантам гарантували збереження всіх прав радянських громадян, однак на практиці вони утискалися. Радянська влада не стала вдаватися до масових репресій, хоча й не мала довіри до репатріантів. В умовах «холодної війни» репатріанти зазнавали відкритої або ж завуальованої дискримінації, зокрема при висуванні на керівні посади, вступі до вищих навчальних

закладів. Військовополонені не вважалися учасниками війни. Станом на липень 1952 в СРСР було повернуто 4,5 млн. радянських громадян.

Еміграція в країни Заходу. На кінець 1947 кількість українців, які оминули загрозу насильницького повернення до СРСР, становила бл. 250 тис. осіб, у т. ч. 130–150 тис. «П.о.» Зруйнована війною Європа не могла адаптувати таку велику кількість людей. Єдиним шляхом вирішення ситуації була еміграція. Наявність потужних українських громад спонукала більшість українських біженців і «П.о.» емігрувати в країни Пн. Америки.

Для допомоги українським біженцям ще в період Другої світової війни українська діаспора США та Канади створила громадські об'єднання: Злучений українсько-американський допомогивий комітет та Фонд допомоги українців Канади, основна діяльність яких спрямовувалася на допомогу при оформленні документів на виїзд, зборі коштів та лобюванні лібералізації іммігрантського законодавства США та Канади.

У червні 1948 в США був прийнятий законопроект Ф. Фелловза, який давав змогу приймати по 205 тис. осіб протягом двох років, кожна етнічна група мала свою квоту. У червні 1950 кількість біженців, які могли отримати право емігрувати до США, була збільшена до 340 тис. осіб. 1947 уряд Канади зняв обмеження щодо кількості переселенців. Протягом 1947–52 Канада прийняла 160 тис. «П.о.», у т. ч. 26 тис. українців.

Ідеологічний критерій відбору, за яким відсіювалися прихильники лівих поглядів, та медичні огляди виснажених війною і примусовою працею біженців істотно обмежили українську еміграцію в країни Північної Америки. Зі 120 тис. осіб, які емігрували з Німеччини та Австрії протягом 1945–53, тільки 47 тис. змогли потрапити до США та Канади. Пізніше до них долучилася частина українських біженців і «П.о.» з Великої Британії, Бельгії, Франції та інших європейських країн. Загалом із третьою хвилею української еміграції до Канади потрапило бл. 37 тис. українців, до США — бл. 100 тис. Новим напрямком еміграції українців стала Велика Британія, яка прийняла 20 тис. українців, у т. ч. 12 тис. вояків дивізії СС «Галичина», а також Австралія і Нова Зеландія (20 тис. осіб).

Лит.: The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. — Edmonton, 1992; Грабович Т. У пошуках великої літери. — К., 1993; Толстой Н.Д. Жертвы Ялты. — М., 1996; Рудик С.Я. Переселения українських біженців і перемішених осіб до США та Канади після Другої світової війни: Причини, особливості, наслідки (1945–1953 pp.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. — К., 2003; Земской В. Репатриация перемещенных советских граждан. В кн.: Война и общество 1941–1945. — М., 2004, кн. 2.

Я.Л. Примаченко.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 — козацька рада, скликана урядом Б. Хмельницького 18 (8) січня 1654 для проголошення акта прийняття Військом Запорозьким зверхності російського царя Олексія Михайловича. Скликанню П.р. передували переговори гетьмана Б. Хмельницького, генерального писаря І. Виговського та переяславського полковника П. Тетері з главою російської делегації боярином В. Бутурліним 17 (7) січня 1654 щодо процедури проголошення акта переходу Війська Запорозького під «високу руку царя». Узгоджена сторонами процедура не передбачала скликання Генеральної військової ради 18 (8) січня 1654. Обговорення українською стороною питання доцільності прийняття царської протекції мало відбутися в ході призначеної на ранок цього дня старшинської ради. Після цього планувалось оприлюднення В. Бутурліним грамоти царя Олексія Михайловича, адресованої гетьману та всьому Війську Запорозькому, обговорення її змісту козацькою старшиною й складання присяги вірності цареві в соборній церкві Переяслава.

Рішення про скликання козацької ради із розширеним складом учасників, вочевидь, було ухвалено в ході проведення вранці 18 (8) січня старшинської ради. Оскільки проведення загальної ради було призначено на 2-у год. пополудні того ж таки дня, а Військо Запорозьке після завершення виснажливої Жванецької кампанії 1653 було розпущене по домівках, взяти участь у проведенні цього зібрання реально могли лише ті старшини й козаки, які супроводжували Б. Хмельницького до Переяслава, а також місцеві козаки та міщани. Достеменно відомо, що в роботі П.р. взяли участь полковники Переяславського, Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського, Київського, Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Миргородського та Полтавського полків (відсутніми були брацлавський, уманський, кропивнянський, кальницький та паволоцький полковники). Загалом же на П.р. були присутні близько двохсот старшин полкового і сотенного рівня. Кількість рядового козацтва була мінімальною.

З опису П.р., складеного російськими приказними дяками з наказу боярина В. Бутурліна, відомо, що на її початку до присутніх із промовою звернувся Б. Хмельницький, нагадавши всім трагічні перипетії боротьби з Польщею, а також змалювавши можливі, відверто невтішні, перспективи політичного розвитку України під протекцією турецького султана, кримського хана чи польського короля. Одночасно він у досить привабливих фарбах представив переваги визнання зверхності одновірного московського монарха, повідомивши про прибуття до Переяслава його повноважної делегації. Заклики Б. Хмельницького не викликали заперечень з боку учасників П.р., котрі висловили йому одностайну підтримку.

По завершенні П.р. гетьман і старшина відвідали главу російської делегації, який ознайомив їх зі змістом царської грамоти Б. Хмель-

ницькому та всьому Війську Запорозькому, а також виголосив власну промову. Приведення керівництва Війська Запорозького до присяги Олексію Михайловичу в соборній церкві Переяслава виявило концептуальні відмінності сторін у баченні принципового характеру офіційної процедури. Зокрема, старшина розраховувала на те, що складена нею присяга на вірність цареві отримає своє логічне продовження в присязі російських послів, складеній від імені Олексія Михайловича щодо нерушимості прав і привілеїв Війська Запорозького (так як це практикувалось у стосунках короля Речі Посполитої та шляхти). Оскільки боярин В. Бутурлін, покликаючись на відсутність у нього відповідних повноважень і нехарактерність подібних дій для політичної практики Російської держави, відмовився виконати вимогу української сторони, Б. Хмельницькому довелося, залишивши російську делегацію в храмі, втретє впродовж одного дня 18 (8) січня 1654 скликати козацьку раду, цього разу за участю лише вищої козацької старшини. Негативна реакція старшини на факт однобічної присяги, виявлена в ході дебатов з цього приводу, змусила гетьмана через своїх повірених, полковників Г. Лесницького та П. Тетерю, ще раз спробувати схилити царського посла до задоволення вимоги української сторони. Однак і цього разу В. Бутурлін, покликаючись на самодержавний характер влади російського монарха, відмовився це зробити, водночас запевнивши старшин у непорушності царського слова, у т.ч. щодо гарантій дотримання прав і вольностей Війська Запорозького. Гостра потреба в залученні Російської держави до антипольської коаліції спонукала українське керівництво погодитися на запропонований В. Бутурліним варіант. Складання гетьманом і вищою старшиною присяги вірності цареві, а також передача главою російської делегації Б. Хмельницькому царського прапора, булави, ферязі та боярської шапки знаменували завершення офіційних заходів, що мали місце 18 (8) січня 1654.

Наголошення в історіографії в описі подій, що мали місце 18 (8) січня 1654, саме на ролі П.р. переслідує мету притлумити значення інших важливих подій, що мали місце в процесі укладення українсько-російського союзу, насамперед непорозумінь і конфліктних ситуацій, які виникали, а також — надати акту міждержавної військово-політичної співпраці характеру всенародного волевиявлення до «возз'єднання». Натомість повне ігнорування факту скликання П.р. чи акцентування уваги лише на її нелегітимності є проявами намагання штучно применшити роль переяславських подій 1654 в історії України та всієї Центрально-Східної Європи.

Лит.: Карпов Г. Переговоры о соединении Малороссии с Великороссией // Журнал Министерства народного просвещения, 1871, кн. 11–12; Грушевський М.С. Переяславська умова України з Москвою. — К., 1917; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 року між Україною та мос-

ковським царем. В кн.: Ювілейний збірник в честь професора Ст. Дністрянського. — Прага, 1927; Андрусак М. Переяславський договір. В кн.: Збірник матеріалів V наукової конференції НТШ. — Торонто, 1954; Яковлів А. Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк, 1954; Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження). — К., 2003; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.

В.М. Горобець.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1649 — угода про перемир'я між військами Української держави та Речі Посполитої, укладена 24 (14) лютого 1649 в Переяславі. Зумовлена контрнаступом Речі Посполитої в Білорусі, Галичині, на Волині та Поділлі й селянськими повстаннями. Первісно місцем переговорів було обрано Богуслав, пізніше — Переяслав, куди представники Речі Посполитої прибули 19 (9) лютого 1649. Їх очолювали дипломати А. Кисіль та В. Мясковський. У складі делегації були також кн. З. Четвертинський, М. Кисіль (брат керівника посольства), Бжозовський. З української сторони переговори вели Б. Хмельницький і кілька полковників, серед яких джерела вирізняють Ф. Джалалія. У той час у Переяславі були присутні також послы Московської держави й Трансильванського князівства, яких гетьман умисно запросив до Переяслава для демонстрації полякам своєї сили й авторитету. 20 (10) лютого А. Кисіль урочисто передав від імені польського короля Яна II Казимира Ваза Б. Хмельницькому гетьманські клейноди (булаву й прапор), що означало офіційне визнання Річчю Посполитою його гетьманської влади. У ході переговорів Б. Хмельницький висував програму, яка передбачала поширення Української держави на всі етнічні українські землі. Але з низки причин, насамперед через контрнаступ військ Речі Посполитої на початку 1649, умови перемир'я, висунуті українською стороною, були скромнішими, зокрема, кордон мав пролягати тільки по річках Горинь і Прип'ять. Перемир'я укладалося приблизно на 3 місяці — до Зелених свят, тобто до свята Троїці за старим стилем. Йшлося також про те, щоб ліквідувати унію, забезпечити київському православному митрополиту місце в сенаті Речі Посполитої, а посаду київського воєводи закріпити за православними, видати Б. Хмельницькому Д. Чаплинського, виключити

кн. Я. Вишневецького з числа кандидатів на посаду коронного гетьмана тощо. Приблизно такі ж вимоги були викладені і в листі Війська Запорозького до короля від 24 (14) лютого 1649. Умови Переяславського перемир'я були компромісними. Б. Хмельницький відверто визнав перед представниками Речі Посполитої неминучість війни, якщо через 3 місяці переговори не буде продовжено і задоволено принципові вимоги повстанців. Перемир'я було успіхом української сторони, забезпечивши час для підготовки переможної кампанії Української держави у 1649.

Лит: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. — М., 1953, т. 2; Мыщук Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1983; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998; Грушевський М. Історія України–Руси. — К., 1995, т. 8.

Ю.А. Мищук.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 — українсько-російський договір, укладений у Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький) 27 (17) жовтня 1659 між гетьманським урядом Ю. Хмельницького та царським урядом, інтереси якого представляв боярин князь О. Трубецькой. На переговорах, що передували Переяславській раді 1659, українська сторона запропонувала свій проект договору. Він відображав положення Березневих статей 1654, а також містив певні уточнення та доповнення до них, спрямовані на зміцнення гарантій незалежності й суверенності Української держави (т. зв. Жердівські статті). Проте О. Трубецькой відхилив Жердівські статті і змусив українську сторону прийняти 14 пунктів т. зв. давніх статей 1654 (що насправді являли собою фальсифікат договору 1654) та 18 т. зв. нових статей, які істотно обмежували суверенні права Української держави. За П.с. український уряд позбавлявся права ведення самостійної зовнішньої політики. Гетьман без дозволу царя не мав права посилати своїх послів за кордон або приймати іноземних, укладати міжнародні договори, оголошувати війну сусіднім державам або надавати їм військову допомогу. У сфері внутрішньої політики П.с. забороняли переобрання гетьмана за різні провини перед Військом Запорозьким (окрім «зради» цареві) без попереднього розслідування, проведеного російською стороною, а також відповідного наказу царя. Гетьман не міг самостійно призначати й усувати з посад генеральну старшину та полковників; новообрана старшина зобов'язувалася складати присягу на вірність російському монархові. Крім Києва, царські воеводи вводилися до Переяслава, Чернігова, Ніжина, Брацлава та Умані. Козацькі залоги повинні були залишити територію Білорусі, населенню якої заборонялося іменуватися козаками.

П.с. переводили конфедеративні зв'язки України з Росією у форму федерації. Українська держава втрачала самостійність і набула статусу політичної автономії в складі Російської держави.

Лит.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVIII ст. Причини і початок Руїни. — К., 1998; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1666. — К., 2001; Його ж. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.

В.М. Горобець.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1674 — українсько-російський договір, укладений 27 (17) березня 1674 між старшиною і козаками десяти правобережних полків та представником російської влади воєводою князем Г. Ромодановським про умови переходу Правобережжя під владу російського царя Олексія Михайловича. Укладенню П.с. передувала успішна воєнна кампанія російських військ на чолі з Г. Ромодановським і лівобережних полків гетьмана І. Самойловича (розпочалася наприкінці 1673), у результаті якої до березня 1674 всі міста і фортеці Правобережної України, крім Чигирини з околицями, визнали зверхність царя і на генеральній раді в Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький) гетьманом об'єднаної України було обрано І. Самойловича. Текст П.с. уміщував 20 договірних положень, 9 з яких були запропоновані від імені царя, 8 — старшини і козацтва, одне — об'єднувало пропозиції обох сторін, інші 2 мали декларативний характер. Більшість положень П.с. повторювали умови Глухівських статей 1669, деякі — Конотопських статей 1672, і лише одне мало принципово новий зміст, який відображав особливості суспільно-політичної ситуації, що склалася на той час на Правобережжі. Згідно з умовами П.с., правобережні старшини й козаки зобов'язувалися бути у вірному підданстві російському монархові, зректися протекції турецького султана та кримського хана, не допомагати останнім у їхніх мілітарних акціях, спрямованих як проти царя, так і польського короля. Російські представники від імені царя обіцяли правобережним козакам військову допомогу й оборону від неприятеля.

П.с. за традицією декларували збереження всіх вольностей і привілеїв козацтва, водночас вони містили заборону на дипломатичні зносини старшини, позбавляли її права скидати гетьмана без відповідного царського указу, а гетьману забороняли самовільно, без вироку військового суду

карати старшину та військове товариство. Козацький реєстр десяти правобережних полків встановлювався у 20 тис. осіб. Зважаючи на недостатнє військове забезпечення, проголошене П.с. об'єднання України не було тривалим — під натиском переважаючих сил турецького султана та кримського хана І. Самойлович і Г. Ромодановський поспішно залишили Правобережжя, віддавши місцеве населення на поталу неприятелю.

Лит.: Собрание государственных грамот и договоров.... — М., 1822, т. 4; Источники малороссийской истории (собранные Д.Н. Бантыш-Каменским). — М., 1858, ч. 1; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. — К., 1993; Горобець В. Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Його ж. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.

В.М. Горобець.

ПЕРУ, Республіка Перу (Perú, República del Perú) — держава в західній частині Південної Америки. Площа території 1 285,2 тис. км². Населення 30,1 млн. осіб. Столиця м. Ліма. П. — президентська республіка. Глава держави — президент — обирається загальними прямими виборами. Законодавчу владу здійснює парламент, виконавчу — президент та рада міністрів. Державні мови — іспанська і кечуа.

Територія П. належала до ареалу давньої індіанської цивілізації інків. В 16 ст. вони були колонізовані іспанцями. 1821 П. проголошено незалежною державою. Протягом 1-ої пол. 20 ст. становище країни характеризувалося політичною нестабільністю. 1968 стався черговий військовий переворот, внаслідок якого було утворено Револуційний уряд збройних сил. 1979 відбулася передача влади цивільним, але в країні тривала збройна боротьба (до сер. 1990-х рр.), яку вело маоїстське угруповання «Світлий шлях». Від кінця 20 ст. розпочався процес демократизації країни.

Українсько-перуанські міждержавні відносини були започатковані 26 грудня 1991, коли Перу визнала незалежність України. 7 жовтня 1992 країни встановили дипломатичні відносини. Посольство України в Лімі було відкрито лише у жовтні 2003. У липні 2005 Україну відвідала перуанська парламентська делегація. У вересні того ж року в Києві відбулися переговори українських та перуанських ділових кіл. У березні 2008 розпочала роботу українсько-перуанська міждержавна комісія з торговельно-економічного співробітництва. У квітні 2012 до П. відбувся візит міністра закордонних справ України К. Грищенка, під час якого

сторони підтвердили наміри й надалі розвивати українсько-перуанське співробітництво.

Лит.: История стран Латинской Америки. — М., 1999.

О.М. Горенко.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (Велика війна) — війна між блоками найбільших світових країн поч. 20 ст. — Троїстим союзом, або Центральними державами (Німеччина та Австро-Угорщина), та Антантою (Велика Британія, Франція і Російська імперія), в яку було втягнуто 38 держав із населенням 1,5 млрд осіб (3/4 населення земної кулі). Бойові дії велися із серпня 1914 по листопад 1918. За цей час було вбито 10 млн. осіб (стільки, скільки загинуло у всіх європейських війнах за тисячу років до початку Великої війни 1914–18) і поранено бл. 20 млн. Прямі воєнні втрати воюючих сторін оцінюються в 208 млрд дол. США.

Приводом до П.с.в. стало вбивство сербськими націоналістами в Сараєві (нині столиця Боснії і Герцеговини) 28 червня 1914 спадкоємця австро-угорського престолу Франца-Фердинанда Габсбурга. 28 липня 1914 Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, а Російська імперія у відповідь на це розпочала мобілізацію, проігнорувавши протест Німеччини. Остання 1 серпня 1914 оголосила Російській імперії війну. Цей день офіційно вважається датою початку П.с.в. 3 серпня війну було оголошено також Франції. 4 серпня війну Німеччині від власного імені та своїх домініонів (Канада, Австралія, Нова Зеландія) оголосила Велика Британія. 6 серпня 1914 Австро-Угорщина розпочала війну проти Російської імперії.

Воєнні дії П.с.в. відбувалися в Європі, Азії, Африці, в акваторії океанів і багатьох морів. В армії Троїстого союзу було мобілізовано 3,5 млн. чол., Антанти — понад 6 млн. чол. На Західному фронті розгорнулися бої між англо-французькими і німецькими військами. Після успіхів у перші дні війни німці змушені були відступити, зазнавши поразки у битві на р. Марна (5–12 вересня 1914). Відтоді лінія фронту стабілізувалася, і військові дії набули характеру позиційної війни.

Одними з найбільш драматичних стали перебіг подій Великої війни та її наслідки для українського народу, розділеного на східноєвропейському театрі воєнних дій політичними кордонами імперій, які вступили між собою у війну. Українські землі зазнали значних руйнувань — від самого початку боїв улітку 1914 територія Галичини, Волині і (меншою мірою) Центральної України стала одним із основних воєнних театрів на сході Європи. Аж до поч. 1918 лінія фронту проходила через українську територію, і протягом усієї війни тут перебував російський штаб Південно-Західного фронту. Ключове геополітичне розташування, а також значні

природні та людські ресурси спричинили запеклу боротьбу за них Німеччини та Австро-Угорщини, з одного боку, і Російської імперії — з другого. За роки війни до лав російської армії було мобілізовано 3,5 млн. українців (за іншими даними — 4,5 млн. із загальної чисельності 15,5 млн.), а до складу австрійської армії — бл. 300 тис. (бл. 9% від особового складу австро-угорської армії).

На українських землях проходив Південно-Західний фронт довжиною більше 400 км, польове управління якого дислокувалося в Києві. Він складався з 4-х армій: із півночі на південь — 4-ї, 5-ї, 3-ї та 8-ї. На лівому фланзі фронту між Дністром і Прутом (притока Дунаю) діяв т. зв. Дністровський загін, основу якого становили 47-й Український та 48-й Одеський піхотні полки. Австро-Угорщина розгорнула проти Росії на лінії Сандомир (нині місто Свентокшиського воєводства, Польща) — Перемишль (нині м. Пшемисль Підкарпатського воєводства, Польща) — Станіслав (нині м. Івано-Франківськ) — Чернівці 4 армії: 1-у, 4-у, 3-ю та 2-у. Крім того, австрійське командування дозволило створити українське добровольче військове формування. На заклик Головної української ради зголосилося бл. 30 тис. охочих захищати Галичину, однак відібрали лише кілька тисяч. Загони січових стрільців у баченні українських політиків мали стати основою майбутньої української армії. Саме так розуміли свою місію і самі стрільці, здебільшого студенти або загалом люди з вищою освітою.

17 серпня 1914, виконуючи прохання французького уряду, армії Північно-Західного фронту розпочали Східнопруську операцію. У наступні два дні, розгортаючи наступ, російські війська ввійшли на територію Східної Галичини. Розпочалася 33-денна Галицька битва 1914 — одна з найбільш успішних для російської армії і водночас кривавих бойових операцій. У боях брали участь 8 армій, понад 100 дивізій, понад 1,5 млн. солдатів та офіцерів. У Галичині російські війська мали значну перевагу в живій силі над австро-угорськими збройними силами, які зосередили свої війська на Люблінсько-Холмській ділянці фронту (перевага місцями досягала 3- й 4-кратного розміру). 27 серпня 1914 австро-угорські війська перейшли до оборони, наступного дня почали відступ, щоб уникнути оточення.

Паралельно з наступом російських армій на територію Галичини на кордоні з Буковиною, починаючи з 6 серпня, почалися бої місцевого значення російської та австрійської прикордонної сторожі. Долю Буковини 1914 визначив стрімкий наступ російських військ у Галичині — у ніч з 30 на 31 серпня австрійські війська залишили її. 2 вересня 1914 були взяті росіянами Чернівці, а вже 3 вересня Львів. 17 вересня 1914 3-я російська армія оточила австрійську фортецю Перемишль із гарнізоном бл. 300 тис. солдатів та офіцерів, але через нестачу снарядів не

змогла провести її штурм. 25 вересня 1914 авангард російських військ навіть прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини. Однак закріпитися на карпатських перевалах російським військам не вдалося, а бойові дії набули позиційного характеру. У результаті Галицької операції 1914 російські війська просунулися вглиб імперії Габсбургів на 280–300 км і захопили Галичину, Буковину та частину Польщі. Австро-угорські війська втратили 400 тис. осіб (у т. ч. 100 тис. полоненими) і 400 гармат. Втрати росіян становили бл. 230 тис. осіб і майже 100 гармат.

Вважаючи незворотним процес приєднання Галичини і Буковини до Російської імперії, 21 серпня 1914 царський уряд створив Галицьке генерал-губернаторство на чолі з Г. Бобринським. Нова адміністрація розділила окуповані території на Львівську, Тернопільську, Перемишльську та Чернівецьку губернії, призначила градоначальників, створила поліцію, жандармські управління. Знаючи про існування в Галичині потужних самостійницьких настроїв, українських політичних, економічних, культурних організацій, які становили кістяк українського національного руху, російська окупаційна адміністрація розгорнула широку кампанію боротьби з українством. Особливих переслідувань зазнало греко-католицьке духовенство. 18 вересня 1914 був заарештований і вивезений у Росію митрополит А. Шептицький. Загалом тисячі галичан вивезено як заручників (лише через Київ пройшло бл. 12 тис.).

На рубежі 1914 і 1915 на Південно-Західному фронті настало затишшя. Восени 1914 на боці Австро-Угорщини у війну вступила Османська імперія, а тому загроза нависла над українськими землями ще і з півдня. Для захисту узбережжя Чорного моря аж до румунського кордону з військ Одеського військового округу була створена 7-а армія.

22–24 січня 1915 австро-німецькі війська розпочали наступ на російські позиції, завдаючи удару з Ужгорода на Самбір та з Мукачєвого на Стрий. Російська армія 25 січня розпочала контрнаступ на лівому фланзі, однак під натиском противника змушена була відступати до річок Дністер і Прут. Невдалими виявилися й спроби австро-німецьких військ деблокувати Перемишль, який 6 місяців перебував в оточенні російських військ. 22 березня 1915 гарнізон, що налічував на той час 120 тис. осіб, капітулював (основна причина — вичерпання усіх харчових запасів). У полон потрапили 9 генералів, 2,5 тис. офіцерів. Протягом усього березня російські 8-а і 3-я армії вели постійні бої, однак прорватися на Будапешт через Карпати не вдалося. У Карпатській битві 1915 добре себе зарекомендували українські січові стрільці, до яких австрійці спочатку ставилися доволі скептично. Вони взяли участь у боях на г. Маківка недалеко від Славська (нині селище Славське Львівської обл.) 23 березня — 4 квітня 1915. Загалом у ході Карпатської операції 1915 російським

військам не вдалося виконати поставлених завдань, в основному через невміння воювати в зимових умовах у гірській місцевості. Під час її проведення вони втратили 1 млн. осіб, тоді як австро-німецькі війська — 800 тис.

Навесні 1915 австрійському командуванню за підтримки німецьких союзників вдалося успішно провести Горлицьку наступальну операцію. Вони прорвали оборону російської 3-ї армії на 35-кілометровій ділянці в районі Горлиці (нині м. Горлице Малопольського воєводства, Польща) завдяки майже подвійній перевазі в живій силі (для цього було сформовано німецьку 11-у армію на чолі з генерал-фельдмаршалом А. фон Макензеном). Російська армія відступила з Галичини з найбільшими втратами за всю війну — у середньому 235 тис. убитими та пораненими щомісяця (упродовж усієї війни ця цифра становила 140 тис.). З червня 1915 німецько-австрійські війська зайняли Перемишль, а 22 червня — Львів. У результаті Горлицької операції 1915 російські війська було відкинуто з Галичини, а фронт стабілізувався по лінії Холм (нині м. Хелм Люблінського воєводства, Польща)–Володимир-Волинський–Броди–Бучач. Усі попередні успіхи російської армії виявилися знівельованими, а величезні людські жертви — марними. У період відступу з Галичини росіяни втратили лише полоненими 500 тис. осіб із 344 гарматами. Відступаючи, вони знищували все, що могло хоча б якимось чином придатися противникові.

Наступною великою операцією на українських землях став т. зв. Брусиловський прорив 1916 — масований наступ російських армій на лінії Луцьк–Чернівці під командуванням генерала віл кавалерії О. Брусилова, який тривав із 4 червня до 20 вересня 1916. Переважаючи противника в піхоті у 2–2,5 раза, артилерії — у 1,5–1,7 раза, російські війська досить легко прорвали оборону і вже 7 червня 1916 взяли Луцьк, а 18 червня — Чернівці. Вони зайняли південну Галичину, Буковину і знову підійшли до карпатських перевалів, однак на початку вересня 1916 темп наступальних дій значно уповільнився, і фронт стабілізувався по лінії р. Стохід (притока Прип'яті) — Киселин (нині с. Кисилин Локачинського р-ну Волинської обл.)–Золочів–Бережани–Галич, Станіслав–Делятин (нині селище Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.)–Ворохта–Селетин (нині с. Селятин Путильського р-ну Чернівецької обл.).

За відомостями Ставки Верховного головнокомандувача, Південно-Західний фронт втратив із 4 червня по 27 жовтня 1916 1,65 млн. осіб, що й вирішило долю т. зв. Брусиловського прориву, жодне із завдань не було виконане: Ковель — вузловий центр — залишився в руках противника. У стратегічному плані певних позитивних для Антанти результатів було досягнуто — порятовано від розгрому Італію, вирішено питання приєд-

нання Румунії до Антанти, російський наступ полегшив становище англійців і французів на їх фронті.

Останню велику наступальну операцію під час П.с.в. Південно-Західний фронт провів улітку 1917, але не досяг жодних успіхів. Більше того, внаслідок контрнаступу австро-німецьких військ російські армії відійшли північніше Бродів і зупинилися на лінії Збараж–Скалат–Гримайлів, далі — по р. Збруч до Дністра, де з'єднувалися з Румунським фронтом. Жовтневий переворот у Петрограді 1917 та початок революційних подій в Україні, створення Української Народної Республіки зумовили призупинення бойових дій на українських землях. Генеральний секретаріат Української Центральної Ради 23 листопада 1917 вирішив об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в Український фронт, а сама Українська Центральна Рада розпочала переговори про завершення війни. Перший мирний договір у війні 1914–18 був підписаний саме УНР 9 лютого 1918 в Бресті-Литовському (нині м. Брест, Білорусь) із Німеччиною.

П.с.в. значним чином вплинула на українське суспільство. Переважна більшість українських солдатів і офіцерів обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де вони народилися і жили. Патріотичний підйом на початку війни з обох сторін був значним, чому посприяла й позиція провідних суспільно-політичних сил, у т. ч. українських, спрямована на підтримку війни. Лише згодом конфлікт між Австро-Угорщиною і Росією почав розглядатися українськими політиками Галичини і Наддніпрянщини як можливість здобуття для українських земель більшої автономії, а то й незалежності. Для політичної орієнтації українського народу і захисту його національних інтересів були створені Головна українська рада, Союз визволення України, Загальна українська рада, Українська парламентська репрезентація.

Унаслідок воєнних дій значно загострилася соціально-економічна ситуація на українських землях. Бл. 61% працездатних чоловіків із сільської місцевості були мобілізовані на фронт, через що 1916 посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн. десятин порівняно з 1913, а валовий збір сільськогосподарської продукції — на 200 млн. пудів. Війна найбільш відчутно вдарила по малозабезпечених верствах села: на поч. 1917 із 3 млн. 980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали засівів, 1 млн. 400 тис. — коней, 1 млн. 142 тис. — корів.

Суперечливою і проблематичною була ситуація в промисловості. З одного боку, значно розширився державний вплив, а низка підприємств отримали вигідні військові замовлення, що дало їм змогу значно наростити обсяги виробництва продукції. Однак водночас війна призвела до порушення усталених внутрішніх і зовнішніх торгівельних зв'язків, диспропорцій у товарному обміні, а також між військовим і цивільним

виробництвом, хронічних транспортних та фінансових проблем. Унаслідок цього протягом 1914–16 в Україні закрилося більше 1,4 тис. підприємств. Економіка західноукраїнських земель була підірвана внаслідок фактично безперервного проходження тут лінії фронту. Величезна кількість біженців і вигнанців із прифронтових регіонів, вивезення із Правобережної України хлібних і цукрових запасів та ін. посилили і без того значний розлад на залізницях, спричинений відступом російських військ влітку 1915 й евакуацією із прифронтових губерній промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів та ін. Безперервне посилення транспортної кризи в роки війни стало однією з головних причин загального економічного занепаду.

Особливістю П.с.в. стало біженство, яке охопило українські землі по обидва боки кордону. Евакуаційні заходи були застосовані як австрійською владою в Галичині і Буковині, так і російським урядом у Волинській губернії та Подільській губернії. Серед перших переважали не добровільні переселенці, а виселенці, евакуйовані із державно-політичних, стратегічних міркувань. Австро-угорський уряд організував спеціальні табори для українців у Вольфсберзі, Гмюнді та Гредізі (нині всі міста в Австрії). Ними опікувалися державні інституції, забезпечуючи грошову допомогу, медичне обслуговування та працевлаштування. У жахливих умовах опинилися інтерновані т. зв. політично неблагонадійні українці з Галичини та Буковини. Для них були створені окремі концентраційні табори на Заході Австрії, серед яких виділявся своїми розмірами Талергоф (бл. 5 тис. заарештованих, у т. ч. бл. 500 священників). Російська влада теж вдалася до примусового виселення українців з окупованих 1915 районів.

У зв'язку з наступом австро-угорських та німецьких військ весною–літом 1915 евакуаційні заходи почали проводити вже й на території правобережної губернії Російської імперії — Волинської та Подільської. На території всієї Російської імперії наприкінці 1916 налічувалося понад 3 млн. біженців і вигнанців, зокрема на українських землях — бл. 656 тис., в основному в Катеринославській, Харківській та Чернігівській губерніях. У контексті біженської проблеми російський уряд намагався проводити політику «вдосконалення» національної структури населення, всіляко перемішуючи людей різної національності з метою прискорення їх асиміляції. Частина біженців переміщали в організованому порядку разом з евакуйованими фабриками, заводами та різними установами. Всього з території Царства Польського та Прибалтики було вивезено бл. 680 підприємств, з яких майже кожне п'яте (18%) опинилося в Україні (серед них, зокрема, і Деміївський снарядний завод).

Одним із характерних виявів життя воєнного соціуму стала діяльність мережі центральних та місцевих громад, організацій і товариств із на-

дання допомоги військовим, цивільному населенню та біженцям, зокрема: Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам та відповідний Всеросійський союз міст, Тетянинський комітет із надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій, Романовський комітет та ін. Провідною громадською військово-медичною організацією в роки П.с.в. було Російське товариство Червоного Хреста, яке сприяло військовій адміністрації у справі надання допомоги пораненим і хворим. Досить істотною була й участь церкви в наданні допомоги жертвам війни. Зростання ролі громадських організацій до певної міри було реакцією на нездатність уряду організувати належним чином допомогу військовим і цивільному населенню.

Нагромадження соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили наростання антиурядових виступів. Із серпня 1914 до вересня 1915 зафіксовано бл. 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 до вересня 1916 — 225 страйків, які охопили 210 тис. робітників. Із серпня 1914 до грудня 1916 в Україні відбулося понад 160 селянських виступів. Затяжний характер бойових дій, що характеризувався, зокрема, відомим висловом «на фронті без змін», значні людські втрати, а також активна пропагандистська робота зумовлювали значне посилення антивоєнних та антиурядових настроїв і в солдатському середовищі Південно-Західного та Румунського фронтів, дислокованих в Україні.

Невдоволення солдат і всього населення Російської імперії активізувалося після того, як російське командування не змогло використати Брусилівський прорив 1916 для перелому ходу війни. Фактично після цього необхідність і неминучість кардинальних змін суспільного життя усвідомили всі верстви суспільства. Виявом цих суспільних настроїв стало зречення російським імператором Миколою II 15 березня 1917 від престолу, а вже 17 березня — створення в Києві Української Центральної Ради, яка фактично взяла на себе функцію місцевого органу влади. Революційні події 1917–21 стали органічним продовженням тих процесів, які зародилися і з особливою силою виявилися в роки П.с.в.

Лит.: История Первой мировой войны 1914–1918. — М., 1975; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. — Львів. 1991; Заповловський В. Буковина у останній війні Австро-Угорщини: 1914–1918. — Чернівці, 2003; Литвин М. Україна: Доба війн і революцій (1914–1920). — К., 2003; Волконинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004, вип.4; Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному насе-

ленню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). Там само; Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна: Історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. Там само; Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни. Там само; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. — К., 2004; Реєнт О.П., Янишин Б.М. Україна в період Першої світової війни: Історіографічний аналіз // УІЖ, 2004, № 4; Степаненко А.В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни // УІЖ, 2004, № 5; Мировые войны XX века. — М., 2005, кн. 2; Загребельна Н.І., Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.). — К., 2006.

О.П. Реєнт.

ПЕРШЕ ТРАВНЯ — день міжнародної солідарності трудящих, свято весни, праці і миру. Встановлено 1889 міжнародним соціалістичним конгресом у Парижі, який започаткував створення II Інтернаціоналу. Резолюція, схвалена делегатами, проголошувала, що 1 травня 1890 «буде проведено міжнародну маніфестацію, для того щоб в усіх країнах і всіх містах трудящі пред'явили вимогу про законне скорочення тривалості робочого дня до 8 годин». Дата спільного виступу була призначена на відзнаку 1 травня 1886, коли робітники Чикаго вийшли з аналогічною вимогою на демонстрацію, яка завершилася кривавою розправою з боку поліції.

Маніфестація 1890 перетворилася на подію світового масштабу, до якої прилучилися сотні тисяч людей у країнах Європи (Австро-Угорщині, Бельгії, Великій Британії, Данії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Німеччині, Португалії, Франції, Швейцарії, Швеції та ін.), Америки (у США, Кубі, Перу, Чилі), Австралії. У Російській імперії робітничі демонстрації відбулися лише у Польщі (Варшава) і Фінляндії (Гельсінгфорс). В Україні центром Першотравня став Львів, де організовано зібралися близько 4000 українських, польських та єврейських робітників, перед якими виступили делегат паризького конгресу друкар Й. Данилюк та інші промовці. У наступному, 1991-у р. спільні акції протесту повторилися з ініціативи місцевих соціалістичних і профспілкових організацій. Відтак у серпні того ж року конгрес II Інтернаціоналу у Брюсселі прийняв рішення проводити щорічно маніфестації П.Т.

В Україні від 1890-х рр. першотравневий рух охопив, незважаючи на репресивні заходи властей, усі індустріальні центри, де на зборах і сходках, які відбувалися спершу нелегально, їх учасники знайомилися з історією робітничого руху в Західній Європі, обговорювали завдання спільної боротьби за «визволення праці і людства». Важливу роль у приверненні громадської уваги до становища трудящих відіграла у

передтравневі дні агітація за допомогою масового розповсюдження листівок й емігрантських видань на промислових підприємствах і вулицях міст. Перехід в Україні, за прикладом західноєвропейських робітничих маніфестацій, до відкритих форм боротьби за ідеї П.Т. позначили політичні страйки і демонстрації, які вперше проходили у Києві 1897, Катеринославі, Маріуполі, Кривому Розі, Дебальцево 1899, Харкові, Миколаєві 1900. Їх організаторами були робітничі союзи й осередки партій соціалістичного спрямування — російських та українських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, польських соціалістів, Бунда. Активну участь у підготовці та популяризації П.Т. брали представники інтелігенції, в тому числі українські письменники — М. Павлик, І. Франко, Л. Мартович та ін. 1902 Л. Українка опублікувала у львівському часописі української соціал-демократичної партії «Воля» свій переклад нарису «Першого мая» визначного італійського белетриста Е.Де Амічиса.

Вперше вільне відзначення П.Т. відбувалося в Україні після повалення російського самодержавства. 1917 найбільша за чисельністю (понад 150 тис. осіб) і тривалістю (від ранку до вечора) демонстрація пройшла в Одесі під лозунгами миру, демократичної республіки, «землі і волі», 8-годинного робочого дня, знайшовши широкий відгомін в Англії та інших країнах Європи. 1919 в УСРР за рішенням Всеукраїнського центрального виконавчого комітету П.Т. було оголошено святом республіки, яке відтоді проводилося під керівництвом партійно-державного апарату, а його складовою частиною стали військові паради. Україна одна з перших у світі законодавчо закріпила одну з головних вимог П.Т. — про 8-годинний робочий день.

Протягом 20 ст. першотравневий рух у світі розгортався під гаслами захисту економічних та політичних прав трудящих, боротьби проти мілітаризму, війн, колоніалізму і неокolonіалізму, за національну незалежність народів. У період після Першої світової війни П.Т. було заборонено диктаторськими режимами в Італії, Іспанії, Португалії тощо, а нацистська Німеччина, позбавивши його характеру міжнародної солідарності, оголосила «днем праці нації», який проходив під контролем націонал-соціалістичної робітничої партії. Перемога антифашистської коаліції в Другій світовій війні й подальший розпад колоніальної системи сприяли піднесенню і розширенню руху П.Т., передусім у країнах Африки, Азії, Латинської Америки, проведенню величезних за кількістю людей демонстрацій: 1946 у Токіо взяли участь півмільйона осіб, 1950 у Варшаві — близько мільйона та ін. У багатьох країнах відбувалося перетворення П.Т. на державні й національні свята. 1955 у США за президентства Д. Ейзенхауера воно набуло офіційної назви — День лояльності, пізніше додали другу — День законності. Того ж року П.Т. визнано Ватиканом як літургійне свято «Святого Йосифа, ремісника», під час якого папа рим-

ський служить «месу на славу праці і трудящих». Нині П.Т. відзначається майже в усіх країнах світу; в його організації беруть участь різні за ідеологічними і політичними орієнтаціями партії, профспілки й громадські рухи, що зумовлює проведення часом відокремлених одна від одної маніфестацій.

Лит.: El Primero de Mayo en el mundo. — México, 1981–1982, vol. I–II; Россель А. 1 Мая. 90 лет борьбы трудящихся мира. — М., 1982; Фрикке Д. 1 Мая: история, традиция, борьба. — М., 1986; Фонер Ф.Ш. Первое Мая. Краткая история международного праздника рабочих. 1886–1986. — М., 1988; Варварцев Н.Н. Первомай живые истоки. Исторический очерк. — К., 1989.

М.М. Варварцев.

ПЕРШИЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ КОРПУС. Сформований на території СРСР на початку 1942 під командуванням підполковника Людвіка Свободи. Пройшов бойовий шлях від Бузулуку через Соколово на Харківщині, Київ, Білу Церкву, Жашків, Буковину, південну Польщу, Дуклю, Липтовський Мікулаш, Злин, Оставу до Праги, де 17 травня 1945 відбувся парад воїнів корпусу.

Початком його історії слід вважати радянсько-чехословацький договір про співробітництво у війні проти гітлерівської Німеччини від 18 липня 1941, згідно з яким чехословацький уряд в еміграції на чолі з президентом Е. Бенешем дістав повне визнання як рівноправний представник союзницьких держав і можливість формувати на радянській території військові підрозділи. 27 вересня 1941 на підставі цього союзницького договору було підписано військову угоду, де викладалися положення про формування чехословацьких військових підрозділів у СРСР. Вже на початку 1942 у приуральському містечку Бузулуці був утворений 1-й батальйон майбутньої механізованої бригади, який на початку 1943 був направлений на Вороніжський фронт і 1 березня пішим маршем прибув у визволений Харків у складі 26 офіцерів і 944 солдатів та молодших командирів. Організаційним ядром батальйону стали воїни колишнього Чехословацького легіону (сформованого у 1917–1918 на Україні) на чолі з підполковником Л. Свободою, які емігрували в СРСР після окупації Польщі у вересні 1939 і до 1941 були інтерновані в Суздалі. До складу батальйону увійшли також колишні бійці міжнародних бригад в Іспанії, чехословацькі політемігранти, радянські громадяни словацької та чеської національностей. Зокрема, після визволення Рівного та Луцька на початку лютого 1944 підрозділи вже 1-го Чехословацького армійського корпусу були суттєво поповнені за рахунок волинських чехів та словаків і нараховували понад 16 тис. воїнів. Поповнювався корпус також за рахунок солдатів словацьких частин на

Східному фронті: влітку 1943 під Мелітополем понад 2 тис. воїнів словацької механізованої дивізії здалися в полон і згодом більшість з них увійшла до складу корпусу. Однак абсолютну більшість Чехословацького батальйону, особливо в перші роки його існування, від 60 до 75%, склали закарпатські русини-українці. Всього у складі чехословацьких військових частин в СРСР служило понад 14,2 тис. закарпатців — колишніх громадян Чехословаччини.

Як відомо, у 1919–1939 Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь входило до складу Чехословацької республіки, а у березні 1939 було окуповано Угорщиною, незважаючи на збройний опір карпатських січовиків — захисників проголошеної 15 березня 1939 незалежної держави Карпатської України. Одним з проявів тих подій стала масова втеча закарпатців до СРСР, особливо молоді, яка підлягала призову до угорської армії в 1939–1941 рр., нелегальний перехід ними східного кордону в Західну Україну, яка у вересні 1939 була приєднана до Радянського Союзу. Рятуючись від угорського окупаційного режиму, а також у пошуках роботи і кращої долі, протягом 1939–1941 угорсько-радянський державний кордон нелегально перетнули тисячі закарпатців (дослідники називають різні цифри — від 5–6 тис. до 20 і навіть 55 тис. чол.). Вони йшли з чесними і благородними намірами, з надією на повернення додому в ролі визволителів. І ніхто не уявляв собі, що потрапить до сталінсько-беріївських таборів ГУЛАГу, в які їх заженуть на підставі рішень особливих нарад при НКВС СРСР за нелегальний перехід державного кордону на 3, а то й на 5 і навіть 8 років виправно-трудових робіт.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР в 29 таборах НКВС уже знаходилися тисячі закарпатців — майже всі, хто нелегально перейшов угорсько-радянський кордон. Про цих співвітчизників довідалася чехословацька військова місія в Радянському Союзі, яку очолював полковник Г. Піка. Він провів велику роботу, щоб з'ясувати, в яких саме таборах перебувають закарпатці. Потім вступив у листування із чехословацьким емігрантським урядом у Лондоні і зарубіжним керівництвом КПЧ у Москві та з міністерствами оборони і внутрішніх справ СРСР, порушуючи клопотання про звільнення закарпатців, аби їм дозволили вступати до лав чехословацької військової частини, яка формувалася в СРСР. Таборні страждання закарпатців на лісоповалі, у вугільних шахтах, на спорудженні залізничних колій припинилися лише наприкінці 1942 — на початку 1943, коли Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 листопада 1942 засуджені за нелегальний перехід кордону були амністовані (щоправда, чимало з них загинули у таборах). З таборів, як правило у супроводі представників НКВС, вони направлялися у південноуральське місто Бузулук, де розпочалось формування 1-го Чехословацького окре-

мого батальону, абсолютну більшість якого і склали саме закарпатські українці.

Першим офіцером із числа закарпатців, котрі повернулися з таборів, був поручик Юлій Костович із села Радванка (нині — передмістя Ужгорода). Він до війни закінчив у Чехословаччині військову академію, а у 1944, вже будучи капітаном, командував полком зенітної артилерії 1-го Чехословацького армійського корпусу. Поступово зростало число офіцерів Чехословацького батальону — уродженців Закарпаття. Зокрема, підпоручиками і поручиками стали серед перших Василь Вальо із с. Задне на Іршавщині, Емерих Королович із с. Ключарки і Федір Іванчов із с. Зубівка Мукачівського району, Михайло Король з Хустщини та Михайло Цифра з Перечинщини, Степан Бунзяк з с. Міжгір'я, Степан Вайда з с. Дулово Тячівського району та Петро Гошук із с. Луг на Рахівщині та ін. Усі вони разом із своїми земляками, рядовими воїнами, були учасниками першого бою Чехословацького батальону під с. Соколово. У тому бою кулеметники Ігнат Шпигель та Петер Дьєрі із Закарпаття, захищаючи підступи до командного пункту О. Яроша, знищили понад 30 фашистів. А у складі розвідувального взводу А. Сохора особливо відзначилися закарпатці-автоматники Д. Криванич, І. Петрище, В. Рушак, брати Лялько та ін.

У жовтні-листопаді 1943 1-а Чехословацька окрема бригада брала участь у боях за визволення Києва. В ній вели воїнів у бій вже чимало офіцерів-закарпатців, для яких особливо близьким було звернення до бійців командира бригади Л. Свободи: «Наш народ доручає нам воювати за Київ так, як би ми воювали за Прагу, Брно, Братиславу, Кошице...». При визволенні Києва відзначився командир взводу 2-го піхотного батальону четар Степан Бунзяк, за що нагороджений Чехословацьким військовим хрестом. За визволення столиці України віддав життя підпоручик Михайло Оленич; його ім'я можна прочитати на стелі на одному з київських кладовищ. Потім воїни чехословацької частини визволяли інші міста і села України. За вміле командування взводом у боях за Білу Церкву закарпатця з Мукачівщини четаря Івана Дзямка нагородили Чехословацьким військовим хрестом, присвоїли звання ротмістра.

Про хоробрість закарпатців колишній командир 1-го Чехословацького армійського корпусу, генерал армії Людвік Свобода пізніше писав: «Кого з цієї довгої-предовгої шеренги наших карпато-українських друзів назвати? У моїй пам'яті збереглися спогади про десятки і десятки хоробрих воїнів. До найхоробріших, безумовно, належить Степан Вайда. Вісімнадцятирчним він залишив Закарпатську Україну, перейшов у Радянський Союз і став бійцем нашої військової частини. Був танкістом. Він брав участь у боях за визволення Києва, Руди, Білої Церкви і Жашкова». Героїзм і відвагу виявив підпоручик Степан Вайда в Моравсько-

Остравській бойовій операції у березні-квітні 1945. Це був його останній бій: Степан Вайда поліг тут смертю хоробрих. Йому радянським і чехословацьким урядами посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу та Героя Чехословаччини.

У міру того, як війська Червоної армії, а з ними й частини 1-го Чехословацького армійського корпусу з боями просувалися все ближче до західних кордонів СРСР, серед його бійців зростали бойовий дух та палке бажання взяти участь у визволенні своєї батьківщини — Чехословаччини. У липні 1944 з таким проханням до командуючого 1-м Українським фронтом звернулося командування корпусу. Воно отримало позитивну відповідь, але несподівано корпус з Буковини було перекинуто у південну Польщу і на початку серпня 1944 у складі 38-ої армії 1-го Українського фронту — на кордон зі Словаччиною для участі в Карпато-Дуклінській операції. 6 жовтня корпус оволодів Дукельським перевалом, зазнавши значних втрат. Цей день став Днем Чехословацької народної армії.

Після визволення Чехословаччини і закінчення війни значна частина закарпатських бійців корпусу залишилися служити в лавах Чехословацької народної армії, тим більше, що в 1945 міністром національної оборони ЧСР став їх колишній командир — генерал армії Л. Свобода. Спеціальним декретом президента Чехословаччини Е. Бенеша закарпатським українцям — воїнам корпусу та їх родинам — була надана можливість отримати знову громадянство Чехословаччини. Пройшовши у повоєнні роки курси навчання у військових училищах та академіях, колишні бійці ЧАК склали кістяк командирського складу чехословацької армії. У повоєнні роки у Збройних силах Чехословаччини й у відставці нараховувалось понад 330 чоловік — вихідців із Закарпаття. Окремі з них займали високі військові посади. Зокрема, генерал-полковник Василь Вальо командував Західним військовим округом. Упродовж багатьох років він обіймав також посаду першого заступника міністра народної оборони. Генерал-лейтенант Степан Ромочуський командував залізничними військами республіки, а генерал-майор Іван Дзямко — армійським корпусом. Генерал-майор Степан Бунзяк був військовим комендантом Праги. Отже, українці Закарпаття вписали чимало яскравих сторінок не лише в історію Чехословацького окремого батальйону — армійського корпусу, але й у розбудову збройних сил у повоєнній Чехословаччині.

Бійці корпусу підтримували тісні зв'язки з населенням України, за визволення якої вони билися на боці радянських військ майже півтора року, а українці ставилися до них з теплотою і вдячністю. Бійці корпусу брали участь у зборі коштів на відбудову міст, сіл і підприємств України, включилися в рух під лозунгом «Все для перемоги», зібрали близько 200 тис. рублів на закупку «Катюш».

Про подвиги чехословацьких військ у СРСР, у складі яких було чимало українців, свідчать десятки пам'ятників чехословацьким бійцям у містах та селах України.

Лит.: Помним Тарановку и Соколово: Воспоминания и документы. — Харьков, 1960; Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — М., 1960; Русин В.П. На крутих перевалах: Мемуари. — К., 1983; Свобода Л. От Бузулука до Праги: Воспоминания. — М., 1984; Украинско-чехословацкие интернациональные связи. Сборник научных трудов. — К., 1989; Довганич О.Д., Пагирия В.В. Закарпатські воїни генерала Людвіка Свободи. — Ужгород, 1999; У вирі кривавої війни... Уродженці Закарпаття — генерали і офіцери Чехословацької армії — у боротьбі з фашизмом. — Ужгород, 2000.

С.В. Віднянський.

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 — одна з наймасштабніших у Визвольній війні українського народу сер. 17 ст., в якій козацьке військо здобуло перемогу над польсько-шляхетською армією. Відбулася 11–13 (21–23) вересня поблизу містечка Пилявці (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельницької обл.).

Після нищівних поразок польського війська під Жовтими Водами та Корсунем між воюючими сторонами було укладено перемир'я. Однак, вже у червні князь Ієремія Вишневецький здійснив каральний похід до Волині і Поділля, а польський сейм оголосив чергову мобілізацію шляхти й розпочав формування нової найманої армії. На початку вересня польське військо на чолі із трьома командуючими (регіментарями) — князем Домініком Заславським, коронним підчашим Миколою Остророгом і коронним хорунжим Олександром Конецпольським у складі 32 тис. шляхетського ополчення, 8 тис. німецьких найманців і штатом обслуги до 50 тис. осіб, маючи близько сотні гармат, вирушило на Волинь.

Готуючись до битви, майже 30-тисячна армія Богдана Хмельницького отаборилася біля р. Іква, що неподалік Пилявців: на правому березі — основні сили, на лівому — кіннота Максима Кривоноса. Зважаючи на те, що найкращі позиції вже були зайняті козаками, поляки змушені були стати табором на пагорбах і долинах лівого берегу Ікви. 21 вересня розпочався бій за укріплену козаками греблю, що сполучала обидва береги річки. Доволі швидко польським корогвам вдалося зламати оборону козаків і закріпитись на правобережжі. Впродовж наступного дня козацькі загони невпинно атакували греблю і зрештою відновили свої початкові позиції. Надвечір до козацького табору прибули загони буджацьких татар Айтимир-мурзи і Адлает-мурзи у кількості 4 тис. вояків,

яких зустріли салютним вогнем із гармат і рушниць. Полонений жовнірами козак ввів польське командування в оману, повідомивши про прихід 40 тис. татар.

Вирішальний бій розпочався ранком 23 вересня наступом польської кінноти. Козацьке військо, витримавши натиск, перейшло в контрнаступ, оволоділо греблею і лівим берегом річки. Польські сили зосередилися в основному таборі і готувалися до організованого відступу, який вже в ніч на 24 вересня перетворився на панічну втечу. Козаки захопили обоз і всю артилерію супротивника. В результаті перемоги у П.б. козацька армія звільнила від поляків Поділля і Волинь, став можливим її наступ у Західну Україну. Нині на місці битви знаходиться пам'ятний знак, а в місцевому будинку культури діє музей-діорама з однойменною назвою.

Лит.: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1991, т. 10, кн. V; Літопис гадяцького полковника Грабянки. — К., 1992; Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992, т. 2; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996.

В.В. Піскіжова.

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА (Republic of South Africa, Republiek van Suid-Afrika) — держава на Півдні Африки. Територія 1219, 9 тис. км². Населення 50,6 млн. осіб (2011). Серед них африканці (76%), вихідці з Європи (13,6%), метиси (9%). Офіційні мови — африкаанс та англійська. Столиця м. Преторія (органи законодавчої влади розташовані у Кейптауні, судової — у Блумфонтейні). За формою державного устрою — федерація; кожна провінція має свою конституцію. Глава держави і глава уряду — президент. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент.

З найдавніших часів мешканцями території сучасної ПАР були племена банту. Початок європейської колонізації країни поклала Ост-Індська компанія, яка заснувала 1652 Капську колонію, де проживали голландські переселенці — бури. 1806 південь Африки захопила Велика Британія, яка завоювала 1843 бурську республіку Наталь, а в ході англо-бурської війни 1899–1902 — республіку Трансвааль й Оранжеву вільну державу. В 1910 було проголошено створення британського домініону Південно-Африканський союз. 1912 тут постав «Африканський національний конгрес», який боровся за незалежність африканського населення. Від 1948 до 1990 в країні існувала система роздільного проживання африканців і білих — апартеїд. 31 травня 1961 було проголошено незалежну від Великої Британії Південно-Африканську Республіку. У 1970-ті проти режиму апартеїду були запроваджені міжнародні санкції.

1990 білі погодилися провести вільні вибори президента, на яких переміг лідер «Африканського національного конгресу» Нельсон Мандела (1960–1989 був ув'язнений). В 1995 ПАР оголосила про припинення власної військової ядерної програми. 1999 Нельсон Мандела відмовився балотуватися на третій президентський термін і главою ПАР став Дж. Зума. На початку 21 ст. ПАР залишається найбільш розвинутою індустріальною державою Африки. Є членом ООН (з 1945).

Офіційні зв'язки між Україною і ПАР були започатковані 14 лютого 1992, коли ПАР визнала незалежність України. 16 березня 1992 були встановлені дипломатичні відносини. 1995 відбувся перший обмін державними делегаціями. У вересні 2002 з візитом у ПАР перебував президент України Л. Кучма. За результатами переговорів були підписані десять двосторонніх угод про співпрацю у різних секторах. У квітні 2003 у Києві було відкрито Українсько-Південно-африканський інститут політичного лідерства і лінгвістики імені Н. Мандели. ПАР є головним торговельним партнером України серед африканських держав, розташованих південніше екватору. У 1998–2008 Україна мала позитивне сальдо у торгівлі з ПАР.

Лит.: Урнов А.Ю. Политика ЮАР в Африке. — М., 1982; История стран Африки. — М., 2010; Мандрик І.П., Андросюк В.В. Міждержавні відносини України і Південно-Африканської Республіки // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009, № 11.

О.М. Горенко.

ПІВНІЧНА ВІЙНА 1700–1721 — війна між Швецією і Північним союзом за шведські володіння у Прибалтиці. На різних етапах війни до складу Північного союзу входили Московія, Річ Посполита і Саксонія (на той час польський король Август II був водночас і курфюрстом Саксонії), Данія і Норвегія (датський король Фредерік IV був також королем Норвегії), Пруссія, Нідерланди, Англія і Ганновер. На боці Швеції були Оттоманська Порта і Гольштейн. У війні брало активну участь запорозьке та реєстрове козацтво.

У лютому 1700 армія короля Августа II окупувала шведські володіння у Лівонії (Ліфляндія) та взяла в облогу Ригу, а у березні військо датського короля Фредеріка IV вторглося на територію герцогства Гольштейн (Гольштинія) — союзника Швеції. У відповідь на це в серпні того ж року шведський король Карл XII, за підтримки англо-голландського флоту, розпочав осаду датської столиці Копенгагена. Данія змушена була визнати суверенітет Гольштейну, відмовитись від членства в Північному союзі, не надавати військової допомоги ворогам Швеції, про що 7 (18)

серпня було укладено Травендальський мирний договір. Невдовзі потому шведи звільнили Лівонію.

19 (30) серпня війну Швеції оголосила Московія. 14 (25) жовтня призначений головнокомандувачем царської армії герцог Карл Євгеній де Кроа розпочав осаду Нарви, яка згідно з союзницькими домовленостями мала відійти до Московії. Незважаючи на те, що співвідношення військових сил було не на користь шведів (близько 32,5 тис. вояків і 37 гармат порівняно із 35 тис. вояків і 145 гарматами супротивника), 19 (30) листопада царська армія зазнала поразки.

У січні 1701 Московія, Річ Посполита та Саксонія уклали в литовському м. Біржі договір, за яким зобов'язувались продовжувати спільні воєнні дії проти Швеції. Окрім цього Петро I, посиляючись на необхідність узгоджувати свої дії з українським гетьманом Іваном Мазепою, не пристав на умови Августа II повернути Речі Посполитій українські містечка Трахтемирів, Стайки та Трипілля.

Бойові дії були поновлені влітку. Тоді, під Ригою, шведи завдали поразки саксонській армії Августа II. 29 грудня 1701 (9 січня 1702) російсько-козацькі війська на чолі із Борисом Шереметьєвим та наказним гетьманом Війська Запорозького Данилом Апостолом розбили шведів при мисі Ерестфер, розорили Дерптський повіт. Основні події воєнної кампанії 1701–1704 розгорталися на польсько-саксонських територіях (розгром шведами у липні 1701 саксонської армії під Ригою, влітку 1702 — об'єднаної польсько-саксонської армії під Клішовим, а також здобуття Варшави і Кракова, у травні 1703 — саксонської кавалерії під Пултускою та у вересні 1704 здобуття Львова), а також Інгерманландії (царські війська розбили шведів під Ерестфером в кінці 1701, захопили 1702 Нотебург, 1703 — Ніенштанц, Ямбург, Копор'є, 1704 — Дерпт і Нарву з Івангородом. У бойових діях на прибалтійських територіях брали участь козацькі реєстрові полки (Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Ніжинський та Полтавський), а також окремі загони запорозького козацтва. Саме тоді, 1703, з ініціативи гетьмана Івана Мазепи, відбулися таємні українсько-польські переговори про створення Великого Князівства Руського на засадах Гадяцької угоди.

Важливою подією у ході П.в. стало усунення від влади (детронізації) Августа II, ухвалене Варшавською конфедерацією навесні 1704 завдяки зусиллям дипломатії Карла XII, та обрання новим королем Речі Посполитої шведського ставленика — познанського воєводи Станіслава Лещинського. Є відомості, що майже відразу потому Іван Мазепа, за посередництвом княгині Анни Дольської, розпочав таємні переговори із Станіславом Лещинським про вступ України (на правах великого князівства) до Речі Посполитої під протекторатом шведського короля.

1705 суттєвих змін у ході війни не відбулося. Лише на початку осені 1706 шведи захопили Саксонію. 13 (24) вересня Август II змушений був укласти сепаратний мир зі Швецією (Альтранштадський мирний договір), за умовами якого відмовився від польської корони на користь Станіслава Лещинського, що відповідно скасовувало союз з Московією. Впродовж 1707 шведська армія перебувала на території Саксонії, де Карл XII зміцнював боєздатність своєї армії. Восени 1707 вона залишила територію Саксонії і, форсувавши у червні 1708 р. Березина, наблизилася безпосередньо до кордонів Московії. Невдовзі потому 3 (14) липня 1708 шведи здобули перемогу над царською армією під Головчино (поблизу Могильова) і 7 (18) липня захопили Могильов.

Після успішного завершення бойових дій на території Саксонії і Речі Посполитої Карл XII вирішив йти безпосередньо на Москву через Смоленськ: 16-тис. корпус генерала Адама Левенгаупта мав рухатися на Могильов для з'єднання із основними силами під командуванням Карла XII, 12 тис. корпус генерала Георга Любекера отримав наказ діяти на півночі і просуватися до Новгороду. Розпорошенням шведського війська скористався Петро I. 28 вересня (9 жовтня) біля Лісного (під Старим Биховом) він розбив корпус генерала Адама Левенгаупта.

Петро I віддав наказ про застосування тактики «випаленої землі». На усьому шляху просування білоруськими землями шведська армія скрізь зустрічала спустошені вогнем міста і села, в її лавах розпочався голод. Відтак Карл XII змінив свій початковий план наступу на Москву через Смоленськ і, за порадою генерала Акселя Гілленкрока, вирішив просуватися українськими територіями у напрямі Сіверщини (нині Чернігівщина). Проте і тут Петро I розпочав застосовувати ту ж саму тактику, що і на білоруських землях. Першими запалали містечка і села Стародубщини. Місцеве населення було вкрай обурене свавіллям царської армії. Сучасні дослідники стверджують, що саме ці дії царя змусили гетьмана Івана Мазепу відкрито перейти на бік шведів, який наприкінці жовтня уклав союзний договір із Карлом XII. Рішення гетьмана стало цілковитою несподіванкою для Петра I. Здогадуючись про причини такого вчинку гетьмана, цар став шукати опору серед місцевого населення і припинив тактику «випаленої землі». Із стратегічних міркувань та водночас заради помсти Петро I віддав наказ атакувати гетьманську столицю Батурин. На початку листопада царські війська оволоділи містом та зруйнували його.

На початку весни 1709 до гетьмана приєдналося Військо Запорозьке на чолі із кошовим отаманом Костем Гордієнком. У відповідь на це в травні царський загін полковника Петра Яковлева разом із вояками козацького полковника Ігнатія Галагана зруйнували Чортомлинську Січ.

Сподіваючись на допомогу кримських татар, Іван Мазепа розпочав дипломатичні переговори із ханом Девлет-Гіреєм II. Довідавшись про це,

Петро I шляхом підкупу турецьких посадовців домогся від султана Ахмеда III згоди дотримуватися нейтралітету, що, відповідно, розповсюджувався і на кримських татар — васалів Оттоманської Порти.

Важливим етапом П.в. стали події навколо Полтавської фортеці, яку 30 квітня (11 травня) взяли в облогу шведсько-козацькі війська під командуванням Карла XII. Майже три місяці царський гарнізон на чолі із полковником Олексієм Келіним тримав оборону. Після прибуття основних сил армії Петра I у вирішальній Полтавській битві, що відбулася 27 червня (8 липня), шведи зазнали нищівної поразки. Карл XII, Іван Мазепа та Кость Гордієнко разом із незначною кількістю війська встигли перейти на територію Оттоманської Порти. Наприкінці літа Карл XII та Іван Мазепа дістались до Бендер, звідки розпочали активну дипломатичну роботу по створенню антимосковського союзу у складі Речі Посполитої та Оттоманської Порти. Ця ініціатива не була втілена, а наприкінці вересня помер Іван Мазепа. Тимчасом у жовтні союзний договір з Августом II, якого вкотре проголошено королем, уклав Петро I, подібний договір було укладено і з Данією. На місце Івана Мазепа, вже в листопаді, царський уряд формально (без видачі інсталяційної грамоти на гетьманство) затвердив кандидатуру Івана Скоропадського. А у квітні 1710 прибічниками померлого у вигнанні Мазепа (близько 50 сотників), в присутності Карла XII і Ахмета III, було проведено вибори гетьмана, яким став колишній Генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. Ця подія змусила Петра I прискорити процес видачі інсталяційної грамоти на гетьманство Івану Скоропадському, проте його повноваження були суттєво обмежені.

Досить швидко Пилипу Орлику та Карлу XII вдалося домогтися укладення союзного договору з кримськими татарами й Оттоманською Портою. Зокрема, шведський король, за активної військової підтримки турків і татар, зобов'язувався воювати до повного визволення українських земель від московського панування. 20 листопада (1 грудня) Оттоманська Порта оголосила війну Московії.

В цілому упродовж воєнної кампанії 1710 царська армія здобула кілька прибалтійських фортець, як Виборг, Рига, Кексгольм і Ревель, а також о. Езель.

На початку 1711 Пилип Орлик на чолі об'єднаного війська у складі запорозьких козаків, татар, шведів і поляків (прихильників Станіслава Лещинського) пішов походом у Гетьманщину, який виявився невдалим, чому значною мірою сприяла московська дипломатія. Змушений повернутися у турецькі володіння, Пилип Орлик до кінця життя (помер 1742 в Яссах) вів переговори чи не з усіма провідними європейськими державами (Річ Посполита, Саксонія, Пруссія, Ватикан, Франція, Великоб-

ританія та ін.) щодо визволення українських земель від московського панування.

22 лютого (5 березня) було обнародовано маніфест Петра I про початок війни з Оттоманською Портою. На початку червня царські війська вступили в Молдовію. Та вже у липні на березі р. Прут (поблизу Ясс) турецька і татарська армії оточили військо Петра I, в результаті чого влітку 1711 цар змушений був розпочати мирні переговори з Ахметом III та зрештою укласти Прутський мир.

Впродовж 1712–1713 основні події війни розгорталися на територіях Померанії. Здобуття Мекленбурга та розгром датсько-саксонських військ поблизу містечка Валкеншет стали для шведської армії чи не останніми значними перемогами у П.в. Також 29 листопада (10 грудня) 1712 Оттоманська Порта в чергове оголосила війну Московії та вже наступного року, шляхом підкупу турецьких посадовців, царським дипломатам вдалося домогтися укладення нової мирної угоди, а також налаштувати султана супроти Карла XII. Як наслідок, того ж року шведський король був примусово депортований з турецької території та повернувся до Швеції, де розпочав підготовку до нової антимосковської воєнної кампанії.

У червні 1714 Московія і Пруссія уклали союзний договір, а 27 липня (7 серпня) відбулася Гангутська битва, в результаті якої царські війська заволоділи Аландськими островами. 11 (22) грудня 1715 об'єднані прусько-датсько-саксонські війська захопили Штральзунд. Наступного року, після капітуляції шведського гарнізону Вісмара 7 (18) квітня, царські війська разом із союзниками у складі Данії, Великобританії та Голландії розпочали спільну антишведську воєнну кампанію.

У травні 1718 між Швецією та Московією розпочалися мирні переговори (Аландський конгрес). Згідно із досягнутими домовленостями до Росії мали відійти: Інгрія, Ліфляндія, Естляндія та частина Карелії з містом Выборг, натомість за Швецією закріплювалися Фінляндія і більша частина Карелії, державний устрій Речі Посполитої мав залишатися незмінним. Наприкінці 1718 під час облоги норвезької фортеці Фредеріксгаль загинув Карл XII, тому усі домовленості Аландського конгресу так і не були ратифіковані. Війна відновилась активними діями царського флоту в Балтійському морі та диверсіями біля берегів Швеції 1719, що призвело до поглиблення протистояння у стані учасників Північного союзу та зрештою — утворення антимосковської коаліції. Так, упродовж 1719–1720 союзні договори зі Швецією уклали: Великобританія та Ганновер, Пруссія та Данія й ін. Останньою великою баталією П.в. стала перемога царського флоту біля о. Гренгам 27 липня (7 серпня) 1720. На початку 1721 шведський престол посів Фредерік I і невдовзі потому

розпочалися московсько-шведські переговори. Укладенням Ніштадського мирного договору завершилася П.в.

Лит.: Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958; Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. — Л., 1986; История Северной войны 1700–1721 гг. — М., 1987; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1991, т. 14–15, кн. VII–VIII; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991, т. 3; Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992, т. 2; Штенцель Альфред. История войн на море. — М., 2002; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. — К., 2007; Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721. — К., 2009.

В.В. Піскіжова.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709. Одна з вирішальних битв Північної війни між Московським царством і Королівством Швеція. Відбулася 8 липня (27 червня) 1709 між арміями Швеції і Росії.

Після успішного завершення бойових дій на території Саксонії і Речі Посполитої, шведський король Карл XII зосередився на здобутті Москви. Заручившись підтримкою гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи, восени 1708 шведська армія вступила на українські землі. Важливим стратегічним об'єктом на шляху до Москви стало м. Полтава.

Наприкінці березня 1709 шведські війська разом із козацьким загоном кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка отаборилися на правому березі р. Ворскли. Упродовж квітня–червня вони здійснили кілька невдалих спроб здобути Полтаву штурмом. Місто захищала 4,2 тис. московська залога на чолі з комендантом полтавської фортеці полковником Олексієм Келіним, а також 2,5 тис. ополчення. За таких обставин Карл XII віддав наказ про зведення спеціальних укріплених валів, що дало йому можливість наблизити власну артилерію до міських стін.

На початку травня до Полтави підійшли основні сили російської армії (війська під командуванням князя Олександра Меншикова і графа Бориса Шереметева), які зупинилися на лівому березі Ворскли. Після прибуття Петра I майже 42-тисячна царська армія, озброєна 102 гарматами, переправилася на правий берег Ворскли, де за 5 км північніше від Полтави (між Будищанським і Яківчанським лісами) було зведено військовий табір. Підступи до нього були укріплені 6 фронтальними і 4 перпендикулярними редутами, за якими розташувалися 17 кавалерійських полків Меншикова. Армія шведів значною мірою програвала, як за своєю чисельністю — близько 30 тис. вояків, так і в озброєнні — усього 32 гармати.

Отримавши звістку про ймовірність прибуття чергового підкріплення для росіян у складі 40 тис. війська калмицького хана Аюки, Карл XII вирішив випередити їх, віддавши наказ розпочинати битву в ніч на 27 червня (8 липня). Напередодні, під час чергового огляду власних військових позицій, Карл XII був тяжко поранений, тому командування шведською армією доручив фельдмаршалу графу Карлу Реншильду.

На початку наступу, близько 5-ої год. ранку, шведам вдалося захопити два недобудовані редути супротивника. Натомість, російська кіннота досить швидко відрізала частину шведського війська, яка просувалася у напрямі Яківчанського лісу. Близько 9-ої години ранку сторони перегрупували свої бойові порядки і розпочали рукопашний бій. Гетьманські війська безпосередньої участі в битві не брали, вони залишалися в резерві, в тилу на охороні шведського обозу і комунікацій. Усі подальші спроби шведів перехопити ініціативу у свої руки видалися марними. Зрештою, не витримавши натиску царської армії, шведи почали відступ, який доволі швидко (близько 11 год. ранку) перетворився на безладну втечу, що і ознаменувало собою цілковиту поразку останніх.

У ході П.б. шведська армія втратила 9234 осіб убитими, російська — 1345 убитими і 3290 пораненими. Окрім цього, майже 18 тис. шведів потрапили у полон: 2 тис. безпосередньо у битві і 16 тис. вояків генерала Адама Лівенгаупта в районі Переволочної — під час втечі. Карлу XII у супроводі Івана Мазепи і Костя Гордієнка та інших вцілілих шведських і козацьких загонів (близько 3 тис. осіб) вдалося переправитися через р. Дніпро і вступити у володіння Османської імперії. Більшість полонених козаків було страчено, інших — відправлено у заслання до Сибіру.

Перемога Московської держави над шведами у П.б. стала важливою подією на шляху до успішного завершення нею Північної війни, яка ще тривала понад 10 років і призвела до значних геополітичних зрушень у Європі.

Лит.: История Северной войны 1700–1721 гг. — М., 1987; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991, т. 3; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1991, кн. VIII, т. 15; Харботл Т. Битвы мировой истории. — М., 1993; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003;

В.В. Піскіжова.

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830–1831 (Листопадове повстання) — національно-визвольне повстання проти Російської імперії за відновлення незалежності Польської держави. Розпочалось 29 листопада 1830 у Варшаві, охопивши землі Королівства Польського (Царства Польського), поширилось на Правобережну Україну та Білорусь. П.п. вибухнуло на

хвилі європейських революційних рухів, спрямованих проти домінування абсолютистських імперій на континенті. Безпосередніми причинами повстання стали порушення дарованої російським імператором Олександром I Конституції Королівства Польського (1815), придушення ліберальної польської опозиції і патріотичних організацій, запровадження цензури й репресивно-поліційних порядків. Приводом до початку повстання стало поширення чутки про відправку польського війська на придушення Лютневої революції 1830 у Франції. 29 листопада група поляків на чолі з Л. Набеляком і С. Гощинським у порозумінні з таємним військовим товариством, очолюваним П. Висоцьким, напала на палац намісника вел. кн. Костянтина Павловича і казарми російських військ. Унаслідок захоплення арсеналу та стихійного озброєння міських низів і переходу на їх бік частини польських військ повстання набуло масового характеру. Хоча Варшава опинилася в руках повсталих, вони не створили нового — революційного уряду, а передали владу Адміністративній раді Королівства. По-угодовському налаштовані члени ради (Ф. Любецький, кн. А. Чарторийський та ін.) прагнули досягти угоди з російським імператором Миколою I на засадах збереження автономії королівства у складі Російської імперії. Тимчасом 1 грудня 1830 демократичні кола утворили Патріотичне товариство на чолі з Й. Лелевелем і М. Мохнацьким, яке виступило з вимогою повної незалежності Польщі й проведення демократичних реформ. Під його тиском, а також за підтримки патріотично налаштованих мас Варшави Адміністративна рада проголосила себе Тимчасовим урядом, а 18 грудня сейм затвердив диктатора — генерал-лейтенанта Ю.-Г. Хлопіцького. Консервативне керівництво повстанців на чолі з диктатором намагалося провадити переговори з імп. Миколою I, але вони не дали результату. 18 січня 1831 Ю.-Г. Хлопіцький зрікся диктаторства, був створений Національний уряд на чолі з кн. А. Чарторийським, який схвалив програму боротьби за відновлення Польської держави в кордонах 1772. 25 січня у Варшаві пройшла багатолюдна демонстрація, яка примусила сейм проголосити детронізацію Миколи I з польського престолу. В ці дні вперше з'явилося звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!»

Царський уряд кинув на придушення повстання значні військові сили під командуванням генерал-фельдмаршала І. Дибича, які на поч. лютого 1831 почали наступ на Варшаву. Однак у битвах під Сточеком (нині м. Сточек-Луковські Люблінського воєводства, Польща), Ваврем і, особливо, Грохувом (нині обидва у складі м. Варшава) повстанці зупинили російський наступ. Навесні 1831 вибухнули повстання польського населення в Литві, Білорусі й Правобережній Україні. В українських землях повстанці, які були переважно шляхтичами-землевласниками, зустріли значну опозицію з боку селянства. Створені повстанські загони С.-Г. Вор-

целя на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Б. Колишка на Поділлі й Київщині були в квітні–травні 1831 розгромлені царськими військами. 26 травня польські сили під командуванням бригадного генерала Я.-З. Сксинецького зазнали поразки у битві під Остроленкою (нині місто Мазовецького воєводства, Польща). Від травня 1831 П.п. увійшло в смугу кризи: частина аристократії та шляхти почала залишати країну, сейм не затвердив навіть дуже поміркованої реформи переводу селян на грошовий чинш, чим зумовив відхід частини селянства від повстання. Зусилля Патріотичного товариства з мобілізації населення наштовхнулися на сильну опозицію консервативних сил в уряді, сеймі та війську. Політична боротьба влітку 1831 привела до заворушень варшавського населення, яке 15–16 серпня вчинило розправу з підозрюваними у зраді керівниками. Відтоді владу перейняв генерал піхоти Я.-С. Круковецький, який проголосив себе новим диктатором, розправився з організаторами заворушень і заборонив Патріотичне товариство. Тимчасом російські війська під командуванням генерал-фельдмаршала І. Паскевича підійшли до Варшави й розпочали штурм. 8 вересня (27 серпня) 1831 Варшава змушена була капітулювати. Сейм, уряд і залишки польської армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де були інтерновані. Царський уряд вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства Польського і запровадив воєнний стан (який тривав чверть століття). Незважаючи на поразку, П.п. сприяло зростанню національної самосвідомості поляків, утвердженню ідеї польської державності, поширенню демократичних настроїв, що проявилися у прагненні до здійснення соціальних реформ. Європейська громадська думка із симпатією поставилася до боротьби поляків із російським самодержавством, а польське питання від того часу ототожнювалося зі справою боротьби проти реакції й абсолютизму за свободу і демократію в Європі.

Лит.: Powstanie Listopadowe 1830–1831: Dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania. — Warszawa, 1980; Польша на путях развития и утверждения капитализма (конец XVIII — 60-е годы XIX в.). — М., 1984; Łojek J. Szanse powstania listopadowego: Rozważania historyczne. — Warszawa, 1986; Lepkowski T. Powstanie Listopadowe. — Warszawa, 1987; Dzieje Polski. — Warszawa, 1993, t. 1–3.; Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. — Warszawa, 1993; Kieniewicz S. та ін. Trzy powstania narodowe: Kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. — Warszawa, 1994; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій. — К., 2001; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: 3 найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002.

Л.О. Зашкільняк.

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863–1864 (Січневе повстання) — національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії, яке охопило землі Королівства Польського, Литви і частково Білорусі та Правобережної України, найбільш масове з усіх польських визвольних рухів 19 ст. Причинами повстання стало прагнення національно свідомої частини польського суспільства здобути державну незалежність і відновити Річ Посполиту. Піднесенню польського руху сприяли успіхи у визволенні та об'єднанні Італії, зростання демократичних сил в європейських країнах, утворення й діяльність таємних радикально-демократичних організацій у Росії. Польські патріотичні організації, що виникли наприкінці 1850-х рр. у середовищі студентів та офіцерів російської армії, розпочали підготовку повстання в порозумінні з російськими демократами. 1861 в польському середовищі склалися два головні політичні табори, які отримали назви «білих» і «червоних». «Білі» представляли переважно помірковані шляхетські та буржуазні кола й виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка б дала змогу здобути політичну автономію Королівства Польського і приєднати до нього, згідно з кордонами 1772, литовські, білоруські та українські землі. «Червоні» включали різні верстви (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково селян), яких об'єднувало прагнення здобути повну незалежність Польщі збройним шляхом і відновити державу в кордонах 1772 (тільки частина «червоних» визнавала права литовців, білорусів та українців на самовизначення). Консервативно-аристократичні кола, очолювані маркграфом А. Вельопольським, виступали за досягнення угоди із царизмом за рахунок певних поступок на користь автономії Королівства Польського. У червні 1862 «червоні» утворили Центральний національний комітет (ЦНК), де провідні позиції здобули Я. Домбровський, З. Падлевський, Б. Шварце, А. Гіллер (розробив план збройного повстання). У підготовці повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів у Польщі», одним із засновників і керівників якого був українець А. Потебня. Вони розраховували, що повстання в Польщі дасть поштовх для загальноросійської демократичної революції.

Початок повстання було призначено на весну 1863. ЦНК утворив таємні комітети в Королівстві Польському, а також у Литві, Білорусі та Правобережній Україні, мав своїх представників в європейських країнах. Оголошений урядом позачерговий рекрутський набір за задалегідь підготовленими списками, до яких потрапило чимало змовників, послужив приводом до спалаху повстання. 22 (10) січня 1863 ЦНК проголосив початок національного повстання, а себе іменував Тимчасовим національним урядом. На заклик ЦНК загони повстанців напали на деякі царські гарнізони в Королівстві Польському. Від імені ЦНК було поширено «Маніфест до польського народу» і декрети про скасування пан-

щини та проголошення селян власниками своїх наділів із наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі. У лютому ЦНК звернувся до українських селян із закликом приєднатися до повстання. Однак селяни не підтримали виступ, не схвалюючи включення українських земель до Польської держави. У збройних загонах на Київщині і Волині брала участь переважно польська шляхта. Найбільші із цих загонів під проводом В. Рудницького, Е. Ружицького намагались чинити опір царським військам, але вже наприкінці травня були змушені перейти на територію Австрії. У травні 1863 ЦНК перетворився на Національний уряд. Ним було створено підпільну адміністративну мережу (поліцію, податкові органи, пошту та ін.), яка тривалий час успішно діяла паралельно із царською адміністрацією. Від початку повстання проявилися значні розбіжності між «білими» й «червоними»: перші розраховували на інтервенцію західних держав і протистояли радикальним соціально-політичним планам других. Спроби поставити на чолі повстання диктаторів — спочатку Л. Мерославського від «червоних», а потім М. Лянгевича від «білих» — не принесли бажаних наслідків. Тимчасом західні держави обмежилися дипломатичними демаршами на підтримку П.п. 17 жовтня 1863 «червоні», опанувавши Національним урядом, призначили нового диктатора — генерала Р. Траугутта. Спроби останнього посилити повстанський рух зазнали невдачі. Улітку 1863 імператор Олександр II призначив генерал-губернатором Північно-Західного краю (Литви і Білорусі) генерала від інфантерії М. Муравйова, а намісником Королівства Польського — генерала від інфантерії Ф. Берга, які вдалися до репресій і терору з метою придушення повстання. Одночасно на початок березня 1864 царський уряд оголосив укази про селянську реформу на охоплених заворушеннями територіях, яка проводилася на більш вигідних для селян умовах, ніж в інших землях імперії. До вересня 1864 повстання було придушене, тільки окремі загони протрималися до початку 1865. Російський уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні поляків були страчені, тисячі вислані в Сибір або віддані в армію, а їхнє майно конфісковане. Було скасовано залишки автономії Королівства Польського.

Лит.: Powstanie Styczniowe: Materiały i dokumenty. — Wrocław, 1962–73, т. 1–9; Восстание 1863 года: Материалы и документы: Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1864 гг. — К., 1963–64, т. 1–2.; Дьяков В.А., Миллер И.С. Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. — М., 1964; Фалькович С.М. Идеино-политическая борьба в польском освободительном движении 50–60-х годов XIX в. — М., 1966; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. — К., 1967; Дьяков В.А. Ярослав Домбровский. — М., 1969; Kieniewicz S. Powstanie styczniowe. — Warszawa, 1983; Dokumenty terenowych władz powstania styczniowego 1862–1864. — Wrocław, 1986; Ramo-

towska F. Narodziny tajemnego państwa polskiego: 1859–1862. — Warszawa, 1990; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996; Davies N. Boze igrzysko: Historia Polski. — Kraków, 1998, t. 1–2.; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: 3 найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002.

Л.О. Зашкільняк.

ПОЛЬСЬКІ КОРПУСИ В УКРАЇНІ — військові формування, які створювалися під час Першої світової війни командуванням російської армії на базі полонізованих частин для боротьби на фронті проти збройних сил Німеччини та Австро-Угорщини. Перше таке формування з'явилося у Київському військовому окрузі у січні 1917. Польська стрілецька бригада, переведена з Білорусі, була розгорнута в дивізію. Після участі у літньому наступі російської армії 1917 в Галичині її було повернуто до Білорусі, натомість створено 1-й Польський корпус на чолі з генерал-лейтенантом Ю. Довбор-Мусницьким. У листопаді 1917 розпочалося створення 2-го Польського корпусу (на Румунському фронті) та 3-го Польського корпусу (на Південно-Західному фронті). Їх організацією займався інспекторат польських збройних сил в Україні, очолений генерал-лейтенантом Є. де Геннінг-Міхаелісом. Через розклад російської армії, антивоєнну агітацію, самовільну демобілізацію П.к. залишилися недоукомплектовані. 2-й Польський корпус мав у своєму складі 2 стрілецькі дивізії, 2 артилерійські бригади, 2 уланські полки та дрібні підрозділи, 3-й Польський корпус — 1 кавалерійський полк, близько полку піхоти і артилерійський дивізіон. На початку березня 1918 до 2-го корпусу приєдналася 2-га Карпатська бригада колишніх Легіонів Польських під командуванням полковника Ю. Галлера (частина Польського допоміжного корпусу австро-угорської армії, яка перейшла фронт під Раранчею на Буковині в ніч на 16 лютого 1918). Також польський загін, що складався з підрозділів різних родів зброї, було сформовано в Одесі. У квітні–травні 1918 усі польські війська в Україні налічували близько 10 тис. осіб, мали 129 кулеметів, 5 гармат, 5 бронеавтомобілів та 10 літаків. Під час української революції 1917–18 П.к. займали нейтральне становище. Лише один польський загін добровільно взяв участь в обороні Києва від більшовиків у лютому 1918.

Після зайняття України військами Німеччини та Австро-Угорщини командування П.к. намагалося урегулювати правове становище польських частин. 4 квітня 1918 воно підписало угоду з урядом Української Народної Республіки щодо умов перебування польських військ на території України. П.к. в Україні мали дотримуватися суворого нейтралітету, постачатися всім необхідним урядом УНР. Також передбачалося їх пере-

міщення на Чернігівщину для об'єднання з 1-м Польським корпусом. Однак під тиском німецького командування на уряд УНР було вирішено роззброїти польські формування. 19 квітня 1918 на вимогу австро-угорського командування демобілізувався одеський загін. 2-й Польський корпус, очолений у квітні 1918 Ю. Галлером, вирушив з м. Сороки (нині місто в Молдові) в Бессарабії на схід, плануючи вийти поза межі австро-німецької присутності. Пройшовши через Ольгопіль (нині село Чечельницького р-ну Вінницької обл.), Умань, Медвин і Миронівку на Київщині, частини 2-го корпусу зупинилися під Каневом. Тут 11 травня 1918 їх оточили й атакували німецькі війська, наступного дня польські солдати склали зброю.

Частини 3-го Польського корпусу розташовувалися в районі Тиврова і Немирова на Поділлі. Через вади в постачанні його солдати вдавалися до реквізицій коней і продовольства в селян, що постійно спричиняло конфлікти. 14 квітня 1918 об'єднані сили селян і Вільного козацтва атакували поляків у Немирові. Бої, що тривали кілька днів, призвели до значних втрат з обох сторін. Після втручання австро-угорських військ 18 квітня 3-й Польський корпус було інтерновано у районі Хмільник–Пиків–Янів (нині с. Іванів на Вінничині), а 10 червня 1918 польські частини були роззброєні на вимогу австрійців.

Лит.: Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie: 1914–1920. — Warszawa, 1921; Bergel R. Dzieje II Korpusu polskiego. — Warszawa, 1921; Wrzosek Al. Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918. — Warszawa, 1969; Савченко Г. Польські військові формування у Києві у 1917 році. В кн.: Pamiętnik Kijowski, t. 6: Polacy w Kijowie. — Kijów, 2002; Папакін А.Г. Створення польських військових формувань у складі російської армії під час Першої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство, 2004, № 4; Руккас А.О. Створення польських національних частин па Румунському фронті (листопад 1917 р. — березень 1918 р.). В кн.: Над Дніпром і Віслою: Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ — початку ХХ ст.». — К., 2004.

А.Г. Папакін.

ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА 1919–1920. Її учасниками були Польща та Українська Народна Республіка, з одного боку, та РСФРР, Радянська Білорусь, Радянська Україна — з другого. Конфлікт виник унаслідок східної політики Польщі, головними цілями якої було захоплення Галичини й Волині, а також литовських і білоруських земель. У січні-лютому 1919 польські війська зайняли Володимир-Волинський і Ковель, а на Литовсько-Білоруському фронті оволоділи містами Вільно, Барановичі, Молодечно, Мінськ, Бобруйськ та ін.

Водночас на початку 1919 частини Червоної армії вступили на територію Української Народної Республіки. Розпочався також наступ у Литві та Білорусі, де було утворено Західний фронт.

В умовах кардинальної зміни військово-політичного становища на Сході Європи 25 червня 1919 Паризька мирна конференція дала згоду на окупацію Польщею Східної Галичини до р. Збруч. У середині липня польські війська зайняли всю Східну Галичину, а у серпні міста Луцьк, Дубно, Рівне та Кременець, восени Кам'янець-Подільський, Проскурів і Старокостянтинів.

У жовтні–грудні 1919 у Мікашевичах (Білорусь) воюючі сторони почали таємні переговори, які закінчилися безрезультатно. З кінця 1919 командування військ радянських республік почало стягувати на польський фронт найбільш боєздатні з'єднання.

Поразка армії УНР на фронтах і вихід червоноармійських з'єднань майже до р. Збруч змусили уряд С. Петлюри погодитись на запропоновані поляками важкі для УНР умови щодо кордонів і піти на воєнно-політичний союз з Польщею. 22 квітня 1920 між міністрами закордонних справ Польщі та УНР було підписано спільну політичну конвенцію, а 24 квітня її було доповнено військовою конвенцією, за якою польські і українські війська мали виступити спільно проти Червоної Армії.

Навесні 1920 польська армія нараховувала 738 тис. чол. 25 квітня 1920 за наказом Ю. Пілсудського розпочався наступ на Київ. Польсько-українські війська підтримали дві бригади Червоної Української Галицької Армії, що 23 квітня перейшли на сторону Армії УНР. Їм протистояли радянські війська Західного і Південно-Західного фронтів, що нараховували 65,2 тис. бійців.

Головний удар польське командування планувало завдати на території України — оточити і знищити армії Південно-Західного фронту. До 30 квітня польсько-українські війська зайняли міста Овруч, Коростень, Житомир, Бердичів, Козятин, Жмеринку, Вінницю. 7 травня ввійшли у Київ. Вони були зупинені частинами радянської армії на лінії Вишгород–Бровари–Бориспіль. 26 травня наступ розпочав Південно-Західний фронт. Уже 5 червня 1-а Кінна армія С. Будьонного прорвала польську оборону, і 7 червня зайняли Житомир та Бердичів, а 12 червня вступили до Києва. До кінця червня військові дії були перенесені на територію Західної України. На початок липня війська Польщі відступали на всіх напрямках. Червона Армія також активізувала бойові дії на Західному фронті в Білорусі.

5–16 липня становище на польсько-радянському фронті розглядала Верховна Рада Антанти на конференції у Спа. Західноєвропейські держави обіцяли матеріальну і військову допомогу полякам за умови відведення польських військ за лінію Керзона. У липні–серпні 1920 Польща

отримала кредити на суму 265 млн. доларів, 90 відсотків з яких було витрачено на військові потреби. Основне постачання зброєю надходило від Франції та США, які направили до Польщі військового спорядження на 1,5 млрд доларів.

До 19 липня Червона Армія зайняла Мінськ, Вільно, Барановичі і Гродно. Одночасно розгортався наступ на українському напрямку Південно-Західного фронту, головною метою якого було захоплення Львова, проте оволодіти містом не вдалось. Зі вступом радянських військ на територію Галичини до Тернополя було перенесено штаб-квартиру Галицького революційного комітету — тимчасового вищого органу радянської влади на території Східної Галичини, очолюваного В. Затонським. Ще 15 липня було проголошено створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.

У другій половині липня Червона армія вступила на територію Польщі. 22 липня польський уряд запропонував Москві розпочати переговори, проте його пропозицію було відхилено. 30 липня в узятому Червоною армією Любліні було організовано Польський тимчасовий революційний комітет на чолі з Ю. Марахлевським, для створення Польської Радянської Соціалістичної Республіки.

1 серпня польський уряд видав наказ про припинення оборони фортеці Ломажа, що відкрило червоноармійцям шлях на Варшаву. 12 серпня видано наказ про штурм Варшави.

Напередодні на засіданні ради міністрів Польщі було сформовано делегацію на чолі з віце-міністром закордонних справ Я. Домбським для ведення переговорів. 14 серпня делегація виїхала до Мінська, де з 17 серпня до 2 вересня пройшло п'ять пленарних засідань мирної конференції, обговорювались проекти прелімінарного договору.

Тимчасом 18 серпня всі польські армії перейшли у загальний наступ і на середину вересня захопили Західну Україну. 21 вересня Армія УНР вступила на територію Наддніпрянщини.

У жовтні внаслідок виснаженості армій сили обох сторін почали вирівнюватись. 12 жовтня 1920 у Ризі між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею — з другого, було підписано договір про перемир'я і прелімінарні умови миру, а 18 березня 1921 — Ризький мирний договір, за яким Польща визнала існування УСРР. До Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся. Залишалася за Польщею і Східна Галичина.

Лит.: Михутина И.В. Польско-советская война 1919–1920 гг. — М., 1994; Гудь Б. Українсько-польська військово-політична співпраця у 1917–1921 рр.: генеза, результати, уроки // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — Warszawa, 1996, № 3; Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 роках. — Л., 1998; Какурин Н. Граж-

данская война в России: Война с белополяками. — М.—СПб., 2002; Новак А. Польско-советские войны XX века. Историографическое memo // Новая Польша, 2002, № 10; Гетьманчук М.П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). — Л., 2008; Скоробач Б.М. Польсько-радянська війна 1920 р. — Рогатин, 2009; Польша та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. — Варшава, 2010.

Н.В. Кривець, І.С. Стрикун.

ПОЛЬЩА, Республіка Польща (Rzeczpospolita Polska) — держава в Центральній Європі. Межує з Німеччиною, Чехією, Словаччиною, Україною, Білоруссю, Литвою і Російською Федерацією. Територія 322,5 тис. км². Столиця — м. Варшава. Населення 38,17 млн. осіб (2009): поляки — 96%, із національних меншин: силезці (173,2 тис.), німці (152,9 тис.), білоруси (48,7 тис.), українці (31 тис.; разом із лемками — 37 тис.) (за даними перепису 2002). Державна мова — польська. Релігійний склад населення: католики (89,6%), в т. ч. греко-католики (0,15%), православні (1,33 %), протестанти (0,4%) та ін.

Форма політичного ладу (за Конституцією 1997): парламентська республіка, парламент складається із двох палат (сейм і сенат), виконавчу владу здійснюють Президент і Рада Міністрів на чолі з прем'єром. П. є членом ООН, Північноатлантичного альянсу (1999), Європейського Союзу (2004), інших міжнародних організацій.

Як державне утворення П. сформувалася внаслідок консолідації та об'єднання західнослов'янських племен і племінних союзів у межиріччі Вісли й Одри під егідою племінного князівства полян із центром у м. Гнезно. У 2-й пол. 9 ст. — 1-й пол. 10 ст. за правління князівської династії Пястів держава отримала назву Польща, а її населення (дещо згодом) — збірну назву «поляки». Уперше загальна назва народу трапляється в документах поч. 11 ст. Першим достовірним князем був Мешко I (Мешко I; 922/945–992). За свого правління 966 він запровадив християнство римського обряду, що мало важливе значення для престижу держави, а також внутрішньої інтеграції населення. Мешко I і його наступник Болеслав I Хоробрий (967–1025) у боротьбі з німецькими володарями завершили територіальне об'єднання польських земель. На заході вони провадили боротьбу з Німецькою імперією за Помор'я, на півдні в конфлікті з Чехією приєднали Силезію й Малопольщу із Краковом, на сході зіткнулися з Київською Руссю, що консолідувала східнослов'янські племена (Червенські гради та Перемишль переходили з рук в руки). 1025 Болеслав I Хоробрий був коронований, а держава отримала назву Королівство Польське. Потреби державного управління спонукали до створення провінцій та їх адміністративного апарату. Столицею було

Гнезно, потім — Познань, а із серед. 11 ст. — Краків. Після Болеслава I Хороброго розпочалася боротьба за трон між спадкоємцями. У міжусобну боротьбу польських князів часто втручалися споріднені з ними руські князі, зокрема Галицько-Волинського князівства. Міжусобиця призвела до виникнення численних дрібних князівств, посилення експансії на польські землі німецьких держав та балтійських племен пруссів і ятвягів. Для стримування останніх кн. Конрад I Мазовецький 1226 запросив на свої землі рицарів Тевтонського ордену, котрі незабаром, спільно з Орденем меченосців, утворивши свою державу, розпочали захоплення земель із слов'янським та балтійським населенням за підтримки імперії і папства. У серед. 13 ст. польські землі були спустошені монголо-татарами, але закріпитися там їм не вдалося. З огляду на зовнішні небезпеки серед польських володарів посилювалися об'єднавчі тенденції, а кюявському кн. Владиславу I Локетеку (1260–1333) вдалося об'єднати більшість князівств і 1320 отримати королівську корону. Його політику об'єднання продовжив Казимир III Великий (1310–70), який приєднав до своїх володінь землі послабленої Галицько-Волинської держави (1340). Він був останнім представником династії Пястів, його спадкоємцем став угорський король Людовік I Великий з Анжуйської династії (1326–82). Після його смерті П. і Литва уклали Кревську унію 1385, а вел. кн. литовський Ягайло, одружившись із донькою Людовіка I Великого Ядвігою, прийняв католицтво й під іменем короля Владислава II Ягайла правив Польщею і Великим князівством Литовським, поклавши початок династії Ягеллонів. Під його проводом у липні 1410 польсько-литовська армія при підтримці загонів з Русі і Чехії завдала поразки військам Тевтонського ордену, який виступив у союзі з володарями 12-ти країн під Грюнвальдом (нині село Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). Ця поразка й наступна Тринадцятирічна війна 1454–67 остаточно зламали позиції ордену і дали можливість приєднати до П. Східне Помор'я, частину Пруссії та вийти до Балтійського моря. У 15 ст. поляки брали участь у відсічі турецьким завойовникам, представники Ягеллонів займали трони Чехії та Угорщини. У цей період сформувалась станово-представницька монархія, головними рисами якої були загальні («вальні») та земельні сейми (з'їзди) шляхти як станові представницькі органи.

У 16 ст. П. досягла найбільшої могутності й авторитету. За Люблінською унією 1569 Королівство Польське і ВКЛ об'єдналися в одну державу — Річ Посполиту Обох Націй із включенням до неї земель України і Білорусі (осн. українські землі опинились у складі Королівства Польського). Зі смертю короля Сигізмунда II Августа (1520–72) ягеллонська династія припинилася. Цим скористалася шляхта, обравши королем представника французької династії Генріха Валуа (1551–89; майбутнього французького короля Генріха III), який на її вимоги підтвердив і навіть

розширив права й привілеї шляхти («Генрихові артикули»). Лад, що склався в 16 ст., отримав назву «шляхетської демократії»; він надавав магнатам і шляхті виняткові права в управлінні державою, що створювало небезпеку анархії та свавілля шляхетських угруповань. Семигородський кн. Стефан Баторій (1533–86), обраний 1576 королем, намагався посилити королівську владу. Але наступний король зі шведської династії Ваза Сигізмунд III (1566–1632) вже виконував волю магнатських угруповань. Водночас 16 ст. вважається «золотим віком» польської культури: у цей час поширилися ідеї європейського Відродження і Реформації, з'явилися прихильники протестантських течій, у т. ч. радикальних («польські брати» або аріани), Католицька церква ініціювала контрреформаційні кроки, покликані оновити ідеологію та розвиток суспільних інститутів (діяльність ордену єзуїтів). 1596 у Бересті (нині м. Брест, Білорусь) було схвалено церковну унію, в результаті якої в українських та білоруських землях утворилася Греко-католицька церква, підпорядкована Римському престолові. Зовнішня політика польських королів була звернена на схід, де вони натрапили на зростаючі впливи Московської держави: упродовж 16 ст. відбулося 6 війн між суперниками за білоруські та прибалтійські землі, з яких найбільш виснажливою була Лівонська війна 1558–1583. На поч. 17 ст. польські війська здобули кілька перемог над ще одним претендентом на Прибалтику — Швецією, активно втручались у справи Московії під час т. зв. Смутного часу. Проте в 17 ст. внутрішнє і зовнішнє становище Речі Посполитої значно погіршилося: королі з династії Ваза (Владислав IV, Ян II Казимир), а потім і «власні» володарі Міхал-Корибут Вишневецький та Ян III Собеський (1626–96) були змушені підпорядковуватися різним магнатським угрупованням і партіям, які виступали під гаслами збереження «золотої вольності», використовували право однакості при прийнятті рішень у вальному сеймі («ліберум вето») і право створення конфедерацій (союзів) проти короля. Військові успіхи Яна III Собеського проти Туреччини (перемога у Віденській битві 1683) не спричинили зміцнення королівської влади, а за короля саксонської династії Веттінів Августа II Фридерика Сильного (1697–1733) боротьба між магнатськими таборами досягла апогею. На внутрішньому розвитку П. згубно позначилися зовнішньо-політичні події. Тридцятилітня війна 1618–48 за гегемонію в Європі зміцнила позиції Франції та Швеції. На пд.-сх. П. була змушена постійно стримувати експансію Османської імперії, на сході тривали суперечки з Московським царством за Смоленщину, на півночі довелося поступитися Інфлянтами/Ліфляндією (істор. обл., нині територія Естонії та Латвії) на користь шведів. 1648 вибухнуло повстання українських козаків під проводом Б. Хмельницького, яке незабаром переросло в національно-визвольну війну. Після Переяславської угоди 1654 Б. Хмельницького з московським

царем Олексієм Михайловичем розпочалися війни Речі Посполитої з об'єднаними силами Гетьманщини і Москви. 1655 польські землі були окуповані шведами («Потоп»), а король Ян II Казимир Ваза втік у Силезію. Регіментареві С. Чарнецькому вдалося витіснити шведів у Помор'я, але бранденбурзький курфюрст і прусський герцог Фрідріх-Вільгельм Гогенцоллерн скористався моментом, щоб відокремити Пруссію від Речі Посполитої. Московсько-польські конфлікти та війни закінчились Андрусівським договором (перемир'ям) 1667, за яким українські землі були поділені між П. і Москвою, а згодом — «Вічним миром» 1686, що дав змогу Речі Посполитій взяти участь у тривалих війнах із Туреччиною. Новий польський король (і саксонський курфюрст) Август II Фридерик Веттін (з 1697) втягнув країну в Північну війну 1700–1721 проти Швеції. Шведські війська, захопивши частину польської території, сприяли обранню на трон молодого магната Станіслава Лещинського, але після Полтавської битви 1709 змушені були залишити польські землі.

За часів короля Августа III Веттіна (1733–63) знову посилилася боротьба магнатських угруповань, які залучали на свою підтримку сусідні держави, насамперед Росію та Пруссію. За наполяганням російської імператриці Катерини II 1764 польським королем було обрано Станіслава-Августа Понятовського (1732–98). Його спроби розпочати суспільні реформи викликали спротив магнатів, очолюваних кн. К.-С. Радзивіллою, які при підтримці Росії утворили Барську конфедерацію 1768. В умовах зростання внутрішньої боротьби і втручання в неї сусідніх держав за ініціативою Пруссії 1772 було здійснено 1-й поділ земель Речі Посполитої між 3-ма монархіями — Пруссією, Австрією і Росією: у Речі Посполитої було забрано Помор'я, Куяви, частину Великопольщі, Мало-польщу, Галичину, Східну Білорусь. 1773–92 королю Станіславу-Августу Понятовському і прибічникам реформ вдалося здійснити низку істотних змін, які зміцнили державу. Чотирирічний сейм 1788–92 ухвалив Конституцію Речі Посполитої Третього травня 1791, яка запроваджувала конституційну монархію, особисті свободи та рівні права всіх громадян. А вже наступного року консервативні шляхетські кола утворили Торговицьку конфедерацію й закликали на допомогу російську армію. Втручання сусідів призвело до 2-го поділу земель Речі Посполитої, затвердженого сеймом 1793 в Гродно (нині місто в Білорусі): від неї відійшли вся Великопольща, Мазовія, усі українські та білоруські землі. Відповіддю на це стало повстання під проводом військового інженера Т. Косцюшка, в якому взяли участь патріотична шляхта, міщани та частина селян. Повстання було придушено російськими військами під проводом генерал-аншефа О. Суворова, а 1795 Росія, Австрія та Пруссія здійснили 3-й поділ Речі Посполитої, після чого вона припинила державне існування.

Втрата політичної незалежності спонукала польське суспільство до розгортання національно-визвольної боротьби, рушійною силою якої стала патріотична шляхта. На колишніх землях Речі Посполитої визвольний рух проявився в діяльності патріотичних конспіративних організацій, культурних товариств. Серед емігрантських кіл у Франції з'явилися осередки, які планували визволення П. з допомогою французького уряду. 1797 генерал-поручик Я.-Г. Домбровський почав створення легіонів польських під егідою Наполеона Бонапарта. 1807 після розгрому Пруссії французький імператор Наполеон I Бонапарт проголосив на частині польських земель Варшавське князівство (герцогство) під своїм протекторатом і «дарував» йому Конституцію — «Кодекс Наполеона», яка проголошувала рівність усіх громадян, особисту свободу селян, право творити державні структури. 1812 поляки воювали на боці Франції проти Росії (корпус кн. Ю. Понятовського). Після розгрому наполеонівської імперії на Віденському конгресі 1814–1815 польські землі були переділені — Варшавське князівство перейшло до Росії під назвою Королівство Польське на засадах персональної унії монарха (імператор Олександр I став королем Польщі). Королівству було даровано Конституцію (1815), яка надавала певну автономію в межах імперії — сейм, уряд, армію. Царська адміністрація не дотримувалася засад Конституції, втручалася у внутрішні справи Королівства. Це спричинило нове пожвавлення визвольного руху, що проявилось у створенні таємних товариств, зокрема Патріотичного товариства на чолі з В. Лукасинським, які спільно з російськими декабристами готували повстання проти самодержавства. 29 листопада 1830 змовники з таємної військової організації під проводом П. Висоцького розпочали у Варшаві повстання проти царизму, до якого приєдналися патріотично налаштовані шляхта і міщанство. Було створено Національний уряд на чолі з польськими аристократами, активізувалися радикально-демократичні сили, очолювані істориком Й. Лелевелем. У російсько-польській війні, що розпочалася навесні 1831, поляки зазнали поразки. На еміграції в європейських країнах, передусім Франції, учасники повстання створили низку патріотичних організацій, які розпочали підготовку нового повстання. Консервативний табір на чолі з кн. А.-Є. Чарторийським (1770–1861) прагнув здобути незалежність із допомогою європейських держав; демократичні сили (Польське демократичне товариство та ін.) розраховували на піднесення повстання в землях колишньої Речі Посполитої, обіцяючи проведення рішучих демократичних реформ. Політична думка всіх учасників польського визвольного руху орієнтувалася на відбудову багатонаціональної Речі Посполитої із включенням до її складу також українських, білоруських і литовських земель. Сприятливі умови для повстання склалися в середині 19 ст., коли назрівали демократичні революції 1848–1849 років в Європі. Повстання

планувалося на весну 1846. Австрійська влада, використовуючи соціальне невдоволення селян, спровокувала їхній виступ проти землевласників-шляхти на території Малопольщі («рабація») й зірвала повстання. Під час революції 1848 в Галичині польські демократичні сили виступили з вимогами реформ і запровадження автономії краю, але зустрілися із протидією зростаючого русько-українського національного руху (Головна руська рада), який вимагав рівних прав для українського населення. Австрійська влада, скориставшись польсько-українськими суперечностями, придушила обидва рухи, розгромила повстання у Львові в листопаді 1848, але змушена була здійснити земельну реформу, скасувавши панщину й наділивши селян землею. Невдачею закінчилося також польське повстання у Великопольщі під владою Пруссії в травні–червні 1848. Поляки взяли активну участь у революційних подіях 1848–49 в Угорщині, Німеччині, Італії, Франції, а «польське питання» стало для демократичних сил континенту символом боротьби з імперським деспотизмом, консервацією застарілих суспільних відносин. У національно-визвольному русі виникли дві головні течії: ліберальні кола шляхти та буржуазії прагнули поступово досягти автономії польських земель у складі імперій і поліпшення становища поляків шляхом угоди із правлячими колами («партія білих»); радикально-демократичні сили в еміграції та в польських землях планували шляхом повстання здобути незалежність країни («партія червоних»), 1861 «червоні» створили Центральний національний комітет і готували повстання, яке розпочалося у січні 1863 в Королівстві, а також в українських, білоруських і литовських землях, набуло форм партизанської боротьби й урядування «паралельної адміністрації». Тимчасовий повстанський уряд оголосив про скасування панщини та наділення селян землею, запровадження демократичних свобод і рівних прав, відбудову Речі Посполитої рівноправних народів. Навесні 1864 повстання було придушено з допомогою російської армії.

Невдачі визвольних повстань, репресії проти учасників національно-визвольного руху, соціальні зміни, поширення нових суспільно-політичних ідей спричинили перегрупування польських політичних таборів. З одного боку, відбулося зростання впливу консервативних сил і теорій «органічної праці», спрямованих на збереження й розвиток національного потенціалу, із другого — виникли нові радикальні течії, що брали на озброєння націоналістичні та соціалістичні концепції перевлаштування суспільства і розв'язання національного питання. У Галичині й Малопольщі під владою Габсбургів у ході перебудови імперії на засадах дуалізму (Австро-Угорщина, 1867) та конституціоналізму польські консерватори домоглися закріплення провідних позицій поляків в адмініструванні краю, але зустріли гостру протидію зростаючого українського національного руху, що спричинило виникнення польсько-українського

конфлікту. У Німецькій імперії (1871) становище поляків значно погіршилося внаслідок проведення її правлячими колами політики онімечування. У Росії було скасовано всі ознаки автономії Королівства Польського, запроваджено російську адміністрацію, розгорнуто посилену русифікацію. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. сформувалася політ. структура польського визвольного руху. Найшвидше скристалізувалися партії соціалістичного спрямування, серед яких утворилося 2 течії — Польська партія соціалістична (ППС), створена 1892 спочатку в еміграції, а потім і в усіх польських землях під різними назвами, поєднувала питання національного визволення із соціальною перебудовою суспільства в опорі на робітництво; 1893 створено інтернаціоналістську робітничу партію Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПІЛ), яка ставила завданням здійснення соціалістичної революції і створення федерації соціалістичних країн; 1895 виникла селянська партія Польське стронніцтво людове (ПСЛ, Польс. нар. партія) з її окремими різновидами та відстоюванням інтересів селянства; 1897 утворено національно-демократичну партію Стронніцтво демократично-народове (ендеки), яка поширювала націоналістичні ідеї; виникли також соціально-християнські політичні організації та консервативні партії.

На поч. 20 ст. перспектива майбутніх міждержавних конфліктів на континенті активізувала діяльність польських політичних сил. Революція 1905–1907 в Росії захопила польські землі. Найбільшого розмаху емансипаційний рух поляків набув у Королівстві Польському, де демонстрації та страйки охопили ширші верстви населення, відбулося повстання робітників у Лодзі в червні 1905. Соціалісти з ППС, очолювані Ю.-К. Пілсудським (1867–1935), робили ставку на збройне повстання і утворення незалежної держави. Ендеки та інші праві партії домагалися автономії Королівства Польського у складі Росії. Галицькі консерватори намагалися створити польський «Р'ємонт» у Галичині та Малопольщі під скіпетром Габсбургів, не рахуючися з українським національним рухом. Українсько-польський конфлікт тут призвів до замаху українського студента М. Січинського на намісника Галичини графа А. Потоцького, в результаті якого той загинув (12 квітня 1908).

Перша світова війна 1914–18 знову поставила польське питання на міжнародній арені: Росія і Центральні держави обіцяли полякам у майбутньому певні форми автономії. Польські політичні сили поділилися щодо зовнішньополітичної орієнтації: ендеки і консерватори робили ставку на Антанту, передбачаючи сприяння її держав у відбудові автономної П. у складі Росії; ППС-революційна фракція Ю.-К. Пілсудського планувала з допомогою Австро-Угорщини і Німеччини піднести національне повстання в Королівстві Польському та створити на його терені незалежну державу; ліві партії (ППС-лівіця, СДКПІЛ) пов'язували надії з

європейською соціалістичною революцією. Ю.-К. Пілсудський утворив у складі австро-угорської армії польські легіони, збройні формування поляків виникли в Росії (корпус генерал-лейтенанта Ю. Довбор-Мусницького), Франції (армія генерала Ю. Галлера). Революційні події 1917 в Росії поставили на порядок денний питання про утворення незалежної П. На Заході ендеки створили Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським (1917), визнаний країнами Антанти; в окупованому німцями Королівстві Польському почали діяти Регентська рада і уряд (Я. Кухажевський), виникли ради робітничих і солдатських депутатів. Чимало поляків узяли участь у більшовицькому Жовтневому перевороті в Петрограді (Ф. Дзержинський, С. Бобінський та ін.), у революційних подіях в Україні і співробітництві з Українською Центральною Радою, яка обіцяла полякам в Україні автономію. Ідея незалежності П. знайшла відображення в документах російського Тимчасового уряду, більшовицької РНК, посланні американського президента В.-Т. Вільсона до конгресу США («14 пунктів»), документах Антанти. Восени польські політичні сили утворили низку державних осередків — Польську ліквідаційну комісію в Кракові, Регентську раду та уряд у Варшаві, Тимчасовий народний уряд у Любліні, Польську раду Тешинського князівства, Центральний громадянський к-т у Познані, ради робітничих депутатів та ін., що прагнули опанувати владу на всіх землях проживання поляків. 11 листопада 1918 до Варшави прибув звільнений з німецького ув'язнення Ю.-К. Пілсудський, який, спираючись на своїх прихильників серед військових та лівих партій, проголосив відновлення Польської держави, став її тимчасовим керівником. Найскладнішою проблемою відновленої держави була справа її кордонів, що залежали від волі країн Антанти і можливостей поширити державну територію силовим шляхом. На сході П. в результаті українсько-польської війни 1918–1919 домоглася від Антанти визнання приєднання теренів Західноукраїнської Народної Республіки (1923). Після підписання Варшавського договору 1920 з Директорією Української Народної Республіки Ю.-К. Пілсудський розпочав війну з РСФРР, що тривала до осені і завершилась укладенням в березні 1921 Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею, за яким західноукраїнські та західнобілоруські землі залишилися за П. За Версальським мирним договором 1919 до П. була приєднана Познанщина і частина Помор'я з вузьким виходом до Балтійського моря; порт Гданськ (Данциг) отримав статус вільного міста. У Верхній Силезії, Вармії та Мазурах мали відбутися плебісцити, що проводилися в період польсько-радянської війни 1920 й дали можливість приєднати до П. тільки незначну частину їхніх територій. Тільки внаслідок 3-х силезьких повстань (1919–21) союзні держави погодилися з передачею П. третини Верхньої Силезії. У жовтні 1920 польські війська захопили в Литви Віленський

край. Новостворена держава стала багатонаціональною, де національні меншини становили понад 31% населення.

У січні 1919 відбулися перші вибори до законодавчого сейму, який у березні 1921 ухвалив Конституцію Республіки Польща, запровадив парламентський лад. Першим президентом в грудні 1922 було обрано Г. Нарutowича. Боротьба за владу між угрупованнями пілсудчиків і ендеків завершилася державним переворотом у травні 1926, коли з допомогою армії Ю.-К. Пілсудський встановив авторитарний режим «санації» (оздоровлення). У протистоянні опозиції та українському національному рухові пілсудчики вдавалися до силових методів («Брестські вибори», «пацифікації» 1930). У зовн. політиці польські керівники дотримувалися тактики «рівноваги сил» між східним і західним сусідами. Проте після підписання в серпні 1939 договору про ненапад між Німеччиною та СРСР (пакт Молотова–Ріббентропа 1939) обидва сусіди 1 і 17 вересня 1939 здійснили акти агресії проти П. Західноукраїнські та західнобілоруські землі увійшли до складу відповідних радянських республік України та Білорусі, в них було проведено репресії та депортації польських громадян, учасників українського і білоруського визвольних рухів. Частина інтернованих польських офіцерів (14,5 тис.) була 1940 розстріляна в Катині (під Смоленськом), таборах і в'язницях Харкова й Твері (нині місто в РФ). Окуповані Німеччиною землі П. були поділені: західні терени й Силезія включені до складу Третього райху, на східних створено Генеральну губернію під німецьким керівництвом. У Франції було сформовано еміграційний уряд на чолі з генералом В.-Е. Сікорським, який із 1940 діяв у Лондоні, створювалися польські збройні формування на Заході. В окупованій П. виникли підпільні структури, підпорядковані лондонському уряду — Делегатура і Армія Крайова (АК; із 1942), а також структури різних політичних таборів — людовців (Батальйони Людова) та ін. Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР лондонський уряд 30 липня 1941 підписав із СРСР договір про спільну боротьбу проти гітлерівців у рамках антигітлерівської коаліції, за яким на терені СРСР створювалася польська армія під проводом генерала В. Андерса. Однак від самого початку між сторонами виникли суперечності, які змусили польське керівництво вивести цю армію на Близький Схід. Навесні 1943 радянський уряд розірвав відносини з польським лондонським урядом під приводом «фальсифікації» останнім Катинської справи. На міжнародних конференціях у Тегерані (Іран; грудень 1943) і Ялті (лютий 1945) союзники погодилися з вимогою Й. Сталіна встановити східний кордон післявоєнної П. приблизно по «Керзона лінії», а західний — по Одрі і Нисі Лужицькій (притока Одри); відповідно Помор'я та Пруссія відходили до складу П., а західноукраїнські та

західнобілоруські землі залишалися у складі СРСР. Лондонський уряд не погодився з таким встановленням польського кордону на сході і розробив план операції «Бужа», що передбачав опанування влади силами руху Опору на теренах, які залишала німецька армія. 1 серпня 1944 в рамках цього плану розпочалося Варшавське повстання; воно тривало 73 дні і завершилося поразкою, зокрема через те, що керівництво СРСР не підтримало повсталих. Водночас 22 липня 1944 прорадянські польські сили проголосили в м. Хелм утворення Польського комітету національного визволення (ПКНВ), який став виступати від імені всього польського народу. При підтримці Червоної армії ПКНВ, очолюваний соціалістом Е. Осубою-Моравським, опанував владу на звільнених Червоною армією теренах, підписав договори з СРСР про нові кордони П. і проведення «обміну населенням». У червні 1945 з метою піднесення міжнародного престижу комуністичної влади було створено Тимчасовий уряд національної єдності, до якого включено кілька міністрів з польської еміграції. 1945–47 в країні розгорнулася гостра політична боротьба з рисами громадянської війни, під час якої проти комуністичної влади виступала легальна політична опозиція, очолювана С. Миколайчиком, і збройне підпілля, у т. ч. загони Української повстанської армії. У ході боротьби зі збройним підпіллям польська влада 1947 здійснила військово-політичну операцію «Вісла», за якою понад 150 тис. українців були примусово виселені зі своїх родинних місць і розпорошені по території П. При підтримці СРСР комуністичний табір зумів сформувати блок партій (ППР, ППС, Стронніцтво людове (СЛ, Нар. партія), Стронніцтво демократичне (СД, Демократична партія)). Водночас 1947–48 було проведено «чистку» в комуністичному таборі, усунуто представників опозиції (С. Миколайчик емігрував на Захід) і запроваджено диктатуру Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП; створена на базі об'єднання ППР і ППС наприкінці 1948). Було проголошено програму будівництва соціалізму в П. за радянським зразком. 1949 П. стала членом Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) країн комуністичного табору, 1955 — членом воєнно-політичного союзу Організація Варшавського договору.

Після смерті Й. Сталіна розпочалася часткова лібералізація комуністичної системи, яка торкнулася П. з певним запізненням. У червні 1956 під час Міжнародного торговельного ярмарку в Познані відбулися стихійні демонстрації протесту робітників і населення міста, які переросли в зіткнення з органами правопорядку й військами. Невдоволення різних груп населення, передусім інтелігенції та молоді, проявилось в акціях протесту студентів Варшавського та ін. університетів у березні 1968 та робітничих виступів у містах Балтійського узбережжя в грудні 1970, які були придушені з допомогою війська. Після Гельсінської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 в країні виник легальний опо-

зиційний правозахисний рух (Комітет захисту робітників — Комітет соціальної самооборони, Конфедерація незалежної Польщі та ін.). У жовтні 1978 ватиканський конклав обрав новим главою католицької Церкви польського кардинала Кароля Войтилу, який став новим Папою Римським під іменем Іоанна Павла II і підніс моральний авторитет церкви серед поляків. Улітку 1980 досягла апогею суспільно-політична криза, відбулися численні робітничі страйки, під час яких було створене опозиційне профспілкове об'єднання «Солідарність» на чолі з електриком Л. Валенсою. Намагаючись втримати владу, керівник ПОРП і уряду В. Ярузельський 13 грудня 1981 запровадив у країні воєнний стан і з допомогою армії придушив опір опозиції. Після початку ліберальних реформ М. Горбачова в СРСР розпочалися в П. пошуки компромісу між правлячим табором і опозицією. На поч. 1990 ПОРП саморозпустилася, засудивши форми і методи комуністичного правління. Улітку 1991 відбулися перші демократичні вибори до Національних зборів. Восени 1991 президентом П. було обрано Л. Валенсу. Розпочалася реалізація програми «шокової терапії» економіки, розробленої Л. Бальцеровичем. Після запуску РЕВ і ОВД (1991) П. взяла курс на інтеграцію в європейське співтовариство і НАТО. 1995 президентом П. було обрано представника лівих сил (Союзу демократичної лівниці) А. Квасьневського, який перебував на цій посаді до 2005. 1997 була схвалена Конституція Республіки Польща, що запровадила парламентсько-президентський лад. На президентських виборах 2005 переміг представник правиці Л. Качиньський (партія «Право і справедливість»). Парламентські вибори 2007 найбільше голосів принесли ліберально-центристській партії Громадянська платформа, яка увійшла в коаліцію з Польською трудовою партією і утворила уряд на чолі з Д. Туском. У квітні 2010 під час перельоту для участі у спомині річниці «Катинського розстрілу» під м. Смоленськ (РФ) зазнав катастрофи урядовий літак з польською делегацією, внаслідок чого загинув президент Л. Качиньський і 95 представників польської політичної еліти. На позачергових виборах в червні 2010 главою держави було обрано представника ПО Б. Коморовського.

Наприкінці 20 ст. відносини між П. і Україною увійшли в якісно нову фазу розвитку на засадах дружби, співробітництва і стратегічного партнерства, що знайшло відображення в «Договорі про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» (18 травня 1992), а також «Спільній заяві Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання"» (21 травня 1997), яка передбачає обопільні зусилля з метою покласти край психологічним упередженням, які ще трапляються між поляками та українцями щодо минулих часів.

Українці в П. внаслідок реалізації післявоєнної політики польської влади, зокрема акції «Вісла» 1947, розпорошені переважно по зх. і пн.

воєводствах, найбільше — у Вармінсько-Мазурському. За офіційною статистикою (2002), їх налічується 37 тис. (разом із лемками), що становить менше 0,1% населення країни (неофіційно їх кількість дещо більша). Діє понад десяток українських громадсько-культурних і освітніх організацій, найбільшою з яких вважається Союз Українців у Польщі (1990), що став продовженням Українського суспільно-культурного товариства (1950) і представляє інтереси українців у державних та самоврядних структурах (голова управи — П. Тима; 2010). Його діяльність спрямована на збереження ідентичності українців у П., охорону пам'яток української культури, сприяння розвитку добросусідських відносин між П. та Україною. Діє понад 100 шкільних осередків із вивчення української мови, періодично проводяться фестивалі української культури (Сопот, Вроцлав, Щецин), виходять друком тижневик «Наше слово», часописи «Над Бугом і Нарвою», «Між сусідами», «Краківські українознавчі зошити», «Варшавські українознавчі зошити», діють кафедри українознавства у Варшавському, Ягеллонському, Люблінському та інших університетах, створено інтернетовий портал «Harazd.net». Серед знаних українців П. — українознавці С. Козак, М. Лесів, В. Мокрий, історики Е. Вішка, О. Колянчук, Г. Купріянович, Б. Місило, М. Чех, журналісти М. Заброварний, Б. Гук.

Лит.: The Cambridge History of Poland. — Cambridge, 1950–51, t. 1–2.; История Польши. — М., 1956–59, т. 1–3; Historia nauki polskiej. — Wrocław, 1970–86, t. 1–9; Historia kultury materialnej Polski w zarysie. — Wrocław, 1978–79, t. 1–6; Historia państwa i prawa Polski. — Warszawa, 1981, t. 1–3; Zamoyski A. The Polish War: A Thousand-year History of the Poles and Their Culture. — London, 1989; Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. — Przemyśl, 1990–2000, t. 1–5; Tymowski M. та ін. Historia Polski. — Warszawa, 1991; Dzieje Polski. — Warszawa, 1993, t. 1–3; Beauvois D. Histoire de la Pologne. — Paris, 1995; Polska — losy państwa i narodu. — Warszawa, 1995; Polska na przestrzeni wieków. — Warszawa, 1995; Topolski J. Historia Polski: Od czasów najdawniejszych do 1990 r. — Warszawa, 1995; Ihnatowicz I. та ін. Społeczeństwo polskie od X do XX wieku. — Warszawa, 1996; Od plemion do Rzeczypospolitej: Naród, państwo, terytorium w dziejach Polski. — Warszawa, 1996; Wielka historia Polski. — Kraków, 1997–2000, t. 1–12; Dybkowska A. та ін. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. — Warszawa, 1998; Kallas M.K. Historia ustroju Polski X–XX w. — Warszawa, 1999; Алексієвець Л.М. Новітня історія Польщі (1918–1939). — К.–Тернопіль, 2002; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002; Bingen D., Loew P.O. Polen: Kurze Geschichte einer langen Geschichte. — Darmstadt, 2004; Heyde J. Geschichte Polens. — München, 2006; Дильонгова Т. Історія

Польщі: 1795–1990. — К., 2007; Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі. — К., 2008.

Л.О. Зашкільняк.

ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ — народ, що належить до західнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи. У давньоруських і староукраїнських писемних пам'ятках відомі як «ляхи», мешканці «Лядської (Ляської) землі». В 10–11 ст., коли сформувалися Польська і Давньоруська держави, навряд чи існувала чітка територіальна межа між поляками і русами. Перші відомості про поселення «ляхів» на теренах сучасної України датуються 1031, коли київський князь Ярослав Мудрий «посадив» захоплених у поході на Польщу бранців у Пороссі. Представники Рюриковичів і Пястів уклали міждинастичні шлюби, завдяки чому у столицях руських князівств з'являлися поляки у складі почтів польських князівень. Руські міста відвідували поляки-купці і католицькі місіонери (найвідоміший з них — Гіацинт (Яцек) Одровонж, який наприкінці 1220-х — на поч. 1230-х рр. заснував у Києві і Галичі домініканські монастирі).

Внаслідок династичної кризи у Галицько-Волинському князівстві та смерті його останнього володаря Юрія II Болеслава Тройденевича, частина території князівства з центром у Львові протягом 1340-х рр. перейшла під владу польського короля Казимира III. Із утвердженням його як верховного володаря у Галицькій Русі починається поставлення на уряди старост (королів, намісників) переважно вихідців з польських етнічних територій. Запровадження 1434 польського права і утворення Руського воєводства і Подільського воєводства підтвердили практику, коли воєводами, каштелянами і старостами ставали етнічні поляки або вихідці з неукраїнських етнічних територій. Серед привілейованої верстви кількість поляків поступово збільшувалася за рахунок як прибульців, так і місцевих шляхтичів, які змінювали політичну орієнтацію. Загалом у цей час поляками у політично-правному значенні називали усіх представників шляхетської верстви. У містах кількість поляків збільшувалася завдяки прибуттю членів міських спільнот з інших польських міст, а також поступовій полонізації німецьких міщан, що виразно видно у Львові 16 ст.

На відміну від строкатих шляхетської корпорації та міщанського середовища Руського, Подільського та Белзького воєводств, у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах ці соціальні групи були моноетнічними. Після Люблінської унії 1569 спостерігається значне збільшення етнічно польської шляхти та почасти і міщан на цих територіях.

Нова сторінка в історії поляків на українських теренах розпочалась із серед. 17 ст., із вибухом на Подніпров'ї козацького повстання, що невдовзі охопило більшу частину українських земель, трансформувались у масовий визвольний рух українського народу. У ході розгортання визвольного руху, що відбувалося під гаслами ліквідації соціального, релігійного і національного гніту, саме поляки («ляхи») сприймалися як головний ворог повсталого народу. У ході національної революції 1648–76 польське населення, рятуючись від погромів, було змушене масово залишати українські терени.

Польсько-російське примирення, реалізоване в постановах Андрусівського договору (перемир'я) 1667 та «Вічного миру» 1686, а також результати польсько-турецького суперництва за українські землі, втілені в Карловицькій мирній угоді 1699, створили міжнародно-правове підґрунтя для закріплення Правобережної України у складі Речі Посполитої, а відтак — і повернення на правобережні терени коронної адміністрації, шляхти та їхніх адміністраторів. Підтримка православним населенням визвольних змагань козацтва, а також використання керівництвом Російської держави міжконфесійних суперечностей при реалізації своїх політичних цілей та здійснення тиску на владу Речі Посполитої істотно поглиблювали протистояння православних і католиків, котрі в Україні переважно асоціювалися з польським населенням. Разом із тим Річ Посполита за таких умов упродовж усього 18 ст. всіляко заохочувала прилучення православних парафій до унійної церкви, не протидіяло місцевим урядникам і шляхті в їхніх утисках православної церкви. Крім того, зазначені чинники спровокували масове покатоличення й ополячення української шляхти.

Видання польським королем Станіславом-Августом Понятовським у лютому 1768 під тиском уряду Катерини II трактату про рівні права католиків, православних та протестантів спровокувало збройний виступ в Україні радикально налаштованої польської шляхти. Це, у свою чергу, зумовило широке розгортання гайдамацького руху та вибух найбільш масового в історії 18 ст. соціального катаклізму — Коліївщини. Наслідком цього стали жорстокі погроми повстанцями польського та єврейського населення. Не відзначалася толерантністю й супротивна сторона під час погамування народного виступу, вдаючись до надзвичайно жорстоких каральних акцій.

Поділи Речі Посполитої спонукали до боротьби патріотичні сили, які намагалися врятувати державу й припинити поділи польської території. У відповідь на політику Торговицької конфедерації почалося повстання на чолі з Т. Косцюшком. Проголошений ним у Кракові 24 березня 1794 Акт повстання підтримала правобережна шляхта, зокрема волинська. Після його придушення Смоленська слідча комісія в політичних справах

з'ясувала участь кожного і в активних учасників конфіскувала маєтки або наклала на них секвестр, розпочавши в такий спосіб розправу з польськими антиросійськими рухами.

Опинившись у складі Російській імперії, анексована Правобережна Україна стала центром формування нової політичної польської культури. Князь А.-Є. Чарторийський скористався наближеним становищем до російського імператора Олександра I і вплинув на нього, аби забезпечити тут розвиток польського шкільництва та освіти. Очолюваний ним Віленський навчальний округ поширював просвітництво на Правобережжя шляхом відкриття середніх шкіл із польською мовою викладання, доступних для шляхетських дітей. Його помічник і візитатор, поміщик із Київської губернії Т. Чацький, культивуючи меценатство, разом із Т. Коллонтаєм заснували 1805 у Кременці на Волині лицей, якому було надано статус вищого навчального закладу, і невдовзі той перетворився на провідний освітньокультурний центр усього краю.

У ході Листопадового повстання 1830 за пропозицією члена новоутвореного уряду Й. Лелевеля сейм звернувся до населення Правобережжя із закликом підтримати виступ. Керівники у Варшаві хотіли залучити на свій бік селян і тому вимагали, щоб магнати й шляхта пообіцяли селянам продати частину землі, але ті на це не погодились. На допомогу варшавським повстанцям виступили кілька загонів. У лютому 1831 в м. Бар відбувся з'їзд організацій, які заснували повстанський центр, керівниками повстання були на Київщині — В. Тишкевич, на Волині — Я. Малиновський, на Поділлі — Я. Сулятицький. У Кам'янці-Подільському повстанням керував Союз вільних синів Поділля. Із Варшави на Волинь у квітні 1831 було послано кількатисячний загін польської кавалерії ген. Ю. Дверницького, але вже наприкінці місяця той перейшов кордон з Австрією і здав зброю. Дії повсталих набули локального характеру і тривали два місяці. Армія Ю. Дверницького у складі 4,7 тис. вояків, оточена російськими військами, склала зброю в с. Клебанівка (нині село Підволочиського р-ну Тернопільської обл.). Незначними були виступи польської шляхти на Київщині, де повстанців очолив 80-річний генерал Б. Колиско, який хоча і сформував 11 кавалерійських ескадронів, однак ті не виграли жодної битви з російськими військами. Поблизу м. Дашева на Поділлі вони зазнали поразки й припинили існування. Репресії в краї після повстання були жорстокішими, ніж у Царстві Польському. Почалося реформування структури польської шляхти з наближенням до російського зразка. Десятки тисяч її представників за підтримку повстання переселяли в інші губернії Росії та на Кавказ. Значна частина шляхти (340 тис. осіб) була позбавлена привілейованого стану.

Після повстання 1830 кн. А.-Є. Чарторийський очолив консервативно-аристократичний табір в еміграції й намагався залучити до боротьби

проти Російської імперії вихідців з України. Серед його близьких співробітників були Ф. Духінський і М. Чайковський, які передбачали створення в Наддніпрянській Україні козацької держави у федеративних зв'язках із відновленою Польщею. Нова хвиля антиросійського руху пов'язується з діяльністю польської революційної групи «Молода Польща», що зосередилася у Швейцарії і відрядила одного зі своїх лідерів Ш. Конарського в Правобережну Україну для встановлення зв'язків зі шляхтою і селянством. Йому вдалося створити мережу конспіративних організацій у Києві, Бердичеві, Житомирі, Кременці. Аби послабити політичні й економічні позиції шляхти, російська верховна влада вдалася до організації генерал-губернаторської форми правління, яка поширювалася на три губернії краю — Київську, Подільську і Волинську губернії. Вона дозволяла виокремити ці території і здійснювати управління ними на основі законів, котрі були чинними лише в Південно-Західному краї. Використовуючи соціально-конфесійну ситуацію, генерал-губернатори здійснили потужний наступ на польське землеволодіння, для чого при казенних палатах були утворені комісії у справах конфіскації маєтностей. Ними було конфісковано і передано у відання військового міністерства майже 56 тис. душ селян. За домаганням генерал-губернатора Ц.Бібікова із законодавчої практики витіснявся Литовський статут, який був замінений російським зводом законів (1840), російська мова стверджувалася як державна (1832) та навчальна, засновувалися російськомовні періодичні видання, витіснявся польський театр.

Інвентарні правила 1847–1848 обмежили владу поміщика над українським селянином, дещо поліпшили його благополуччя і зробили спільником у боротьбі проти польського засилля. На порушення Жалуваної грамоти дворянству 1785 запроваджено 1852 військову службу для 18-річних синів польських поміщиків. У наступі на польську освіту краю був закритий Кременецький ліцей, заборонена діяльність парафіяльних католицьких шкіл, які діяли в багатьох маєтках польських власників. Костьоли та унійні храми передавалися православної церкві.

Під час повстання 1863 в трьох правобережних губерніях польська шляхта підтримала збройний виступ. Головна повстанська організація «Провінційний комітет на Русі» проводила пропаганду та здійснювала підготовку до збройного виступу, готувала спільну платформу з Варшавським комітетом для відновлення Польської держави. Сформовані бойові загони намагалися дати бій військовим гарнізонам у лісах біля Києва та в навколишніх повітах Київської губернії. У Подільській губернії виступів практично не відбулося, натомість у Волинській вони прокотилися майже по всіх повітах.

Після придушення повстання слідчі комісії, створені в Житомирі, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Дубно, Немирові, Вінниці та Балті, кон-

фірмували присуди 1840 особам. Як покарання за участь у повстанні російська влада запровадила 10%-й річний податок із прибутків польських маєтків, тоді як українські і російські поміщики сплачували в півтора раза менший. Конфіскація землі в учасників повстання продовжувалась до 1873, в результаті чого було відібрано 144 маєтки. Продовжилась політика декласації чиншової шляхти (300 тис. осіб), яку було позбавлено земельних наділів.

Аби змусити польських поміщиків продавати свої землі лише росіянам, їм було заборонено на основі указу від 10 грудня 1865 набувати нові землі будь-яким способом, крім прямої передачі у спадок. Вжиті заходи не привели до витіснення польських землевласників із Правобережної України. На 1914 вони володіли майже половиною землі.

За правління Катерини II почалося усунення польського шляхетства від місцевої державної служби шляхом обмеження його виборчих прав. Динаміку наступу сповільнив Павло I, який повернув виборчі права польській шляхті та надав їх безземельному шляхетству. В часи Олександра I завдяки кн. А.-С. Чарторийському поляки навіть займали посади губернаторів і віце-губернаторів. Після повстання 1830 на державну службу могли претендувати лише ті чиновники польського походження, які мали 10-річний стаж військової і статської служби. Олександр II, сподіваючись на співпрацю з місцевою елітою в проведенні Великих реформ, повернув полякам право обирати суддів та засідателів повітових судів (1855). Однак участь шляхти в повстанні 1863 призвела до закриття дворянських зборів, а також до позбавлення дворянства прав обіймати урядові посади в Південно-Західному краї. Здібних до управлінської діяльності та благонадійних поляків переводили на службу до внутрішніх губерній Російської імперії. Усунення поляків від державної служби посприяло тому, що вони активно зайнялися приватним підприємництвом, посіли впливові місця в бізнесі, банківій, аптечній, видавничій справі та адвокатській практиці.

Внаслідок надання політичних свобод 1905–07 переслідування польського землеволодіння, культури й освіти припинилося, що спричинилося до соціального примирення, яке набуло особливого політичного забарвлення напередодні та під час Першої світової війни.

На поч. 20 ст. поляки становили майже 28% жителів австрійської Східної Галичини, переважаючи в більшості міст. Вони були власниками до 43% всієї орної землі, а їхня частка серед великих землевласників сягала 90%. Політика Габсбургів сприяла тому, що поляки у порівнянні з українцями займали вищі посади в адміністрації, судочинстві, армії. Вони становили також значний відсоток населення Наддніпрянської України у складі Російської імперії: за переписом 1897, в українських губерніях мешкало 400 тис. осіб, які визнали рідною мовою польську. На 1914

польським поміщикам належала майже половина всієї землі в Правобережній Україні, у т. ч. 80% великої власності. Багато землевласників і промисловців — поляків — було по всій Україні. Попри політику русифікації поляки в Україні зберегли національну свідомість, мову, культуру. Духовним центром, навколо якого вони гуртувалися, була Римо-католицька церква.

У період Першої світової війни багато поляків перебувало в лавах воюючих на землях України армій (особливо в австро-угорській та російській арміях і флотах). На боці австро-угорської армії у Карпатах, на Буковині та Волині билися Легіони Польські та Польський допоміжний корпус, у складі російської армії — Польська стрілецька дивізія, на Правобережжі перебували 2-й та 3-й Польські корпуси. Із 1915 внаслідок масової евакуації населення з окупованого Німеччиною Царства Польського кількість поляків в Україні значно збільшилася, особливо в містах (Київ, Харків, Одеса).

1917 польське національне життя в Україні активізувалося, з'явилися нові польські молодіжні, громадські та політичні організації: Польський виконавчий комітет на Русі, Комітет боротьби з анархією, Центральний громадянський комітет, Польське товариство допомоги жертвам війни, які захищали права польської меншості в Україні. У військових частинах російської армії на території України та в гарнізонах українських міст діяли об'єднання військовиків-поляків. Польські політики (Польський демократичний централ) входили до складу Української Центральної Ради, визнаючи її єдиною легітимною владою в Україні. 1917–18 існував польський відділ при генеральному секретарстві зі справ національностей, пізніше — генеральне секретарство польських справ УНР на чолі з М. Міцкевичем; поляки (С. Стемповський, Г. Юзевський) займали й інші посади в уряді Української Народної Республіки. 1919 Польський демократичний централ відстоював незалежність України, зазначаючи, що «прагнення українського народу до утворення з українських земель колишньої Російської імперії суверенної української республіки співпадає з політичними інтересами Польщі». На політичні погляди поляків України справляли впливи також праві партії, які не визнавали право українців на самовизначення (ендеція), ліві партії, що вважали соціальне питання важливішим від національного (Соціал-демократія Королівства Польського і Литви, Польська соціалістична партія-лівиця), а також прихильники Ю. Пілсудського.

Селянські заворушення 1917–18 спричинили розорення маєтків польських поміщиків. Польські землевласники намагалися протидіяти розподілу земель, фінансуючи польські військові формування, власні «партизанські» загони, що спричиняло збройні конфлікти із селянством на Волині, Поділлі, Київщині. Польське населення України бажало опини-

тися у складі національної держави, тому організувало загони самооборони та вступало в ряди Війська Польського, що воювало за включення цих земель до складу Польщі. Водночас був чималий відсоток поляків, які брали участь у діяльності радянських органів влади, служили в польських «революційних» військах та Червоній армії в Україні.

1920–21 ВУЧК провела викриття і розстріли діячів польського підпілля та тих, хто їм симпатизував, у Києві, Харкові, Одесі, Житомирі й ін. містах. Політика «коренізації» в УСРР 1920-х рр. дала змогу зберегти культурні надбання польського населення України. За переписом 1926, в УСРР було 476,4 тис. поляків. За постановою РНК УСРР 1925 в районах, де переважало польське населення, почали утворюватися польські національні сільради, більшість таких сільрад існувала в південних і західних областях УСРР. У цей час в Україні діяло 255 польських шкіл. 1925–32 в Житомирській окрузі (із 1926 — Вінницькій окрузі, з 1932 — у Київській області) існував польський національний район (центр — у с. Довбиш, перейменованому на Мархлевськ; нині селище Довбиш Баранівського р-ну Житомирської обл.). Серед поляків України велася активна пропаганда, що змальовувала Польщу «буржуазною» державою, режим Ю. Пілсудського — «фашистським». 1929 в СРСР розгорнувся рух проти «польського куркульства» та «агентів польського фашизму», 1935 закрито польські школи. Із кінця 1920-х рр. посилювався еміграційний рух польського населення УСРР до Польщі, що через заборони влади набував нелегальних форм. У 1930-ті рр. поляки УСРР/УРСР постраждали від масових репресій радянської влади: втрати від «польської операції» НКВС 1937–38 — 150 тис. поляків СРСР. Жертвами репресій стали також сотні польських ідейних комуністів (у т. ч. 1-й секретар ЦК КП(б)У С. Косіор). На 1939 число поляків в Україні зменшилося до 357,7 тис. осіб.

У Західній Україні міжвоєнного періоду поляки користувалися правами титульної нації. 1920–23 польські уряди з метою посилення польської присутності та боротьби з національними рухами проводили політику колонізації («осадництва») східних воєводств, зокрема надавали землі малозаселених теренів Волині й Галичини солдатам та бажаючим цивільним (7,3 тис. осіб).

У період Другої світової війни польське населення України зазнало величезних втрат. Поляки воювали 1939–45 у складі Війська Польського, Червоної армії, підпільних збройних формувань, 1-ї Польської армії на території України. Після включення Західної України до УРСР здійснювалася політика, спрямована на усунення поляків з усіх сфер суспільно-політичного життя Галичини та Волині. За період від лютого 1940 до нападу Німеччини на СРСР власті провели 4 депортації польських колоністів, чиновників, військових, біженців до Сибіру та Центральної Азії.

Десятки тисяч поляків Західної України заарештовувалися НКВС, чимало з них було знищено й поховано в Биківні під Києвом навесні 1940 та під час наступу німецької армії влітку 1941.

1941–44 німці за допомогою українських націоналістів проводили політику «деполонізації» Галичини. Польське сільське населення України стало жертвою конфіскацій продовольства і каральних експедицій німців. Частина поляків служила в окупаційній адміністрації та поліції, зокрема на Волині, однак більшість взяли активну участь у русі Опору проти нацистів (Армія Крайова та ін. формування). 1943 розгорівся кривавий українсько-польський конфлікт у Західній Україні. Жертвами українських збройних загонів Волині та Галичини стали, за різними оцінками, від 36 до 60 тис. поляків.

Із літа 1944 проводилася мобілізація польських чоловіків і жінок Галичини, Волині й Поділля до польської армії, а також мобілізація поляків до Червоної армії. Відповідно до угоди між прорадянським Польським комітетом національного визволення і радянськими республіками із 1944 проводилася «евакуація» (примусове виселення) поляків із території України до Польщі. Післявоєнний період позначився наступом на польську культурну автономію, закриттям польських шкіл, боротьбою з католицькою церквою. 1989 кількість поляків в Україні складала 219 тис. осіб.

Наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. відбулося національне, культурне, мовне і духовне відродження польської меншини України. 1988 створено Польську культурну секцію Українського відділення Товариства дружби і культурного зв'язку із закордоном (пізніше — Культурно-освітнє товариство поляків в Україні), Товариство польської культури Львівщини, Спілку поляків України, польські громадські об'єднання в Чернівцях, Тернополі, Івано-Франківську, Луцьку, Рівному, Житомирі, Хмельницькому, Одесі та ін. містах, а також Федерацію польських організацій в Україні. У 1990-х рр. започатковано видання газет «Gazeta Lwowska», «Dziennik Kijowski». За переписом 2001, в Україні проживало 144 тис. поляків, із них більшість — у Житомирській (49 тис.) і Хмельницькій областях (23 тис), де вони утворюють компактні групи, а також у Львівській області (19 тис.) та ін. областях. В усіх областях поляки є переважно міським населенням. 71% із них визнали рідною мову українську, 15,6% — російську, 12,9% — польську мову.

Лит.: Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainie 1569–1648*. — Warszawa, 2000; Смолій В.А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1768 р. // УІЖ, 1993, № 10; Serczyk W.A. *Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. — Warszawa, 1998; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації:

Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001; Epszstein T. Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia Kijowska, Podolska i Wołyńska) w 1890 r. — Warszawa, 2008; Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: По новым материалам для Юго-Западного края // Вестник Европы, 1875, т. 4, кн. 7; Його ж. Историческая Польша и великорусская демократия. — Женева, 1881; Франко І.Я. Русько-польська згода і українсько-польське братання // ЛНВ, 1906, т. 33; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. — К., 1967; Kieniewicz S. Powstanie styczniowe. — Warszawa, 1972; Кондрацький А.А. Поляки на Україні в Х–ХІХ ст. // УІЖ, 1991, № 12; Лісевич І.Т. Родом з України...: Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — К., 1995; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996; Лісевич І.Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). — К., 1997; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціетнічних конфліктах. — К., 1998; Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Житомир, 2004; Горук А. Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина ХІХ ст. — 1914 р.). — Чернівці, 2005; Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — К., 2005; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830. — Львів, 2007; Поліщук Ю. Приєднання Правобережної України до Російської імперії та доля польського населення (кінець ХVІІІ — початок ХІХ ст.). В кн.: *Ucrainica–Polonica*, вип. 3. К.–Житомир, 2009; Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — М., 2011; Dunin-Kozicka M. Burza od Wschodu: Wspomnienia z Kijowszczyzny (1918–1920). — Warszawa, 1929; Григоріів Н. Поляки на Україні: Польсько-українські відносини в історичній перспективі. — Скрантон, 1936; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. — Warszawa, 1948; Калениченко П.М. Брати по класу — брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні: 1917–1920 рр. — К., 1973; Стронський Г.Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні в 20–30-ті роки. — Тернопіль, 1992; Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. — К., 1994; Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów: 1917–1939, t. 1–5. — Przemysi, 1998–2005; Польша і Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Львів–Варшава–К., 1998–2010, т. 1–8.; Адамовський В. Переслідування польського населення України кінця 30-х — початку 40-х рр. ХХ ст. В кн.: Україна — Польша: Історія і сучасність. — К., 2003, ч. 1.; Макарчук С.А. Переселення поляків із західних областей України в

Польшу в 1944–1946 рр. // УІЖ, 2003, № 3; Ващенко І.М. Репресії щодо польської людності України 1920–1930-х років: Новітня вітчизняна історіографія. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К.—Хмельницький—Кам'янець—Подільський, 2004, вип. 28.; Гудь Б. Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ — першої половини ХХ століття. — Львів, 2006; Поляки на Півдні України. — Одеса—Ополе—Ольштин, 2006; Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1941 рр.). — К., 2009.

*Д.Я. Вортман, В.М. Горобець, В.М. Михайловський,
А.Г. Папакін, В.С. Шандра.*

ПОЛЯНІВСЬКИЙ МИР 1634 — договір, підписаний між Річчю Посполитою та Московською державою, що завершив польсько-російську війну 1632–1634. Попередньо обумовлений 13 червня 1634 в селищі Полянів над Вязьмою (прит. Дніпра). П.м. підтвердив кордони між двома державами згідно з умовами Деулінського перемир'я 1618. За його положеннями, під владою польського короля залишилися Смоленськ (нині місто РФ), Чернігівщина та Сіверщина. Владислав IV Ваза відмовлявся від претензій на царський трон і титулатуру московського монарха. Натомість Московська держава зобов'язувалася сплатити Польщі 20 тис. рублів. Також було домовлено, що обидві сторони не будуть підписувати договори з іноземними державами, спрямовані одна проти одної. Купці обох держав могли вільно торгувати на теренах сусіда, за винятком великих міст — Москви, Кракова та Вільно (нині м. Вільнюс). 5 квітня 1636 П.м. був підписаний у Москві, а 3 травня 1635 — у Варшаві. П.м. залишив невирішеними питання визначення кордону між Черніговом і Путивлем, видачі польських в'язнів тощо. Був перерваний 1654 зі вступом Московської держави в українсько-польську війну на боці гетьмана Б.Хмельницького.

Лит.: Поршнев Б. На путях к Поляновскому миру 1634 г. В кн.: Международные отношения. Политика. Дипломатия. XVI–XX вв. — М., 1964; Historia dyplomacji Polskiej, t. 2. — Warszawa, 1982; Topolski I. Polska w czasach nowożytnych (1501–1795)/ — Poznań, 1994; Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.

Т.В. Чухліб.

ПОРТУГАЛІЯ (Portugal, República Portuguesa) — держава в південно-західній Європі, розташована на Піренейському півострові та островах Азорських і Мадейра в Атлантичному океані. Межує з Іспанією. Загальна площа — 92 тис. км². Населення — 10,6 млн. осіб (2012). Столиця — м. Лісабон. П. — республіка. Главою держави є президент.

Законодавчу владу представляє Асамблея Республіки, виконавчу — Рада Міністрів.

З давніх часів територію сучасної П. населяли племена лузітан, яких підкорив Рим, створивши на їхніх землях свою провінцію — Лузітанію (1 ст. до н.е.). У 5 ст. вона була завойована сарматськими та германськими племенами, у 6 ст. увійшла до складу Вестготського королівства. Нова навала — арабів і берберів та створення ними у 756 Кордовського емірату (від 923 — халіфату) викликала тривалу визвольну боротьбу населення — реконквісту, в ході якої сформувалася португальська національна держава, очолена 1139 її першим королем А. Енрікішем.

Із зміцненням у 15 — на поч. 16 ст. централізованої влади П. перетворилася на провідну морську державу Європи, виступаючи ініціатором і організатором трансокеанських експедицій і колоніальної експансії на інших континентах. Світовою подією стало відкриття португальцями морського шляху до Індії 1498 (плавання Васко да Гама). У 16 ст. численні португальські колонії існували в Африці, південно-східній Азії, Південній Америці (від 1500 — у Бразилії). 1581 й сама П. була загарбана сусідньою Іспанією, пануванню якої поклато край всенародне повстання 1640. У 17 — на поч. 18 ст. П. потрапляє в економічну і політичну залежність від Англії. 1750–1777, за доби «просвітницького абсолютизму», відбувалося промислове й культурне піднесення країни внаслідок реформ міністра Помбала.

Наприкінці 18 ст. П. опинилася втягнутою в коаліцію європейських монархій проти революційної Франції, згодом — у війну з Іспанією, внаслідок якої зазнала поразки і територіальних втрат. Від 1807 її окупували французькі війська, від 1811 — англійські. Революція 1820, скинувши іноземний гніт, проголосила ліберальну конституцію, дію якої 1824 припинив реставраційний державний переворот. Упродовж 19 — поч. 20 ст. країну неодноразово збурювали повстання, заколоти, громадянська війна (1828–1834). У цей же час у португальському суспільстві набирали сили республіканський і соціалістичний рухи. 1910 внаслідок революції було повалено монархічний лад й проголошено республіку. Під час Першої світової війни П. виступила на стороні Антанти. 1926 в країні встановлено диктаторський режим, від якого вона звільнилася за демократичної революції 1974. У Другій світовій війні П. посідала позицію нейтралітету. 1949 вступила в НАТО, 1955 стала членом ООН, 1986 — Європейського Союзу.

7 січня 1992 П. визнала незалежність України і 27 січня того ж року сторони встановили дипломатичні відносини. За підсумками перемовин 24–27 жовтня 2000 у Лісабоні між президентом України і президентом та

прем'єр-міністром П. держави уклали Угоду про основи дружби і співробітництва.

Витоки прямих контактів між обома країнами сягають кінця 18 — поч. 19 ст., коли між портами Північного Причорномор'я і Приазов'я та П. засновується торговельне судноплавство для постачання українського збіжжя на європейські ринки. У 1830-х рр. для влаштування виноградних плантацій і розвитку виноробства в Криму з П. було завезено кращі сорти виноградної лози. Задля сприяння обопільним комерційним стосункам П. відкрила у 1-й пол. 19 ст. своє генеральне консульство в Одесі.

Започаткуванню наукових зв'язків з П. прислужилася поїздка проф. Київського університету В. Антоновича на Міжнародний антропологічний конгрес у Лісабоні 1880. Професором цього ж університету В. Піскорським була підготовлена перша в Україні наукова історія П. (вид. 1902, 1909). Серед зразків португальської літератури і фольклору набутком українських читачів стала спадщина великого поета епохи Відродження Л. Камоенса, до популяризації якого прилучилися письменники Л. Первомайський, О. Гончар, Д. Павличко, а 1987 у Києві вийшов перший у світі повний переклад (здійснений поетом М. Литвинцем) його епічної поеми «Лузіади».

Наприкінці 20 — поч. 21 ст. розширенню взаємин між обома державами спричинилася поява в П. української трудової еміграції. Основна маса її зайнята у сільському господарстві і будівництві. Українці також працюють лікарями, медсестрами, інженерами, викладачами, у бізнесі та банківській сфері. Культурно-просвітницька діяльність діаспори зосереджується навколо громадського об'єднання — «Союзу українців П.» й українських греко-католицьких церков. Тут діють хор «Подих вічності», академічний хор духовної музики, театральна студія, суботні та недільні школи, серед них школа «Дивосвіт» з 22 педагогами. Видаються три українські газети. Українці беруть активну участь в асоціаціях іммігрантів П., на португальському телебаченні. З початку світової економічної кризи посилюється відтік українців з П. на батьківщину та в інші країни. Станом на 2011 в П. мешкає 60 тис. українців; найбільшими місцями їх поселення є Лісабон і Порту.

Лит.: Антонович В. О некоторых вопросах, обсуждавшихся на Международном антропологическом съезде в Лиссабоне в сентябре 1880 г. // Чтения исторического общества Нестора Летописца, 1888, кн. 2; Dicionário de história de Portugal, v. 1–4. — Lisboa, 1961–1966; Гончар О. На землі Камоенса. В кн.: Камоенс Л. Лузіади. — К., 1987; Варьяш О.И., Черных А.П. Португалия: дороги жизни. — М., 1990; Будаков В.В. Зарубіжна історична література про португальський колоніалізм // УІЖ, 1990, № 12; Павлова Е. Португалия и интеграционные процессы. — М.,

2001; Сарайва Ж.Э. История Португалии. — М., 2007; Дружбинский В. Наши в Португалии // Зеркало недели, 2011, № 25.

М.М. Варварцев.

ПОТСДАМСЬКА (БЕРЛІНСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ 1945. Відбулася 17 липня — 2 серпня 1945 у Потсдамі (передмістя Берліна). Стала останньою зустріччю лідерів «великої трійки» (США, Великої Британії, СРСР) у роки Другої світової війни. Порівняно з попередніми зустрічами в Тегерані та Ялті склад учасників оновився. Замість померлого президента Ф. Рузвельта США представляв Г. Трумен. Під час П.к. у Великій Британії відбулися парламентські вибори, на яких перемогли лейбористи, В. Черчілль замінив новий прем'єр-міністр К. Етллі. Незмінним учасником усіх зустрічей був голова РНК СРСР Й. Сталін. Мета конференції — завершення формування започаткованих на Ялтинській конференції основних засад нової повоєнної системи міжнародних відносин, здатних забезпечити тривалий мир в усьому світі. Було схвалено рішення про утворення Ради міністрів закордонних справ, до якої увійшли міністри закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю (країн-членів Ради Безпеки ООН). Вона мала підготувати мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією та Німеччиною. Центральне місце посіло німецьке питання. Конференція закріпила тимчасовий поділ Німеччини та її столиці Берліна на чотири зони окупації, утворила Контрольну раду з представників союзного окупаційного командування як тимчасовий верховний орган влади чотирьох держав на території Німеччини. В основу відбудови нової німецької держави було покладено принцип 4 Д: демілітаризація – повне роззброєння і розпуск німецьких сухопутних та військово-повітряних сил, Генштабу, СС, СА, СД, гестапо; денацифікація — ліквідація німецької націонал-соціалістичної робітничої партії та її установ, звільнення активних членів НСДАП з усіх посад, заборона пропаганди нацистських і мілітаристських доктрин, запровадження міжнародного воєнного трибуналу, арешт і передача під суд воєнних злочинців; декартелізація — розпуск агресивних німецьких монополій (трестів, картелів, синдикатів), недопущення відродження німецького мілітаризму як одного з основних винуватців розв'язання війни, децентралізація німецької економіки, переведення промислового виробництва на мирні рейки; демократизація — реорганізація на демократичних засадах системи освіти, забезпечення свободи слова, преси, віросповідання, заохочення відновлення та створення демократичних партій, профспілок, громадських організацій. Гостро постало питання про розмір репарацій, поділ флоту та повоєнні кордони. СРСР наполягав на наданні йому 50% від загальної суми компенсацій союз-

никам. США та Велика Британія запропонували своє бачення щодо вирішення проблеми: здійснювати репараційні платежі СРСР за рахунок вилучення промислового устаткування з радянської окупаційної зони, а також за рахунок 25%, вилучених із західних зон. Військово-морський і торговельний флот Німеччини у рівних частинах було розподілено між США, СРСР та Великою Британією. В основу повоєнного територіального врегулювання було покладено кордони, створені за підсумками Паризької мирної конференції 1919. СРСР вдалося умовити союзників визнати його кордони (з деякими змінами на користь Польщі) станом на 22 червня 1941. До СРСР відійшли значні території Фінляндії, Литва, Латвія, Естонія, західнобілоруські та західноукраїнські землі, Бессарабія (згідно з пактом про ненапад та договором про дружбу і кордон (серпень-вересень 1939), Північна Буковина. Окремим договором з ЧСР до СРСР від 29 червня 1945 відійшла Закарпатська Україна. За рішенням конференції СРСР одержав значну частину Східної Пруссії і місто Кенігсберг (нині Калінінград). Решта території Східної Пруссії відходила до Польщі. Учасники П.к. погодилися також з пропозицією СРСР передати Польщі землі по Одру і Західній Нейсе. До Польщі також відходили міста Данціг і Штеттін (Гданськ і Щецин). Було досягнуто домовленість про переміщення до Німеччини етнічних німців з територій, що відходили до Польщі, Чехословаччини або залишалися в складі Угорщини. П.к. визнала недійсними рішення Мюнхенської угоди, віденських арбітражів та аншлюс Австрії. Були також розглянуті проблеми судноплавства по Дунаю, повоєнний статус Австрії, яка разом із столицею Віднем також була поділена на чотири зони окупації. Через суперечності між союзниками не було досягнуто домовленостей з питання перегляду міжнародної конвенції щодо статусу чорноморських проток, права опіки над колишніми африканськими володіннями Італії, проект інтернаціоналізації Дунаю.

На конференції було прийнято Потсдамську декларацію США, Великої Британії та Китаю з вимогою беззастережної капітуляції Японії, із зазначенням основних принципів мирного врегулювання для Японії (повне військово роззброєння й розпуск збройних сил, усунення від влади і покарання військових злочинців та ін.). Делегація СРСР підтвердила готовність вступити на боці союзників у війну з Японією. У підсумку роботи П.к. керівники делегацій підписали Протокол Берлінської конференції та Повідомлення про Берлінську конференцію трьох великих держав. На початку серпня 1945 до цих документів долучила свій підпис Франція. Ялтинські та Потсдамські домовленості лідерів «великої трійки» союзників у ході Другої світової війни закріпили основні засади нової, Ялтинсько-Потсдамської системи політичного устрою Європи і світу.

Лит.: Тегеран–Ялта–Потсдам. Сборник документов. — Москва, 1970; Переписка председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. — Москва, 1957, т. 2; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. — Москва, 1946, т. 1; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945. — Москва, 1980, т. 6; Нариси з історії дипломатії України. — Київ, 2001; W.S. Churchill. The Second World War. — London, 1954, v. 4; The White House Papers of Harry Hopkins. An Intimate History by Robert E. Sherwood. — London, 1949, v. 2.

О.С. Черевко.

ПОХОДИ РУСИ НА ВІЗАНТІЮ — військові походи русів у період виникнення та становлення Давньоруської держави. У «Повісті временних літ» вони зображуються вінцем політичної кар'єри перших київських князів, результатом вдалого підкорення навколишніх східно-слов'янських племен.

Досі історики розходяться із приводу кількості П.Р. на В., називаючи від 6-ти до 10–12-ти. Русь завжди була наступаючою стороною. Якщо на початку руси ставили собі за мету переважно здобуття військової здобичі, то пізніше однією з головних цілей П.Р. на В. стало забезпечення для руських купців доступу на ринки імперії та отримання максимальних привілеїв для них. Розбудовуючи державу на теренах Сх. Європи, київські князі почали дбати про встановлення постійних дипломатичних стосунків із Константинополем, що підвищувало престиж Давньоруської держави й відповідало її стратегічним інтересам на південному сході. Русь прагнула вивільнити від кочовиків торговельні шляхи, що вели до Криму, Приазов'я та Закавказзя. Досягаючи воєнними засобами значного чи часткового успіху, Київська Русь у подальшому охоче йшла на переговори з імперією, щоб забезпечити досягнуте дипломатичними угодами.

Перші відомі походи русів на Візантію відбулися ще до утворення Давньоруської держави — на межі 8 і 9 ст. (Крим, на Сурож (нині м. Судак) і в 830-х рр. — на південне узбережжя Чорного моря (Амастрида; нині м. Амасра, Туреччина). Та до повідомлень історичних джерел про ці походи історики ставляться скептично. «Житіє Стефана Сурозького», написане не раніше 15 ст., містить неправдоподібні свідчення, зокрема, повідомляє про похід Новгородського князя Бравліна на Сурож наприкінці 8 ст., хоча зараз історикам відомо, що Новгород Великий виник не раніше серед. 10 ст. Що ж стосується «Житія Георгія святого Амастридського», то деякі дослідники вважають, що повідомлення про напад русів на Амастриду були включені туди пізніше та є лише екстраполяцією обставин походу київського князя Ігоря на Візантію

941. Разом з тим військово-дипломатична активність русів у чорноморському регіоні у 830-ті — на поч. 840-х рр. підтверджується окремими західноєвропейським джерелами, зокрема Бертинськими анналами. Можливо, напади русів на Візантію здійснили ті угруповання русів, які не мали відношення до майбутньої Київської держави. Деякі історики пов'язують ці напади з т. зв. Приазовською Руссю.

Перші П.Р. на В. відзначалися грабіжницьким і водночас розвідувальним характером, їх можна розглядати в контексті норманської експансії в Європі.

Похід 860. Після утворення в серед. 9 ст. Київського князівства його володар кн. Аскольд 18 червня 860 на чолі флоту із 200 лодій несподівано для греків вдерся до бухти Золотий Ріг і обложив Константинополь. Імператору Михаїлу III довелося за допомогою багатих дарів досягти угоди з русами і їхнього повернення додому. 867 було підписано нову русько-візантійську угоду, яка, певно, підтверджувала попередню і зафіксувала прийняття київським князем і його дружиною християнства, а також відправлення на Русь єпископа для організації церкви. Однак наступні угоди з Візантією характеризують русів як язичників.

Важлива роль цього походу усвідомлювалася ще в Давній Русі. Зокрема, датована частина «Повісті временних літ» розпочинається роком початку правління візантійського імператора Михаїла III. Таким чином, саме цим походом і угодою київського князя Аскольда Київська Русь уперше вийшла на світову арену та заявила про себе як держава.

Похід 907. Утворення Давньоруської держави (бл. 882), зосередження в її складі основних східно-слов'янських племінних об'єднань дали змогу її правителю київському кн. Олегу 907 здійснити грандіозний похід на Константинополь (2 тис. лодій по 40 воїнів у кожній), що завершився підписанням русько-візантійської угоди, а 911 — докладного русько-візантійського договору, що надавав Русі надзвичайні торговельні й дипломатичні привілеї (цей договір, як і 2 наступних, вписаний або переказаний у «Повісті временних літ»). У візантійських джерелах похід не згадується.

Походи 941 та 944. На відміну від походів київського князя Олега похід 941 під проводом його наступника князя Ігоря докладно описаний у руських, візантійських, західноєвропейських та східних джерелах. Цей масштабний похід Русі на Візантію зазнав невдачі. Флот великого князя київського Ігоря спочатку спустошив чорноморське узбережжя Малої Азії, але не наважився рушити на Константинополь, затиснутий візантійським військом. У вересні 941 по дорозі додому флот київського князя Ігоря був перехоплений і знищений за допомогою грецького вогню візантійською ескадрою патриція Феофана. Тільки 944 князю Ігорю вдалося зібрати нове військо і знову вирушити в похід, та на Дунаї його

зустріло візантійське посольство і запропонувало мир. Русько-візантійська угода 944 виявилася менш вигідною для Давньоруської держави, ніж угоди князів Аскольда та Олега.

Походи 968–971. Син князя Ігоря київський князь Святослав Ігорович здійснив 2 походи на Візантію, що мали на меті закріпитися в Болгарії, вивести її з-під влади Візантії. Якщо 968 Святослав Ігорович виступив як знаряддя візантійської дипломатії проти 1-го Болгарського царства, то невдовзі, за повідомленнями візантійських джерел, він втрутився в боротьбу за імператорський стіл. Візантійцям вдалося організувати напад орди печенігів на Київ, що змусило Святослава Ігоровича на певний час повернутися на Русь. Та вже наприкінці 969 він знову на Балканах. Київський князь Святослав Ігорович відмовився від запропонованої новим візантійським імператором Іоанном I Цимісієм данини, уклав військову угоду з болгарами, і навесні 970 р. 30-тис. русько-болгарське військо атакувало 12-тис. армію візантійського полководця Варди Скліра у Фракії (історична область на сході Балканського п-ва). Невдовзі, коли в Малій Азії спалахнуло повстання на чолі з Вардою Фокою, візантійські війська зовсім залишили землі фракійської феми. Лише наприкінці 970 — на поч. 971 візантійці змогли перекинути війська на боротьбу проти київського князя Святослава Ігоровича та союзних йому болгар. На чолі армії став сам імператор Іоанн I Цимісіхій. Флот вирушив на Дунай, аби перетнути можливі шляхи відступу русів. У квітні 971 в полон до візантійців потрапив болгарський цар Борис II. Частина русів на чолі з воеводою Сфенкелом змогла відступити до Доростола (нині м. Силістра, Болгарія), де перебував сам Святослав Ігорович. У квітні ж розпочалася облога імператором цього дунайського міста, що тривала 3 місяці. Після невдалої для себе спроби прорвати оточення Святослав Ігорович був змушений укласти нову ще більш жорстку для Русі, ніж договір 944, угоду з візантійським імператором та залишити Болгарію.

Похід 989. Син Святослава Ігоровича київський князь Володимир Святославич 989 (часто помилково вказують 988) вчинив похід у Крим на м. Корсунь (Херсон), щоб змусити візантійського імператора Василя II виконати умову попередньої угоди й видати за нього сестру Анну. Із цим походом звичайно пов'язують хрещення Київської Русі. Із Корсуня Володимир Святославич привіз у Київ дружину — сестру імператора Анну, що піднімало престиж володаря Русі на один рівень з імператорами Візантії та «Священної Римської імперії». Саме із цим походом пов'язане й поширення влади Русі на Керченський та Таманський півострови, де з часом утворився руський центр влади в Тмуторокані.

Похід 1043. Останній похід Русі на Візантію був викликаний ворожим ставленням до Русі імператора Візантії Константина IX Мономаха. Руське військо очолили син великого князя Ярослава новгородський князь

Володимир Ярославич та воєвода Вишата. Руські і візантійські джерела по-різному оповідають про перебіг подій. Згідно з літописами, руський флот було потоплено штормом, а ті, хто врятувався на суходолі, були схоплені греками, осліплені та ще 3 роки поневірялися в неволі. Візантійські джерела розповідають, що приводом для війни була загибель знатного руса в Константинополі, та про битву на морі, в якій не буря, а візантійський флот розтрощив нападників.

Зазнавши поразки, Ярослав Мудрий змусив дипломатичними засобами імперію піти на почесний для Русі мир. Щоб задобрити Ярослава Мудрого, візантійський імператор Константин IX Мономах видав свою непорфирородну (народжену до того, як батько став імператором) доньку за сина київського князя — кн. Всеволода Ярославича.

П.Р. на В. знаменували собою етапи входження Давньої Русі в систему європейських середньовічних держав. Їх наслідком стало розширення торговельних зв'язків Русі та Візантії, врешті-решт, християнізація Русі і включення її до культурно-цивілізаційного простору, який англійський візантиніст кн. Д.Оболенський назвав Візантійською співдружністю націй.

Лит.: Истрин В.М. Летописные повествования о походах русских князей на Царьград. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности АН. — Пг., 1916, т. 21, кн. 2.; Vasiliev A.A. The Russian Attack on Constantinople in 860. — Cambridge, Massachusetts, 1946; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956; Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей. — М., 1992; Повесть временных лет. — СПб., 1996; Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. — М., 1998; Литанрин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000; Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения. — М., 2003;

М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.

ПРУТСЬКИЙ ТРАКТАТ 1711 — мирний договір між Росією і Туреччиною, підписаний 12 липня 1711 у військовому таборі біля р. Прут поблизу м. Ясси. Положення П.т. були зумовлені невдалим прутським походом російського війська проти Османської імперії. В обмін на безперешкодний вихід царської армії з турецько-татарського оточення Росія зобов'язувалася повернути Туреччині Азов з прилеглою до нього територією, внаслідок чого позбавлялася свого південного флоту. Російська сторона також мусила зруйнувати новозведені фортеці — Таганрог, Кам'яний затон і Новобогородицьку в гирлі р. Самари,

пропустити до Швеції короля Карла XII, який після Полтавської битви 1709 перебував на турецькій території. Йй заборонялося втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої, займати запорозьких козаків й претендувати на владу над ними. Трактатом, крім того, проголошувалося вільне пересування купців та їх товарів між обома державами.

Незважаючи на підписання П.т. стан війни між Росією і Туреччиною тривав ще два роки, оскільки обидві сторони затягували виконання його положень. Зокрема, Росія продовжувала тримати свої війська в Польщі, тоді як турки відкладали відсилку шведського короля на батьківщину. Не здійснювалася ліквідація російських фортець на Півдні. Тож у грудні 1711 Туреччина виступила з погрозою нової війни проти Росії. До улагоджування конфлікту підключилися послы Нідерландів, Англії, Франції, Швеції, а також козацька еміграція на чолі з гетьманом Пилипом Орликом, зв'язана союзними договорами з Швецією (1710) та Кримським ханством (1711, 1712). Позиція козаків вплинула на посилення турецьких вимог, за якими Росія повинна була відступити з України й віддати її під протекцію Порти. 5 квітня 1712 у Константинополі Росія та Туреччина уклали договір, який в цілому підтверджував П.т. і стосовно України зазначав, що цар «віднімає свою руку» від козаків на західному березі Дніпра, так само як і від «півострова Січі».

На продовження П.т. та Константинопольського договору 1712 українське питання, яке залишалося одним з центральних у російсько-турецьких стосунках, було порушено на переговорах 1713, які завершилися Андріанопольським договором.

Лит.: Договори России с Востоком, политические и торговые. — СПб., 1869; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1962, кн. VIII; Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. — М., 1984; Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1914). — М., 1990.

М.М. Варварцев.

ПРЯШІВЩИНА (Пряшівський край) — західна історично-етнічна частина Закарпаття на південних схилах Карпат, нині — один із восьми країв сучасної Словацької Республіки, що являє собою прилеглу до України вузьку смугу в південно-східній частині республіки між словацькою та польською етнічними територіями до 150 км завдовжки і 10–40 км завширшки. На П. (назва походить від м. Пряшева, адміністративного центру колишньої Шариської жупи Австро-Угорської монархії, до складу угорської частини якої П. входила до 1919 р.) живуть переважно словаки, а також русини-українці, які за говіркою і особливостями культури близькі до лемків. Слов'яни з'явилися на тер. П. в 3–5 ст. У 11–12 ст. П. потрапила у залежність від угорських феодалів. У 1241–42

населення П. героїчно оборонялося від орд Батия. З початку 14 ст. пожвавилися хвилі волосько-руської колонізації П., яка тривала аж до 18 ст. і мала переважно український етнічний характер. У 2-й пол. 18 ст. на П. розгорнулася словацька колонізація, що поступово змінила етнічний характер цього краю. Протягом століть українське і словацьке селянство П. пліч-о-пліч виступало проти феодального гніту (повстання й селянські війни 1648–54, 1697, 1703–11, 1830 та ін.). Словаки й українці боролися разом проти політики денаціоналізації, яку проводив австро-угорський уряд. Українське населення П. було православним і залежало від мукачівських єпископів, але після Ужгородської унії 1646 розпочався перехід священників і пастви у католицизм східного обряду. 1816 створена Пряшівська греко-католицька єпархія (близько 200 парафій і 150 тис. вірних). З початку 19 ст. П. стала центром культурно-просвітницької діяльності «будителів» (О. Духнович, О. Павлович та ін.), які виступали проти мадяризації русинсько-українського населення (руського люду) і своєю активною й багатогранною діяльністю поклали початок його національному відродженню. Під впливом революційних подій 1848–49 років в Габсбурзькій монархії політичний діяч з П. А. Добрянський, який був членом Головної руської Ради у Львові, розробив проект утворення окремого Руського краю в Австрії. З кінця 19 ст. на П. посилювалися словакізація місцевого населення, чому сприяло зокрема введення латинської абетки замість кирилиці в школах та видавничій справі й церковних книгах, а також мадяризація (закон Аппоньї про скасування навчання руською (народною) мовою), водночас поширилася русофільська ідеологія. Цей денаціоналізаційний натиск сильніших національних культур й політичних систем призвів до занепаду національно-культурного відродження русинів-українців П. А нестерпні соціально-економічні умови життя на П., як і в усьому Закарпатті, масове розорення селянства й безробіття призвели до інтенсивної еміграції сільського населення в останній чверті 19 — на поч. 20 ст. (гол. чин. до США, де $\frac{3}{4}$ закарпатських емігрантів — близько 150 тис. чол. — походило з Пряшівщини).

Під час розпаду Австро-Угорщини наприкінці Першої світової війни частина русько-українського населення П. висловлювалася за входження до складу української держави, інша — за приєднання до Чехо-Словаччини. 1919 між Підкарпатською Руссю (Закарпаттям) і Словаччиною, що увійшли до складу Чехословацької республіки згідно з рішенням Паризької мирної конференції, проведено «тимчасову» межу — кілька км на захід від р. Уж, без урахування етнічного складу населення, унаслідок чого до складу Словаччини увійшло близько 3 500 км² української етнічної території з близько 100–120 тис. українського населення без забезпечення його культурних і політичних прав. У міжвоєнні роки на П., як і в Закарпатті, існувало три культурні напрями: проросійський (русо-

фільство), проукраїнський та місцевий — т. зв. карпаторуський або русинський. Зокрема, під впливом русофільських тенденцій у 1920-х роках на П. почався рух за православ'я за активною участю російських місіонерів: у 1940 тут було 19 православних парафій та близько 12,5 тис. вірних, які підлягали православної Мукачівсько-Пряшівській єпархії в юрисдикції сербського патріарха. Міжвоєнний період позначився також змаганням за національну школу, передусім за введення «руської» навчальної мови у державних та церковних початкових школах і за заснування руської гімназії. На близько 300 сіл з українським населенням на П. у 1933–34 рр. діяло лише 111 початкових і 2 горожанські школи з «руською» мовою навчання: 1936 засновано першу російську гімназію у Пряшеві. В освіті, як і в пресі, на П. переважала проросійська тенденція.

1939 Угорщина, захопивши Закарпаття, домоглася пересунення угорсько-словацького державного кордону на захід, мотивуючи це етнічним складом населення: до Угорщини приєднано 1700 км² території з 70 тис. населення, у тому числі 38 тис. українців. Уряд Словацької республіки (1939–1944), у свою чергу, проводив на П. відверту політику словакізації: 1940 припинено вихід єдиної україномовної газети, ліквідовано більшість політичних і громадських організацій, посилено тиск на Греко-католицьку церкву. Наприкінці Другої світової війни українське населення П. симпатизувало СРСР і разом зі словаками брало активну участь у партизанській боротьбі проти німецьких загарбників, зокрема у Словацькому національному повстанні 1944. Чимало українців-пряшівчан воювали у складі Чехословацького окремого батальйону (армійського корпусу), сформованого в СРСР у 1943. Після вступу радянських військ на П. 1 березня 1945 утворена «Українська народна рада Пряшівщини», що діяла як координаційний представницький орган пряшівських українців до 1952, намагаючись приєднати Пряшівщину до Закарпатської України, а після невдачі безуспішно домогалася автономії українського населення в рамках Чехословаччини. 1945 після приєднання Закарпатської України до Української РСР в складі СРСР між Чехословаччиною і УРСР відновлено давній кордон з 1919. В 2-й пол. 1940-х рр. відбувся значний відплив з П. українського населення: близько 10 тис. осіб — т. зв. оптантів до СРСР (частина з них у 1960-х рр. повернулася) і до промислових районів Чехії (на землі виселених судетських німців) та Моравії. У 1946–1947 рр. у гірських селах П. діяли відділи УПА, які через Словаччину пробиралися на захід. Після встановлення комуністичної влади в Чехословаччині на П. в 1949–1952 рр. проведено примусову колективізацію, яка зустріла опір селянства. 1950 на Пряшівщині ліквідовано Греко-католицьку церкву і проводилася політика православізації українського населення. 1951 директивно запроваджено літературну українську мову, хоча більшість українського населення П. називала себе русинами або

руснаками й розмовляла місцевим діалектом «язичієм». Саме у 1950-х рр. мову населення П. вперше офіційно було визначено прикметником «українська», хоча більшість населення й місцевої інтелігенції, вихована в російському дусі, не була національно свідомою і добре ознайомленою з літературною мовою та загальноукраїнською культурою взагалі. В цей час на П. було 72 дитячі садки, 272 основні (початкові) школи, 44 неповні середні школи і 11 повних середніх шкіл з українською мовою навчання, діяли кафедри української мови та літератури на двох факультетах Пряшівського педагогічного інституту, український відділ Словацького педагогічного видавництва, секція українських письменників при Словацькому союзі письменників (В. Гренджа-Донський, Ф. Лазорик, Ф. Іванчова, В. Зозуляк, С. Гостиняк, М. Шмайда та ін.), українське радіомовлення, а при Міністерстві шкільної освіти Словаччини існувала координуюча державна освітня установа «Реферат українського шкільництва». У 1951–1968 рр. на Пряшівщині діяла «Культурна спілка українських трудящих» (КСУТ) як єдина українська суспільно-політична організація, яка була членом Національного Фронту Чехословаччини, що координувала й організовувала всю суспільно-культурну діяльність українського населення Словаччини, мала понад 250 місцевих організацій та близько 7,5 тис. членів і друковані органи українською мовою: газ. «Нове життя», журн. «Дружно вперед», альманах «Дукля». Крім КСУТ, на П. існували Союз молоді Карпат (1946–1949), «Общество им. Духновича», студентське товариство тощо. У 1950–60-х рр. на П. працювали близько 200 українських колективів художньої самодіяльності. Серед них — музичні колективи при Пряшівському педагогічному інституті, Міжлабірецькому окружному будинку культури, «Піддуклянський український народний ансамбль» (засн. 1955), Пряшівський український народний театр (засн. 1945). Проводилися щорічні фестивалі: драми і художнього слова ім. Духновича та культури і спорту в Медзілаборце, співацьких ансамблів у Каймонці Старолюбовнянського округу й свята пісні і танцю у Свиднику (з 1956). 1954 засновано перший український музей на П. у Межилабірцях, звідки його було переведено у Пряшів. У 1958, після кількох реорганізацій, йому було надано приміщення колишнього монастиря у Красному Броді, а у 1964 Музей української культури перенесено у Свидник, де він став важливою культурною й науковою установою зі штабом кваліфікованих працівників, сучасною експозицією, багатими фондами, бібліотекою, численними тематичними виставками. У 1965 тут розпочато видання «Наукового збірника Музею української культури» — видано 17 томів у 21 книзі, на сторінках якого друкувалися праці з етнографії, фольклористики, мистецтвознавства та інших галузей української культури. 1991 відкрито сучасну експозицію музею на площі 1700 кв. м, яка складається з чотирьох частин: історичної, етнографічної,

іконописної та експозиції тематичних виставок. Складовою частиною Музею української культури у Свиднику є експозиція народної архітектури просто неба на площі 10 га, в якій розташовано близько 50 об'єктів. У фондах музею нараховується 60 тис. експонатів, а в бібліотеці музею — понад 40 тис. книжок. Поряд з Музеєм української культури у Свиднику значну роботу з дослідження народної культури русинів-українців П. проводив створений 1960 при філософському факультеті Пряшівського університету ім. Шафарика Науково-дослідний відділ кафедри україністики, де працювали відомі науковці М. Гиряк, М. Мушинка, О. Рудловчак та ін.

Утім уже на початку 1960-х років українізацію стали поступово згортати, посилилася словакізація українського населення П., яка по суті продовжується в наш час владою Словацької Республіки. Наприкінці 1980-х рр. єдиний український театр на П. був перетворений на русинський заклад: з його репертуару було усунуто всі п'єси літературною українською мовою. Згодом ліквідовано «Піддуклянський український народний ансамбль», українську редакцію радіо, журнал «Дружно вперед», майже припинилося видання художньої літератури та підручників українською мовою, згортається україномовна освіта. На сьогодні система шкільної освіти українською мовою об'єднує 11 дитячих садків, 8 початкових шкіл та 1 середню школу (її як неосновну вивчає лише близько 1000 учнів). Україністику можна вивчати у Пряшівському університеті та Бансько-Бистрянському університеті ім. Матєя Бела (засн. 1992). Українською мовою виходить лише три видання: газета «Нове життя» (орган «Союзу русинів-українців», літературно-мистецький та публіцистичний журнал «Дукля» (орган «Спілки українських письменників Словаччини») та дитячий журнал «Веселка».

1991 під час перепису населення Словаччини вперше запроваджено дві позиції для самовизначення — «українець» та «русин» (до того все місцеве населення самоідентифікувало себе як «русини-українці»), у результаті українцями було зареєстровано 13847 осіб, а 16937 осіб записалися русинами. На сьогодні єдине русько-українське населення П., що раніше становило одне ціле з лінгвістичної точки зору, розбито на три групи: русинів, українців і словаків — остання група, завдяки асиміляції русько-українського населення, постійно збільшується за рахунок двох перших. Частина русько-українського населення П. усвідомлює себе окремою від українців етнічною групою — «русинами», у щоденному мовленні вони вживають ті самі діалекти лемківського говору, що й українці Словаччини, але як писемну використовують не літературну українську мову, а «русинську» (лемківсько-пряшівську) мову (у 1995 кодифіковані два діалекти лемківського говору української мови у Словаччині — західноземплінський та східноземплінський). За даними остан-

нього перепису населення, який відбувся 2001, у Словацькій Республіці зареєстровано понад 10,8 тисяч осіб української національності. Зазначена кількість складає лише 0,2% від загальної чисельності населення країни. Українська національна меншина Словаччини — це, в основному, автохтонне населення, представники якого компактно проживають у південно-східній частині сучасної Словацької Республіки. Тут нараховується близько 250 в минулому українських, а тепер переважно словацько-українських селищ. Основна маса українців проживає в Гуменному — 4,9 тис. осіб (4,3% населення), Свиднику — 1,8 тис. (3,9%), Пряшеві — 1,6 тис. (0,8%), Бардйові — 1,6 тис. (2,0%), Кошицях — 1,1 тис. (0,5%), Старій Любовні — 0,7 тис. (1,4%). Більшість тих, хто визнав себе русинами, зосереджена в Гуменному — 7,8 тис. (6,8%), Свиднику — 3,4 тис. (7,7%), Бардйові — 1,9 тис. (2,3%), Старій Любовні — 1,0 тис. (2,1%). Абсолютна більшість русинів-українців (89,0%) проживає в північно-східній частині Словаччини, відомій під назвою «Пряшівщина», де нараховується 6 селищ, в яких етнічні українці складають понад 20 відсотків, та 11 селищ, в яких мешкає понад 10 відсотків етнічних українців. Незначна група української національної меншини проживає в столиці Словацької Республіки — м. Братислава, на іншій території — дисперсно. Українською мовою на П. говорить 11 тис. осіб. Українцями ідентифікує себе третина русько-українського населення Словаччини, русинами — дві третини. Для порівняння: у 1930 на П., за оцінками В. Кубійовича, жило щонайменше 110 тис. українців, а за післявоєнними переписами населення: у 1950 — 46 тис., 1960 — 33 тис., 1970 — 38 тис. (за іншими даними, у 206 селах (з усіх 250 сіл Пряшівщини) мешкало близько 100 тис. українців). Найбільш чисельною та представницькою організацією українців у Словацькій Республіці є «Союз русинів-українців», який об'єднує близько 4 тис. осіб. Також існує малочисельна політично-громадська організація русинів-українців «Піддуклянська демократична громада». Інший напрямок представляє «Русинська оброда» («Русинське відродження»), що проводить думку про те, що русини є «четвертим східнослов'янським народом», не спорідненим з українцями.

Лит.: Волощук І. Современная украинская литература в Чехословакии. — Пряшев, 1957; Капішовський В. Економічно-суспільний та культурний розвиток українського населення в Чехословацькій республіці та його перспективи. — Пряшів, 1960; Бача Ю. Літературний рух на Закарпатті сер. XIX ст. — Пряшів, 1961; Haraksim L. K socialnim a kulturnim dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. — Bratislava, 1961; Дзюбко І. Розв'язання національного питання в народно-демократичній Чехословаччині. — К., 1963; Микитась В., Рудловчак О. Поети Закарпаття. — Пряшів, 1965; 15 років на службі народу. Зб. статей та фотодокументів з нагоди 15-річчя КСУТ. — Пряшів, 1966; Ставровський О.

Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 ст. — Пряшів, 1967; Зілінський О. та ін. Література чехословацьких українців 1945–1967. Проблеми і перспективи. — Пряшів, 1968; Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. — Вінніпег, 1969; Мушинка М. З українського фольклору Східної Словаччини. — Пряшів, 1973; Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). — Пряшів, 1979; Віднянський С.В., Сюсько І.М. Русини-українці в Чехо-Словаччині: процес національного самоусвідомлення // Український історичний журнал. — К., 1991. — № 5; Gajdos M., Konecny St. Postavenie Rusinov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948–1953. — Praha, 1994; Віднянський С.В., Постоловський Р.М. Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 6. — К., 1997; Gajdos M., Konecny St., Musinka M. Rusini / Ukrajinci v zrkadle polstorocia. Niektore aspekty ich vyvoja na Slovtnsku po roku 1945. — Presov–Uzhorod, 1999; Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. — Вінниця, 2008;

С.В. Віднянський.

Р

РАДА ЕКОНОМІЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ — міжнародна економічна організація соціалістичних країн, створена в Москві в січні 1949. Країнами-засновниками стали Болгарія, Польща, СРСР, Румунія, Угорщина, Чехословаччина. У лютому 1949 до РЕВ була прийнята Албанія, яка 1961 внаслідок ідеологічного розриву з СРСР припинила участь у роботі РЕВ. 1950 членом РЕВ стала Німецька Демократична Республіка, 1962 — Монгольська Народна Республіка, 1972 — Республіка Куба, 1978 — В'єтнамська Соціалістична Республіка.

Вищим керівним органом РЕВ була Сесія Ради (запроваджена 1949), головним виконавчим органом — Виконавчий комітет (створений 1962). Економічний виконавчо-адміністративний орган Ради — Секретаріат РЕВ — перебував у Москві.

Початкова радянська концепція діяльності РЕВ передбачала створення альтернативної щодо західноєвропейської інтеграції «соціалістичної моделі інтеграції». Модель РЕВ ґрунтувалася на розподілі праці країн соціалістичного табору, виходячи зі структури народного господарства СРСР. Дослідники історії РЕВ доводять, що функціонування зазначеної економічної організації спиралося на бартерний обмін радянської сировини на промислову продукцію інших країн-учасниць РЕВ. З метою організації багатостороннього економічного та науково-технічного співробітництва в рамках РЕВ, починаючи з 1956, створювалися постійні комісії Ради, які займалися вирішенням галузевих і науково-технічних проблем. Розвиток західноєвропейської інтеграції, символом якого стало створення Європейського економічного співтовариства, спонукав РЕВ уточнити концепцію своєї діяльності. На 12-й сесії Ради в грудні 1959 був прийнятий статут. Він передбачав розвиток співпраці на основі окремих угод та зробив можливою участь у роботі її органів спостерігачів. Із 1964 цим користувалася Соціалістична Федеративна Республіка Югославія. На договірних засадах із РЕВ співпрацювали також Фінляндія, Ірак, Мексика.

Домінантою діяльності РЕВ залишалося планування. 1971 було створено Комітет із співробітництва в галузі планової діяльності, а 1974 — Комітет із співробітництва в галузі матеріально-технічного постачання. У рамках РЕВ діяли Міжнародний банк економічного співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк. Розрахунки в торгівлі між країнами РЕВ здійснювалися в «перевідних карбованцях».

УРСР брала активну участь в економічному та науково-технічному співробітництві із країнами-членами РЕВ. Формою такої співпраці

спочатку була взаємодія через відповідні загальносоюзні органи. Із 1970-х рр. УРСР створювала спеціальні органи, які виконували організаційні функції щодо розвитку різних форм економічного та науково-технічного співробітництва із країнами-членами РЕВ. При міністерствах України створювалися спеціальні підрозділи (відділи, групи), у функції яких входили питання участі відповідних відомств у економічному та науково-технічному співробітництві з зарубіжними країнами. Близько третини всієї зовнішньої торгівлі України припадало на країни РЕВ. З деяких видів продукції частка України у експортних поставках СРСР до країн РЕВ була визначальною. Україна була також головним ринком збуту експорту країн РЕВ до СРСР: технічне обладнання і товари народного споживання поступали з НДР, Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини та інших країн РЕВ.

Починаючи з 2-ї пол. 1980-х рр., країни-члени РЕВ опинилися в стані глибокої системної кризи. Адміністративно-командні системи країн соціалістичного табору продемонстрували свою неспроможність у розв'язанні нагальних проблем. Комплексна програма інтеграції, вироблена РЕВ, не давала достатніх стимулів для подальшого розвитку співробітництва. У червні 1991 РЕВ саморозпустилася.

Лит.: Основные документы Совета Экономической Взаимопомощи. — М., 1981; Координация народно-хозяйственных планов стран-членов СЭВ: Опыт, проблемы, перспективы. — М., 1987; СЭВ — новый тип международных экономических отношений. — К., 1988; Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма: 1945–1970. — К., 1988.

Н.В. Кривець.

РАДА ЄВРОПИ. Створена 5 травня 1949 з метою захисту прав і свобод людини, демократичних принципів, розвитку загальноєвропейського співробітництва в галузі права, культури, охорони навколишнього середовища. Головними органами РЄ є Комітет міністрів та Парламентська асамблея (ПАРЄ), яка проводить сесії у Страсбурзі двічі на рік, обговорює політичні питання, затверджує бюджет РЄ, розглядає рекомендації Комітету міністрів. Національні делегації у ПАРЄ повинні репрезентувати весь політичний спектр своєї держави. У структурі РЄ функціонують Європейська комісія, Європейський суд з прав людини, Європейський центр молоді, Постійна конференція місцевих та регіональних органів влади країн Європи.

У 1992 Україна отримала статус спостерігача у РЄ, а 9 листопада 1995 стала повноправним членом. У січні 1996 голова української делегації в ПАРЄ був обраний одним із заступників президента ПАРЄ.

У жовтні 1997 відбувся саміт глав держав-членів РЄ. На той час було укладено близько 140 міжнародних конвенцій та угод, зокрема такі, як Європейська хартія прав людини, Європейська соціальна хартія. Перехідний період у становленні української державності створює проблеми з дотриманням зобов'язань перед РЄ. За станом на 1 січня 2000 у процесі інтеграції до європейського правового простору Україна приєдналась до понад 30 конвенцій РЄ. 5 травня 1997 Україна підписала Протокол №6 Європейської хартії прав людини, а у січні 2000 скасувала смертну кару. Після проведення у квітні 2000 всеукраїнського референдуму щодо змін до Конституції протягом 2000 тривали консультації з РЄ з приводу легітимної імплементації народного волевиявлення. Головною проблемою у відносинах України з РЄ залишаються проблеми із консолідацією демократичного режиму в Україні. Тому впродовж 2001–2012 РЄ так і не скасувала моніторинг за демократичними процесами в Україні.

Лит.: Мармазов В.Є., Піляев І.С. Україна в політико-правовому полі Ради Європи: досвід і проблеми. — К. — 1999; Рада Європи: теорія і практика діяльності. — К., 2005.

А.Ю. Мартинов.

РАДА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ — дорадчий орган із координації державної політики у сфері національної безпеки і оборони України. Створена у липні 1992 як координаційний орган структур державної влади України. У такому вигляді РНБОУ проіснувала до літа 1995. 5 березня 1998 Верховна Рада України прийняла Закон про Раду національної безпеки та оборони України. Головою РНБОУ є президент. Повсякденною діяльністю РНБОУ керує секретар, у підпорядкуванні якого перебуває відповідний апарат. Першим секретарем став В. Горбулін. На перший президентський термін Л. Кучми припадає пік впливу РНБОУ на питання внутрішнього розвитку України та формування її зовнішньополітичного курсу.

Сфера повноважень РНБОУ залежить від політичного інтересу президентів України. Відповідно змінюється ефективність системної координації питань зовнішньої і оборонної політики у діяльності РНБОУ. За часів президентства Л. Кучми РНБОУ був одним із президентських інструментів погодження суперечливих інтересів держави та різних фінансово-промислових груп в Україні. Символом цього стало взяття під контроль у середині 1990-х торгівлі зброєю українського виробництва. В 1999 секретарем РНБОУ став Є. Марчук. На фоні звинувачень США у постачанні українських систем протиракетної оборони «Кольчуга» до Іраку (2002) РНБОУ рекомендувала направити українських миротворців до Іраку. Після 2004 спостерігалось зменшення публічної ролі РНБОУ у

прийнятті стратегічних рішень у сфері зовнішньої і внутрішньої політики. За часів президентства В. Ющенка в 2005–2006 РНБОУ на чолі з секретарем П. Порошенко використовувалося як протипага уряду Ю. Тимошенко. Спроба повернення РНБОУ ключової ролі в системі органів влади, здійснена В. Горбуліним під час його другого приходу на посаду секретаря РНБОУ в 2007–2008, зазнала невдачі. Занепад значення РНБОУ в прийнятті стратегічних рішень спостерігався за часів секретарства Р. Богатирьової в 2008–2010. За президентства В. Януковича РНБОУ перетворився де-факто на структурний підрозділ президентської адміністрації. Навесні 2012 секретарем РНБОУ став А. Ключев, який намагався повернути цьому органу колишній вплив. 8 червня 2012 набула чинності нова редакція Стратегії національної безпеки України.

Лит.: Горбулін В.П. Без права на покайння. — Харків, 2009; Литвиненко О.В. Національна безпека України. — К., 2006.

А.Ю. Мартинов.

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1939 — воєнна операція Червоної армії проти Польщі у вересні—жовтні 1939 з метою зайняття західноукраїнських та західнобілоруських земель, що перейшли до радянської сфери інтересів згідно із секретним додатковим протоколом до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом. Радянський план передбачав масований наступ військ одночасно на кількох головних напрямках: на Гродно (місто в Білорусі) і Вільно (нині м. Вільнюс), на Барановичі—Брест (нині місто і адм. центр Брестської обл., Білорусь), на Рівне—Луцьк—Володимир-Волинський, на Тернопіль—Львів, на Бориславські нафтові родовища. На 8-й день операції війська мали вийти на «Керзона лінію». Їхнє подальше просування з виходом на рубіж Вісли і Нарева (прит. Вісли) залежало б від загального розвитку воєнно-політичної ситуації в Польщі.

Для виконання цих завдань залучалися, переважно, війська двох військових округів — Білоруського особливого та Київського особливого, на базі яких були створені два фронти — Білоруський (командувач — командарм 2-го рангу М. Ковальов, нач. штабу — комдив М. Пуркаєв) та Український фронт (командувач — командарм 1-го рангу С. Тимошенко, нач. штабу — комдив М. Ватутін). У першому оперативному ешелоні перебували: 21 стрілецька і 14 кавалерійських дивізій, 16 танкових і 2 мотострілецькі бригади та Дніпровська військова флотилія, які були зведені в 7 армій, кінно-механізовану групу та один окремих стрілецький корпус. Загальна чисельність військ першого ешелону обох фронтів становила понад 617 тис. вояків, майже 5 тис. гармат і мінометів, майже

4,8 тис. танків та 3,3 тис. бойових літаків. Крім того, з армійськими частинами взаємодіяли 16,5 тис. прикордонників НКВС.

У зв'язку з нападом на Польщу німецьких військ польське верховне командування зосередило основні сили в західних регіонах країни. Східні регіони належали до тилової зони, де перебували підрозділи корпусу охорони прикордоння, кілька батальйонів територіальної оборони, Пінська військова флотилія та запасні частини, що готували маршові поповнення для фронту. Загальна чисельність польських військ на західноукраїнських і західнобілоруських землях напередодні радянського наступу, за підрахунками польських істориків, становила приблизно 400–450 тис. вояків, до 600 гармат, до 100 танків і броньовиків, бл. 160 бойових літаків. Переважна більшість польських вояків були щойно призваними резервістами, яким бракувало зброї, боєприпасів та обмундирування. Бойову цінність мали тільки прикордонні підрозділи (12 тис. вояків) та Пінська військова флотилія (понад 2 тис. вояків, 40 бойових і 50 допоміжних кораблів).

17 вересня 1939 польському послу в Москві В. Гжибовському була вручена нота радянського уряду, в якій стверджувалося, «що польська держава та її уряд фактично перестали існувати», а «залишена без керівництва Польща перетворилася на зручне поле для всіляких прикрих випадків і несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР». Тому радянський уряд, аби не допустити до цього і взяти під захист життя та майно населення Західної України і Західної Білорусі, віддав наказ Головному командуванню Червоної армії перейти польський кордон.

У той момент, коли польському послу зачитували ноту, війська Білоруського та Українського фронтів почали наступ. За перший день вони подолали кілька десятків кілометрів, зайнявши Рівне, Тернопіль, Чортків, Молодечно, Барановичі, Несвіж (Білорусь). 18 вересня Червона армія вступила до Дубна, Луцька, Золочева, Коломиї, а також Слоніма і Новоградка (обидва міста Гродненської обл., Білорусь), 19 вересня — до Ліді, Волковиська (Білорусь), Кобрини (Білорусь), Володимира-Волинського, Рогатина, Станіславова (нині м. Івано-Франківськ), вийшла на підступи до Львова та Гродно. 20 вересня були зайняті Кобрин і Ковель. Вранці наступного дня, згідно з директивою наркома оборони, наступ був призупинений, оскільки на деяких ділянках (у районі Білостока (нині м. Бялисток, Польща), Бреста та Стрия) радянські частини ввійшли в контакт із дивізіями вермахту.

21 вересня в Москві був підписаний спеціальний радянсько-німецький протокол, який регулював відхід вермахту з територій, що за секретним додатковим протоколом до договору про ненапад належали до сфери інтересів СРСР. Було домовлено, що німці почнуть відхід

22 вересня, щоденно відступаючи на 20 км. Німецькі ар'єргардні та радянські авангардні підрозділи мали розділяти 25 км.

Після укладання протоколу 22 вересня до зайнятих німцями Стрия, Білостока і Бреста вступили радянські частини. У Бресті з нагоди передачі міста відбувся спільний радянсько-німецький парад (єдиний, усупереч поширеній тезі про кілька спільних військових парадів). Того ж дня радянські війська увійшли до Львова, захисники якого з 12 вересня тримали оборону проти німців. Після кількох турів переговорів польський генерал бригади В. Лянгнер вирішив без бою здати місто Червоній армії. 15-тис. польський гарнізон склав зброю.

24 вересня радянські війська вступили до Дрогобича, Комарно, Жовкви, 25 вересня — до Осовця, Більська-Підляського (нині обидва міста Підляського воєводства), Холма (нині м. Хелм, Польща), 26 вересня — до Білої-Підляської (нині м. Бяла-Подляска), Замостя (нині м. Замость; обидва Люблінського воєводства, Польща), Яворова, Самбора, 28 вересня — до Перемишля, 29 вересня — до Ломжи, Седльце та Лукува (нині міста в Польщі).

На досягнутих рубежах 29 вересня рух радянських військ був зупинений, оскільки вранці цього дня був укладений радянсько-німецький Договір про дружбу та кордони, згідно з яким землі між Наревом, Західним Бугом, Віслою та Саном передавалися німецькій стороні, в обмін на включення Литви до радянської сфери інтересів. Тепер уже Червоній армії довелося віддавати німцям шойно зайняті території. Поступовий відхід на лінію нового кордону розпочався 5 жовтня й завершився 13 жовтня. 16 жовтня кордон взяли під охорону прикордонні війська НКВС. Воєнна операція Червоної армії проти Польщі добігла кінця. За явно заниженою інформацією, радянські війська втратили вбитими 1173 особи, пораненими — 2002 особи, зниклими безвісти — 302 особи. Втрати польських військ оцінюються в 3,5 тис. загиблих, 20 тис. поранених та понад 450 тис. полонених. Загалом поляки чинили слабкий, неорганізований та нескоординований опір. Мали місце бої локального характеру. Деякі з них відзначалися напруженим і запеклим характером. Наприклад, два дні точилися бої на вулицях Вільно (18–19 вересня) та Гродно (20–21 вересня), кілька днів поляки оборонялися на лінії укріплень в районі Сарн (17–20 вересня). Найбільшу боєздатність проявили польські прикордонники, які завдали поразки радянським військам біля Шацька.

Воєнна операція Червоної армії пришвидшила воєнну поразку Польщі та змусила польське військово-політичне керівництво передчасно залишити країну й евакуюватися ввечері 17 вересня до Румунії (на момент початку наступу польський президент, уряд та головнокомандуючий, усупереч твердженням радянської сторони, перебували на польській тери-

торії). Її прямим наслідком стало включення західнобілоруських та західноукраїнських земель до складу СРСР.

Лит.: Szawłowski R. [Liszewski K.] Wojna polsko-sowiecka, 1939. — Warszawa, 1996, t. 1–2.; Grzelak Cz. Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. — Warszawa, 1998; Мельтюхов М. Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. — М., 2001; Україна у Другій світовій війні: Погляд з XXI сторіччя. — К., 2010, кн. 1.

А.О. Руккас.

РАЙХСКОМІСАРИАТ «УКРАЇНА» (Reichskommissariat Ukraine) — адміністративно-територіальна одиниця німецького цивільного управління, яка існувала в роки Другої світової війни на частині території сучасної України і південних областей Білорусі. Р.У. утворено за наказом А. Гітлера 20 серпня 1941. Райхскомісаром України в тому ж наказі фюрер призначив гауляйтера і верховного президента Східної Пруссії Е. Коха, а центром Р.У. визначив м. Рівне. Підпорядковувався Р.У. Міністерству окупованих східних територій у Берліні на чолі з райхсміністром А. Розенбергом. В адміністративному статусі Р.У. існував з 20 серпня 1941 по 15 листопада 1944, як територіальна одиниця — із 1 вересня 1941 до кінця квітня 1944.

Протягом року, з 1 вересня 1941 по 1 вересня 1942, військовим управлінням до Р.У. було передано територію колишніх Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Кам'янець-Подільської (нині Хмельницька), Київської, Кіровоградської, Полтавської, Ровенської (нині Рівненська) областей; майже всю Миколаївську область без 3-х західних районів; 6 північних районів Тернопільської області; північно-східні райони Вінницької та Одеської областей; а також пд. райони 4-х білоруських областей — Брестської, Пінської, Поліської і Гомельської.

Цю територію було поділено на генеральні округи, неофіційна назва — «генералкомісаріати», округи, неофіційна назва — «гебітскомісаріати», та райони, причому радянський поділ на райони було збережено. Максимальних своїх розмірів Р.У. досяг 1 вересня 1942 і перебував у цих межах до 1 вересня 1943, до початку об'яви евакуації із лівобережної частини України. У цей період Р.У. займав площу 339 275,83 км², на якій на 1 січня 1943 проживало більш ніж 16,9 млн. людей.

Р.У. мав 6 генеральних округ — Волині та Поділля, Житомирську, Київську, Дніпропетровську, Миколаївську та Криму (частина Таврії), які на 1 січня 1943 ділилися на 114 округ, котрі налічували разом 433 райони. Попередньо Р.У. мав складатися з 14-ти генеральних округ і охоплювати етнічні землі України, які не відійшли до Генеральної Губернії і Румунії,

та пд. і пд.-зх. області Росії. Крім названих 6-ти створених генеральних округ, планувалося утворити ще Воронежську, Ростовську, Саратовську, Сталінградську, Харківську, Юзівську (Юзівка — нині Донецьк), Чернігівську генеральні округи та Генеральну округу Німців Поволжя.

Адміністративні одиниці — ген. округу, округу і район — очолювали відповідно: ген. комісар (генералкомісар), окружний комісар (гебітскомісар), голова району. У великих містах, що прирівнювалися до округи (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ і Кривий Ріг), управління здійснював міський комісар (штадткомісар). Найнижчою ланкою в сільській місцевості були сільські громади, у містах без поділу на райони — міські громади, а в містах із поділом на райони — міські районні громади. Органами управління найнижчих ланок були відповідно сільські управи на чолі зі старостою, міські управи на чолі з бургомістром та міські районні управи на чолі з головою.

Представники німецької влади займали посади генеральних, окружних і міських комісарів. Місцеве, т. зв. допоміжне, управління починалося з районного рівня. У великих і малих містах органами місцевого управління були міські управи, на чолі яких у містах із поділом на райони стояв голова, а у містах без поділу на райони — бургомістр. У тому випадку, якщо місто або містечко було місцем перебування генерального комісара або окружного комісара, то посаду бургомистра займав представник німецької влади.

Генеральні округи очолювали наступні генеральні комісари: Генеральну округу Волині та Поділля — обергрупенфюрер СА Гайнріх Шьоне; Житомирську генеральну округу — державний президент м. Мюнстер Курт Клемм, із 28 жовтня 1942 — заступник гауляйтера Райнпфальц, бригадефюрер СС Ернст-Людвіг Лайзер; Київську генеральну округу — в. о. генералкомісара бригадефюрер СА Гельмут Квіцрау, із 11 лютого 1942 — оберфюрер СА Вальдемар Магунія; Дніпропетровську генеральну округу — оберфюрер СС Клаус Зельцнер; Миколаївську генеральну округу — групенфюрер Націонал-соціалістичного авіакорпусу, оберстлейтенант резерву Евальд Опперман; Генеральну округу Криму (частина Таврії?) — колишній гауляйтер Відня Альфред-Едуард Фрауенфельд.

Право визначати зовнішні кордони Р.У. мав лише А. Гітлер. Західний кордон між Галичиною, яка увійшла до Генеральної Губернії, і Р.У. пролягав по лінії Сокаль–Броди–Підволочиськ–р. Збруч–р. Дністер. Кордоном між Р.У. і Ген. Губернією по суходолу слугували кордони суміжних колишніх радянських районів. Південний кордон Р.У., що межував із Румунією на ділянці між Дністром і Південним Бугом, Гітлером було затверджено на початку листопада 1941. Він пролягав по лінії Хотин–р. Дністер–Василіоти–р. Лядова–Примазениця–Бар–р. Рів–р. Південний Буг.

Межу північного кордону Р.У. з Райхскомісаріатом Остланду після остаточного узгодження з Гітлером було оголошено райхсміністром А. Розенбергом у грудні 1941 двома наказами. У першому наказі від 4 грудня було визначено кордон між Р.У. і Райхскомісаріатом Остланду, що проходив по Брестській і частково Пінській областях, а лінію кордону, що перетинав Пінську, Поліську і частково Гомельську області колишньої Білоруської РСР, визначено в наступному наказі від 17 грудня. На першій ділянці пн. кордон Р.У. перетинав Брестську обл. і заглиблювався на її територію до 30 км на північ від залізничної гілки Брест–Пінськ–Гомель, а в районі міста Береза — майже до 65 км, а на другій ділянці перетинав Пінську, Поліську і частково Гомельську області приблизно в 10–20 км на північ від залізничної гілки Брест–Пінськ–Гомель. Сх. кордоном Р.У. слугували межі східних прикордонних районів тодішніх Київської, Полтавської, Дніпропетровської і Запорізької областей.

Політику, яка проводилася на території Р.У. німецьким цивільним управлінням, можна викласти кількома характерними заявами райхскомісара України Е. Коха: «1. Німецький народ — це народ господарів; 2. Східні народи, як українці, так і всі інші, призначені слугувати своїм природним господарям; 3. Експлуатація Сходу є правом і обов'язком Німеччини; 4. Повне оволодіння завойованим Сходом вимагає знищення прошарку місцевої інтелігенції та всіх елементів, які становлять потенційну загрозу німецькому пануванню, будь то росіяни, українці або євреї». Українцям же щодо їхнього майбутнього лише обіцялося, що доля їх та їхньої країни буде вирішуватися після війни фюрером, зважаючи на наслідки двадцятирічного панування більшовизму, загальну ситуацію і відношення самих українців.

У Р.У. було встановлено режим расового, політичного і поліцейського терору, економічної експлуатації не тільки трудових ресурсів цієї території, а і її природних багатств. Протягом 1941 — поч. 1942 було знищено все єврейське населення, яке проживало в Р.У. У грудні 1941 заборонено діяльність представницького органу українців — Української національної ради в Києві, 1942 — діяльність Академії наук, вищих навчальних закладів, закрито школи, окрім 4-річних початкових. Починаючи із січня 1942, потягнулися з Р.У. перші транспорти з примусовими робітниками (переважно молоддю), яких вивозили на роботу до Німеччини. На селі було збережено колгоспи, котрі лише змінили назви на «громадські господарства». У церковному питанні німецька адміністрація не бажала посилення ні Української автокефальної православної церкви, ні Української автономної православної церкви, граючи на антагонізмі між ними.

Як адміністративно-територіальна одиниця Р.У. мав свій закритий кордон, свою валюту — карбованець, яка була в обігу лише на його території, свою банківську систему, представлену Центральним емісій-

ним банком України і мережею господарських банків. Це відрізняло його від інших утворених адміністративно-територіальних одиниць німецького цивільного управління в окупованих країнах Європи і, у першу чергу, від Райхскомісаріату Остланду, адміністративно-територіальний устрій і управління якого були досить схожими. Перелічені особливості Р.У. аж ніяк не свідчили про його автономію. На території Р.У. діяли німецькі суди, імперське поштове управління, імперське управління залізниць, підрозділи імперського уповноваженого з виконання чотирьохрічного плану і, головне, німецька цивільна адміністрація та поліційне управління.

Із наближенням під ударами Червоної армії лінії фронту до кордонів Р.У. 1 вересня 1943 було оголошено про евакуацію німецьких цивільних установ із лівобережної частини України, а 7 вересня евакуацію було оголошено вже в Києві. З цього часу територія Р.У. почала невпинно зменшуватися. У лютому 1944 за наказом А. Гітлера Р.У. передав до Генеральної округи Білорусії Брест-Литовську, Кобринську і Пінську округи, а наприкінці квітня 1944 — Любомльську та Ковельську округи, а також північні райони Володимир-Волинської і Горохівської округ.

Як адміністративна одиниця Р.У. офіційно діяв до 15 листопада 1944. Від цього дня за наказом райхсміністра А. Розенберга, виданим 28 жовтня 1944, припинялася діяльність усіх служб Р.У.

Лит.: Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe), teil 2: Reichskommissariat Ukraine. — Berlin–Neukölln, 1941; Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies. — New York, 1955; Орловский С., Острович Р. Эрих Кох перед польским судом. — М., 1961; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: 36. документів і матеріалів. — К., 1963; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993; Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // УДЖ, 1997, № 3; Ветров І. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. — К., 2000; Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. — Cambridge, 2004; Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: Адміністративний аспект. В кн.: Архіви окупації 1941–1944. — К., 2006; Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944: У світлі німецьких документів. — К., 2008; Себта Т.М. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату України у термінах і назвах: Походження та сучасне бачення. В кн.: Збірник праць молодих вчених та аспірантів [Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України]. — К., 2010, т. 19, кн. 2, ч. 2.

Т.М. Себта.

РАПАЛЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1922 — укладений між РСФРР і Німеччиною 16 квітня 1922 в м. Рапалло поблизу Генуї (Італія) у ході Генуезької конференції 1922 народним комісаром закордонних справ РСФРР Г. Чичеріним і міністром закордонних справ Німеччини В. Ратенау.

Сторони взаємно відмовилися від претензій на відшкодування воєнних витрат, а також воєнних і невоєнних збитків, заподіяних їм під час Першої світової війни, і домовилися про порядок урегулювання розбіжностей між собою. Німеччина визнавала націоналізацію німецької державної й приватної власності в РСФРР і відмовлялася від претензій на відшкодування збитків за вжиті радянським урядом заходи щодо німецьких громадян або їхніх приватних прав за умови, що уряд РСФРР не задовольнятиме аналогічних фінансових претензій інших держав.

Договір передбачав негайне відновлення дипломатичних і консульських відносин між РСФРР і Німеччиною. Сторони встановили, що регулювання взаємних торговельних, господарських і правових відносин між обома державами проводитиметься на основі принципу найбільшого сприяння та доброзичливості. Німецький уряд заявив про свою готовність надавати німецьким фірмам допомогу в справі розвитку ділових зв'язків із радянськими організаціями.

Укладанням Р.д. РСФРР і Німеччина зірвали наміри країн Антанти використати Німеччину проти радянської держави і поклали край економічним і політичним обмеженням двох держав, заклали основи розвитку радянсько-німецької співпраці.

Поширення дії Р.д. на УСРР та інші союзи з РСФРР радянські республіки згідно з угодою між ними і Німеччиною, укладеною в Берліні 5 листопада 1922, привело до припинення офіційних контактів Німеччини з урядом Української Народної Республіки на еміграції. Угода передбачала встановлення між Німеччиною і УСРР дипломатичних і консульських відносин, регулювала правовий режим українсько-німецьких торговельно-економічних зв'язків. У 1920-ті — на поч. 1930-х рр. Німеччина стала найбільшим зарубіжним торговельним партнером радянської України.

Р.д. було ратифіковано Всеросійським ЦВК 16 травня, німецьким рейхстагом — 4 липня 1922. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Берліні 31 січня 1923.

Лит.: Документы внешней политики СССР. — М., 1961, т. 5; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). — К., 1966; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. 1919–1922 гг. — М., 1971, т. 2; Ахтамзян А. Рапалльская политика. — М., 1974.

Н.В. Кривець.

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ 1709 — законодавчий акт стосовно управління Лівобережною Україною (Гетьманщиною), в основі якого були 14 пунктів «Просительних статей» гетьмана І. Скоропадського, поданих російському царю Петру I 28 (17) липня 1709 у Решетилівці, та «рішительні» резолюції на них царя, зроблені 11 серпня (31 липня) 1709 в Києві. Спільний документ, оформлений як указ, підписав державний канцлер граф Г. Головкін. Головним прагненням з боку гетьманського правління було отримання від царського уряду юридичного підтвердження та гарантій «прав, вольностей і порядків військових», наданих за попередніх гетьманів. Зокрема, передбачалося обмеження влади російських вельмож на території Лівобережжя, безпосереднє підпорядкування гетьмана лише цареві. Разом із тим Р.с. повністю зберігали встановлений раніше контроль царату над місцевим фінансуванням, функціонуванням адміністративного апарату, козацьким військом, зовнішньою політикою тощо. Реально вони вплинули на подальшу поступову ліквідацію автономії Гетьманщини та поширення на її території імперських порядків, а також на процес русифікації.

Лит.: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1859, ч. 2.; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998; Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 2004; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009; Гуржій О.І., Реєнт О.П. Від гетьмана до гетьмана: Рід Скоропадських в історії України. — К.—Суми, 2011.

О.І. Гуржій.

РИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1921. Підписаний 18 березня 1921 у Ризі (Латвія) уповноваженими урядів РСФРР (виступав також від імені БРСР) та УРСР (А. Йоффе, Я. Ганецький, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Л. Оболенський), з одного боку, й уряду Польської Республіки (Я. Домбський, С. Каузік, Е. Лехович, Г. Страсбургер, Л. Василевський) — з іншого. Договір завершував радянсько-польську війну (1919–1920). Документ містив 26 статей та 9 додатків.

У ст. II сторони, посилаючись на принцип самовизначення народів, визнавали незалежність радянських України та Білорусі, а також домовились про східний кордон Польщі, до якої відходили Західна Україна, Гродненська губернія (Білорусь), Волинська губернія і частина території інших губерній колишньої Російської імперії. Кордон проводився без врахування етнічних та історичних принципів і співпадав з незначними відступами із лінією знаходження польської армії. Українські землі

фактично були поділені між Польщею та Радянською Росією. Антанта визнала цей кордон без застережень, і він проіснував до весни 1939.

Ризький договір встановив загальну лінію кордонів, після чого потрібно було провести ще роботу з її уточнення на самій місцевості, встановлення державних знаків, вирішити долю населених пунктів, які перетинав кордон. Для проведення цієї роботи була створена змішана польсько-радянська прикордонна комісія: російсько-українську делегацію очолював С. Пестковський, польську — Л. Василевський. Остаточна робота комісії була завершена лише у серпні 1924.

Договірні сторони зобов'язалися (ст. V) не створювати, не підтримувати та заборонити перебування на своїй території організацій, метою яких є збройна боротьба чи планування державного перевороту в іншій з країн, що домовляються. Також вони мали надавати широкі права національним меншинам, що перебували в їх країнах: українцям та білорусам — у Польщі і полякам — у радянській Росії (ст. VII). Проте до вересня 1939 Польща ігнорувала свої зобов'язання по цій статті угоди.

Договором передбачалося проведення переговорів про укладення торгових угод. Також радянська сторона погодилася повернути Польщі військові трофеї, всі наукові і культурні цінності, вивезені з території Польщі починаючи з 1 січня 1772, сплатити Польщі протягом року 30 млн. золотих карбованців за внесок Польщі в господарське життя Російської імперії і передати польській стороні майно на суму 18 млн. золотих карбованців, тобто виплатити де-факто репарації.

У додатках сторони на компромісній основі дійшли згоди з найбільш суперечливих питань, окреслених у статтях угоди, зокрема визначили умови вивозу майна оптантів, повернення сторонами одна одній архівів та культурних цінностей, реєвакацію польського залізничного майна з Росії та України тощо.

Дипломатичні відносини між сторонами встановлювалися негайно після підписання Р.м.д. Радянська Україна і Польща обмінялися посольствами. Дипломатичним представником Польщі при уряді УРСР був призначений граф Ф. Пуласький, а повноважним представником Радянської України у Польщі — О. Шумський.

Підписання Ризького миру анулювало Варшавський договір 1920 між урядами Польщі та УНР.

Договір набрав чинності одразу після обміну сторонами ратифікаційними грамотами. Р.м.д. було ратифіковано 14 квітня 1921 Всеросійським ЦВК, 17 квітня — ЦВК Української РСР, 15 квітня — Сеймом Польщі. УРСР була визнана Польщею, отримувала міжнародний правовий статус.

Лит.: Документи и материалы по истории советско-польских отношений. — М., 1965, т. III; Ольшанский П. Н. Рижский договор и развитие

советско-польских отношений. 1921–1924. — М., 1974; Райский Н. С. Польско-советская война 1919–1920 годов и судьба военнопленных, интернированных, заложников и беженцев. — М., 1999; Завада І. Ризький договір і Україна. — К., 2000; Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. — М., 2001; Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. — К., 2007.

І.С. Стриkun.

«RIVISTA EUROPEA» («Європейський огляд») — суспільно-політичний та літературно-науковий щомісячник. Заснований в грудні 1869 у Флоренції під редакцією професора Вищої школи наук А. Де Губернатіса. У 1870-х відіграв провідну роль у поширенні матеріалів з історії і культури України в країнах Західної Європи. Висвітлював проблеми української історіографії, фольклористики, етнографії, літературознавства, діяльність Південно-західного відділу Російського географічного товариства, археологічного з'їзду 1874 в Києві, подавав огляди праць М. Костомарова, П. Чубинського, О. Русова, В. Антоновича, М. Лисенка та інших діячів України. Авторами українознавчих статей, кореспонденцій, рецензій виступали французький славіст Л. Леже, перекладачка С. Безобразова-Де Губернатіс та ін. Лєвова частка цих публікацій належала доценту Київського університету св. Володимира М. Драгоманову. Найбільший резонанс набула його розвідка «Український літературний рух в Росії та Галичині» (1873, № 2, 3), де вперше в західній славистиці було представлено наукове обґрунтування окремішності української нації, самобутності її історичної долі й культури.

Лит.: Варварцев М.М. «В справі ознайомлення Заходу з Руссю...» (З неопублікованої епістолярії М.П. Драгоманова) // Архіви України. — 1990, № 6; Його ж. Українська історія та історики на сторінках «La Rivista Europea» (1870-ті роки) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2011, вип. 20.

М.М. Варварцев.

РОМАНТИЗМ — стильовий напрям у суспільно-політичній та історичній думці, літературі, науці та мистецтві, який виник наприкінці 18 — на поч. 19 ст. як реакція на раціоналізм доби Просвітництва, канони класицизму та соціокультурні й інтелектуальні зрушення, спричинені революційною добою та наполеонівськими війнами в Європі. Своєрідним інтелектуальним попередником Р. вважають предромантизм, чи преромантизм (Й.-Г. Гердер, Дж. Макферсон, Т. Персі, Ж.-Ж. Руссо, Т. Чаттертон, німецькі письменники часів «бурі та натиску» та ін.), генетично

споріднений із сентименталізмом (апеляція до почуттів, апологія й поетизація природної основи, на протигагу цивілізації, самоствердження особистості, відродження зацікавлення варварським буттям, імітація, часом навіть містифікація традицій середньовіччя тощо). Р. породжував яскраві та контрастні, іноді несподівані й суперечливі інтерпретації, котрі, передусім, спиралися на уяву та інтуїцію історика. Відтак Р. продукував різноманітні відчуття та рефлексії вчених як щодо своєї стильової природи, так і творчих експериментів науковців, зорієнтованих на інтуїтивні й ірраціональні зразки мислення.

Деякі вчені, приміром британський історик Е. Гобсбаум, обстоюють тезу, що Р. узагалі не піддається класифікації. Водночас побутують думки про потребу інтердисциплінарного вивчення й осягнення феномену Р. в сучасній соціогуманістиці. Зрештою, багатолика, мінлива і калейдоскопічна рецепція витворює враження невловимості й оманливості та zarazом синкретичної неподільності Р., яку споглядаємо під час спроб осягнути його в межах формалізованих схем та концепцій. Натомість іманентний ефект руху і суцільної домінації індивідуальності, властивий романтичному історіописанню, висуває на перший план ідею історизму. Саме ця ідея, попри різноманітні морально-етичні, релігійно-містичні, національно-регіональні та ін. творчі мотиви, набула тотального поширення і фактично визначила інтелектуальну спрямованість європейської романтичної історіографії. Романтичні тлумачення історичного руху вибудовувалися під знаком моральності та добра, краси й естетизму, фольклористичних, етнографічних та літературно-художніх захоплень народним/національним буттям. На відміну від просвітницько-раціональної історіографії, що віддавала перевагу класичним взірцям античності, романтики зосереджувалися на своєрідній медієвізації минувшини. Тому романтичний ідеал світу історії здебільшого відшукували в часи середньовіччя та в його залишках — народних думках, баладах і піснях.

За культурної доби Р. до історіописання ввійшов масовий, колективний герой — народ/нація як відображення національної свідомості 19 ст. Водночас розмаїття світу історії, представлене в романтичних версіях минувшини, вимагало від історика більш різноманітного інструментарію, ніж за часів просвітницького раціоналізму. Тому Р. продукував нові вимоги до історіописання, зокрема звернення до інтуїтивного способу осягнення минувшини. Канони Р. передбачали не тільки художнє, а й достовірне написання історії, зокрема спричинилися до поширення критичного, або історико-філологічного методу (Б.-Г. Нібур, А.-Г. Геерен та ін.). Стильова формація Р. постала під гаслом поєднання історії з філологією, ідеї з фактом, яке задовго до появи романтиків сформулював італійський філософ Дж. Віко. Проте сполучення зазначених вимог у романтичному світобаченні здебільшого реалізовувалося на основі чут-

тевого проникнення до сутності речей та явищ, зокрема через фольклорні й етнографічні джерела. Вважалося, що якраз вони і представляють духовну підоснову, чи самобутній культ, код народу/нації. Разом з тим романтики досить успішно засвоювали та переосмислювали й спадщину просвітницької доби, зокрема універсалістські підходи до історії.

Зазвичай поширення Р. в Україні розглядають у контексті західних інтелектуальних впливів, іноді за східноєвропейського чи південнослов'янського посередництва, пов'язують із поширенням секуляризованої від релігійної схоластики науки німецького типу на поч. 19 ст. в Харківському, а пізніше — в Київському університетах. На українських землях, де в історичній пам'яті побутували численні перекази про добу Гетьманщини, козацької звитяги та вільного життя, що час від часу потрапляли на сторінки друкованих видань поч. 19 ст., Р. віднайшов плідний ґрунт. Адже тодішня сучасність з тяжкою кріпацькою працею селянства чи усталеним, розміреним побутом малоросійського панства різьче контрастувала з оспіваною славетною минувиною і спогадами про героїчні часи козацтва.

Вважають, що український Р. з'явився із помітним часовим запізненням наприкінці 1820-х — у 1840-х рр. Проте преромантизм побутував у творчості українських мислителів та істориків 2-ї пол. 18 в. (Г. Скворода, невідомий автор «Історії Русів» та ін.). За висловом Д. Чижевського, романтичні віяння на Заході в той час уже майже завмирили, а у слов'ян ще тривалий час лишалися живими й актуальними. У персональному вимірі Р. циркулював у творчості українських істориків упродовж майже всього 19 ст.: від М. Максимовича до Д. Яворницького. Причини такого феноменального успіху і тривалої популярності Р., вочевидь, варто шукати в його динамічній і багатовимірній інтелектуальній основі. Вона дала можливість не тільки інтегрувати суспільні запити та культурно-освітні вимоги тогочасного українства до національного відродження, а й формувати світоглядні та ціннісні орієнтири в умовах соціальних, культурних і духовних трансформацій, себто конфлікту традиційного з модерним, старого й нового укладів буття. Більше того, Р. став тим ферментом, який привніс європейські інтелектуальні та світоглядні впливи в Україну і спричинився до початку нового етапу українського відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Наддніпрянщині та «Руською трійцею» в Галичині.

Характерні риси українського Р. виявилися у філософському ідеалізмі, мрійному, екзальтованому ставленні до навколишнього світу, захопленні фольклором, етнографією, народним побутом, у містично-релігійній та морально-етичній мотивації творчості, жанрових (балади, ліричні пісні, історичні романи, драми) та стилістичних особливостях у літературі (ностальгія та ідеалістично-песимістичне захоплення минулим, мелан-

холічний настрої, контрастне висвітлення навколишньої дійсності, похмура Україна супроти яскравого, славетного козацького минулого, релігійні повчання, психологічні роздуми й висока експресія, культ героїв, впровадження символічних образів). В українську історіографію Р. привніс дослідницькі зацікавлення колоритом місця та часу, що породжувалося виключною увагою до унікального та самобутнього фактографічного матеріалу як різнорідних виявів «народного духу». Відтак ширилися уявлення про культурно-духовні виміри колективного героя, поліваріантність яких коливалася від глибокого психологізму і морально-релігійних критеріїв до витонченого естетизму й ностальгійних переживань, що побутували в текстах істориків-романтиків. Прикметними рисами романтичного історіописання стали ідеалізація, поетизація та суб'єктивізація історії, представлені у вигляді художньо-емоційних образів та символів.

Живання в епоху, в образи її яскравих і славетних репрезентантів, їхню психологію, свідомість і навіть емоційний стан сформувало інтуїтивний та ірраціональний спосіб мислення українських романтиків у руслі класичного історизму 19 ст. Утім, незважаючи на різноманітні іноземні впливи, впродовж 1-ї пол. 19 ст. Р. став органічним явищем українського духовного, культурного і наукового життя. Р. інтегрував соціокультурні запити та інтелектуальні вимоги тогочасного українського суспільства до національного відродження, віддзеркалював пошук світоглядних і ціннісних орієнтирів в умовах соціальних, культурних і духовних трансформацій. Загалом український Р. мав поліфункціональне призначення як: 1) каталізатор національної міфотворчості; 2) інструмент для оформлення та висунення суспільно-політичних і культурницьких програм; 3) месіанський репрезентант української ідеї на теренах слов'янства та Європи; 4) спосіб актуалізації історичних традицій, що формували національну свідомість; 5) інтелектуальне підґрунтя для наукової творчості та одна зі стильових моделей функціонування тогочасної історіографії. Врешті-решт, Р. спричинився до нових спроб самоусвідомлення українства та, власне, висунув модерністський проект «винайдення» України. Р. справив величезний вплив на українську літературу та історіографію, зокрема на творчість О. Афанасьєва-Чужбинського, І. Бецького, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, О. Корсуна, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, М. Маркевича, А. Метлинського, М. Петренка, І. Срезневського, Т. Шевченка, О. Шпигоцького, Я. Щоголіва та багатьох ін. Із Р. пов'язаний цілий етап розвитку української історичної та суспільно-політичної думки (1830–60-ті рр.), зокрема Харківська школа романтиків, «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) в Галичині та кирило-мефодіївські братчики в Наддніпрянській Україні.

Лит.: Максимович М. Письмо о философии. — М., 1833; Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. — Х., 1861; Шамрай А. До початків романтизму // Україна, 1929, № 1–2; Харківська школа романтиків. — Х., 1930, вип. 1–3; Литературная теория немецкого романтизма: Документы. — Л., 1934; Рейзов Б.Г. Французская романтическая историография (1815–1830). — Л., 1956; Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. — Нью-Йорк, 1956; Волинський П.К. Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах. — К., 1963; Бойко Д. Український романтизм Центральної й Східної України у його стосунку до західноєвропейської романтики // Наукові записки Українського вільного університету: Філософський факультет (Мюнхен), 1965/66, № 8; Шевельов Ю. З історії українського романтизму. В кн.: Orbis scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70. — Geburtstag—München, 1966; Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. — К., 1968; Проблемы романтизма: Сборник статей. — М., 1971, вып. 1; К истории русского романтизма. — М., 1973; Кирилук Є.П. Український романтизм у типологічному зіставленні з літературами західно- і південнослов'янських народів (перша половина XIX ст.). — К., 1973; Комаринець Т.І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). — Львів, 1983; Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму // ЗНТШ (Львів), 1991, т. 222; Вайнштейн О. Язык романтической мысли: О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля. — М., 1994; Бовсунівська Т.В. Феномен українського романтизму, ч. 1: Теогенез і етногенез. — К., 1997; Легеза С.В. Українська романтична історіографія: Історико-культурний контекст. — Дніпропетровськ, 1997; Кроче Б. Історіографія романтизма. В кн.: Кроче Б. Теория и история историографии. — М., 1998; Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. — К., 1998; Козак С. Українська змова і месіанізм: Кирило-Мефодіївське братство. — Івано-Франківськ, 2004, Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. В кн.: Чижевський Д. Філософські твори. — К., 2005, т. 1; Ясь О. Фрагмент як форма мислення: Романтичний світ Михайла Максимовича. В кн.: Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. — К., 2007; Його ж. Романтизм і український гранд-нарратив. В кн.: Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2008, вип. 3, ч. 1.

О.В. Ясь.

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1654–1667 — війна між Річчю Посполитою та Московською державою.

Московська держава давно прагнула ревізії умов Полянівського миру 1634 з Річчю Посполитою та повернення Смоленська (нині місто в РФ) й Чернігово-Сіверщини, втрачених на поч. 17 ст. Повстання під проводом Б. Хмельницького серйозно послабило Річ Посполиту й дало Москві шанси на реванш. Рішення почати війну було прийняте Боярською думою в лютому–березні 1653. Влітку того ж року царський уряд висунув вимоги до польського короля Яна II Казимира Ваза заборонити книги з «образами» царя та покарати їхніх авторів, а також відновити дію Зборівської угоди. Ці вимоги були відхилені. 1 жовтня 1653 Земський собор у Москві вирішив прийняти Військо Запорозьке під царську владу, що означало оголошення війни Речі Посполитій.

Основний удар московське військо спрямовувало на територію Великого князівства Литовського (ВКЛ) силами трьох корпусів. Коли влітку 1654 почалися військові дії, литовські міста здавалися московському війську одне за одним, лише Смоленськ боронився 3 місяці (із липня по вересень 1654). Окрім Смоленська, вони оволоділи Невелем, Вітебськом, Полоцьком, Мстиславлем, Оршою, Шкловим. 8-тис. армія литовського гетьмана Я. Радзивілла була вщент розбита під Шепелевичами (нині село Могильовської обл., Білорусь). Восени військо Б. Хмельницького вирушило в похід із Фастова та зайняло Острог, Межиріч та Рівне. Успіхи московсько-козацьких союзних військ призвели до укладення формального союзу між Кримським ханатом та Річчю Посполитою проти Москви та Війська Запорозького.

Взимку 1654–55 головні московські сили залишили ВКЛ, і литовське військо разом із загонами добровольців зробило спробу зайняти втрачені території. В Україні ж коронне військо з'єдналося з татарами та вело важкі бої без явної переваги якоїсь із сторін під Охматовим («Дрижиполем») у січні 1655.

Під час літньої кампанії 1655 козацькі підрозділи І. Золотаренка спільно з головним московським військом Я. Черкаського розгромили армію Я. Радзивілла та 13 липня 1655 оволоділи Мінськом, а 8 серпня захопили Вільно (нині Вільнюс). У серпні були здобуті Ковно (Каунас, Литва) й Гродно (нині місто в Білорусі). Восени того ж року московсько-українські війська обложили Львів та Кам'янець. Але стратегічна ситуація ускладнилася тим, що влітку того ж 1655 із Річчю Посполитою почала війну Швеція. Не бажаючи подальшого посилення Швеції, московський уряд припинив активні дії проти Речі Посполитої, а в жовтні 1656 без консультації з Б. Хмельницьким уклав у Немежі перемир'я до 1658 та розпочав війну зі Швецією. Ігноруючи угоду про перемир'я Б. Хмельницький послав 1657 проти поляків козацький корпус під про-

водом А. Ждановича, що діяв разом із союзником шведів трансильванським князем Дердем II Ракоці. Зазнавши поразки від польсько-татарських військ, А. Жданович залишив трансильванців та повернувся до Чигирин. Звістка про цю поразку прискорила смерть хворого Б. Хмельницького. На його місце був обраний І. Виговський, який почав переговори з урядом Речі Посполитої, що завершилися Гадяцьким договором 1658.

Війна Московської держави зі шведами йшла невдало, і 1658 після розгрому шведами Данії (союзника Речі Посполитої і Москви) та виходу її з війни, а також звісток про дії І. Виговського було підписане перемир'я. Одразу ж поляки відновили військові дії проти московських військ у Литві. Після перших успіхів литовських загонів В. Госевського та П.-Я. Сапіги московським воєводам вдалося повністю відновити свої позиції у ВКЛ і навіть здобути Старий Бихов (нині м. Бихов у Білорусі). В Україні також московські позиції зміцнилися, бо, незважаючи на поразку московського війська в Конотопській битві в липні 1659, гетьман І. Виговський зрікся булави, а його наступник Ю. Хмельницький приєднався до цареві.

1660 рік виявився поворотним у війні. Він почався з нового наступу московської армії І. Хованського на Новоградок, Гродно та Брест. Ситуація змінилася в травні 1660: Річ Посполита уклала мирний договір зі шведами і змогла зосередити всі зусилля проти московських військ. Литовська армія, посилена коронним загоном гетьмана С. Чарнецького, на початку липня захопила Мінськ, а потім — Полоцьк і всю Білорусь до р. Березина. Тимчасом московський воєвода В. Шереметев у вересні 1660 розпочав похід у Правобережну Україну, сподіваючись розбити військо коронного гетьмана Є.-С. Любомирського, але сам був розгромлений під Любаром і блокований у Чуднові поляками й татарами. Коли козаки Ю. Хмельницького, які йшли йому на допомогу, зазнали поразки під Слободищами (нині село Житомир. обл.) та знову визнали зверхність над собою польського короля, В. Шереметев капітулював і потрапив у полон до татар з усім 15-тис. військом.

1661 литовському війську вдалося захопити Могильов, Себеж та інші міста ВКЛ, а в листопаді 1661 — його столицю Вільно. На цей час супротивники опинилися в стані фінансової та внутрішньополітичної кризи. У Речі Посполитій бунтували солдати, яким не було виплачено жолд, шляхта утворювала конфедерації проти короля, а в Московській державі спроба заміни срібних грошей мідними призвела до інфляції й масових народних заворушень. Це змусило обидві сторони розпочати переговори, що тривали безрезультатно 1662–64.

Наприкінці 1663 король Ян II Казимир Ваза розпочав великий похід у Лівобережну Україну. Його підтримали козацькі полки гетьмана П. Те-

тері, але литовська армія не надала запланованої допомоги, також і допомога кримських татар виявилася недостатньою. Поляки захопили багато лівобережних міст, а після невдалої облоги Глухова в січні 1664 король був змушений відступити. Та вже влітку 1664 литовські війська здобули перемогу під Вітебськом над армією І. Хованського, зупинили наступ головних московських корпусів Я. Черкаського та Ю. Долгорукова і навіть перенесли бойові дії на територію Московської держави (на Новгородську і Псковську землі). Саме в цей час у Правобережній Україні вибухнуло повстання проти поляків та гетьмана П. Тетері. Гетьман С. Чарнецький розпочав жорстоку й успішну кампанію проти повстанців, яка закінчилася лише по його смерті на поч. 1665. У 1665 воєнних дій фактично не було, оскільки гетьман Є.-С. Любомирський очолив виступ шляхти проти короля. У зв'язку з цим скрутне становище королівського уряду намагалася використати московського делегація на нових переговорах, що почалися у квітні 1666 в Андрусово (нині село в Смоленській обл., РФ). Московський уряд намагався підкріпити свої вимоги також воєнними діями влітку 1666. Але взаємне виснаження воюючих сторін змусило обидва уряди піти на укладення компромісної угоди — Андрусівського перемир'я 1667.

Лит.: Сагановіч Г. Невядомая вайна 1654–1667. — Мінск, 1995; Пиріг П. Лівобережний похід Яна-Казимира 1663–1664 рр. // Сіверянський літопис, 1999, № 5; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. — К., 1999; Таїрова-Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2004; Малое А. Русско-польская война 1654–1667 гг. — М., 2006; Федорук Я. Віденський договір 1656 року: Східно-європейська криза і Україна у середині XVII століття. — К., 2011.

А.А. Галушка.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ XVII–XIX ст. — війни, головними учасниками яких були Московське царство (Російська імперія) і Османська імперія. Воєнні дії держав-суперників розгорталися безпосередньо на українських землях і суміжних територіях.

Війна 1676–1681 — відбувалася між Московським царством і Лівобережною Україною, з одного боку, та Османською імперією, Кримським ханатом і Правобережною Україною — з другого. Розпочалася у вересні 1676 після приходу до Чигирини військ московського боярина кн. Г. Ромодановського та лівобережного гетьмана І.Самойловича. 19 вересня 1676 правобережний гетьман П. Дорошенко (який перед тим визнавав османську протекцію) склав свої повноваження на користь московського царя Федора Олексійовича, що змусило османів готувати великий похід

на Правобережжя. З свого боку І. Самойлович розпочав укріпляти правобережні міста, зокрема Київ і Чигирин. Саме оборони Чигирини 1677 та 1678, в яких московсько-українські полки протистояли більш ніж 100-тис. турецькій армії, стали найбільшими операціями за весь час війни. На боці Османської імперії у війні брали участь козацькі підрозділи на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким, який був проголошений князем Русі-України. Щоб Ю. Хмельницький не зміг взяти під свій контроль увесь регіон, І. Самойлович восени 1678 наказав знищити містечка та фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині в результаті т. зв. великого згону. У грудні 1678 з мирними пропозиціями до Стамбула відправився російський посол В. Даудов, однак у цей час султан Мегмед IV відстоював належність йому України з територією до р.Сейм та планував здійснити похід на Київ. Саме тому в січні 1679 в Москві ухвалили рішення про організацію нових піхотних полків, а в лютому 1679 розпочався другий етап «великого згону» правобережного населення на Лівобережжя. Щоб не допустити укладення російсько-польської мирної угоди, а також з огляду на те, що основні турецькі сили залишили Правобережжя, І. Самойлович настійливо радив цареві Федору Олексійовичу укласти мирний договір з Османською імперією та Кримським ханатом. Війна завершилася укладенням Бахчисарайського миру 1681 між Москвою та Османами.

Лит.: Смирнов Н. Россия и Турция в XVI–XVII вв. — М., 1946, т. 2; Водарский Я. Международное положение Русского государства и русско-турецкая война 1676–1681 гг. В кн.: Очерки истории СССР: XVII век. — М., 1955; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 2001, ч. 2; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003; Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010.

Т.В. Чухліб.

Війна 1686–1700. Головною метою у цій війні Московська держава ставила знищення Кримського ханату. У квітні 1686 вона уклала з Річчю Посполитою «Вічний мир». Відтоді утворився московсько-польський союз проти Османської імперії із зобов'язанням царя перекрити шляхи татарських набігів на польські землі й направити проти Криму донських козаків. У грудні 1686 договір між Росією та Польщею був затверджений королем Яном III Собеським, а в лютому 1687 Москва уклала союзні угоди з Австрією та Венецією. Таким чином, Росія фактично долучилася до коаліції держав — Австрії, Польщі, Венеції під протекцією Папи Римського, створеної 1684 під назвою «Священна ліга» і спрямованої проти Османської імперії. Правитель Війська Запорозького гетьман І. Са-

мойлович виступив рішучим противником союзу з Річчю Посполитою та війни з Османською імперією, оскільки це суперечило його прагненням поширити свою владу на правобережні українські терени. Та коли питання про війну було вирішене, він узяв активну участь у підготовці до воєнних дій.

У травні–липні 1687 було здійснено перший Кримський похід, в якому взяло участь 100-тис. російське військо, до якого входили й українські слобідські полки, та 50 тис. українців гетьманського регіменту на чолі з І. Самойловичем. Загальне командування здійснював кн. Б. Голіцин. Під час переходу по степах військо опинилося в незвично важких природних умовах, які ускладнило випалення степів татарами. Тому було прийнято рішення про повернення, а з метою виконання союзницьких зобов'язань до турецьких фортець на Дніпрі було направлено російсько-українські сили чисельністю 40 тис. осіб, а також запорожців. Вина за невдачу походу була перекладена на І.Самойловича, якого змістили з посади. Новим володарем гетьманської булави став І. Мазепа.

У березні–червні 1689 було проведено другий похід на Крим. Російське військо налічувало 112 тис. осіб, а українське, очолене І. Мазепою, — 50 тис. Загальне командування знову здійснював В. Голіцин. Витримавши кілька боїв із татарами, військо дійшло до Перекопа, але через виснаження не могло продовжувати подальший наступ.

Після завершення Кримських походів 1687 і 1689 відбувалися численні татарські напади на Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщину. Українські війська здійснювали походи на Очаків, Акерман (нині м. Білгород-Дністровський), Кілію, Казікермен, Тягиню. У деяких походах брали участь правобережні козаки. 1692–93 хвиля татарських нападів на українські землі була стимульована виступом Петра Іваненка — колишнього військового канцеляриста, який уклав договір із Кримом з метою допомоги татарам у боротьбі за звільнення України з-під влади Москви.

Зі вступом Австрії разом із союзниками по Аугсбурзькій лізі 1688 у війну проти Франції, яка затягнулася до 1697, Відень пішов на переговори з Портою, до яких долучилися Венеція та Річ Посполита. У цих обставинах і Москва навесні 1689 висунула свої умови мирного договору з турками, згідно з якими до неї мали перейти Крим та Азов, а турецькі фортеці на Дніпрі мали бути зруйновані.

1695–98 російськими та українськими військами було здійснено два азовських і три дніпровських походи. Їх стратегічною метою було завоювання Азова та Очакова, що відкривало доступ до Азовського та Чорного морів. Перший Азовський похід відбувся в березні–листопаді 1695 під керівництвом царя Петра І, при цьому облога Азова в червні–

вересні 1695 завершилася невдачею. Тимчасом російське військо на чолі з Б. Шереметєвим, козаки І. Мазепи та запорожці в травні–серпні 1695 здійснили перший дніпровський похід, наприкінці липня — на початку серпня їм вдалося захопити плацдарм на пониззі Дніпра з турецькими фортецями Казікермен, Мустриткермен, Мубереккермен та Ісламкермен. Взяття плацдарму дало змогу українцям проводити воєнні дії на Чорному морі, зокрема здійснити великий морський похід 1696. З метою помсти за втрачене в січні 1696 татари здійснили спустошливий напад на Гетьманщину.

У квітні–вересні 1696 відбувся другий азовський похід. Разом із росіянами у ньому взяли участь 15 тис. лівобережних козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Лизогубом. У липні 1696 було захоплено Азов. У травні–жовтні 1697 здійснювався другий дніпровський похід, в якому зусилля російських військ, очолюваних кн. Я. Долгоруковим, і українських на чолі з І. Мазепою та запорожців були зосереджені навколо оборони нижньодніпровського плацдарму й укріплення Казікермена і Таванська (Мустриткермена). У травні–серпні 1698 вони провели третій дніпровський похід, під час якого було здійснено фортифікаційні роботи в Казікермені й Таванську та проведено розвідувальний похід до Очакова.

У січні 1697 Росія уклала договори з Австрією та Венецією про союз проти Османської імперії терміном на 3 роки. 1697–98 на чолі з царем Петром I відбулося Велике посольство в Західну Європу з метою зміцнення й розширення антиосманської коаліції. Однак цієї цілі не було досягнуто через переорієнтацію політичних інтересів впливових європейських держав. Москва була вимушена відмовитися від планів взяття Керчі і взагалі від подальшої боротьби на Півдні, позаяк припинити протистояння з Османською імперією вирішили інші члени «Священної ліги». Після поразки від австрійців у вересні 1697 до миру схилилася й Порта. За умови необхідності укласти мир цар Петро I прагнув не тільки утримати все завойоване, а й отримати від турків Керч.

Під час роботи Карловицького конгресу 1698–1699 Туреччина поставила перед Росією вимогу повернути Азов та дніпровські містечка, натомість московський посол вимагав у турків Керч. Питання про Азов і Керч були швидко облишені як надмірні в претензіях сторін, а основні труднощі виникли в питанні приналежності дніпровських містечок. Цю проблему на конгресі вирішити не вдалося, тому 14 січня 1699 між Туреччиною та Росією було укладено дворічне перемир'я, що починалося з 25 грудня 1698.

Завершилася війна укладенням Константинопольського мирного договору в липні 1700. Згідно з його умовами за Російською державою залишався Азов, нижньодніпровський плацдарм повертався Османській

імперії після зруйнування фортець, Росія відмовлялася від претензій на Керч і більше не повинна була сплачувати данину Кримському ханату.

Лит.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991, т. 3; Павленко Н.И. Петр Великий. — М., 1994; Станіславський В. Мало-відомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. В кн.: Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000, вип. 7; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–К.–Львів–Париж–Торонто, 2001; Від виступу Петра Іваненка до Великої Північної війни: Нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1691–1700 роках. В кн.: Листи Івана Мазепи. — К., 2010, т. 2.

В.В. Станіславський.

Війна 1710–1711. Після розгрому шведського війська під Полтавою цар Петро I планував поширити свій вплив на Річ Посполиту, а далі розпочати війну з Османською імперією. Як недружні дії розцінювала Росія прийняття турецькою стороною під свій захист залишків шведського та українського військ на чолі з Карлом XII та І. Мазепою. Зростання напруження у російсько-турецьких відносинах додавали воєнні акції прибічників шведського короля, які здійснювали без санкції Порти напади на російські залоги Ягорлика, Бершаді, Кам'янки, а також на Сумський полк. У цей же час Порта відхилила пропозиції Петра I про підтвердження миру і 9 листопада 1710 оголосила війну Росії.

Із поч. 1711 Османська імперія розпочала воєнні дії, зокрема силами татар і українських козаків. Були здійснені походи: кримських татар на чолі з ханом Девлет-Гіреєм II та запорожців до Слобожанщини, у ході якого було взяте Новосергієвське місто; буджацьких татар на чолі із сином хана, козаків під проводом П. Орлика і К. Гордієнка, поляків-прибічників Станіслава-Богуслава Лещинського в Правобережну Україну; кубанського султана до Азова. Військо, очолюване П. Орликом, наприкінці березня 1711 взяло в облогу Білу Церкву, яку, проте, захопити не вдалося. Похід закінчився невдачею через рішення татар про відступ, взяття ними полонених і пограбування українського населення.

22 лютого 1711 був оприлюднений царський маніфест про початок війни з Османською імперією. У квітні 1711 у Слуцьку (нині місто Мінської обл., Білорусь) було складено план майбутньої кампанії, згідно з яким російське військо мало досягти Дунаю, щоб з'єднатися з валашським та молдовським господарями. Цар розраховував і на підтримку інших християн, які перебували в європейських володіннях султана. Османське військо переправилося через Дунай 4–19 червня 1711 — до приходу росіян, яких підтримав лише молдовський господар Д. Кантемір.

29 червня 1711 турецькі сили вирушили лівим берегом Пруту. 7 липня 1711 почали переправу через Прут, а 9 липня перейшли в атаку і оточили російську армію. У воєнних діях на Пруті разом із турецьким військом були козаки П. Орлика. А гетьманські війська на чолі з І. Скоропадським спільно із росіянами діяли в напрямку Криму. 10 липня росіяни висунули туркам пропозиції щодо відновлення миру. В результаті переговорів 12 липня був укладений Прутський трактат 1711. За його умовами росіяни мусили передати туркам Азов, зруйнувати Таганрог і Кам'яний Затон, дати можливість Карлу XII без перешкод дістатися до Швеції, припинити втручання в польські справи, відмовитися від влади над українськими козаками та запорожцями.

У липні 1711 турки розпочали вживати заходів для відправки зі своїх володінь Карла XII, однак через протидію шведської та французької дипломатії, представників Станіслава-Богуслава Лещинського та П. Орлика король залишився на території Османської імперії. Цар же прийняв рішення не поспішати з виконанням умов Прутського трактату й поставив реалізацію пункту про передачу Азова та зруйнування Таганрога в залежність від вислання турками Карла XII; російські частини затрималися на правобережних теренах України, підвладних Речі Посполитій. Це призвело до нових воєнних приготувань турків. 27 січня 1712 на засіданні дивану було підтверджено намір почати війну. Невдовзі надійшла звістка про те, що 2 січня 1712 росіяни передали туркам Азов, і 5 квітня 1712 було укладено мир (Константинопольський мирний договір 1712). За його умовами під владу Османської імперії переходила західна частина Запорожжя, росіяни мусили покинути територію Речі Посполитої.

Лит.: Соловьев С.М. История России с древнейших времен, кн. 8, т. 15–16. М., 1962; Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971; Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. М., 1986; Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. К., 2003.

В.В. Станіславський.

Війна 1735–1739 — війна між Росією, яка прагнула здобути вихід до Чорного моря, і Османською імперією, що намагалася зберегти свої позиції у Північному Причорномор'ї. 1735 російська армія, до складу якої входили 39 тис. осіб, і зокрема українські козаки, рушила на Кримський ханат, поблизу р. Кінські Води (нині р. Кінська, прит. Дніпра) розгромила ногайські загони і наблизилася до Кам'яного Затону, але через несприятливі погодні умови припинила похід. 12 квітня 1736 Росія офіційно оголосила війну Туреччині, плануючи оволодіти Азовом і закріпитися в Криму.

Сформовані армії діяли у двох напрямках: Донська (командувач — генерал-фельдмаршал П. Лассі) здобула Азов; 58-тис. Дніпровська (команд. — генерал-фельдмаршал Б.-К. Мініх), до якої входили 12 730 лівобережних козаків, 2360 слобідських і 322 запорожці, здобула Перекоп, вступила на територію Криму, зайняла Гьозлеве (Козлов; нині м. Євпаторія), Бахчисарай, Ак-Мечеть (нині м. Сімферополь). Окремий корпус оволодів фортецею Кінбурн. На зиму Дніпровська армія повернулася в Україну, де було розквартировано 20 драгунських і 27 піхотних полків.

1737 Донська армія форсувала Сиваш і після невдалого походу на Карасубазар (нині м. Білогірськ) повернулася до берегів Дону і Сіверського Дінця. Того ж року Дніпровська армія штурмувала Очаків і 3 липня здобула фортецю. Залишений у ній гарнізон відбивав напади турків. 1738 Донська армія діяла в Криму, Дніпровська — у Північному Причорномор'ї в напрямку Бендер, однак безуспішно. Російсько-українські гарнізони залишили Очаків і Кінбурн. Наступного року російська армія й українські полки здійснили перехід через буковинські ліси, 17 серпня 1739 виграли генеральну битву поблизу с. Ставучани (нині с. Ставчани Хотинського р-ну Чернів. обл.), зайняли Хотин, переправившись через р. Прут, і здобули 1 вересня Ясси. У цей час союзник Росії — Австрія — зазнала низки поразок і уклала у вересні 1739 сепаратний мир із Туреччиною. Відтак Росія згорнула воєнні дії і уклала з Туреччиною Белградський мирний договір 1739.

Лит.: Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории // Вестник Европы, 1884, т. 4–5; Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. — СПб., 1906, т. 1–2; Мельникова И.Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина. В кн.: Ученые записки Института славяноведения АН СССР. — М.–Л., 1948, т. 1; Репин О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739. — К, 2009.

В.В. Панащенко.

Війна 1768–1774 — відбувалася між Російською імперією та Османською імперією за Північне Причорномор'я, Приазов'я, Молдову, Волощину та Крим. На боці Росії у війні брали участь військові підрозділи з Гетьманщини (Лівобережної України) та Запорозької Січі. Початок війни був спричинений введенням російських військ у Правобережну Україну для придушення Коліївщини та Барської конфедерації 1768. У відповідь керівництво конфедератів уклало угоду з турками про підтримку. 25 вересня 1768 османи оголосили війну Росії. 31 жовтня 1768 президент Малоросійської колегії П. Румянцев наказав кошовому отаману Запо-

розької Січі П. Калнишевському «все войско свое устроить... в военный порядок тот час, чтобы готовы вы были к внезапному ополчению». У ході війни українці з Гетьманщини та Запорозжя склали значну частину 1-ї (80 тис. осіб) та 2-ї (35 тис. осіб) російських армій. Головним завданням козаків були форпостна служба та проведення розвідувально-диверсійних операцій. Під час бойових дій на Дунаї запорозька флотилія захопила десятки турецьких суден, велику кількість гармат, зброї, боеприпасів, знищила і захопила в полон тисячі турецьких вояків. У боях за Крим відзначилася запорозька піхота. У січні 1771 П. Калнишевський був нагороджений золотою медаллю з діамантами на андріївській стрічці. Також було нагороджено 16 старшин Запорозької Січі.

У війні широко використовувалися українські людські, матеріальні та фінансові ресурси. П. Румянцев із початком воєнних дій у Криму взяв із Малоросійського скарбу 100 тис. рублів асигнаціями на «татарські витрати». На початковому етапі війни канцелярія Малоросійського скарбу переслала до Головної провіантської канцелярії ще 95 337 руб. 52 коп. на потреби «шести драгунських полків, також Генералітету і польової аптеки, і глухівського гарнізонного полку». 12 червня 1770 Малоросійська колегія видала указ про надання 4 тис. руб. для потреб формування одного з підрозділів російського флоту. 22 березня 1772 імператриця Катерина II звеліла видати командувачу 2-ї армії генерал-аншефу князю Ю. Долгорукову 100 тис. руб. з України. Також згідно з указом Правительствующого сенату українці були зобов'язані надавати необхідні кошти для транспортування артилерії до театру бойових дій.

1770 розпочалося грандіозне будівництво Нової Дніпровської оборонної лінії, до якого масово було залучено українське населення. Упродовж 1768—72 зусиллями військової експедиції Малоросійської колегії зібрано «для армій [1-ї та 2-ї] по 5 тисяч пар волів з належним числом погонщиків і 2 тисячі 500 фур. На потреби 2-ї армії додатково було придбано 1472 воли та 422 фури загальною вартістю 30 тис. руб. Для імперської артилерії українським коштом закупили в населення 1269 пар волів з возами вартістю 22 743 руб. 68 коп. 1774 для придбання російськими офіцерами коней виділено 19 888 руб. 50 коп. З українських селян також збиралися провіант, робоча худоба, шанцевий інвентар, десятками тисяч їх залучали до фортифікаційних робіт, перевезення в діючу армію провіанту і фуражу, переправи військ через водні перешкоди, заготовлення для діючої армії сухарів та сіна. Постійні побори змусили козацьку старшину Гетьманщини висунути вимогу до імперської влади «О запладе долгов малороссийскому народу».

Війна привела до зміни геополітичної та етнічної ситуації в Північному Причорномор'ї. Звідти були витіснені ногайці й татари, натомість відбувся приплив болгар, сербів, німців та представників інших

етносів. У результаті міжнародного перегрупування сил більшість володінь Речі Посполитої в Правобережній Україні були поглинуті Російською імперією, зросла внутрішня криза в Османській імперії, знизилась обороноздатність Кримського ханату та Запорозької Січі, що привело до ліквідації останньої. Війна завершилася укладенням Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774.

Лит.: Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами, 1769–1874. — СПб., 1866–74, т. 1–5; Апанович Е. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг.: Автореферат дис. ... канд. истор. наук. — К., 1949; Голобуцкий В. Черноморское казачество. — К., 1956; Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. — К., 1996; Шпитальов Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. — Запоріжжя, 2004; Петро Калнишевський та його доба: Зб. док. і матеріалів. — К., 2009; Ковальова О. Бугогородівська паланка. — Миколаїв, 2011.

Т.В. Чухліб.

Війна 1787–1791 — відбувалася між Російською та Австрійською імперіями, з одного боку, і Османською імперією — із другого, за володіння територіями Північного Причорномор'я й Криму. Розпочалася 13 серпня 1787 у зв'язку з вимогою султана Абдул-Гаміда I (за підтримки Великої Британії, Франції та Пруссії) до імп. Катерини II повернути під його протекторат Кримський ханат та Грузію. До російської армії на чолі з генерал-фельдмаршалом кн. Г. Потьомкіним, генерал-аншефом О. Суворовим та генерал-майором М. Кутузовим входили підрозділи Катеринославського козацького війська, Війська вірних козаків та Бузького козацтва, що були сформовані з колишніх козаків Гетьманщини, Слобідської України та Запорозької Січі. Вони взяли участь у переможних битвах — під Кінбурном (1 жовтня 1787), при штурмі Очакова (27 липня 1788), біля Фокшан (1 липня 1789), на р. Римник (11 вересня 1789), при взятті Хаджибея (14 вересня 1789) та Ізмаїла (11 січня 1790). Також українці відзначилися в штурмах таких міст-фортець, як Акерман, Бабадаг, Мачин (Мачине), Тульча, Ісакча та Бендери (Тягиня).

За взяття Очакова Війську вірних козаків присвоїли назву Чорноморського козацького війська. У Римницькій битві 1789 особливо відзначилися вояки Чернігівського та Стародубського карабінерних полків, які склалися з колишніх козаків Гетьманщини. Невдовзі 3 тис. українців (3 полки піхоти і 3 — кінноти) під командуванням отамана З.Чепіги разом із російськими військами захопили Хаджибей. Серед відзначених за

відвагу при його штурмі, окрім отамана, були полковник С. Білий, хорунжий О. Височин, старшини П. Чайківський, І. Сербин, А. Білий та К. Табанець. Багато козаків брали участь у штурмі потужної фортеці Ізмаїл. У першій колонії російського війська їх налічувалося 2 тис. чол., у другій, центральній, колонії під керівництвом З. Чепіги — 1 тис., у третій — 1 тис. чол. В авангарді перебували ще 767 козаків. Разом із 1,5 тис. чорноморців, які атакували Ізмаїл з боку р. Дунай, козацькі підрозділи склали 6267 осіб. 500 козацьких старшин отримали золоті медальйони з написами «За отличную храбрость» та «Измаил взят декабря 11-го 1790». Орденом св. Георгія нагородили З. Чепігу, орденом св. рівноапостольного кн. Володимира — А. Головатого. Під Ізмаїлом російське військо з 31 тис. чол. втратило 1830 вбитими і 2433 пораненими, серед загиблих було 160 і серед поранених 345 козаків. Разом з тим у війні на боці Османської імперії воювало 5–7 тис. козаків Задунайської Січі. Війна завершилася підписанням Яського мирного договору 1791.

Лит.: Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво і Хаджибей (Одеса): Середина XVI ст. — 1794 р. — Одеса, 1998; Сапожников И., Сапожникова Г. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — Одесса, 1998; Чухліб Т. Російський генералісимус Суворов в українській історії після зруйнування Запорозької Січі // Історія України, 1999, № 36; Козацтво на Півдні України: Кінець XVIII–XIX ст. — Одеса, 2000; Бачинська О. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій. В кн.: Історія українського козацтва. — К., 2007, т. 2.

Т.В. Чухліб.

Війна 1806–1812 була викликана прагненням Османської імперії повернути собі втрачені позиції на Балканах і в Північному Причорномор'ї. Приводом до війни стала відставка турецьким султаном Селімом III у серпні 1806 господарів Молдови — Олександра Морузї (1802–06) — і Валахії — Костянтина Іпсіланті (1802–06) — без погодження з Росією, як це передбачалося попередніми російсько-турецькими угодами, та порушення Портою договору 1805 щодо порядку проходу російських суден через протоки.

У листопаді–грудні 1806 в придунайські князівства увійшло російське військо чисельністю до 40 тис. під командуванням генерала від кавалерії І. Міхельсона, а 30 (18) грудня 1806 Туреччина оголосила війну Росії. У лютому 1807 рос. ескадра віце-адмірала Д. Сенявіна, що перебувала поблизу о-ва Корфу (нині о-в Кіркїра, Греція), почала бойові дії, а з настанням весни вони розгорнулися на Дунаї і на Кавказі. Російські війська, до складу яких входило Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, захопили Хотин, Бендери, Акерман, Бухарест та оточили Ізмаїл.

Тим часом віце-адмірал Д. Сенявін у червні 1807 розбив турецький флот в Афонській битві. Сербські повстанці на поч. 1807 захопили Белград (нині столиця Сербії), а в липні 1807 Сербія перейшла під протекторат Росії. У Закавказзі генерал-аншеф І. Гудович у червні 1807 розгромив військо Юсуфа-паші, а чорноморська ескадра контр-адмірала С. Пустошкіна оволоділа Анапою (нині місто Краснодарського краю, РФ). Підписання Тільзитського миру 1807 між Францією та Росією, втрата Туреччиною надії на допомогу з боку французького імп. Наполеона I Бонапарта змусили її укласти в серпні 1807 перемир'я з Росією строком до березня 1809.

У березні 1809 до Санкт-Петербурга прибув султанський фірман з оголошенням війни. Весною 80-тис. російська армія під командуванням генерал-фельдмаршала кн. О. Прозоровського (із вересня 1809 — генерала від інфантерії кн. П. Багратіона) почала бойові дії. У ході літньої кампанії вона взяла турецькі фортеці та міста Гірсов, Ісакча, Тулча, Бабадаг, Мачин, Ізмаїл, Браїлів та обложила Силістрію. У Закавказзі російські війська 1809 захопили фортецю Поті (Грузія), а десант з чорноморської ескадри — Анапу.

У лютому 1810 головнокомандувачем Дунайською армією був призначений генерал-лейтенант М. Каменський. У травні 1810 російська армія переправилась через Дунай і захопила Туртукай (нині м. Тутракан), Пазарджік (нині м. Добрич), Силістрію, Разград (нині міста Болгарії), а в червні взяли в облогу Шумлу (нині м. Шумен, Болгарія). Штурм Рущука (нині м. Русе, Болгарія) в липні 1810 закінчився невдачею. У серпні турки були розбиті поблизу Батіна, після чого російські загони зайняли Сістов (нині м. Свіштов), Белу, Тирнов (нині м. Велико-Тирново, Болгарія) і Орсову (нині м. Оршова, Румунія). У вересні 1810 капітулювали Рушук і Джурджа (нині м. Джорджу, Румунія).

На поч. 1811, у зв'язку із загостренням франко-російських відносин, частина військ Дунайської армії була переведена на західний кордон. Призначений у березні 1811 головнокомандувачем генерал від інфантерії М. Кутузов зосередив війська на головних напрямках. У червні 60-тис. армія Ахмет-паші почала наступ на Рушук, але М. Кутузов, маючи всього 15 тис. війська, відбив атаку та відвів свої війська за Дунай. Та вже у серпні Дунай перейшла 36-тис. турецька армія і закріпилася на лівому березі. На початку жовтня загін генерал-лейтенанта Є.Маркова (7,5 тис. вояків і 38 гармат), переправившись на правий берег Дунаю, несподівано атакував турецьке військо і розгромив його. Головні турецькі сили, що перебували на лівому березі, опинилися в оточенні в районі Слобозії (тепер с-ще в Румунії) і капітулювали 5 грудня (23 листопада) 1811. У жовтні 1811 розпочалися мирні переговори, що завершилися підпи-

санням 28 (16) травня Бухарестського мирного договору 1812, який затвердив приєднання Бессарабії до Росії та перенесення кордону з Дністра на Прут до його впадіння в Дунай.

Лит.: Миллер А.Ф. Мустафа-паша Байрактар. — М., 1947; Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. — М., 1960; Внешняя политика России XIX и начала XX века. — М., 1962, т. 6; Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы. — М., 1996; Мерников А.Г., Спектор А.А. Всемирная история войн. — Минск, 2005.

С.Д. Петренко.

Війна 1828–1829. Викликана боротьбою європейських держав за поділ володінь Османської імперії. Приводом до війни стало закриття Туреччиною після Наваринської битви (жовтень 1827) в порушення Акерманської конвенції 1826 протоки Босфор, оголошення себе вільною від домовленостей із Росією та видалення російських підданих зі своїх володінь.

26 (14) квітня 1828 Росія оголосила війну Туреччині. На Дунай була спрямована 95-тис. армія генерал-фельдмаршала П. Вітгенштейна, якій протистояла 150-тис. армія Хусейн-паші. На Кавказі 25-тис. окремому корпусу генерала від інфантерії І. Паскевича протистояло 50-тис. турецьке військо.

У квітні–травні 1828 російські війська зайняли Дунайські князівства, а 8 червня (27 травня) в присутності імператора Миколи I, при допомозі задунайських козаків, які перейшли на бік Росії, почалася переправа човнами на правий берег Дунаю. Наприкінці травня російські війська захопили фортецю Ісакча, облягли Гірсов (нині м. Гиршова), Тульчу, Кюстенджі, Мачин та Браїлів. Останні дві фортеці здалися на початку червня 1828, а наприкінці червня 1828 був зайнятий Базарджик. Головні сили безуспішно облягали Шумлу (нині м. Шумен, Болгарія), а потім зосередили свої зусилля проти Варни, яка здалася 11 жовтня (29 вересня) 1828. На Кавказі російські війська захопили фортеці Анапу, Карс (нині місто в Туреччині), Ахалкалакі, Ахалцих, Ацхур (Грузія), Ардаган (нині місто Ардахан в Туреччині), Поті (Грузія) та Баязет (нині м. Догубаязит, Туреччина).

Упродовж зими 1828/29 війська з обох боків ретельно готувалися до наступних бойових дій. 1829 генерал-фельдмаршал П. Вітгенштейн був замінений генералом від інфантерії І. Дибичем, а Хусейн-паша — Решид-пашою. На початку травня 1829 росіяни почали облогу Силістрії. Наприкінці травня 1829 ескадри адмірала О. Грейга і віце-адмірала Л. Гейдена блокували протоки й перервали будь-який підвіз морем до Стамбула. 11 червня (30 травня) 1829 І. Дибич розбив 40-тис. армію Решид-паші

поблизу Кулевчі (Болгарія). 30 (18) червня 1829 капітулювала Силістрія, і на початку липня 1829 35-тис. російська армія перейшла Балкани, оволоділа фортецями Місеврія (нині м. Несебир), Ахіоло та портом Бургас. Наприкінці липня 1829 І. Дибич атакував зосереджений біля Слівно 20-тис. турецький корпус, розбив його і перервав сполучення Шумли з Адріанополем. 19 (7) серпня 1829 російські війська раптово підійшли до Адріанополя, що деморалізувало турецький гарнізон, який наступного дня здався. На Кавказі російські війська 9 липня (27 червня) 1829 оволоділи Ерзурумом і підійшли до Трапезунда (нині м. Трабзон, Туреччина).

Захоплення Адріанополя, Ерзурума, вихід російської армії на підступи до Стамбула, блокування проток змусили султана Махмуда II укласти 14 (2) вересня Адріанопольський мирний договір 1829, за яким до Росії відійшли території на Кавказі, а також дельта Дунаю; Греція отримала незалежність, а Сербія, Молдова та Валахія — автономію.

Лит.: Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. — М., 1960; Шеремет В.И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории восточного вопроса. — М., 1975; Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII — начало XX в. — М., 1978; Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел.— М., 1995, т. 8 (16).

С.Д. Петренко.

Війна 1877–1878. Викликана піднесенням національно-визвольного руху на Балканах і загостренням боротьби великих європейських держав за вплив на країни Дунайського басейну та Балканського п-ова. Війні передували повстання у Боснії і Герцеговині (1875–78) та Болгарії (1876) проти турецького панування, які супроводжувалися рухом солідарності в Європі й зокрема в Росії. Царський уряд, домагаючись перегляду підсумків Кримської війни 1853–1856 та прагнучи посилення свого впливу на Балканах, також виступив на підтримку повсталих. У серпні 1876, зазнавши поразки від турецького війська, серби звернулися до європейських країн із проханням про посередництво для припинення війни. Спільний ультиматум європейських держав змусив Порту погодитися на перемир'я строком на один місяць і почати переговори, які, проте, завершилися безрезультатно. На початку жовтня 1876 турки відновили наступ. У зв'язку з цим 31 (19) жовтня 1876 Росія висунула Туреччині ультиматум з вимогою укласти перемир'я із Сербією; він був прийнятий турецькою стороною. У січні 1877 Росія уклала угоду з Австро-Угорщиною, за якою остання зберігала нейтралітет в обмін на право окупувати Боснію і Герцеговину, в лютому того ж року російська дипломатія досягла домовленості з Великою Британією, а в березні — з Румунією

щодо пропуску російських військ через її територію. У квітні 1877 Туреччина відкинула новий проект реформ для балканських народів, запропонований представниками 6-ти держав. Це послужило важливою підставою для оголошення 24 (12) квітня 1877 Росією війни Туреччині. У травні 1877 російські війська вступили на територію Румунії, яка виступила на боці Росії. На початку червня російська армія (185 тис. чол.) під командуванням вел. кн. Миколи Миколайовича старшого зосередилась на лівому березі Дунаю. Турецькі сили під командуванням Абдул-Керим-Надір-паші налічували бл. 200 тис. вояків, з яких майже половину склали гарнізони фортець. На Кавказі рос. армія під командуванням вел. кн. Михайла Михайловича налічувала бл. 100 тис. чол., армія Мухтар-паші — бл. 90 тис. Підтримка народами Балкан і Закавказзя російської армії, у складі якої діяли болгарське, вірменське й грузинське ополчення, зміцнювала її моральний дух. 22 (10) червня 1877 нижньо-дунайський загін переправився через Дунай і зайняв Північну Добруджу. В ніч на 27 (15) червня війська на чолі з генерал-майором М. Драгомировим форсували Дунай у районі Зимничі і 3 липня (21 червня) по наведених мостах переправились головні сили армії. З метою забезпечення флангів були створені 45-тис. Східний і 35-тис. Західний загопи. Вже 7 липня (25 червня) 1877 передовий загін захопив Тирново (Болгарія) і 14 (2) липня перейшов Балкани, російські війська вийшли на Шипкинський перевал. Бої розгорнулися за Ескі-Загру (нині м. Стара Загора, Болгарія). Західний загін тимчасом оволодів Нікополем і двічі намагався взяти штурмом Плевну, але невдало. Російські війська перейшли до її облоги. На Кавказі воєнні дії точилися навколо Баязета, Ардагана та Карса. 18 (6) листопада 1877 російські війська штурмом оволоділи Карсом.

10 грудня (28 листопада) 1877 турецький гарнізон Плевни капітулював. Російська армія, що налічувала 314 тис. вояків, перейшла в наступ. Західний загін генерал-лейтенанта Й. Гурка перейшов через Балкани і 4 січня 1878 (23 грудня 1877) зайняв Софію. У той же день почав наступ Південний загін генерал-лейтенанта Ф. Радецького і в битві при Шейново оточив і взяв у полон 30-тис. армію Вексель-паші. 15–17 (3–5) січня в битві при Філіппополі (нині м. Пловдив, Болгарія) була розбита армія Сулеймана-паші, а 20 (8) січня російські війська зайняли Адріанополь без усякого спротиву. На цьому бойові дії на Балканах були завершені, а 2 лютого (21 січня) 1878 було підписане перемир'я. Мирні переговори гальмувалися внаслідок втручання Великої Британії та Австро-Угорщини, 13(1) лютого 1878 в Дарданелли увійшла британська ескадра, що змусило Росію утриматися від зайняття Стамбула.

3 березня (19 лютого) 1878 був підписаний Сан-Стефанський мирний договір, умови якого були радикально змінені на Берлінському конгресі

13 (1) липня 1878. Росія повернула собі південну частину Бессарабії, втрачену після Кримської війни, і приєднала Карс, Ардаган та Батумі. Відновлювалася державність Болгарії (захоплена Османською імперією 1396) як васального турецькому султану Князівства Болгарія, збільшувалась територія Сербії, Чорногорії та Румунії, а Боснія і Герцеговина переходили під владу Австро-Угорщини, Велика Британія отримувала право на окупацію о-ва Кіпр.

Лит.: Русско-турецкая война 1877–1878. — М., 1977; Генов Ц. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и подвиг освободителей. — София, 1979; Троицкий Н.А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. В кн.: Троицкий Н.А. Россия в XIX веке. — М., 1997; Керсновский А.А. История русской армии. — М., 2006, т. 2.

С.Д. Петренко.

РОСІЯ, Російська Федерація (Россия, Российская Федерация) — найбільша держава Євразії. Територія 17 млн. км². Населення 143,3 млн. осіб (2012). Столиця м. Москва. За Конституцією 1993 є президентсько-парламентською республікою, яка складається з 83 суб'єктів федерації із власними законодавчими і виконавчими органами влади. Главою держави є президент, який обирається на 6 років та має широкі повноваження у внутрішній і зовнішній політиці. Вища виконавча влада належить уряду, вища законодавча влада — Федеральним зборам (верхня палата парламенту) та Державній Думі (нижня палата парламенту).

Історична традиція пов'язує формування російської державності із історією Київської Русі. Визначальним фактором у цьому процесі стало зміцнення Володимирського князівства в 11 ст. 1230 внаслідок монгольської навали більшість руських князівств опинилися під контролем Золотої орди. В 1430 Московське царство звільнилося від зовнішнього контролю. За царя Івана Грозного Р. колонізувала Сибір. 1654 у військово-політичному союзі із Московським князівством опинилися українські землі. Ліквідація Катериною II митних кордонів між Росією та Україною в 1754, а також Запорозької Січі та гетьманату покінчили із залишками української автономії.

У російсько-турецькій війні 1806–1812 брало участь українське Бужське козацтво. Наполеон Бонапарт теоретизував з приводу можливості використання українського фактору у здобутті перемоги над Р., але так і не спромігся реалізувати цей проект. У Бородінській битві брали участь Київській і Чернігівській драгунські, Маріупольський, Ізюмський, Єлісаветградський, Сумський гусарські полки. Впродовж 1812–1814 населення України передало у фонд російської армії значні матеріальні кошти. Російська імперська ідентичність все менше розрізняла росіян та українців.

Перебування впродовж 17–20 ст. у складі однієї держави, численні міжнаціональні шлюби змінили ідентичність росіян і українців на Сході України. У містах мешкають представників різних національностей. Українці в Росії часто робили державну, мистецьку, наукову або військову кар'єру. В 1828–1833 у Петербурзі працювали випускники Нежинської гімназії М.В. Гоголь, А.Н. Мокрицький, Є.П. Гребінка. М.В. Гоголь багато працював над підготовкою словника російської мови. О.С. Пушкін підказав Гоголю сюжет «Мертвих душ». Помітний слід у історії російської культури залишили П. Куліш і Т.Г. Шевченко. Перший ректор Київського університету Св. Володимира М. Максимович в 1871 став членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Східнослов'янські мовні корені досліджував професор Московського університету О. Бодяньський. Харківчанин О. Потебня пропагував ідею єдності великоросів, малоросів і білоросів.

Виходець із Чернігівщини скульптор Іван Мартос створив пам'ятник Мініну і Пожарському у Москві, герцогу Ришельє в Одесі, Потьомкіну у Херсоні, Ломоносову у Архангельську. Оперний співак С.С. Гулак-Артемівський з 1842 двадцять два роки співав на сцені Імператорської опери в Петербурзі. В 1863 він написав першу українську національну оперу «Запорожець за Дунаєм», також склав статистичний довідник міст Російської імперії.

Нащадок козацького роду І. Паскевич став генерал-фельдмаршалом Росії. Його скульптурне зображення є на пам'ятнику «Тисячоліття Росії», побудованому 1862 у Великому Новгороді. Правнук Василя Кочубея і племінник О. Безбородько — В.П. Кочубей (канцлер з 1834) був царедворцем імператорів Олександра I та Миколи I. Д.П. Трощинський був меценатом творчості В. Капніста, М. Гоголя, історика Я. Маркевича, художника В. Боровиковського, композитора А. Веделя, спонсорував видання «Енеїди» І. Котляревського. Він підтримав В. Каразіна у заснуванні Харківського університету та допомагав у роботі над кодифікацією законів Російської імперії М. Сперанському. Вихідці з України капітан першого рангу Ю.Ф. Лісянський та адмірал В.С. Завойко зробили вагомий внесок у розвиток морської справи Росії 19 ст., здійснивши навколосвітні морські подорожі. Їхні імена носять бухти, острови і поселення на російському узбережжі Тихого океану.

1861 у Р. було скасовано кріпосництво та започатковані буржуазні реформи. У 20 ст. Р. вступила як багатоконфесійна держава, де мешкали православні, католики, протестанти, мусульмани, буддисти, язичники. Імперію тримав у цілісності потужний каркас абсолютистської влади. Перша російська революція 1905–1907 вивела на арену суспільної боротьби різні ідейно-політичні течії: соціалістів-революціонерів (есерів), лібералів-кадетів, консерваторів-монархістів (октябристів), консерваторів-

модернізаторів (П. Столипін), консерваторів-реакціонерів (чорносотенців), анархістів та соціал-демократів (меншовиків і більшовиків). Кожна з цих політичних сил мала власний проект майбутнього Р. у 20 ст.

1906 уряд П. Столипіна дозволив селянам вільно виходити з общини. Це було продовження реформи 1861, але подібне консервативне реформаторство успіху не мало. Столипін збирався провести земельну реформу за 20 років, створити клас дрібних і середніх землевласників як соціальної опори конституційної монархії. До успішного завершення не була й доведена «Велика військова програма», тому Першу світову війну російська армія зустріла слабко озброєною. У вересні 1911 П. Столипін загинув внаслідок замаху, здійсненого у київському міському театрі агентом охоранки Багровим.

Поворотним моментом в історії Р. стала Перша світова війна. 1915 російська армія зазнала поразки у Галичині, а 1916 Німеччина й Австро-Угорщина проголосили створення Королівства Польського. 23 лютого 1917 у Петербурзі почалися демонстрації, які стали прологом до Лютневої революції. 1 березня 1917 імператор Микола II оголосив про відмову від трону. Влада перейшла до Тимчасового виконавчого комітету Думи. Нова ліберальна влада не мала достатніх ресурсів та політичної волі для модернізації імперії у напрямку західної демократії та вільного ринку. У цих умовах в країні почали формуватися нові державні утворення. Одночасно розпочалася селянська революція під гаслом «землі та волі без царів і поміщиків». Наслідком Лютневої революції стало формування двох типів державності: буржуазно-ліберальної республіки (Тимчасовий уряд) та «самодержавно-народної» радянської влади. Селяни були проти капіталістів як «внутрішніх німців», тому війна зовнішня неминуче мала перейти у війну громадянську. Політична ініціатива в країні перейшла до соціалістичних партій. У серпні 1917 зазнала поразки спроба генерала Л. Корнілова встановити в країні військову диктатуру з метою продовження війни. В ніч з 24 на 25 жовтня (7–8 листопада) 1917 більшовики захопили Зимовий палац та проголосили ліквідацію влади Тимчасового уряду та перехід влади до З'їзду Рад. Однак у листопаді 1917 відбулися вибори до Установчих зборів, на яких більшовики отримали 24%, а інші соціалістичні партії 59,6% голосів. Скориставшись розколом серед есерів, який послабив демократичний табір, 6 січня 1918 більшовики за підтримки лівих есерів розпустили Установчі збори. Меншовики та есери вважали Жовтневий переворот контрреволюцією щодо Лютневої революції. Тож фактично громадянська війна була війною Лютневої революції проти Жовтневої революції.

У липні 1918 III з'їзд рад робітничих, селянських і козачих депутатів прийняв конституцію Російської соціалістичної федеративної радянської республіки (РСФРР). Реальна влада належала Російській комуністичній

партії (більшовиків). 3 березня 1918 радянська Р. уклала Брестський мир з країнами Троїстого союзу, за умовами якого визнавала незалежність Фінляндії, України, Прибалтики, Закавказзя. У листопаді 1918 завершилася Перша світова війна, що дало привід більшовикам анулювати умови Брестського миру.

У 1918–1919 територія України стала ареною протистояння між червоними, денікінцями та прихильниками Української Народної Республіки. Намагаючись придушити «сепаратизм» під прапором «єдиної неподільної Росії», «білі» зазнали поразки. Натомість «червоні», створивши багатонаціональну республіку рад, у своїй боротьбі здобули підтримку проти національних еліт периферії колишньої імперії.

У 1920 війська генерала П. Врангеля залишили Крим. Після радянсько-польської війни відповідно до Ризького договору (1921) територія Західної України та Західної Білорусії відійшла до Польщі. Режим «воєнного комунізму» (1918–1921) дав більшовикам ресурси для перемоги у громадянській війні. З країни емігрували понад мільйон жителів колишньої Російської імперії. В. Ленін вимушений був визнати, що селянські повстання можуть стати більшовицькою Вандеєю. Проти продовження політики «надзвичайних заходів» 1921 повстали моряки Кронштадту, які вимагали радянської влади без більшовиків. У березні 1921 X з'їзд РКП (б) на пропозицію В. Леніна оголосив про перехід до нової економічної політики. Було дозволено вільну торгівлю, приватне підприємництво з використанням найманої праці. Водночас під приводом боротьби з голодом конфісковувалися церковні цінності та репресували священників. У мусульманських регіонах тривали збройні сутички.

Організатором партійної бюрократії став обраний 1922 генеральним секретарем ЦК Й. Сталін. Більшовики вважали за доцільне оформити новий державний союз, але єдиного проекту не було. Г. Зинов'єв пропонував створити унітарну державу, Х. Раковський висловлювався за конфедерацію радянських республік, Й. Сталін пропонував включити союзні більшовицькі держави (Білорусія, Україна, Закавказзя) до складу Росії на правах автономій. Ленін відкинув ці ідеї і його думка взяла гору. 30 грудня 1922 було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі Російської Федеративної Радянської Соціалістичної Республіки, Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, Української Соціалістичної Радянської Республіки і Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки.

Після смерті В. Леніна 21 січня 1924 Сталін взяв курс на побудову соціалізму в окремо взятій країні, але проти цього заперечував Троцький, який наполягав на ідеї «світової революції». На початку 1926 було знищено організаційну структуру опозиційних до більшовиків соціалістичних партій. 1927 було покінчено й з опозицією в рядах більшовиків.

Після років Нової економічної політики (1921–1929) СРСР на 25 років увійшов у надзвичайний історичний період. Це був час форсованої індустріалізації на матеріальній базі насильницької колективізації сільського господарства, Великої Вітчизняної війни та після 1945 форсованої програми відновлення господарства. За таких умов сформувався «мобілізаційний казармений соціалізм», або сталінізм. Наслідками колективізації сільського господарства був Великий голод 1932–1933 — найбільша штучна соціальна катастрофа в історії СРСР. Найбільше від Голодомору потерпіли Україна, Поволжя, Північний Кавказ і Казахстан, Воронежська, Курська, Свердловська, Челябінська та інші області Р.

Головним підсумком першої п'ятирічки було створення потенціалу військово-промислового комплексу СРСР. 5 грудня 1936 прийнято нову Конституцію СРСР, яка декларувала, що соціалізм «в основному» побудовано, але Сталін не виключав загострення класової боротьби й надалі. «Великий стрибок» індустріалізації і колективізації, який змусив народ заплатити надто високу ціну, викликав невдоволення партійних кадрів і багатьох громадян, проти яких було застосовано репресії. Приводом для розгортання терору стало вбивство 1 грудня 1934 першого секретаря Ленінградського обкому партії С. Кірова. Впродовж 1936–1937 «збройний авангард партії» — НКВС здійснював масові репресії, які торкнулися всіх соціальних верств. Протягом 1930–1953 репресій зазнали 3 778 234 особи, з яких 786 098 розстріляні, а інші заслані у табори ГУЛАГу, де впродовж 1934–1947 загинули 962,1 тис. осіб. Наприкінці 1930-х Сталін виправдовував репресії потребою знищення «п'ятої ворожої колони» в СРСР.

Намагаючись нейтралізувати загрозу з боку гітлерівської Німеччини, 1939 у Москві радянський уряд підписав Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною. Після нападу вермахту на Польщу, відповідно до домовленостей із Німеччиною, 17 вересня 1939 Червона армія вступила на територію Західної України та Західної Білорусії, які увійшли до складу Української і Білоруської РСР. У червні 1940 Румунія під німецьким тиском поступилася СРСР Бессарабією. У липні 1940 до складу СРСР були включені Естонська РСР, Латвійська РСР, Литовська РСР.

У грудні 1940 А. Гітлер затвердив план «Барбаросса», який передбачав напад на СРСР. У квітні 1941 СРСР уклав з Японією пакт про нейтралітет, що дало можливість уникнути небезпечної перспективи війна на два фронти. 22 червня 1941 гітлерівська Німеччина атакувала СРСР: почалася Велика Вітчизняна війна радянського народу — складова частина Другої світової війни. У червні 1941 вермахт захопив Мінськ, радянський західний фронт потрапив в оточення і був розбитий. Від серпня 1941 було заблоковано Ленінград. Терміново довелося евакуювувати

вати на Схід промислові підприємства, які в екстремальних умовах, завдяки масовому трудовому героїзму їхніх колективів, запрацювали вже наприкінці 1941.

30 вересня — 6 грудня 1941 тривала оборонна стадія битви за Москву. Німці проривалися на Північний Кавказ. У серпні 1942 почалася Сталінградська битва. Внаслідок контрнаступу Червоної армії під Сталінградом було оточено війська фельдмаршала Паулюса, які капітулювали 31 січня 1943. На початку січня 1943 було деблоковано Ленінград. 5 липня 1943 розпочалася Курська битва, а 23 серпня 1943 радянські війська взяли Харків. Перелом у війні став незворотнім. У листопаді 1943 радянські війська форсували Дніпро і звільнили Київ. В Україні та Прибалтиці вони зіштовхнулися з опором націоналістичних військових формувань — УПА та «лісових братів». Ця фактично громадянська війна тривала до середині 1950-х. У липні 1944 після визволення Пскова територія РРФСР була звільнена від супротивника. Відкриття другого фронту прискорило розгром Німеччини.

4–11 лютого 1945 на конференції «великої трійки» в Ялті союзники по антигітлерівській коаліції домовилися про умови беззастережної капітуляції нацистської Німеччини. 9 травня 1945 було підписано акт про капітуляцію Третього рейху. Того ж року на Потсдамській конференції СРСР домігся зміцнення своєї зони впливу у Східній Європі. 8 серпня 1945 СРСР оголосив війну Японії. Її капітуляція 2 вересня 1945 завершила Другу світову війну. За її результатами до Р. було приєднано Калінінградську область, Південний Сахалін і Курильські острови (1945), частина колишньої території Фінляндії, яка 1940 стала Карело-Фінською РСР, а 1956 увійшла до складу РРФСР. Після перемоги у Другій світовій війні чималі ресурси СРСР використовував для зміцнення впливу у Східній Європі. У січні 1949 засновано Раду економічної взаємодопомоги. У травні 1955 створено Організацію Варшавського договору.

5 березня 1953 помер Сталін. Влада перейшла до «колективного керівництва», головою уряду став Г. Маленков. У вересні 1953 першим секретарем ЦК партії став М. Хрущов, з ініціативи якого 19 лютого 1954 Крим було офіційно передано зі складу РРФСР до УРСР.

У лютому 1955 Г. Маленкова на посаді голови Ради міністрів змінив М. Булганін, але реальне керівництво країною залишилося у руках М. Хрущова. 1956 на XX з'їзді КПРС він виступив із доповіддю «Про культ особи Сталіна та його наслідки». В країні почався процес реабілітації репресованих, реабілітовано було репресовані у 1941–1944 народи (чеченці, кримські татари, інгуші, греки та ін.). Сталіністи продовжували вважати Сталіна продовжувачем справи Леніна. На червневому 1957 Пленумі ЦК КПРС вони програли апаратну боротьбу М. Хрущову.

В. Молотов, Л. Каганович, Г. Маленков і Д. Шепілов були оголошені «антипартійною групою». 1958 М. Хрущов звільнив М. Булганіна та став головою Ради Міністрів СРСР. Пришвидшилось розвінчання культу Сталіна.

Важливою історичною подією 12 квітня 1961 став перший політ людини — Ю.О. Гагаріна у космос. У жовтні 1962 СРСР і США балансували на межі війни під час Карибської кризи внаслідок розміщення радянських ядерних ракет на Кубі. 1963 загострилися радянсько-китайські відносини. 13–14 жовтня 1964 пленум ЦК усунув М. Хрущова з усіх посад. При владі утвердилися консервативні кола номенклатури, першим секретарем ЦК став Л. Брежнев, головою Ради Міністрів — О. Косигін, головою Президії Верховної Ради — А. Мікоян. Вересневий Пленум ЦК 1965 скасував хрущовську реформу управління, відновивши систему міністерств. О. Косигін пропонував обережно запроваджувати «господарський розрахунок», але ці реформи були згорнуті. Генеральним секретарем ЦК КПРС 1966 став Л. Брежнев. Консервативний курс радянського керівництва виявився у стримуванні реформ в Чехословаччині та введенні туди радянських військ 20 серпня 1968. Того ж року академік А. Сахаров висунув ідею конвергенції та обґрунтував неминучість краху СРСР.

Початок 1970-х позначився розрядкою напруження у відносинах із Заходом. СРСР збільшив обсяг експорту нафти та газу. Водночас жорсткішим ставав ідеологічний внутрішній курс. 1974 з СРСР вислали письменника О. Солженіцина. 1 серпня 1975 СРСР підписав Гельсінський заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі, взявши на себе, зокрема, зобов'язання дотримуватися прав людини. Ця проблема стала ключовою у критиці дисидентським рухом радянської моделі влади. У грудні 1979 радянські війська були введені до Афганістану. США та інші західні країни бойкотували Московську Олімпіаду 1980.

Після смерті 1982 Л. Брежнева генеральним секретарем ЦК КПРС став Ю. Андропов. У лютому 1984 він помер і на посаду генсека висунули К. Черненко, який помер у березні 1985. «П'ятирічка пишних похорон» закінчилася з обранням генсеком М. Горбачова. У квітні 1985 він оголосив курс реформ з метою «активізації людського фактору» та «неухильного розширення участі трудящих в управлінні». 26 квітня 1986 сталася аварія на Чорнобильській атомній станції. Спроба замовчати її наслідки змусила КПРС погодитися на спочатку обмежену «гласність». Критика соціальних проблем була перенесена на міжнаціональні відносини. У грудні 1986 в Казахстані сталися перші міжнаціональні зіткнення доби «перебудови». 1987 було дозволено розвивати недержавні промислові та торговельні підприємства. 1988 XIX партійна конференція оголосила курс на політичну реформу: влада мала передаватися від пар-

тійних комітетів до радянських органів. Разом з тим в країні посилилися опозиційні громадські рухи. У березні–квітні 1988 розгорнувся масовий опозиційний рух у прибалтійських республіках. У лютому 1989 завершився процес виведення радянських військ із Афганістану.

У березні 1989 відбувалися вибори народних депутатів СРСР. Лідером радикальних лібералів став А. Сахаров. У липні 1989 була утворена опозиційна до КПРС Міжрегіональна депутатська група. Під тиском проблем у лютому 1990 генсек КПРС М. Горбачов домігся скасування шостої статті Конституції СРСР про керівну роль компартії та запровадження посади президента СРСР. У березні 1990 М. Горбачова було обрано президентом СРСР.

В країні запанувала війна союзних та республіканських законів. 12 червня 1990 З'їзд народних депутатів прийняв «Декларацію про суверенітет РРФСР». Це означало запровадження верховенства російських законів над союзними. У листопаді 1990 декларацію про незалежність прийняла Чечено-Інгушська республіка.

17 березня 1991 більшість громадян СРСР на референдумі проголосувала за збереження союзу, а в квітні розпочався новоогарьовський процес погодження нового союзного договору. 12 червня 1991 Б.М. Єльцин обраний першим президентом РФ. Тим часом в ході демонтажу радянської моделі соціалізму у країнах Східної Європи було втрачено важелі впливу СРСР на них. У червні–липні 1991 були розпущені Рада Економічної Взаємодопомоги та Організація Варшавського Договору.

Боротьба за владу між союзними та російськими структурами спровокувала заколот 18–21 серпня 1991 з боку «Державного комітету з надзвичайного стану у СРСР». У відповідь президент Росії Б. Єльцин звернувся до народу, перебравши владу на себе. Розпад СРСР став незворотнім. 8 грудня 1991 підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), а 25 грудня президент СРСР М. Горбачов пішов у відставку. Р. покінчила з двовладдям та постала як незалежна держава.

2 січня 1992 уряд Є. Гайдара розпочав лібералізацію цін та ринкові реформи. 1 липня 1992 було започатковано програму ваучерної приватизації. В липні–серпні 1993 Центральний банк Росії замінив радянські карбованці на російські. У вересні 1993 Б. Єльцин підписав указ про поетапну конституційну реформу, що стимулювало опір консервативних сил суспільства. 3–4 жовтня 1993 відбулися запеклі збройні зіткнення у Москві, розстріл парламенту. Переможцем знову став Б. Єльцин. 12 грудня 1993 на референдумі більшість росіян проголосувала на нову Конституцію.

У грудні 1994 розпочалася Перша чеченська війна. У серпні 1996 у Хасавюрті було підписано «Принципи визначення основ взаємовідносин

між Російською Федерацією та Чеченською республікою». У травні 1997 президент Чечні А. Масхадов уклав з Б. Єльциним угоду про мир. У вересні 1999 почалася Друга чеченська війна, а у грудні того ж року Б. Єльцин пішов у відставку. На позачергових президентських виборах у березі 2000 переміг В.В. Путін.

З метою зміцнення центральної вертикалі влади в Р. було утворено сім федеральних округів. Також було вирішено, що губернатори не засідатимуть у Раді Федерації та не обиратимуться на прямих виборах. Президентом Чечні став колишній муфтії А. Кадіров, який був вбитий у травні 2004. Його наступником став син Рамзан Кадіров. Чеченський рух опору обрав терористичну тактику. У жовтні 2002 чеченські бойовики здійснили теракт в московському театральному центрі на Дубровці, у вересні 2004 захопили школу у Беслані. В спробі пом'якшити соціальне напруження власті Росії у 2005 ухвалили пріоритетні національні проекти у сфері охорони здоров'я, освіти, будівництві житла та сільському господарстві.

У березні 2008 третім президентом РФ обраний Д.А. Медведєв. Головою уряду став В.В. Путін. У березні 2012 президентські вибори виграв В.В. Путін, а головою уряду став Д.А. Медведєв. На початку 21 ст. триває конкуренція між двома російськими націоналізмами: цивільним (імперський, євразійський) та етнічним (ізоляціоністський). Російська еліта продовжує коливатися між проектом інтеграції у західний світ та вибірковим прийняттям його цінностей із збереженням російської цивілізаційної ідентичності та суверенітету.

За даними загальносоюзного перепису населення 1989 у Р. мешкало 4,4 млн. громадян українського походження. Головним чином вони проживали у Москві, Санкт-Петербурзі, Курську, Воронежі, Саратові, Владивостоці, Кубані, Дону, Оренбургу, Амурській області. Таке розселення було традиційним ще з часів Російської імперії, коли сформувалися райони компактного проживання українців: «Зелений клин» у басейні Амуру й узбережжі Тихого океану, утворений у другій половині 19 ст.; «Малиновий клин» — на Кубані (на південний схід від Ростовської області), утворився від кінця 18 до кінця 19 ст. внаслідок переселення спочатку запорозьких козаків, а потім українських селян; «Сірий клин» — неофіційна назва регіону у південно-західному Сибіру та північному Казахстані.

Впродовж 1991–2002 за приблизними оцінками у Р. тимчасово працювали близько 2 млн. українських трудових емігрантів. За офіційними даними перепису населення (2002) у Р. мешкало 2 млн. 940 тис. етнічних українців. За неофіційними даними їх кількість сягає близько 10 млн. осіб. У регіонах компактного розселення українців створено громадські

та культурні товариства, найактивнішими з яких — громада «Українців Москви», товариство «Кобза» в Башкортостані, національно-культурне товариство «Єдина Родина» в Тюмені, товариство «Калина» в Карелії, товариство «Україна» у Воркуті. Низка українських національно-культурних товариств консолідовані в «Об'єднанні українців Росії». В Р. відсутня практика широкого вивчення української мови, яка станом на 2011 викладається у Дипломатичній академії при МЗС РФ, Московському лінгвістичному університеті, Санкт-Петербурзькому університеті. Ще гіршим є становище із середніми україномовними школами в Р. 2010 Верховний суд РФ заборонив діяльність національно-культурної автономії українців у Росії. Приводом цього стали заяви про Голодомор.

Відповідальність за майбутнє народів спонукала політичні еліти Р. і України поетапно вибудовувати нові форми двосторонніх відносин. 19 листопада 1990 у Києві Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук та Голова Верховної Ради РФ Б. Єльцин підписали договір про дружбу і співробітництво. 5 грудня 1991 Російська Федерація визнала незалежність України, а 14 лютого 1992 сторони встановили дипломатичні відносини. 24 травня 1992 Україна підписала Лісабонський протокол до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, який передбачав вивезення ядерної зброї колишнього СРСР до Росії. 17 червня 1993 у Москві було підписано Угоду про невідкладні заходи щодо формування військово-морського флоту Росії та військово-морських сил України на основі Чорноморського флоту колишнього СРСР. 20 липня 1993 Рада Безпеки ООН визнала нелегітимними претензії депутатів Державної Думи на російський статус Севастополя. Президент Б. Єльцин не підтримав відділення Криму від України. У серпні 1996 розпочалися переговори щодо демаркації державного кордону. У травні 1997 у Києві було підписано низку угод про статус російського Чорноморського флоту в Криму: сторони домовилися про оренду баз на 20 років, тобто до 2017. 31 травня 1997 Президент України Л. Кучма та Президент Росії Б. Єльцин підписали Договір про дружбу, партнерство та співробітництво між Україною та Російською Федерацією (набув чинності 1 квітня 1999). У 2001 було декларовано досягнення українсько-російського стратегічного партнерства.

У жовтні 2003 сталася криза у двосторонніх відносинах, яка була пов'язана із побудовою дамби від Краснодарського краю Росії до острову-коси Тузла в Азовському морі. У листопаді–грудні 2004 російське керівництво не сприйняло «Помаранчеву революцію» в Україні та спроби переорієнтації її зовнішньої політики на країни ЄС та НАТО. У січні 2006 та в січні 2009 двосторонні відносини України і Р. зазнали випробування «газовими війнами». Скоротився обсяг двосторонньої торгівлі. Напруженими були й українсько-російські зв'язки у гуманітарній сфері.

21 квітня 2010 у Харкові президент Росії Д. Медведєв та президент України В.Янукович підписали угоду про продовження до 2042 строку оренди кримських баз російського Чорноморського флоту. Україна нато-мість отримала стодоларову знижку на імпортований російський газ. Попри повернення українсько-російських відносин до ідей стратегічного партнерства, сторонам у 2011–2013 не вдалося погодити питання поділу морського шельфу, визначення статусу Керченської протоки. Р.Ф. у березні 2011 зажадала від України конкретних дій, спрямованих на вступ до Митного союзу із Росією, Білорусією та Казахстаном. Підписання у листопаді 2013 Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом і Угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом спонукало російське керівництво до заяв про захист свого внутрішнього ринку. Однак, будучи з 2008 членом Світової організації торгівлі, Україна мала нагоду дотриматися балансу інтересів у розвитку відносин як з Євросоюзом, так і Росією.

Лит.: Боффа Д. История Советского Союза. — М., 1994; Волкогонов Д.А. Ленин. — М., 1994; Пайпс Р. Русская революция. — М., 1994; Горбачев М.С. Жизнь и реформы. — М., 1995; Кот С.І. Українські культурні цінності в Росії: проблема повернення в контексті історії і права. — К., 1996; Волкогонов Д.А. Сталин. — М., 1996; Панарин А.С. Российская интеллигенция в мировых войнах и революциях XX в. — М., 1998; Каппелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. — М., 2000; Паршев А.П. Почему Россия не Америка. — М., 2000; Константинов С.В. Образы России на постсоветском пространстве. — М., 2001; Согрин В.В. Политическая история современной России (1985–2001). — М., 2001; Хоскинг Д. История Советского Союза (1917–1991). — Смоленск. — 2001; Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. — К., 2002; Кучма Л. Украина — не Россия. — М., 2003; Гайдар Е.Т. Гибель империи. — М., 2006; Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть. — М., 2007; Нариси історії Росії / Пер. з рос. — К., 2007; Україна — Росія: діалог історіографій. — Київ–Чернігів, 2007; Из истории создания Конституции Российской Федерации. — М., 2007; Хоффман Д. Олигархи. Богатство и власть в новой России. — М., 2010; Медведєв Р. Советский Союз. Последние годы жизни. — М., 2010.

А.Ю. Мартинов

РОСІЯНИ В УКРАЇНІ. Росіяни — один із найчисельніших народів світу (бл. 150 млн. осіб), друга за чисельністю етнічна група в Україні (бл. 8 млн.).

Час постановня окремого російського етносу є предметом історіографічних, етнографічних і культурно-антропологічних дискусій, пов'язаних із проблемою існування давньоруської народності та визначенням етніч-

ної номенклатури для домодерних спільнот. У сучасній російській етнографії є усталеною теза, що формування сучасного російського етносу можна відносити до 15 — поч. 16 ст., що пов'язується з поширенням контролю Великого князівства Московського на весь тодішній етнічний ареал росіян та закріпленням етноніма «руськіє», «руській» на відміну від «русь» (множина) і «русин» (однина), котрий лишався властивим західній частині колишніх давньоруських земель (на землях Великого князівства Литовського та Королівства Польського).

З 14 до середини 17 ст. кількість росіян, точніше — тогочасних жителів Великого князівства Московського й ін. російських земель, на території сучасної України була незначною (за винятком Чернігово-Сіверщини). Здебільшого тут тимчасово перебували окремі особи, переважно представники духовенства та купці.

Одним із проявів міграцій було переселення представників еліти Великого князівства Московського до ВКЛ. Вони ставали на службу великому князю литовському, який наділяв їх маєтностями, зокрема на українських землях. Найвідомішим із цих мігрантів був кн. А. Курбський. До України та Білорусі тікали від переслідувань деякі духовні діячі, зокрема ті, що виступали проти офіційного вчення Російської православної церкви. Перебуваючи на українських та білоруських землях, вони (Феодосій Косой, Васіян, колишній учень Максима Грека Артемій та ін.) були проповідниками нового релігійного вчення, яке не визнавало храмів, ікон, обрядів. Втікачем був також московський друкар І. Федоров; переслідуваний місцевим духовенством і переписувачами книг, він залишив 1566 Москву і переїхав до ВКЛ, а згодом — до Львова й Острога, де став основоположником українського друкарства.

1503–1618 у складі Московської держави перебувала Чернігово-Сіверщина. У цей час тут з'явилися російські поміщики та ін. московська людність. Серед місцевих «дітей боярських» були росіяни, нащадки яких утрималися тут і після того, як ці землі за Деулінським перемир'ям 1618 перейшли до Речі Посполитої, а потім увійшли до складу держави Б. Хмельницького. Згодом, після т.зв. Смути, до них приєдналися різні московські емігранти, які дістали від польських королів Сигізмунда III Ваза і Владислава IV Ваза маєтки на Сіверщині.

Наприкінці 16 — у середині 17 ст. почалося освоєння росіянами майбутньої Слобідської України, яка формально належала Московській державі. Початок військової присутності росіян можна віднести до кінця 16 ст. (у процесі створення Белгородської оборонної лінії).

Початок нового етапу російської присутності в Україні поклала Переяславська угода 1654. Вона та наступні угоди стали підставою для появи московських воєвод і військових залог у Києві та деяких ін. містах. За Московськими статтями 1665 російські залоги мали перебувати в Києві,

Чернігові, Переяславі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Полтаві та в деяких ін. містах. За гетьмана І. Мазепи в Батурині стояли постійно спочатку один, а потім три стрілецькі полки. Війни з Османською імперією і Швецією стягли на територію України чималі російські військові сили; прихід шведських військ Карла XII і виступ І. Мазепи проти Петра I (1708–09) обумовили постійне перебування значних російських військ (до 10-ти полків) на Гетьманщині. Надалі російська військова присутність, економічна міграція або колонізація росіян залежали від міри й інтенсивності інтеграції українських земель у російську державу та зовнішніх конфліктів Російської імперії. Тривали також освітні й культурні контакти: у 1-й пол. 18 ст. деякі росіяни здобували освіту в Києво-Могилянській академії; серед інших 1734 певний час тут навчався М. Ломоносов.

Від часів Петра I почалося поширення російського землеволодіння на Гетьманщині й Слобожанщині. Конфісковані маєтки мазепинської старшини й емігрантів переходили переважно до російських можновладців (кн. О. Меншиков та ін.), які переводили до них своїх російських кріпаків, зокрема для праці на створених тут мануфактурах. «Рішительні пункти» 1728 гетьмана Д. Апостола дозволяли росіянам купувати землі в Гетьманщині. Обмеження й заборона зовнішньої торгівлі Гетьманщини із Західної Європою і підпорядкування її контролеві російського уряду й купецтва сприяли поселенню в Україні, зокрема в Києві та в більших містах Гетьманщини, купців-росіян (у Києві 1742 мешкало вже 120 російських купців).

Окрему складову російської міграції становили т.зв. розкольники (старообрядці), які, уникаючи репресій з боку офіційної церкви та уряду, тікали в Україну, де утворили низку слобід на території Стародубського полку й Чернігівського полку. Тим самим на півночі Гетьманщини виникли постійні російські колонії, які, поруч із господарським розвитком цієї території, значно змінили етнічний склад її населення.

У перебігу колонізації Північного Причорномор'я з кінця 18 ст. російські поміщики переводили до одержаних маєтків своїх кріпаків із метою скорішого заселення новопрیدбаних земель. Точне число росіян на українських землях у 18 ст. не відоме. Фрагментарні дані показують, що воно було невелике, найбільше у т.зв. Новоросії. 1763–64 на території майбутньої Херсонської губернії, у тодішній Єлизаветинській провінції, жило 4273 росіяни та 20 505 українців (у 1782 — 5851 і 57 302 відповідно), у Бахмутській провінції — 3891 і 12 177 (у 1782 — уже 12837 і 57 302).

Після поділів Речі Посполитої, а ще більше після невдалого польського повстання 1830–1831, деяке число росіян потрапило на Правобережжя. Це були чиновники й військові, значно менше: купці, ремісники

і дрібні заробітчани, дуже мало селян. Після польського повстання 1863–1864 частину земель, конфіскованих у польської шляхти, російський уряд віддав поміщикам-росіянам.

Скасування автономії Гетьманщини (на поч. 1780-х рр.) та Запорожжя (1775), поширення в Україні російської адміністративно-судової системи відкрили ширші можливості для переселення росіян. На українських землях з'явилися різного роду службовці російського походження, військові різних рангів, поміщики (в основному із сусідніх з Україною повітів Росії), купці, дрібні торгівці, ремісники-заробітчани та ін. Зайнявши міцні позиції в торговельному житті Лівобережної і Південної України (за винятком великих портових міст), російське купецтво вже в 1-й пол. 19 ст. посіло також вагоме місце в промисловості України. За даними 1832, в українській промисловості росіяни посідали перше місце (44,6%; українці мали 28,7%), причому в групі купецтва вони мали абсолютну більшість (52,6% проти 22,2% українців), особливо виразну у вищих купецьких гільдіях. Натомість серед міщанства росіяни мали лише 35,5% (українці — 31,4%). Ця перевага росіян в торгово-промисловому житті України крім Правобережжя (без Києва), в умовах зростаючого капіталістичного розвитку надавала великим українським містам 19 ст. все виразнішого російського характеру.

Приплив росіян в Україну збільшився з 1880-х рр., коли вони почали мігрувати до новопосталих центрів важкої промисловості на Донбасі, у Дніпровському промисловому районі та в Харкові. 1897 росіяни становили вже 68% робітників у великій промисловості Катеринославської губернії.

За переписом 1897 на українській етнічній території жили 3,8 млн. росіян із 27,8 млн. усього населення, тобто становили 11,7%. На українських землях в Австро-Угорщині росіян майже не було, окрім 3 тис. старовірів-липован на Буковині.

Переважна частина росіян проживали в містах — серед міського населення українських губерній Російської імперії росіяни становили 33,7% (українці — 32,5%), а в містах із населенням понад 100 тис. жителів — 53,4% (українці — 12,6%), натомість серед сільського населення — 6,7%.

Після подій 1917–21 характер міграції росіян в Україну зберігся, торкаючись переважно адміністративних центрів та індустріальних агломерацій. 1926 р. 50,1% росіян України проживали в містах, у 1959 — 81,0%, у 1989 — 88,0%. До кінця 1950-х рр. приплив росіян у міста України випереджав за обсягом міграцію до них українців. Основним напрямком руху населення з Росії 1890–1930 було пересування кваліфікованої робочої сили із Центрального промислового району Росії до Донбасу, за 40 років цим шляхом пройшло бл. 2 млн. росіян. Загалом

протягом радянської доби кількість росіян в Україні постійно збільшувалася: у 1926 — 2 млн. 667 тис., у 1959 — 7 млн. 98 тис., у 1970 — 9 млн. 126 тис., у 1979 — 10 млн. 471 тис., у 1989 — 11 млн. 355 тис.

За даними перепису 2001, росіяни є найчисельнішою національною меншиною України та другою після українців етнічною спільнотою, яка налічує 8334,1 тис. осіб (17,3% усього населення країни). Росіяни розселені дисперсно: найбільш представлені в Донецькій області (1184,4 тис. — 38,2%), Автономній Республіці Крим (1180,4 тис. — 58,3%), Луганській області (991,8 тис. — 39,0%), Харківській області (742,0 тис. — 25,6%), Дніпропетровській області (627,5 тис. — 17,6%), Одеській області (508,5 тис. — 20,7%), Запорізькій області (476,8 тис. — 24,7%). Лише у двох регіонах (Закарпатська область і Чернівецька область) росіяни не входять до першої трійки найбільш чисельних етнічних спільнот, а в більшості областей вони перебувають на 2-му місці після українців. Переважна більшість росіян проживають у великих та середніх містах України — бл. 84%. Для демографічної динаміки росіян в Україні характерні такі особливості: 1) до здобуття Україною незалежності кількість російського населення постійно зростала. Тільки за період 1926–89 його чисельність збільшилася в 4,3 рази. Майже половина росіян (43,3%) народилися, за даними перепису населення 1989, за межами України. З утворенням незалежної України імміграційний приріст росіян в Україні на поч. 1990-х рр. навіть дещо зріс порівняно з попереднім десятиріччям, досягши 72,5 тис. осіб у 1991 і 69,9 тис. у 1992. Однак у наступні роки міграційне сальдо росіян стало від'ємним.

Перепис 2001 зафіксував відчутне зменшення кількості росіян в Україні — на більше, аніж 3 млн., або на 26,6%. Основною причиною зменшення чисельності росіян в Україні стала не стільки властива для багатьох етнічних груп демографічна криза або активна еміграція, скільки зміна національної ідентичності багатьма росіянами, які проживають в Україні. Міграція росіян з України до Росії та ін. країн світу не позначилася відчутно на демографічній динаміці громадян України російської національності. Щодо ідентифікації самих росіян, то тут мають місце такі тенденції: більшість росіян ідентифікують себе, передусім, як громадяни України, тобто в основу своєї ідентифікації вони спочатку кладуть ознаку спільного громадянства і меншою мірою — етнічне походження.

Сьогодні в Україні на різних рівнях — від місцевого до всеукраїнського — функціонує понад 100 громадських організацій та об'єднань російської етнічної спільноти. Серед них — чотири із всеукраїнським статусом: національне культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», товариство російської культури «Русь», громадська організація «Руська співдружність», громадська організація «Російська община України». Ці об'єднання провадять різного роду суспільну діяльність, займа-

ються культурницько-просвітницькою роботою серед своїх членів та російськомовного населення України, організують конференції, «круглі столи», конкурси, заходи, присвячені функціонуванню російської культури та мови. Вони беруть участь у спільних культурницьких заходах національних меншин України. У політичному процесі України російська спільнота не представлена впливовими політичними рухами етнічного характеру, оскільки росіяни в Україні віддають перевагу політичним і громадським рухам загальноукраїнського характеру.

Лит.: Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959; Русские: Историко-этнографический атлас. — М., 1967; Кабузан В.М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — СПб, 1996; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998; Рафальський О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історичний нарис. — К., 2000; Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2004; Бузин В. Этнография русских. — СПб., 2007; Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство: 1992–2008: Соціальний моніторинг. — К., 2008; Саган О.Н., Пилипенко Т.І. Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України: Рамкова конвенція про захист прав національних меншин. — К., 2008; Городяненко В.Г. Положение русских в Украине и проблемы их идентичности // Социологические исследования, 2009, № 1; Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. — Х., 2009; Євтух В. та ін. Етносоціологія: Етнічна динаміка українського суспільства. — К., 2010.

К.Ю. Галушко.

РОТА ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА — підрозділ XIII інтернаціональної бригади ім. Ярослава Домбровського, який діяв у 1937–1938 на території Іспанської Республіки, брав активну участь у громадянській війні на боці республіканських військ проти заколотників генерала Ф. Франко. Рота була сформована переважно із українських заробітчан за кордоном, а також добровольців з Волині. До її складу входили також білоруси, росіяни, поляки та іспанці. Першим командиром роти став білоруський комуніст С. Томашевич. Бойове хрещення рота отримала у липні 1937 в боях поблизу містечка Брунете (за 25 км. на захід від іспанської столиці Мадрида), де у складі бригади ім. Ярослава Домбровського розбила марокканську кінноту й захопила позиції супротивника поблизу Вілья-Франко-дель-Кастиль і Романільос, втративши при цьому майже половину особового складу. Після поповнення новими добровольцями воювала на Арагонському фронті. У серпні 1937 Р.Т.Ш. брала участь у боях під Сарагосою, впродовж грудня 1937 — лютого 1938 — в

битві за Теруель, де загинув С. Томашевич. У березні 1938 роти було передислоковано на Андалузській фронт, де її бійці, потрапивши в облогу на висотах Каспе, вели кровопролитні оборонні бої. У липні–вересні 1938 вони знову воювали на Арагонському фронті, відзначившись у боях біля р. Ебро. У проміжках між бойовими діями вояки роти допомагали іспанським селянам збирати врожай, ремонтували приміщення шкіл, збирали кошти для іспанських дітей-сиріт.

З кінця 1937 видавалася українською мовою ротна газета «Боротьба». На її сторінках публікувалися статті Ю. Великановича про бойовий шлях роти «Українці в інтернаціональних бригадах», «Тарас Шевченко на Арагонському фронті», про життя і творчість Т. Шевченка тощо.

Для вояків роти війна закінчилася 28 вересня 1938, після проголошення республіканським урядом Іспанії постанови про виведення інтербригад з території країни. Місяць потому жителі Барселони влаштували урочисті проводи бійцям інтербригад. Після повернення на батьківщину вояки роти були ув'язнені польською владою в західно-білоруському концтаборі Береза Картузька.

1982 у Львові встановлено пам'ятник Ю. Великановичу, а одній з вулиць міста присвоєне його ім'я (після проголошення незалежності України 1991 вулицю було перейменовано).

Лит.: Шевченко Ф.П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937–1938 рр.) // УІЖ, 1961, № 1; Ибаррури Д. В борьбе. — М., 1966; Солидарность народов с Испанской республикой. — М., 1973; Марклен Мещеряков. Судьба интербригад в Испании по новым документам // Новая и новейшая история, 1993, № 5.

В.В. Піскіжова.

РУМУНИ В УКРАЇНІ. Більшість істориків сходяться в тому, що етногенетичними предками румунів була певна балканська спільнота, мова якої була спорідненою з албанською. На початку нової ери фрако-гето-дакські предки румунів зазнали культурної і мовної романізації з боку Стародавнього Риму, на завершальному етапі етногенезу — сильного слов'янського впливу.

Найдавніші контакти слов'ян із романізованим населенням карпато-дунайських земель сягають 6–7 ст. Слов'янський елемент долучився до формування етнічної спільноти влахів (волохів) — етногенетичних предків як румунів, так і молдаван.

У 14 ст. волохи з Марамурешу і Південної Трансильванії стали селитися на території сучасних Тячівського і Рахівського р-нів Закарпатської обл. У 1340-х рр. марамурешські волохи на чолі з намісником угорського короля воеводою Драгошем із Джулешті заснували в долині р. Молдова східнороманське територіально-політичне утворення — обо-

ронну «марку» Молдавія, територія якої була розширена від гір до р. Сірет. У 2-й пол. 14 ст. воєвода Лацку переніс столицю країни з м. Бая до м. Сірет (тепер південна частина Буковини). За молдавського воєводи Петра Мушата (1375–91) була також інкорпорована Шипинська земля (частина теперішньої Чернівецької обл.), що включала замки Цецин, Хмелів, Хотин. За результатами польсько-молдавської війни 1497–99 Молдавське князівство включило до своїх володінь Русько-Довгопільський окіл (Північна Буковина). Цим було завершено процес територіального формування Молдавської держави, яка на півночі охоплювала зону етнічних контактів слов'ян і східних романців.

На північному прикордонні Молдавії (Північна і Північно-Східна Буковина), в Кимпулунзькому околі, вздовж р. Черемош в Іспасі, Банилові, Вилавчу, Костинцях та між р. Прут і р. Дністер у П'ядиківцях, Іванківцях, Южинці, Кулівцях, Репужинцях, Малому Кучурові, де переважало українське населення, воєводи оселяли своїх осадників — дрібних волоських землевласників, які складали компактні групи в селах. Волоське етнічне коріння на Буковині також мали власники маєтків — бояри та мазили (відставні бояри), служилі люди, представники молдавської адміністрації та вищої православної церковної ієрархії краю.

Сприятливі соціально-економічні умови життя селян у Молдавському князівстві приваблювали до нього волоських переселенців із Трансильванії. Зокрема, 1763 сюди втекло 24 тис. родин. Більшість із них оселилися в уже існуючих селах Буковини, частина засновувала нові.

Після прилучення Буковини до імперії Габсбургів 1774 австрійська адміністрація заохочувала переселенський рух трансильванських волохів для збільшення чисельності населення краю. Лише впродовж літа і осені 1778 на Буковину із Трансильванії переселилося 117 родин. Наприкінці 18 ст. трансильванські волохи-переселенці осіли в таких населених пунктах північної частини Буковини, як Багринешти, Теремблече, Карапчів над Сіретом, Купка, Череш, Чудин, Кам'яна, Цурень, Чернівці, Остриця, Молодія, Зеленів.

Після створення в серед. 19 ст. Румунської держави (із 1862 — Румунське князівство, із 1881 — королівство) волохи Запрутської Молдови, Буковини, а також жителі Валахії й Трансильванії поступово почали вважати себе румунами (уперше назву «румуни» зафіксовано в 16 ст.). За австрійською статистикою, в 1851 на Буковині проживало майже 185 тис. румунів. Там, де зони розселення румунів і українців стикалися на лінії етнографічного розмежування, обидві спільноти жили змішано. 1910 кількість румунів на Буковині зросла до 273 тис. (34,4%).

Остаточно політично румунська нація консолідувалася після приєднання Буковини, Бессарабії та Трансильванії (1918) до Румунського королівства. Королівська адміністрація намагалася якнайшвидше інкорпору-

вати новоприлучені території. Проводилася політика асиміляції національних меншин, здійснювалися маніпуляції з національною статистикою на користь румунської спільноти. Загальнорумунський перепис населення 1930 показав, що на Буковині проживало 379,3 тис. румунів. Значна кількість жителів румунської національності мешкала в Хотинському (36 тис. осіб) та в Акерманському (82 тис. осіб) повітах Бессарабії.

Після прилучення Північної Буковини та Бессарабії до СРСР у серпні 1940 була створена Чернівецька обл. До її складу увійшла також частина Хотинського пов. Бессарабії та населені румунами м. Герца і ряд сіл, відокремлених від Дорогойського пов. Старого королівства (території Румунії до 1918).

В УРСР румуни компактно або змішано з українцями населяли переважно південно-західну частину Чернівецької обл. та прикордонні з Румунією райони Закарпатської обл. За Всесоюзним переписом населення 1970, в УРСР жило 112,1 тис. румунів. 1989 в УРСР налічувалося 134,8 тис. румунів (із них 100,3 тис. осіб припадало на Чернівецьку обл.).

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001, в Україні проживало 151 тис. румунів (0,3% населення країни). Із них у Чернівецькій обл. проживало 114,6 тис., або 12,5% населення краю; у Закарпатській — 32,1 тис. (2,6%), інші були розселені дисперсно в АР Крим, Донецькій, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Кіровоградській областях і м. Київ, де їхня кількість становила від кількох сотень до кількох десятків осіб. Зокрема, в Одеській обл. проживали 724 румуни.

У Чернівецькій обл. румунське населення посідає друге місце за чисельністю і компактно проживає в Герцаївському — 28,2 тис. осіб (94%) і Глибоцькому — 66,2 тис. осіб (67%) районах, а також складає частину населення Сторожинецького — 33,7 тис. осіб (37,5%) і Хотинського — 5,4 тис. осіб (7,1%) районів та м. Чернівці — 13,0 тис. осіб (7,5%). На Закарпатті румуни становлять майже 2,5% від усього населення області й компактно живуть у кількох населених пунктах Тячівського і Рахівського районів.

Представники румунської меншини беруть участь у діяльності органів виконавчої влади та державного управління. Так, серед 360 депутатів Чернівецької обласної, міських, районних, селищних і сільських рад 154 є румунами. У Рахівському р-ні Закарпатської обл. серед 63 депутатів 4 румуни; у Тячівському із 74 депутатів райради — 8 румунів.

Нині в Україні функціонує 17 румунських національно-культурних товариств. У Чернівецькій обл. зареєстровані та діють 10 румунських громад, Закарпатській — 4, Одеській — 3. На всеукраїнському рівні діє міжрегіональне об'єднання «Румунська спільнота України».

В Україні 2008 діяли 92 загальноосвітні навчальні заклади з румунською мовою викладання. Крім того, функціонують 11 шкіл з українсько-

румунськими мовами навчання і 2 школи з російсько-румунськими мовами. У Чернівецькій обл. діють ліцеї та гімназії, де вивчається румунська мова. У Закарпатській обл. функціонує 12 шкіл із румунською мовою навчання та 2 школи з російською, українською та румунською мовами. Педагогічні кадри для румуномовних шкіл готують кафедра класичної та румунської філології Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича та його педагогічне училище.

Функціонує розгалужена мережа закладів культури. У Чернівецькій обл. діють 95 румунських аматорських театрів, театрів-студій, 3 дитячі художні школи, 100 танцювальних колективів, 82 музичні ансамблі. 2002 в с. Біла Церква Рахівського р-ну Закарпатської обл. відкрито культурно-просвітницький Центр румунської культури. Щорічно за ініціативи Чернівецького обласного товариства румунської культури ім. М. Емінеску проводяться різноманітні культурно-мистецькі свята, зокрема «Мерцішор», «Лімба ноастре чя Ромине», «Флоріле далбе».

Для румунів України виходять румунською мовою періодичні видання й теле- і радіопроекти. На всеукраїнському рівні видається румуномовна газ. «Конкордія». У Чернівецькій обл. виходять близько 10 періодичних видань румунською мовою: «Аркашул», «Плай роминеск», «Курієрул де Чернеуць», «Жунімя», «Лумя», журнал для дітей «Фегурел» та ін., у Закарпатській обл. — газети «Мараморошани» і «Апша».

Лит.: Наулко В. Географічне розміщення народів в УРСР. — К., 1966; Добржанський О.В. Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою ХІХ — початку ХХ ст. // УІЖ, 1998, № 6; Пилипенко Т. Окремі аспекти українсько-румунських відносин в сучасних умовах // Форум націй, 2009, квітень; Чучко М. Етнодемографічна ситуація на Буковині в першій половині ХХ — на початку ХХІ ст. В кн.: Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. — Чернівці, 2011, т. 23–24.

О.В. Добржанський, М.К. Чучко.

РУМУНІЯ (România) — держава у Південно-Східній Європі, у басейні нижнього Дунаю. Площа 238,391 тис. км². Населення 21,549 млн. осіб (2007). Віруючі — переважно православні християни. Столиця — м. Бухарест. Офіц. мова — румунська.

Територія Р. з давніх часів була місцем побутування багатьох етносів, зокрема фракійців. У 1 ст. до н.е. — 3 ст. гетодакські племена, які проживали на землях сучасної Р., вели боротьбу з Римом, який на поч. 2 ст. підкорив область розселення даків та перетворив її на провінцію Дакія. Наприкінці 3 ст. римляни залишили землі Р. У 3–7 ст. через територію Р. рухалися та осідали племена готів, гунів, гепідів, аварів, а з

6–7 ст. — слов'яни (анти, склавини). Слов'яни, які проживали поряд із місцевим романізованим гето-фракійським населенням на лівому березі Дунаю, були асимільовані, внаслідок чого в 9–10 ст. виникла східно-романська етнічна спільнота волохів, котрі вважаються предками румунів і молдован. В 11 — 12 ст. країну спустошували половці та торки, а в 13 ст. — монголи. У 14 ст. виникли держави Волощина та Молдова, які певний час перебували під зверхністю відповідно — Угорщини та Польщі, а в 1-й пол. 16 ст. опинилися у васальній залежності від Османської імперії. У добу середньовіччя та ранньомодерні часи тут існували 3 державні утворення: 1) Молдова (Волощина) між Карпатами та р. Дністер, східна частина якої відома як Бессарабія; 2) Велика Волощина (Мунтенія, Мультянія, Мунтянська земля та ін.; іменувалася також Волощиною, а з 19 ст. відома здебільшого як Валахія) — між Карпатами та р. Дунай на півдні Р.; 3) Семигород (Семигородщина, Семиграддя, Трансильванія) — на півночі Р. На короткий час на поч. 17 ст. господарю Волощини Михаю I Хороброму вдалося об'єднати всі ці державні утворення. Із кінця 17 ст. Трансильванія опинилася під австрійською зверхністю. 1774 Австрія захопила північно-західну частину Буковини з мішаним українсько-молдовським населенням. 1812 Російська імперія анексувала Бессарабію. 1828 її війська ввійшли на територію підосманських князівств — Молдови та Валахії (Волощини) і за Адріанопольським мирним договором 1829 отримали права протекторату над ними. Після поразки Росії в Кримській війні 1853–1856 за умовами Паризького мирного договору 1856 російський протекторат замінили гарантії 7-ми держав, які визнали автономні права Дунайських князівств (Молдови та Валахії) під зверхністю Османської імперії. 1858 в Парижі (Франція) укладено міжнар. конвенцію про устрій Дунайських князівств, яка передбачала створення спільних органів державного управління. 1859–61 Молдова об'єдналася з Валахією, що поклало початок Р. як держави.

1866 була прийнята Конституція Р. 1877–78 Р. стала незалежною державою, з 1881 — королівством. У червні 1913 Р. взяла участь у 2-й Балканській війні супроти Болгарії і за Бухарестським мирним договором 1913 одержала Південну Добруджу. Із 1916 вступила у Першу світову війну на боці Антанти і скористалася перемогою останньої, щоб придбати за договорами або військовою силою Трансильванію, Буковину, Бессарабію та Добруджу. 1919 румунські війська взяли участь в інтервенції до Угорщини. У жовтні 1920 країни Антанти підписали Паризький протокол, який визнавав Бессарабію за Р. 1924 румунські війська придушили селянське Татарбунарське повстання в Південній Бессарабії, спричинене наслідками аграрної реформи 1921 та голодом 1924. У 1938 в Р. був встановлений режим королівської диктатури Кароля II, який був закріплений у конституції країни (лютий 1938). За умовами 2-го Віден-

ського арбітражу (серпень 1940) під тиском гітлерівської Німеччини Р. передала Угорщині Північну Трансильванію, а за Крайовською угодою з Болгарією (вересень 1940) поступилася їй Південною Добруджею в кордонах 1913. У червні 1940 Бессарабія та Буковина Північна були приєднані до СРСР. 1940 румунський престол здобув син Кароля II — Михайл, а прем'єр-міністром став ген. Й. Антонеску. Відтоді Р. проводила пронимецький зовнішньополітичний курс.

1941–44 румунська армія (26 дивізій, 1 млн. чол.) взяла участь у війні гітлерівської Німеччини проти СРСР. 1941 території між річками Дністер і Пд. Буг (більша частина Одеської обл., пд. райони Вінницької обл., західні райони Миколаївської обл. та східні райони Молдавської РСР) були включені до адміністративно-територіального утворення Трансністрія із центром у Тирасполі (пізніше — в Одесі) під румунським контролем. Влітку 1944 радянські війська підійшли впритул до кордонів Р. У серпні 1944 румунська армія перейшла на бік антигітлерівської коаліції. 16 румунських дивізій (понад 500 тис. осіб) воювали супроти німецько-фашистських військ.

У вересні 1944 в Москві Р. уклала угоду з країнами антигітлерівської коаліції, яка передбачала скасування 2-го Віденського арбітражу 1940, виплату репарацій СРСР, визнання радянсько-румунського кордону станом на 1 січня 1941 (без Північної Буковини та Бессарабії) та ін. Передача Бессарабії та Північної Буковини СРСР була легітимізована Паризьким мирним договором, який уклала Р. в лютому 1947 з ООН.

Із 1945 під тиском СРСР в Р. проводилася конфіскаційна аграрна реформа, націоналізація промисловості, розпуск політичних партій, які звинувачувалися в підготовці заколоту, та ін. У грудні 1947 у Р. була ліквідована монархія та проголошена народна республіка. 1965–89 офіційна назва Р. — Соціалістична Республіка Румунія. 1967 був укладений договір між СРСР та Румунією про міждержавний кордон. Згідно з Віденською конвенцією 1978 про правонаступництво держав правонаступницею СРСР стосовно цієї міжнародної угоди є сучасна Україна.

1989 в результаті народного повстання («Різдвяна революція») у Р. був ліквідований режим тоталітарної диктатури Н. Чаушеску. У грудні 1991 ухвалена нова конституція. 1990–96, 2000–04 президентом Р. (3 терміни) був І. Ілієску, який проголосив курс інтеграції країни до Європейського Союзу. 2004 Р. стала членом НАТО, а 2007 — членом ЄС. Від 2004 президентом Р. є Т. Бесеску, якого переобрали в грудні 2009.

До виникнення Р. українські землі мали досить тісні зв'язки з Молдовою. З ін. державним утвореннями на території сучасної Р. контакти мали спорадичний характер. Українські козаки входили до війська господаря Михая I Хороброго наприкінці 16 ст. Чимало румунів було в козацькому війську за доби Хмельниччини. Українське духо-

венство сприяло поширенню друкарства в Молдові та Волощині. У Києво-Могилянській академії навчалися вихідці з Валахії (Волощини) В. Мазаряну, У. Нестурел, М. Штефанеску та ін. Після приєднання Буковини до Австрії та проголошення її окремим «коронним краєм» (1861) між румунами та українцями точилася гостра боротьба на ґрунті національно-територіальної автономії, зокрема щодо поділу її на українську та румунську частини. У 19 — на поч. 20 ст. набули розвитку українсько-румунські літературні, культурні та наукові взаємини. Українську проблематику опрацьовували румунські вчені та письменники Г. Асакі, І. Біяну, Й. Богдан, О. і Б. Гаджеу, Н. Гане, К. Стаматі та ін. Румунсько-українські відносини досліджували українські вчені Ю. Венелин, О. Калужняцький, В. Милькович, А. Петрушевич, І. Шараневич та ін. За часів національно-визвольних змагань 1917–21 здійснювалися спроби встановити українсько-румунські дипломатичні стосунки та врегулювати конфлікти, які спричинили румунська окупація Буковини (1918), Бессарабії (1918), придушення Хотинського повстання 1919, захоплення галицького Покуття (1919) та ін.

У міжвоєнну добу (1920–39) в Р., здебільшого в Бухаресті, перебувала частина української політичної еміграції. У 1921–23 в румунських таборах (Орадя-Маре, Фегераш, Джорджу та ін.) знаходилися інтерновані вояки Армії УНР. У вересні 1923 в Бухаресті відбулася перша Конференція української еміграції в Р., яка створила Громадський допомоговий комітет. Із поч. 1920-х рр. у Р. функціонували: Союз українокемігранток, Товариство бувших українських вояків у Румунії, Союз українських хліборобів, філія українського Товариства прихильників Ліги Націй, ощадно-позичкове товариство «Згода», студентське об'єднання «Буковина» та ін.

Остання хвиля українських переселенців до Р. була 1940. У післявоєнний час протягом 2-ї пол. 1940-х — 1-ї пол. 1950-х рр. було досягнуто помітного поступу в розвитку українського шкільництва та культури. Натомість упродовж 2-ї пол. 1950–1980-х рр. румунський режим проводив асиміляторську політику стосовно національних меншин, у т. ч. й стосовно українців. Наприкінці 1980-х — протягом 1990-х рр. у Р. активізувалося українське національно-культурне та освітнє життя. 1989 створено громадську організацію Союз українців Румунії. Видається кілька українських часописів, зокрема газ. «Вільне слово». У сучасній Р. українці мешкають, головним чином, у Мараморощині (Марамуреський пов.) і Південній Буковині (Сучавський пов.), а також у Банаті та Добруджі. 2009 міжнародний суд у Гаазі ухвалив компромісне рішення щодо розмежування континентального шельфу й виключних економічних зон України і Р. в північно-західній частині Чорного моря.

Лит.: Соколевич О. Українське питання у світлі румунської науки // Визвольний шлях, 1956, № 9–12; Шевченко Ф.П. Документи з історії Північної Буковини XIV–XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні // УІЖ, 1958, № 2; Коляда Г.И. Из истории книгопечатных связей России, Украины и Румынии. В кн.: У истоков русского книгопечатания. — М., 1959; Виноградов В.Н. Россия и объединение румынских княжеств. — М., 1961; Пархомчук С.М. Народження нової Румунії (1941–1945). — К., 1961; Ласло М. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст. // УІЖ, 1962, № 5; Коляда Г.И. З історії румунсько-українських друкарських зв'язків у XVII ст. // УІЖ, 1964, № 1; Адэнилоаіе Н. Образование румынского национального государства. — Бухарест, 1965; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы. — М., 1965–70, т. 1–3; Гросул В.Я. Реформа в Дунайских княжествах и Россия (20–30-е годы XIX в.). — М., 1966; Лісевич І.Т. Україна в сучасній румунській історіографії. // УІЖ, 1967, № 10; Горбач А. Тиміш Хмельницький в румунській історіографії та літературі. В кн.: Наукові записки Українського техніко-господарського інституту. — Мюнхен, 1969, т. 19.; Марунчак М. Українці в Румунії, Чехословаччині, Польщі, Югославії. — Вінніпег, 1969; Русско-румынские и советско-румынские отношения. — Кишинев, 1969; Лазарев А.М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. — Кишинев, 1974; Völkl E. Das rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven in 15 bis 17 Jahrhundert. — Wiesbaden, 1975; Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансільванія, 1941–1944 // Український історик, 1987, № 1/4; Кройтор К.Г. Попередник Олекси Довбуша Григорій Пинтя в працях румунських істориків. В кн.: Обласна науково-практична конференція, присвячена 250-річчю від початку антифеодального руху селян-опришків під проводом Олекси Довбуша. — Івано-Франківськ, 1988; Шевченко Ф.П. Румуни в українському козацькому війську в XVII—XVIII ст. // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки, 1993, вип. 3; Слободян В. Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Задунав'я, Банат, Марморощина. — Львів, 1994; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924). — К., 1997; Румунсько-українські відносини: Історія і сучасність (26–29 листопада 1998 р., Сату Маре). — Satu Mare, 1999; Україна–Румунія–Молдова: Історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Міжнародна наукова конференція (16–17 травня 2001 р.). — Чернівці, 2002; История Румынии. — М., 2005.

О.В. Ясь.

РУХ НЕПРИЄДНАННЯ — міждержавне об'єднання понад ста країн світу, які у роки «холодної війни» дотримувалися нейтралітету щодо політики СРСР і США. Концепція неприєднання постала на порядку денному світової політики 1955, коли у Бандунзі (Індонезія) відбувалася конференція нових незалежних держав, які звільнилися від колоніальної залежності. Тоді Індія і Китай сформувавши принципи руху: повага суверенітету і територіальної цілісності, врегулювання конфліктних питань мирними засобами, невтручання у внутрішні справи, повага національної самобутності, розвиток рівноправного та взаємовигідного співробітництва. Офіційне оформлення Р.н. відбулося 1961 у Белграді. Його лідерами стали Югославія, Індія, Єгипет. Пік активної діяльності Р. н. припав на 1970-1980-ті рр. Тоді його членами були 120 держав світу. Водночас принципам Р. н. завдавали шкоди воєнні конфлікти між державами-членами Руху (1962 — індійсько-китайська війна). 1979 введення радянських військ до Афганістану порушило дружні відносини між СРСР і Р. н.

Після завершення «холодної війни» й розпаду біполярної системи міжнародних відносин різні оцінки від членів Р.н. лунали щодо агресії Іраку проти Кувейту 1990. У 1991 територіально розпалася лідируюча країна Руху — Югославія. В 1995 на саміті глав держав Р. н. офіційно нейтральна на той час Україна отримала статус спостерігача в Р. н. На початку 21 ст. криза Р.н. поглибилася, що, зокрема, позначилося на диференціації держав Руху в ООН за національними та регіональними інтересами. Поглиблення розколу в Р.н. стимулювали антитерористична операція США в Афганістані, а також інтервенція США 2003 до Іраку. На сучасному етапі гостро стоїть проблема відродження ефективної діяльності Р. н.

Лит.: Матювка М.П. Рух Неприєднання в системі міжнародних відносин (60-90-ті рр.). — Ужгород, 2002; История Движения Неприсоединения. — М., 2011.

А.Ю. Мартинов.

РУХ ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ — міжнародна неурядова організація, яка об'єднує прихильників миру у різних країнах світу.

Формування пацифістського руху відбувалося ще на початку 20 ст. Перша світова війна частково дискредитувала ідеї пацифістів. У міжвоєнний період тоталітарні режими, які домінували в Європі, пропагували реваншистські ідеї та переслідували прихильників мирного розв'язання конфліктів. Поворотним моментом розвитку пацифізму стали жахи Другої світової війни. У серпні 1948 у Вроцлаві відбувся форум прихильників миру, який розглядався радянським керівництвом як інструмент ідеологічного протистояння в умовах розпочатої в світі «холодної війни». У червні 1950 у Варшаві було створено Всесвітню раду миру, прези-

дентом якої до 1959 був французький фізик Ф. Жоліо-Кюрі. У червні 1955 у Гельсінкі відбувся Третій всесвітній конгрес руху прихильників миру. У липні 1958 рух прихильників миру прийняв Стокгольмську декларацію, яка закликала до обмеження гонки ядерних озброєнь. У 1960 активний діяч Р.п.м. український письменник і політичний діяч О.Є. Корнійчук (1905–1972) був нагороджений Міжнародною Ленінською премією «За зміцнення миру між народами». В УРСР до 1990 діяв республіканський комітет Р.п.м.

Найвищою фазою розвитку Р.п.м. був період 1960-х — початку 1970-х рр., коли відбувалися масові протести проти війни США у В'єтнамі. На цей час припадає найбільша активність Р.п.м. в Радянській Україні, де регулярно відбувалися збори із засудженням американського імперіалізму. Після введення 1979 радянських військ до Афганістану посилилася ідеологічна конфронтація в середині Р.п.м. Водночас у ФРН регулярно проходили «пасхальні марші» проти загрози ядерної війни. Після розпаду СРСР Р.п.м. втратив титульного спонсора та занепав.

Лит.: Первый всемирный конгресс сторонников мира. — Прага, 1950; Всемирная ассамблея мира. — М., 1956; Чхиквадзе В.М. Борьба за мир — неодолимое движение современности. — М., 1979.

А.Ю. Мартинов.

С

САЛЬВАДОР, Республіка Ель–Сальвадор (El Salvador, República de El Salvador) — держава в Центральній Америці. Межує з Гондурасом і Гватемалою. Територія — 21,4 тис. км², населення — 6,2 млн. осіб: метиси (90%), білі (9%), індіанці (1%) (2012). Столиця — м. Сан-Сальвадор. Конфесійний склад населення: католики (57,1%), протестанти (21,2%), свідки Єгови (1,9%). Державна мова — іспанська.

Головою держави та уряду С. є президент, обирається терміном на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент, обирається на 3 роки.

У 1–7 ст. територію нинішнього С. населяли майя, від 14 ст. — ацтеки. 1524 тут з'явилися іспанці, які у 40-х рр. 16 ст. повністю підкорили місцеве населення. В 1560–1821 територія С. перебувала під владою генерал-капітанства Гватемала. 1821 С. здобув незалежність, увійшовши 1822 до складу Мексики, пізніше — до федеративної держави Сполучені провінції Центральної Америки. 1841, після розпаду цієї федерації, став самостійною республікою. 1931 у країні здійснено військовий переворот, у результаті якого було встановлено військову диктатуру, повалену збройним повстанням народу в 1944. Але 1961 владу знову захопили військові, створивши директорат. У 1979–1992 в С. тривала громадянська війна, яка завершилася встановленням демократичного правління.

С. — член ООН (з 1945), Організації американських держав (з 1948) та ін. міжнародних організацій.

С. визнав незалежність України 25 жовтня 1992, дипломатичні відносини було встановлено 14 квітня 1999. Посольства С. в Україні наразі немає. Інтереси С. в Україні представляє посольство С. в Німеччині. Інтереси ж України в С. представлені посольством РФ в Нікарагуа. Обидві країни підтримують між собою торговельні зв'язки. Головні статті імпорту з С. в Україну: кава, бавовна, очеретяний цукор. Експорт послуг з України до С. становить 65,6 тис. дол. США, імпорт послуг з С. до України — 21,6 тис. дол. США. Подією, що започаткувала культурні зв'язки між народами двох країн, стали опубліковані в Києві в журналах «Всесвіт» (1965, 1966), «Вітчизна» (1984) та збірниках «Слово, народжене в борні» (1984), «Заграва» (1989) переклади творів видатного сальвадорського поета Р. Дальтона Гарсія.

Лит.: Гонионский С. Очерки новейшей истории стран Латинской Америки. — М., 1964; El Salvador // New York Times, 16.03.2009 — <http://topics.nytimes.com/top/news/international/countriesandterritories/elsalva>

dor/index.html?scp=1&sq=Salvador%20civil%20war&st=cse; Кучеренко Д., Мартинюк О., Сахаров В. Україна і світ. — К., 2011.

В.Р. Мікєладзе.

САН-СТЕФАНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1878 — прелімінарний договір між Росією й Туреччиною, укладений 19 лютого (3 березня) 1878 у містечку Сан-Стефано (нині Єшилкей поблизу Стамбула), що завершив російсько-турецьку війну 1877–78. За договором Чорногорія, Сербія й Румунія отримали незалежність від Туреччини, їх території збільшувалися. До Румунії приєднувалася Північна Добруджа в обмін на передачу Росії південної частини Бессарабії. Болгарія проголошувалась номінально залежним від Туреччини автономним князівством з правом вільного обрання населенням князя. До її складу увійшли Фракія та Македонія, вона отримувала вихід до Чорного й Егейського морів. Турецькі війська мали бути виведені з Болгарії. До створення болгарського земського війська на території країни мав перебувати окупаційний російський корпус загальною чисельністю не більше 50 тис., його присутність обмежувалася дворічним терміном. Болгарія зобов'язувалася щорічно сплачувати данину Туреччині, яка зберігала право переправляти через болгарську територію свої війська, військові припаси, провіант, пошту й утримувати в країні телеграфну лінію. Всі фортеці на узбережжі Дунаю підлягали зруйнуванню, заборонявся прохід військових суден територіями Румунії, Сербії і Болгарії. Боснія та Герцеговина дістали автономію в складі Османської імперії. Туреччина зобов'язувалася запровадити «Органічний статут» 1868 на острові Крит. У турецькій частині Вірменії мали бути здійснені реформи, спрямовані на забезпечення прав вірменського населення. Росія одержала закавказькі міста Батум, Ардаган, Карс, Баязид та втрачену нею за Паризьким трактатом 1856 Південну Бессарабію, крім островів у дельті Дунаю. На Туреччину покладалося зобов'язання виплатити Росії 310 млн. руб. компенсації за збитки, спричинені війною. Протоки Босфор і Дарданелли проголошувалися відкритими як у мирний, так і у воєнний час для торговельних суден нейтральних держав, що виходили з російських портів або заходили до них.

Укладення С.-С. м.д. викликало жваву реакцію в Європі, у тому числі серед української громадськості. Зокрема, 1878 у Женеві М.П. Драгоманов опублікував працю «До чого доводились?», в якій закріплений у С.С. м.д. територіальний поділ Балкан він трактував як джерело майбутніх конфліктів між сербами, греками й болгарамі.

Договір посилював позиції Росії на Балканах, що суперечило інтересам Великої Британії та Австро-Угорщини, які вже того ж року домоглися його перегляду на Берлінському конгресі.

Лит.: Драгоманов М.П. Выигрыши последней войны. — СПб., 1978; Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. — Париж, 1906, т. 2; Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. — М., 1952; Освобождение Болгарии от турецкого ига: Сб. документов. — М., 1964, т. 2, 3; Jelavich В.А. Century of Russian Foreign Policy 1814–1914. — Philadelphia and New York, 1964; Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875–1878 гг. — М., 1979; Хевролина В.М. Сан-Стефано: венец и завершение дипломатической карьеры Н.П. Игнатъева // Российская дипломатия в портретах / Ред. А.В. Игнатъев и др. — М., 1992; Стоянов И. Славянските комитети и българското освободително движение след априлското въстание. — София, 1992; В «пороховом погребѣ Европы» 1878–1914 / В.Н. Виноградов (отв. ред.). — М., 2003; Виноградов В.Н. Русско-турецкая война 1877–1878 годов и европейские державы // Новая и новейшая история, 2009, № 1.

О.А. Іваненко.

САН-ФРАНЦИСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 — установча конференція Об'єднаних Націй з розробки Статуту ООН. Відбулася у м. Сан-Франциско (США) 25.04.–26.06.1945. Була скликана згідно з рішенням Кримської (Ялтинської) конференції 1945 про заснування міжнародної організації для підтримання миру та безпеки, усунення політичних, економічних і соціальних причин війни. Запрошення на конференцію були направлені від імені урядів СРСР, США, Великої Британії і Китаю урядам 42-х держав, які підписали Декларацію Об'єднаних Націй 1.01.1942, або ж приєдналися до неї пізніше й оголосили війну державам осі (Німеччина, Італія, Японія) до 1.03.1945: Австралії, Бельгії, Болівії, Бразилії, Венесуели, Гаїті, Гватемали, Гондурасу, Греції, Домініканської Республіки, Єгипту, Індії, Іраку, Ірану, Канади, Колумбії, Коста-Ріки, Куби, Ліберії, Лівану, Люксембургу, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Перу, Сальвадору, Саудівської Аравії, Сирії, Туреччини, Уругваю, Філіппін, Франції, Чехословаччині, Чилі, Еквадору, Ефіопії, Югославії, Південно-Африканського Союзу. Загалом у роботі конференції взяли участь представники 50 країн.

30.04 на конференцію були запрошені уряди Білоруської РСР, Української РСР, Аргентини, 5.06 — Данії. Пропозиція делегації СРСР запросити до участі в конференції Тимчасовий уряд Польщі була відхилена, оскільки рішення Кримської конференції щодо реорганізації польського уряду залишалося нереалізованим. Водночас 23.06 конференція схвалила рішення вважати Польщу членом-засновником ООН та залишити в Статуті ООН місце для підписання його польським урядом.

Для роботи конференції було створено чотири основні комісії: з підготовки загальних положень Статуту ООН; з підготовки положень про склад, права та обов'язки Генеральної Асамблеї ООН, Економічної і Соціальної Ради ООН та Ради з опіки; з підготовки положень про склад, функції та повноваження Ради Безпеки ООН; з розгляду правових проблем. Було також створено: Керівний комітет, який координував роботу конференції, до складу якого увійшли голови усіх делегацій; Виконавчий комітет, що узгоджував роботу конференції, складався із глав делегацій Австралії, Бразилії, Великої Британії, Ірану, Канади, Китаю, Мексики, Нідерландів, СРСР, США, Чехословаччини, Чилі та Югославії; Координаційний комітет, що розробляв структуру Статуту й узгоджував положення, підготовлені технічними комітетами, до складу якого входили представники делегацій, представлених у Виконавчому комітеті.

282 делегати конференції і 1500 радників та експертів працювали над розробкою Статуту міжнародної організації, яка мала замінити Лігу Націй. Представниками держав, запрошених до роботи на конференції на 9 пленарних та 400 засіданнях різних комісій та комітетів, що відбулися протягом двомісячної роботи, було представлено близько 1200 поправок і зауважень до проекту Статуту ООН.

Розробка Статуту ООН здійснювалася на основі пропозицій, підготовлених Думбартон-Окською конференцією 1944, положень щодо процедури голосування в Раді Безпеки ООН, узгоджених на Кримській конференції під назвою «ялтинська формула», і доповнень та поправок держав-учасниць конференції.

Відповідно до пропозицій, висунутих в Думбартон-Оксі, на конференції було вирішено покласти головну відповідальність за підтримку миру та безпеки у світі на Раду Безпеки й надати їй право діяти від імені всіх членів ООН. Гостра дискусія виникла навколо визначення прав Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН. Пропонувалося надати Генеральній Асамблеї ООН такі ж права, як і Раді Безпеки ООН. Проти цієї пропозиції виступили делегації СРСР, УРСР та БРСР. Важливе місце посіло обговорення процедури голосування в Раді Безпеки ООН, в основу якого було покладено принцип одноголосності постійних членів, запропонований на Кримській конференції при голосуванні з питань застосування збройної сили, визначення реалістичності загрози миру, схвалення спеціальних воєнних угод, підготовки та застосування міжнародних збройних сил, прийняття нових членів, питання про порядок голосування в Раді Безпеки. У ході гострої дискусії було схвалено рішення про порядок голосування в Раді Безпеки відповідно до узгоджених Кримською конференцією положень.

Тривалі дебати розгорнулися щодо питання про опіку. В результаті учасники конференції домовилися визнати головним завданням опіки

сприяння прогресивному розвитку населення територій під опікою в напрямі до самоврядування або незалежності, беручи до уваги волевиявлення цих народів. Було погоджено, що функції міжнародної організації з опіки щодо стратегічних районів покладаються на Раду Безпеки ООН, щодо всіх інших територій — на Генеральну Асамблею ООН. На допомогу їй створювалася Рада з опіки.

Конференція ухвалила рішення про створення Міжнародного Суду як головного судового органу ООН у складі 15 суддів, що обиралися Радою Безпеки та Генеральною Асамблеєю терміном на 9 років.

Українську делегацію, що прибула на конференцію 6.05, очолив Д.З. Мануїльський — заступник голови Ради комісарів і народний комісар закордонних справ УРСР. До складу делегації входило 12 чоловік, серед них: заступник голови РНК УРСР І.С. Сенін, академік О.В. Палладін, вчений секретар АН УРСР, професор П.С. Погребняк, ректор Київського університету, професор В.Г. Бондарчук, директор Інституту історії України АН УРСР, професор М.Н. Петровський, секретар делегації О.Д. Война.

Українська делегація зробила значний внесок у вироблення основоположних документів ООН. Д.З. Мануїльський очолив перший комітет конференції, що мав виробити текст преамбули та першого розділу Статуту — «Цілі та принципи» новостворюваної міжнародної організації, О.В. Палладін увійшов до комітету, який займався питаннями складу та членства держав в ООН, І.С. Сенін брав участь у роботі комітетів комісії, яка займалася питаннями структури, процедури та повноважень Ради Безпеки, П.С. Погребняк був членом комітетів комісії, що працювала над положеннями про Міжнародний суд та правові питання, В.Г. Бондарчук та М.Н. Петровський працювали в комітетах, які визначали повноваження Генеральної Асамблеї, питання про економічне та соціальне співробітництво, систему опіки.

У ході конференції членами української делегації були запропоновані важливі поправки до Статуту ООН: сприяння ООН у процесі розв'язання міжнародних економічних, соціальних, культурних проблем, заохочування поваги до прав людини, зняття будь-яких обмежень прав чоловіків та жінок щодо участі в роботі органів ООН, засудження агресивної війни як засобу розв'язання міжнародних суперечок та ін. Упродовж роботи конференції голова української делегації Д.З. Мануїльський взяв участь у кількох прес-конференціях, на яких висвітлив основні напрямки зовнішньої політики України, зацікавленість української сторони у створенні надійних гарантій миру і безпеки у світі, розвитку культурних та наукових зв'язків України з іншими державами.

25.06 Статут ООН був одногосно ухвалений учасниками конференції, 26.06 — підписаний главами делегацій 50 держав — учасниць.

15.10 його підписала Польща, яка стала 51-ю державою — засновницею ООН. 22. 08 Статут ООН був ратифікований Президією Верховної Ради УРСР.

24.10 у результаті ратифікації Статуту ООН більшістю держав-учасниць конференції він набув чинності. Того ж дня ратифікаційні грамоти УРСР, БРСР та СРСР були передані на збереження в ООН. Участь України в роботі конференції започаткувала вихід її на міжнародну арену, стала вдалою спробою посісти гідне місце у світовому співтоваристві.

Лит.: Українська РСР на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів. 1944–1961 рр. — К., 1963; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. V. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апреля — 26 июня 1945 г.) Сб. документов. — М., 1980; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К., 2006.

О.С. Черевко.

САУДІВСЬКА АРАВІЯ, Королівство Саудівська Аравія (the Kingdom of Saudi Arabia, Al-Mamlakah al-'Arabiyyah as-Su'ūdiyyah) — держава, розташована в Азії, на Аравійському півострові. Територія — 2.149.690 км². Населення — 28,7 млн. осіб (2012). В країні проживає близько 400 племен. Більше 10 відсотків населення — кочовики і напівкочовики. Понад 6 млн. мешканців — іноземці, що легально проживають у країні. Столиця — м. Ер-Ріяд. Державна мова арабська. С.А. — монархія, державною релігією є іслам. У березні 1992 король «дарував» (октроював) конституцію. Офіційною датою заснування країни вважається 23 вересня 1932. У 1953 королем була створена Рада міністрів, яка виконує лише дорадчі функції. Зазвичай закони приймаються у вигляді рішень Ради міністрів, які набувають чинності після ратифікації королівськими декретами. Окрім того, сам король за бажання може самостійно ухвалювати необхідні закони. У 1945 С.А. стала однією з держав-засновниць ООН і Ліги арабських держав, а у 1960 — ОПЕК.

Історія становлення С.А. — це історія об'єднавчого процесу шляхом військових завоювань із використанням релігійного чинника. Починаючи з 18 ст. арабське плем'я саудів солідаризувалося із фундаменталістським ісламським реформаційним рухом ваххабітів, щоб у такий спосіб здійснити підкорення самостійних арабських племен бедуїнів. Протягом 19 ст. сауди робили неодноразові спроби звільнитися від панування Османської імперії, однак лише емірові Абд-аль-Азізу II Ібн-Сауду (правління з 1902) вдалося позбутися влади османів і завдяки використанню ваххабітського

фундаменталізму здійснити військову експансію на Аравійському п-ві. Вирішальним моментом стала військова перемога Ібн-Сауда над конкуруючою династією Хашимітів у 1925, завдяки чому сауди оволоділи королівством Хіджаз включно зі священними містами Мекка та Медіна. У результаті подальших військових зусиль раніше підконтрольні окремим племенам території 1932 було об'єднано у рамках єдиної держави С.А. Завдяки своїм значним запасам нафти королівство забезпечило зростання рівня добробуту населення і набуло великого значення для економік розвинутих індустріальних країн. С.А. належить до держав зі стабільною системою соціального захисту, безкоштовний доступ до якої мають лише її піддані. 1963 на території С.А. було скасовано рабство.

У царині зовнішньої політики 1958 королівство задекларувало дотримання принципу «позитивного нейтралітету». Разом з тим, С.А. є близьким союзником США: 1945 підписала договір щодо створення військової бази у Перській затоці. Партнерські стосунки вибудовуються за принципом надання гарантій безпеки з боку США в обмін на вільний доступ до нафтових ресурсів. Саудівці фінансували афганських моджахедів. У серпні 1990 після захоплення Іраком сусіднього Кувейту С.А. звернулася по військовий захист США та стала основною базою для операції «Буря в пустелі». Після терактів 11 вересня 2001 в США американсько-саудівські відносини загострилися. Ускладнилася й внутрішньополітична ситуація в країні, де залишаються гострими протиріччя між релігійною більшістю С.А. — ваххабітами та меншістю — шиїтами, які контролюють нафтоносні райони. Королівська династія намагається поступово лібералізувати традиційний політичний режим, 2011 у С.А. було створено консультативну асамблею.

Українсько-саудівські відносини були започатковані 20 грудня 1991, коли С.А. визнала незалежність України. 18 квітня 1993 сторони встановили дипломатичні відносини. У квітні 1993 відбувся візит до С.А. прем'єр-міністра України Л.Д. Кучми. 19 червня 1993 було підписано угоду про торговельно-економічне співробітництво. 24 травня 2005 створено українсько-саудівську ділову раду. Україна є важливим постачальником зерна до С.А. Завдяки інвестиціям саудівського капіталу в Україні фінансується низка спільних бізнесових проектів.

Лит.: Васильев А.М. История Саудовской Аравии. — М., 1982; Яковлев А.И. Саудовская Аравия: пути эволюции. — М., 1999; Зінько С. Українсько-саудівські відносини: що далі? // Зовнішні зносини, 2009, № 3.

О.М. Горенко.

СВІТОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГІВЛІ. Веде початок від Генеральної угоди щодо тарифів і торгівлі (ГАТТ, 1947), метою якої є застосування ліберального режиму торгівлі, поступова ліквідація митних тарифів, від-

мова від квотування імпорту та експорту, усунення дискримінації, проведення багатосторонніх торговельних переговорів. Основною формою діяльності СОТ є проведення консультацій (раундів переговорів) щодо зниження тарифів та усунення митних бар'єрів у торгівлі. Україна з 1994 мала статус спостерігача ГАТТ. Набуття статусу повноправного членства залежить від створення в країні стабільної ринкової економіки та гармонізації антидемпінгового законодавства. У червні 1995 було створено Міжвідомчу комісію з питань забезпечення приєднання України до ГАТТ-СОТ. Після закінчення «уругвайського раунду» ГАТТ створено з 1 січня 1995 Світову організацію торгівлі. Постійно діючий Секретаріат розміщено у Женеві. За станом на 1 січня 2012 членами системи ГАТТ-СОТ є 157 країн світу (включно з колишніми радянськими республіками, за винятком Білорусі, Казахстану, Таджикистану, Узбекистану). Наприкінці 2000 до ГАТТ-СОТ приєдналася Китайська Народна Республіка, яка перервала членство 1949. Членство у названій організації частково обмежує національний економічний суверенітет, але є необхідним для участі у процесі глобалізації економіки, це є передумовою створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

16 травня 2008 Україна офіційно стала 152-м членом СОТ. Адаптація України до членства у СОТ ускладнилася умовами світової економічної кризи та загостренням боротьби за перерозподіл впливу на глобальному ринку. Тому не всі позитивні очікування від членства у СОТ виправдалися, але більшість негативних наслідків далися взнаки. 2012 США виступили проти перегляду не вигідних для України митних тарифів, які були затверджені в процесі її вступу до СОТ.

Лит.: Осика С. Новітнє українське законодавство по регулюванню проблем демпінгового, субсидіарного та масового імпорту. — К., 1999; Осика С.Г., П'ятницькій В.Т., Осика А.С. Генеральна угода з тарифів і торгівлі як основа універсального міжнародного правового регулювання світової торгівлі. — К., 1999. Світова організація торгівлі: правові норми і інструменти регулювання торгівлі. — К., 2007.

А.Ю. Мартинов.

СВІТОВА ФЕДЕРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ. Заснована 1948 на Світовому конгресі українського жіноцтва у Філадельфії.

Мета діяльності федерації ґрунтується на наступних принципах: об'єднувати українські жіночі організації в усіх країнах світу та проводити спільні акції; підтримувати й нав'язувати нові зв'язки з міжнародними організаціями та репрезентувати перед ними українське жіноцтво діаспори; сприяти всебічному інтелектуальному, суспільно-економічному розвитку української жінки; дбати про збереження високо-

етичних релігійних принципів у родині, громаді та нації; плекати почуття єдності, історичної нерозривності та зберігати культурну спадщину українського народу в діаспорі; захищати інтереси та відстоювати права людини; допомагати незалежній Україні у її державотворенні.

Нині СФУЖО об'єднує 27 жіночих організацій з 16-ти країн на 4-ох континентах. Щороку проводяться з'їзди організації. Федерація співпрацює з міжнародними і національними організаціями в обороні жіночих прав, підтримує культурні, виховні, суспільні, допомогові програми та програми по охороні здоров'я. СФУЖО має представництво в Організації Об'єднаних Націй як недержавна організація і працює в Комітетах: ЮНІСЕФ, Статусу жінок, Родини, Старших осіб, Релігії та етики. Є активним учасником кампанії ООН в боротьбі проти торгівлі людьми під назвою «Сине серце». Також представники федерації мають консультативний статус в Економічній та Соціальній Раді при ООН.

СФУЖО організовує відзначення річниць жіночого руху, пам'ятних дат в українській історії, проводить роботу в культурно-освітній та міжнародних сферах. СФУЖО є засновницею літературного конкурсу фундації Марусі Бек, за її сприяння проводяться семінари з виховання для батьків, організуються гуртки книголюбів, допомогові акції. СФУЖО співпрацює з Міжнародним жіночим союзом і Міжнародною жіночою радою, також є членом Світового руху матерів (Париж) і міжнародної секції Генеральної федерації жіночих клубів у США. Федерація вносить петиції і меморандуми до різних міжнародних організацій у справі оборони української культури, жінок-в'язнів, роз'єднаних родин, проти переслідування церков і непосильної фізичної праці жінки тощо.

З 1963 Управа СФУЖО видає бюлетень «Українка у світі». Створено web-сайт СФУЖО.

Лит: Бризгун-Соколик О. IV Конгрес СФУЖО // Вісник СКВУ, 1983, № 1(11); Петрецька-Ковач І. Оксана Бризгун-Соколик // Вільне слово, 2011, № 9–10; <http://www.wfuwo.com>

О.А. Гуменюк.

СВІТОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНЦІВ (до 1993 — Світовий конгрес вільних українців) — координаційна громадська організація української діаспори. Об'єднує українські організації із 32 країн світу. Заснований у 1967 в Нью-Йорку. Керівним органом СКУ є конгрес (до його компетенції належить визначення засадничих принципів діяльності СКУ та обрання членів виконавчих органів), а між конгресами — секретаріат, очолюваний президентом. Друкований орган — «Вісник Світового конгресу вільних українців». Ініціатором створення був голова проводу українських націоналістів А. Мельник. У роботі 1-го Конгресу СКВУ взяли участь 1004 делегати з понад 30 країн від 230 громадських, конфесійних,

політичних організацій, у т. ч.: Українського конгресового комітету Америки, Української американської координаційної ради, Комітету українців Канади, Українського центру крайової репрезентації Аргентини, Бразилії, Союзу українських організацій Австралії, Світової федерації українських жіночих організацій, координаційного осередку українського громадського центру і крайових установ в Європі (Велика Британія, Німеччина, Франція, Австрія, Бельгія, Нідерланди) та ін. Делегати прийняли «Перший Маніфест до українського народу в Україні і поза її межами в ССРСР та країнах Московського блоку», де зазначалося, що СКВУ «допомагатиме своєму народові в його боротьбі доти, аж поки він остаточно визволиться і побудує незалежну суверенну і соборну державу». Було також ухвалено «Меморандум до Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй», в якому висловлювалася стурбованість політичними переслідуваннями в УРСР. Першим президентом СКВУ став В. Кушнір, генеральним секретарем — М. Плав'юк.

Основна діяльність СКВУ була спрямована на об'єднання зусиль діаспори з метою утвердження демократичних цінностей в УРСР, відродження державної незалежності України, збереження етнічної та духовної самобутності українців за кордоном. Для здійснення поставлених завдань створено ради й комісії СКВУ/СКУ: комісія прав людини, національних прав, молоді, екологічна, фінансово-дорадча, геноциду 1932–33, олімпійська, виховно-освітня, у справах культури, науки та ін. У 1970–80-х рр. діяльність СКВУ була спрямована на забезпечення акцій у країнах Зх. Європи та Північної Америки на захист ув'язнених українських дисидентів В. Мороза, Л. Плюща, Н. Строкатої та ін., взаємодію закордонних українців у проведенні скорботних заходів, пов'язаних із 50-річчям Голодомору 1932–1933 років в УСРР (1981), створення Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–33 в Україні (1984); підтримку організації «Народний рух України за перебудову». Наприкінці 1991 СКВУ провів широку акцію у справі дипломатичного визнання незалежної України і спільно з Українською світовою фундацією створив Фонд відбудови України. Після проголошення незалежності України до СКВУ увійшли громади українців пострадянських республік: Вірменії, Грузії, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, РФ, Узбекистану. На сучасному етапі конгрес зосереджує свою діяльність на посиленні зв'язків між українцями всього світу, збереженні національної ідентичності, духовності та мови українцями, які проживають за межами України, захисті прав українців незалежно від місця їх проживання, сприянні визнанню світом Голодомору 1932–33 в УСРР актом геноциду українського народу, формуванні позитивного іміджу України у світі.

2003 СКУ прийнято до Організації Об'єднаних Націй на правах неурядової організації. Конгреси (з'їзди) СКВУ/СКУ проводяться кожні

5 років: 1-й — 1967, Нью-Йорк, 2-й — 1973, Торонто, 3-й — 1978, Нью-Йорк, 4-й — 1983, Торонто, 5-й — 1988, Торонто, 6-й — 1993, Торонто, 7-й — 1998, Торонто, 8-й — 2003, Київ, 9-й — 2008, Київ, 10-й — 2013, Львів.

Лит.: Фіголь А. Світовий конгрес вільних українців. В кн.: Матеріали студійних днів українського християнського руху (13–16 жовтня 1963 р.). — Париж–Рим–Мюнхен, 1965; Перший Світовий конгрес вільних українців: Матеріали. Вінніпег–Нью-Йорк–Лондон, 1969; Другий Світовий конгрес вільних українців: Матеріали. — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1986; Третій Всесвітній конгрес вільних українців: Матеріали. — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1988; Четвертий Всесвітній конгрес вільних українців: Матеріали. — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1991; Світовий конгрес вільних українців: 1967–1992. — Торонто, 1992; Недужко Ю.В. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України. — Луцьк, 2009.

О.Г. Бажан, О.О. Ковальчук.

«СВОБОДА» — найстаріша українська газета в США. Заснована 15 вересня 1893. Від вересня 1893 виходила двічі на місяць, від 1894 — щотижня, від серпня 1914 — тричі на тиждень, від січня 1921 — 5 разів на тиждень, від липня 1998 — щотижня. До червня 1895 друкувалася в Джерсі-Сіті (шт. Нью-Джерсі, США), у липні 1895–1896 — у Шамокіні (шт. Пенсильванія, США). 1896–1900 — у Маунт-Кармелі, 1900–03 — в Оліфанті, 1903–06 — у Скрентоні (шт. Пенсильнія), із 1906 — у Нью-Йорку (США), з квітня 1911 і до теперішнього часу — у Джерсі-Сіті. Гол. редактори: о. Г. Грушка (1893–95), о. Н. Дмитрів (1895–97), о. С. Макар (1897–1900), о. І. Ардан (1900–07), А. Цурковський (1907–10), О. Стеткевич (1910–19), В. Лотоцький (1919–26), О. Рев'юк (1926–33), Л. Мишуга (1933–55), А. Драган (1955–79), В. Тершаковець (1979–80), З. Сниклик (1980–98), Р. Галешко (1998–2000), І. Яросевич (2000–07), Р. Гадзевич (від 2007). Зі «С.» співпрацювали журналісти, письменники, громадські та політичні діячі, зокрема В. Будзиновський, В.М. Гнатюк, Б. Лепкий, М. Лозинський, М. Павлик, І. Франко та ін.

Із 1908 — офіційний орган Українського народного союзу. «С.» була ініціатором створення Американської руської народної ради (1914) та Українського конгресового комітету Америки (1940). Редакція «С.» видавала спеціальні серії інформаційних і освітніх брошур, літературні твори, історичні студії, щорічні календарні альманахи. Додатком до «С.» є англомовний «Український тижневик» (від 1933).

У «С.» друкувалися матеріали та статті, які висвітлювали події в Україні, на еміграції та в діаспорі, у т.ч. присвячені суспільно-політичним, економічним, національним, демографічним процесам, розвідки з

літератури, мистецтва та культури, міжнародних відносин і політики, зокрема про події Української революції 1917–1921, Голодомору 1932–1933 років в УСРР та сталінського терору в 1930-ті — 40-ві рр. в УРСР, польські репресії супроти українців у Західній Україні в 1920–30-ті рр., дисидентський рух в СРСР та ін. Велике місце обіймають матеріали про побутування української діаспори в країнах Америки та Європи. Протягом 1950–80-х рр. систематично вміщувалися розвідки з історії України, висвітлювалася діяльність Наукового товариства імені Шевченка, УВАН, Українського історичного товариства, Канадського інституту українських студій, Українського наукового інституту Гарвардського університету та ін. Від поч. 1990-х рр. у «С.» регулярно друкуються розвідки та матеріали дописувачів із різних регіонів України. Нині «С.» поширюється також в електронній версії, відкрито вільний доступ усім користувачам мережі Інтернет до електронного архіву газети: понад 23 тис. чисел у форматі PDF (<http://www.svoboda-news.com>). Бібліографічний покажчик газети: Swyrypa F., Makuch A. Ukrainian Canadian Content in the Newspaper «Svoboda», 1893–1904. — Edmonton, 1985.

Лит.: Ювілейний альманах «Свободи» 1893–1953. — Джерсі-Сіті, 1953; Свобода 1893–1963: Альманах на 1963 рік. — Джерсі-Сіті, 1963; Драган А. У 80-річчя «Свободи»: Газета хрестоносних походів. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1973 рік. — Джерсі-Сіті–Нью-Йорк, 1973; Кравців Б. Книжкові видання «Свободи» й УНСоюзу: Бібліографічний огляд. Там само; Світ І. «Свобода» й Далекий Схід. Там само; Його ж. «Свобода» за 85 літ. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1978 рік. — Джерсі-Сіті–Нью-Йорк, 1978; Kurpas M. Svoboda and the «Making» of the Ukraina American, 1893–1914. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1983 рік. — Джерсі-Сіті–Нью-Йорк, 1983; Коменська Л. «Свобода» — амбасадор і трибун українського народу. В кн. Альманах Українського народного союзу на 1993 рік. — Джерсі-Сіті–Нью-Йорк, 1993; Газети — сто років [найстаріша у світі українська газета «Свобода» (США)]//Старожитності, 1994, ч. 1/2.

О.В. Ясь.

СЕНЕГАЛ, Республіка Сенегал (Sénégal, République du Sénégal) — держава в Західній Африці. Межує з Мавританією, Малі, Гвінеєю, Гвінеєю-Бісау та Гамбією. Територія — 196,7 тис. км², населення — 13,3 млн. чол. (2013): близько 20 етнічних груп, серед яких найчисельнішими є волоф, пулар і серер. 94% населення — мусульмани, 5% — християни, переважно католики, решта — прибічники традиційних вірувань. Столиця — м. Дакар. Державна мова — французька.

Головою держави є президент, що обирається загальним голосуванням терміном на 5 років. Він призначає прем'єр-міністра, який формує

кабінет міністрів. Законодавчий орган — однопалатний парламент Національна асамблея.

Португальці досягли сенегальського узбережжя в середині 15 ст. В 1-й пол. 17 ст. до С. починають проникати англійці та французи, які 1638 заснували свою першу торгівельну факторію. В 1904 С. було офіційно включено до Французької Західної Африки.

У листопаді 1958 С. був проголошений самоврядною республікою у складі Французького Співтовариства. У 1959 С. і Французький Судан (Малі) об'єдналися, утворивши Федерацію Малі, яка невдовзі розпалася, після чого 20 серпня 1960 С. оголосив про свою незалежність. 1982 С. разом з Гамбією утворили конфедерацію Сенегамбія, однак реальної інтеграції не вийшло, і 1989 вона розпалася.

С. є членом різних міжнародних організацій, у тому числі: ООН (з 1960), Африканського союзу (з 1963), Організації ісламської конференції (з 1971).

2 червня 1992 С. визнав незалежність України. Дипломатичні відносини між країнами було встановлено 25 листопада 1992. 17 червня 2008 вперше було призначено посла України в Республіці Сенегал (за сумісництвом, з резиденцією в Конакрі). Безпосередньо в С. посольство України розпочало роботу у червні 2012.

У вересні 2008 в Дакарі відбулись перші українсько-сенегальські політичні консультації на рівні міністерств закордонних справ обох держав.

27 вересня 2010 в Нью-Йорку — зустріч керівників зовнішньополітичних відомств України і С., під час якої було визначено пріоритетні напрями двосторонньої співпраці. У червні 2011 з офіційним візитом в Україні перебував міністр закордонних справ С. Мадіке Ніянга, якого супроводжувала делегація представників міністерств економічного блоку. Сенегальська делегація провела переговори в міністерствах України, відвідала київські підприємства «Квазар», «Укргідроенерго».

Українсько-сенегальське співробітництво в культурно-гуманітарній сфері зосереджено у двох галузях: вища освіта та спорт. 2008 започатковано практику щорічного надання С. державних стипендій для здобуття освіти у вищих навчальних закладах України: щороку кілька десятків молодих сенегальців вирушають до України для навчання. Також щороку в українських футбольних клубах проходять оглядові збори обдарованих сенегальських футболістів. Сенегальський футболіст Папа Гуйє успішно грає в харківському «Металісті».

У серпні 2010 сенегальський фольклорний колектив «Леви Африки» з великим успіхом взяв участь у міжнародному фестивалі «Древлянські джерела», що проходив у Луцьку.

Лит.: Кашин Ю. Сенегал. — М., 1973; Новейшая история Африки. — М., 1968; Субботин В., Колонии Франции в 1870–1918 гг. — М., 1973;

Офіційний сайт Посольства України в Республіці Сенегал — <http://old.mfa.gov.ua/senegal/ua/9364.htm>.

В.Р. Мікеладзе.

СЕРБИ В УКРАЇНІ. С. входили до складу козацького війська й брали участь у Визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. У війську І. Виговського існувала окрема сербська рота, а довіреною особою гетьмана був брацлавський полковник І. Сербин, наступником якого став серб В. Дрозд. Сербське коріння мав переяславський полковник Р. Дмитрашко-Райча — засновник відомого козацько-старшинського роду. Після Прутського походу російської армії 1711 поживалося переселення С. на українські землі. Великі маєтки в Україні отримали тоді родини Милорадовичів і Требінських.

1750 полковник австрійської армії І. Хорват звернувся до російського посла у Відні М. Бестужева-Рюміна з проханням підтримати його в прагненні створити гусарський полк (1 тис. чол.) і пандурський піхотний полк (2 тис. чол.) з числа православних воїнів, що воліли прийняти російське підданство й переселитися до Російської імперії. Імператриця Єлизавета Петрівна схвалила цей задум. Згідно з жалуваною грамотою 1752 на південноукраїнських землях було створено адміністративно-територіальну одиницю Нова Сербія, правителем якої став І. Хорват. Під його проводом було організовано сербський гусарський і пандурський піхотний полки, а також македонський і болгарський гусарські польові полки. Військово-адміністративним центром Нової Сербії став заснований 1740 Новомиргород. 1754 у поселенні збудували фортецю, названу на честь імператриці Єлизавети Петрівни. Від часу заснування Нової Сербії до кінця 1763 на її розбудову й утримання з державної скарбниці було виділено близько 700 тис. рублів, однак її роль у захисті південно-східних кордонів Російської імперії була незначною.

1753 на території сучасних Луганської і Донецької областей під проводом австрійських полковників сербів І. Шевича і Р. Прерадовича було засновано військове поселення Слов'яносербія. 1757 його населення складалося із сербів (49%), волохів (18%), угорців (9%), македонців (5%), болгар (4%), греків (4%), росіян (2%), хорватів (2%). З часом частка сербського населення істотно зменшилася, і 1763 вона не перевищувала 4%.

Поширенням явищем стала втеча поселенців з Нової Сербії і Слов'яносербії на Запорозьку Січ. 1764 територію обох військових поселень було включено до складу Новоросійської губернії. З 1763 по 1764 серби складали тут 2% населення (1410 чол.), а 1782 — 0,65% (1313 чол.).

Розвитку українсько-сербських культурних взаємин сприяла участь навчальних закладів України у формуванні інтелектуальної еліти С. Упродовж 1753–1756 у Києво-Могилянській академії навчався І. Раїч —

сербський історик, автор праці «Історії різних слов'янських народів, насамперед болгар, хорватів і сербів...». За дорученням Белградського митрополита Вікентія Йовановича 1731 до К. приїхав А. Стойков з метою пошуку вчителів для сербських навчальних закладів. Після закінчення Києво-Могилянської академії (1726–1737) Д. Новакович заснував у С. низку шкіл. 1846 за ініціативою сербського митрополита Петра Йовановича на навчання до Київської духовної семінарії були відряджені Мілай Йованович (майбутній митрополит Михаїл), Савва Сретенович, Василій Ніколаєвич, Дмитрій Нешич, Милослав Протич, Гаврил Миличевич. У 1849 Савва Сретенович та Дмитрій Нешич повернулися до Белградської семінарії й одразу ж обійняли посади професорів богослов'я, а решта семінаристів продовжили навчання в Київській духовній академії. Щорічно в Київській духовній семінарії збільшувалася кількість юнаків із сербських земель, які перебували під владою Туреччини: у 1851–52 навч. році нараховувалося 5 чоловік, у 1852–53 — 5, у 1853–54 — 5, у 1854–55 — 12, у 1855–56 — 12, у 1856–57 — 13, 1857–58 — 13, у 1858–59 — 13, у 1859–60 — 13, у 1860–61 — 14, у 1861–62 — 14, у 1862–63 — 19, у 1863–64 — 19, у 1864–65 — 23, у 1865–66 — 25, у 1866–67 — 35, у 1867–68 — 45.

Діяльність С. в Україні була пов'язана також із розвитком університетської освіти. Видатний природознавець О.І. Стойкович від 1804 обіймав у Харківському університеті посаду професора, викладав фізику, метеорологію, сільське господарювання, а в 1807–08, 1811–13 рр. обирався ректором. Його зусиллями був створений та успішно функціонував фізичний кабінет. Починаючи з 1812 в Харківському університеті працював А.І. Дудрович, який упродовж 1829–1830 був його ректором. Він викладав історію, філософію, логіку, етику, психологію, природне право.

Упродовж 19 — початку 20 ст. С. проживали переважно у великих містах України й головним чином на території Новоросійського краю.

Із подіями Першої світової війни пов'язана нова хвиля імміграції в Україну С. — біженців і військовополонених, які воювали в складі австро-угорської армії на Східному фронті. 1916 в Україні створено Сербський добровольчий корпус під командуванням М. Живковича.

У період Другої світової війни С. брали активну участь у партизанському русі на українських землях. У боротьбі проти нацистів у Київській області загинули бійці партизанського з'єднання під командуванням М.А. Рудича — серби Д. Бранко, Р. Вакудинов, Д. Вакудинов, Д. Томін. Сербські воїни відзначилися у ході бойових операцій (1943–1944) партизанських з'єднань під командуванням М.І. Наумова, А.М. Грабчака, С.А. Ковпака, І.І. Шитова, О.М. Сабурова, М.І. Шукаєва, О.Є. Кривця, Я.І. Мельника, І.Д. Діброви та інш. Наприкінці 1943 — на

початку 1944 югослов'яни входили до складу понад 60 партизанських загонів на теренах України й Білорусі.

Згідно із Всеукраїнським переписом населення 2001 в У. нараховувалося 623 С.

Лит.: Крип'якевич І. Серби в українському війську 1650–1660 рр. // Записки Наукового товариства імени Шевченка. — Льв., 1920, т. СХХІХ; Шевченко Ф.П. Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої вітчизняної війни. У кн.: Історичні зв'язки слов'янських народів. — К., 1963; Шевченко Ф.П. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст. // Питання історії та культури слов'ян. — К., 1963; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975; Козлитин В. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.). — Х., 1996; Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. — Запоріжжя, 1998; Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. — К., 2001; Дмитрієв В.С. Серби в Україні (XVIII — початок XIX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2006; Павлюченко О.В. Серби та Чорногорці в Україні (XIX — початок XX ст.). — К., 2009; Віднянський С., Іваненко О. Сербія в дослідженнях учених історико-філологічного факультету Харківського університету (друга половина XIX — початок XX ст.) // Украс (2009), 2010, в. 1(4); Водотика Т., Савенок Л. Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України. — К., 2010, вип. 4; Костяшов Ю.В. Генерал Іван Хорват — сербський авантюрист на руской службі (вторая половина XVIII века) // Славяноведение, 2012, № 2.

О.А. Іваненко.

СЕРБІЯ, Республіка Сербія (Република Србија) — держава у Південно-Східній Європі. Форма правління — парламентська республіка. Столиця — м. Белград. Межує з Угорщиною, Румунією, Болгарією, Македонією, Албанією, Чорногорією, Хорватією, Боснією і Герцеговиною. Площа — 88 361 км². Населення — 7 млн. 243 тис. осіб (2013): серби, угорці, албанці, боснійці, румуни, роми, словаки та ін. З 2000 С. є членом ООН. 2012 країна отримала офіційний статус кандидата на вступ до ЄС, кроком на цьому шляху стало підписання у квітні 2013 угоди про нормалізацію відносин між С. та Косово.

У 6–7 ст. територію С. заселили слов'янські племена. З 2-ї пол. 9 ст. відбувалася християнізація сербів. У сер. 10 ст. постало Сербське князівство на чолі з князем Рашки Чаславом, що об'єднав Рашку, Дуклю, Травунію і частину Боснії. На поч. 11 ст. у С. утвердилося візантійське владарювання. Боротьбу сербів проти Візантії очолив жупан Рашки Стефан Неманя, якому вдалося здобути незалежність сербської держави 1190. У 1217 князя Стефана II (Першовінчаного) проголошено королем, а

його брат Савва 1219 став основоположником і першим архієпископом Сербської автокефальної православної церкви.

Під час правління Стефана Душана (1331–1355), що отримав титул «царя сербів і греків», С. стала наймогутнішою балканською державою, до складу якої увійшли Македонія, Албанія, Акарнанія, Фессалія, Епір. Уперше було здійснено кодифікацію сербського права і 1349 видано збірник законів «Законник Стефана Душана». У другій половині 14 ст. сербсько-грецьке царство розпалося на окремі князівства. 15 червня 1389 на Косовому полі поблизу м. Приштини відбулася битва між об'єднаними силами сербів і боснійців, а також албанськими, герцеговинськими, польськими, угорськими добровольцями-християнами на чолі з сербським князем Лазарем Хребеляновичем і військом турецького султана Мурада I. Турецька армія на чолі з сином Мурада Баязидом I, що мала суттєву перевагу в чисельності й озброєнні, завдала поразки сербсько-боснійському війську. Після цього С. втратила незалежність і 1459 увійшла до складу Османської імперії. Упродовж 15–19 ст. на теренах С. розгорнувся гайдуцький рух проти османського владарювання.

У 19 ст. активізувалася сербська національно-визвольна боротьба. 1804 вибухнуло антитурецьке повстання сербів під проводом Карагеоргія. За Бухарестьким мирним договором 1812, укладеним по завершенні російсько-турецької війни 1806–1812, С. отримала автономію, однак 1813 влада турецького султана була відновлена шляхом використання військової сили. Унаслідок антиосманського повстання 1815 під проводом Милоша Обреновича автономію було повернуто. Зобов'язання Османської імперії щодо надання С. автономного статусу зафіксовані в Адріанопольському мирному договорі 1829, що завершив російсько-турецьку війну 1828–1829. У 1842 було усунуто від влади династію Обреновичів, а князем С. став Олександр Карагеоргієвич, за правління якого відбулося пожвавлення сербського національно-культурного руху, одним із лідерів якого став видатний учений-славіст, основоположник сербської літературної мови В.С. Караджич (1819 він здійснив подорож до Львова, Чернівців, Києва, Харкова). 1858 у С. відновлено владу династії Обреновичів.

Відповідно до Сан-Стефанського мирного договору 1878, підписаного після російсько-турецької війни, а також рішень Берлінського конгресу 1878, С. була визнана незалежною державою. У 1882, за правління князя Мілана, вона проголошена королівством.

У результаті першої (жовтень 1912 — травень 1913) та другої (червень–липень 1913) Балканських війн територія С. збільшилася майже вдвічі. 28 червня 1914 член сербської націоналістичної організації «Млада Босна» Г. Принцип убив спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину. Це стало приводом для оголошення Австро-Угорщиною війни С. (28 липня) і початку Першої

світової війни, в якій С. взяла участь на боці Антанти. 1 грудня 1918 створено Королівство сербів, хорватів і словенців, перейменоване 1929 на Югославію.

У квітні 1941 Югославія була окупована нацистською Німеччиною та її сателітами. На території С. постав маріонетковий уряд на чолі з генералом М. Недичем. Наприкінці 1944 силами Народно-визвольної армії Югославії і Радянської Армії С. була звільнена від загарбників.

29 листопада 1945 проголошено Федеративну Народну Республіку Югославія (з 1963 — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія), до складу якої увійшла С. На початку 1990-х рр. ескалація міжнаціональних протиріч призвела до громадянської війни та розпаду СФРЮ. 27 квітня 1992 С. і Чорногорія проголосили створення Союзної Республіки Югославії. 4 лютого 2003 скупщина СРЮ ухвалила рішення про заснування конфедерації «Сербія та Чорногорія», що розпалася 2006.

Сербсько-українські відносини. За доби Середньовіччя набули розвитку культурно-релігійні, економічні, політичні зв'язки С. з Київською Руссю. Поширення християнства сприяло зміцненню єдності давньоруської і давньосербської культур, що втілювалася зокрема у взаєминах руських і сербських монахів на Святій Горі Афон. Під час подорожі Єрусалимом архієпископ Савва 1229 відвідав руський монастир. Болгарин Кипріянін, якого 1375 було затверджено київським митрополитом, перебував на Афоні між 1350–1370 — саме в період піднесення там сербської писемності.

Серби брали участь у Визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького сер. 17 ст. 1648 під час зустрічі з російським послом Г. Нероновим Б. Хмельницький заявив про свій намір боротися проти Османської імперії у союзі з сербським народом. 1654 відбувся візит патріарха сербського Гавриїла до столиці Гетьманщини м. Чигирин.

Подальше поглиблення українсько-сербської співпраці відбувалося в контексті слов'янського національного відродження. Українські громадсько-культурні діячі зробили вагомий внесок у розвиток сербської освіти. 1733 на запрошення сербського митрополита В. Йовановича до С. вирушили найкращі випускники Києво-Могилянської академії: Т. Климовський, Т. Левандовський, І. Минацький, П. Падуновський, Г. Шумляк на чолі з М. Козачинським, який реформував вищу школу в Карлівцях. Творчість Козачинського заклала підвалини для розвитку сербської поезії і драматургії, сприяла піднесенню сербської національної свідомості. За участю учнів Карловецької школи було здійснено постановку написаної ним староукраїнською мовою трагедії про смерть останнього сербського царя Уроша V і падіння Сербського царства. 1798 Й. Раїч видав цей драматичний твір у друкарні м. Буди.

Упродовж 19 — початку 20 ст. співпраця з сербськими колегами посідала важливе місце в діяльності вчених університетів України. Професор Харківського університету І.І. Срезневський 1841 студював у Відні культуру південних слов'ян під керівництвом В.С. Караджича, вивчав сербо-хорватську мову й прилучився до роботи над другим виданням «Сербського словника». Упродовж закордонного відрядження 1862–1863 професор історії і літератури слов'янських нарід Київського університету В.Я. Яроцький зустрівся у Відні з В.С. Караджичем та одним із зачинателів порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов Ф. Міклошичем. Подорожуючи Сербським князівством, Яроцький побував у Белградському лицей, ознайомився з діяльністю Товариства сербської словесності. Також він здійснив узагальнюючий огляд новинок сербської літератури.

Співробітники університетів України допомагали постраждалим під час сербсько-турецької війни (1876–77). У цей період доцент кафедри теоретичної хірургії Київського університету С.П. Коломнін як консультант Товариства Червоного хреста надавав на території С. допомогу пораненим. Професорський стипендіат при хірургічній факультетській клініці Харківського університету А.Г. Подрез 1876 був командирований до театру воєнних дій і очолив хірургічне відділення харківського шпиталю на території С. На знак подяки за допомогу під час сербсько-турецької війни 1876–77 сербський митрополит Михаїл нагородив Київський університет дипломом почесного члена Сербського Товариства Червоного хреста (1877). Водночас у 1877 в.о. ординатора хірургічної госпітальної клініки Київського університету, докторанту П.І. Герасимову було відмовлено в дозволі носити наданий князем сербським Міланом Обреновичем IV орден Таковського хреста, оскільки царський уряд «...відповідно до відзиву Міністерства Закордонних Справ не може визнати за Сербським Князем права нагородження орденом, права, що належить виключно цілком незалежним державам...»

Добровольці з України брали участь на боці сербів у сербсько-турецькій війні 1876–77, де загинув брат композитора Рубінштейна, а також воювали письменники Ф. Василевський, І. Манжура та ін. 1876 І. Франко опублікував на сторінках журналу «Друг» вірш «Задунайська пісня», де закликав південних слов'ян до боротьби. Того ж року побачила світ збірка М. Старицького «Сербські народні думи і пісні», гроші від продажу якої призначалися воюючим братам-слов'янам. Франко, аналізуючи збірку у своїй літературно-критичній статті, наголошував: «Щодо історичного значення в житті народу дадуться сербські юнацькі пісні скоріше порівняти з нашими козацькими думами. Як у Сербії, так і в нас довгі віки ціле життя народне зосереджувалося на боротьбі за свою віру, волю і народність». Франко систематизував і видав присвячені війні

1876–77 нариси Ф. Василевського «Записки українця з побуту міжполудневими слов'янами». Українсько-сербське єднання під час воєнних подій надихало на творчість майстрів сербського художнього слова. Саме в цей час з'явилися здійсненні М. Глишичем переклади повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя й балади «Причинна» Т. Шевченка.

Упродовж 19 — поч. 20 ст. культурно-освітні заклади України розвивали традиції ушанування пам'ятних дат історії зарубіжних країн: 1888 від Київського університету до Белграда була направлена вітальна телеграма з нагоди 100-літнього ювілею В.С. Караджича, а 1898 — до Сербської королівської академії у зв'язку з відзначенням у С. перенесення з Відня до Белграда праху В.С. Караджича.

1881 М.Г. Халанський представив у Харківському університеті дослідження на здобуття ступеня кандидата російської філології «Про сербські пісні Косовського циклу», присвячене історичному фольклору, що оспівує героїзм сербських воїнів під час Косовської битви 15 червня 1389. 1889 він відвідав Балкани й узяв участь в ушануванні пам'яті героїв Косовської битви. Професор історії церкви Харківського університету А.С. Лебедев у своїх студіях багато уваги приділяв історії сербської церкви. 1891 професор кафедри російської історії Київського університету В.Б. Антонович відвідав у Белграді митрополита Михаїла, спілкувався з віце-президентом і депутатами скупщини. 1907 приват-доцент слов'янської філології Новоросійського університету М.Г. Попруженко вивчав у Белграді південнослов'янську історіографію, колекції Сербського народного й етнографічного музеїв. 1910 професор міжнародного права Новоросійського університету П.Є. Казанський був прийнятий у Белграді сербським королем Петром I Карагеоргієвичем і мав змогу особисто поспілкуватися зі спадкоємцем престолу королевичем Олександром.

Під час першої Балканської війни у жовтні 1912 до С. вирушив Київський етапний лазарет Маріїнської общини Червоного Хреста, діяльність якого відзначив сербський король Петро I Карагеоргієвич.

Вагомий внесок у розвиток науки й освіти Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія) зробили емігранти з України: представники наукової колегії Харківського університету — професори слов'янської філології С.М. Кульбакін і О.Л. Погодін; Київського університету — професор кафедри нервових хвороб і психіатрії М.М. Лапинський, професор кафедри терапевтичної клініки Ф.В. Вербицький, професор кафедри акушерства Г.Є. Рейн, професор кафедри всесвітньої історії М.М. Бубнов, професор кафедри історії російського права М.М. Ясинський, професор кафедри філософії права, ректор університету (1918–1919) Є.В. Спекторський, професор кафедри цивільного права В.Г. Демченко; Новоросійського університету — професор кафедри баль-

неології О.І. Щербаков, професор кафедри геології і мінералогії В.Д. Ласкареєв та ін. 1920 до Королівства СХС було евакуйовано Київський та Одеський кадетські корпуси. 1926 у Белграді відкрито філіал українського товариства «Просвіта».

У період Другої світової війни понад 150 бойових операцій здійснила радянська ударна бригада під проводом українця А.Г. Дяченка, що входила до складу Народно-визвольної армії Югославії.

Україна зробила вагомий внесок у миротворчу діяльність ООН, ОБСЄ, ЄС на теренах колишньої Югославії. У відповідь на звернення генерального секретаря ООН до уряду України Верховна Рада 3 липня 1992 прийняла постанову, що поклала початок участі українських збройних сил у миротворчих операціях у зонах конфліктів на території колишньої Югославії. Дипломатичні відносини між Україною та Союзною Республікою Югославія встановлено 15 квітня 1994. 2001 президент України Л. Кучма відвідав з робочим візитом Белград. 2003 під час офіційного візиту до Києва президента Сербії і Чорногорії С. Маровича були підписані угоди про військово-технічну співпрацю й туристичний обмін. 2006 у ході офіційного візиту до України міністр закордонних справ Сербії і Чорногорії В. Драшкович зустрівся з президентом В. Ющенком і міністром закордонних справ Б. Тарасюком. У лютому 2006 набула чинності Угода про наукове співробітництво між Національною академією наук України та Сербською академією наук і мистецтв. 2011 президент С. Б. Тадич перебував з офіційним візитом у Києві. Під час офіційного візиту до С. 6–7 червня 2013 президента України В.Ф. Януковича на запрошення президента Республіки Сербія Т. Ніколича було підписано Спільну заяву, в якій відзначено єдність стратегічного курсу двох держав на інтеграцію до ЄС.

У С. нараховується близько 5 тис. українців (за даними перепису 2002). Місцем їхнього компактного проживання на території С. є Автономний край Воєводина. Збереженню українських національно-культурних традицій на теренах С. сприяє діяльність Національної ради української національної меншини в Сербії, Товариства української мови, літератури і культури ім. Т. Шевченка «Просвіта», Газетно-видавничої установи «Рідне слово», Українського культурно-мистецького товариства «Кобзар» (м. Нові Сад) тощо. 2013 у С. відбувся 10-й ювілейний фестиваль української культури «Калина».

Лит.: Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст. — К., 1963; Шевченко Ф.П. Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої вітчизняної війни // Історичні зв'язки слов'янських народів. — К., 1963; Шевченко Ф.П. Сербі і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст. // Питання історії та культури слов'ян, 1963, ч. 1; Білодід І.К. Вук Караджич в історії українсько-

сербських наукових зв'язків. — К., 1965; Клоков В., Кудрицький А., Бречак І. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941–1945 роки). — К., 1968; Барабан В. Емануїл Козачинський у Сербії // Український календар 1970. — Варшава, 1969; Бречак І.М., Клоков В.І., Русак А.В. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941–1944 рр. — К., 1970; Матевка Н.П. Советско-югославское экономическое и научно-техническое сотрудничество и участие в нём Украинской ССР (1955–1970 гг.). — Дис. ... канд. ист. наук. — Ужгород, 1983; Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 1992; Колибанова К.В. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII ст. — К., 1993; Козлитин В. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.). — Х., 1996; Шилова А.В. Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті роки XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998; Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. — К., 2008;

О.А. Іваненко.

СИРІЯ, Сирійська Арабська Республіка (аль-Джумхурія аль-Арабія ас-Сурійя) — держава на Близькому Сході. Територія 185 тис. 180 км². Населення 21,1 млн. осіб (2012). Державна мова — арабська. Столиця м. Дамаск. С. — парламентська республіка, але президент країни традиційно відіграє ключову роль у структурі вищої влади. С. — член ООН з 1945.

Територія сучасної С. належить до ареалу найдавніших держав, які утворювалися у світовій історії, — Ассирії, Фінікії. За античних часів і середньовіччя її територія входила до складу різних держав. У 1516–1918 С. перебувала під правлінням Османської імперії. У 1920–1943 С. — підмандатна територія Франції. У грудні 1943 проголошена незалежність С. В 1958–1961 входила до складу Об'єднаної арабської республіки разом із Єгиптом. 1967 внаслідок війни з Ізраїлем С. втратила Голанські висоти. У 1972–2000 за президента Хафеза Асада С. інтенсивно розвивала відносини з СРСР (Росією). 2000 Президентом Сирії став його син Башар Асад. 2005 він вивів сирійські війська із Лівану. У березні 2011 у С. розпочалася громадянська війна, внаслідок якої країну покинули сотні тисяч біженців. Також були евакуйовані близько тисячі українських жінок та дітей зі змішаних родин.

Українсько-сирійські відносини були започатковані 28 грудня 1991, коли С. визнала незалежність України. 31 березня 1992 Україна і Сирія встановили дипломатичні відносини. У 2002 С. відвідав з офіційним візитом президент Л. Кучма. Між обома країнами підтримуються зв'язки

у різних галузях економіки і культури. В університетах України навчаються близько 1500 сирійських студентів. 2003 в Одесі відбулася перша сирійська торговельна виставка. 2004 в Дамаску відбулося перше засідання українсько-сирійської міжурядової комісії з торгово-економічного та науково-технічного співробітництва.

Лит.: Сирийская Арабская Республика. — М., 1997; Гергель Ю.В. Українсько-сирійські відносини на сучасному етапі // Вісник Київського славистичного університету, 2008, вип. 38.

А.Ю. Мартинов.

СИНГАПУР, Республіка Сінгапур (Singapore, Republic of Singapore) — держава у Південно-Східній Азії, розташована на однойменному острові та прилеглих до нього менших островах. Територія — 715,8 км² (докладаються значні зусилля для її розширення за рахунок нарощування берегових масивів із використанням насипних матеріалів, видобутих у власних горах, а також з морського дна й у сусідніх країнах). Загальна площа суттєво зросла порівняно із попередніми 581,5 км² (1960). Населення — 5,3 млн. осіб (2012): 76,8% — китайці; 13,8% — малайці; 7,9% — індійці та ін. У С. мешкає бл. 2 млн. іноземців. Столиця — м. Сінгапур. Офіційні мови — малайська, англійська, китайська і тамільська. Назва «Сінгапур» має санскритську етимологію й походить від «Сінгха» (Singha — «лев») та «Пура» (Pura — «місто»), що назагал означає «Місто лева».

С. — парламентська республіка. Главою держави є президент, який обирається в ході загальних прямих виборів строком на 6 років. Він же призначає прем'єр-міністра — главу уряду. Законодавча влада належить однопалатному парламенту. Правова система С. у цілому ґрунтується на принципах англійського загального права, але деякі питання у китайській, мусульманській та індуській громадах регулюються звичаєвим китайським, мусульманським та індуським правом. С. — член ООН (1965), АСЕАН (1967) і ряду інших міжнародних організацій. Входить до Співдружності, очолюваної Великою Британією.

Відлік історії С. прийнято вести з 1299, коли на острові виникло перше поселення міського типу, хоча перші згадки про нього зустрічаються у китайських текстах 3 ст. З 14 ст. С. — у складі індонезійської імперії Маджапахіт, потім належав до Тайської держави, а згодом до султанату Джохор. 1819 С. заволоділа британська Ост-Індська компанія, яка вважається його засновником. До того часу на С. мешкали лише два десятки сімей малайських рибалок, а сам острів був притулком для піратів. 1824 компанія утвердилася на всій території острова, перекупивши його у султана Джохору. Протягом 1826–1946 С. перебував у складі британської колонії Стрейтс-Сетлментс і перетворився на важ-

ливий перевалочний пункт у торгівлі між Європою і Китаєм. У 1942–45 був окупований японськими військами, а після капітуляції Японії повернений під британську юрисдикцію. 1959 С. став британською колонією, що функціонувала за принципом самоуправління й мала власний уряд, який після перемоги на виборах Партії народної дії (ПНД) очолив перший прем'єр-міністр С. Лі Куан Ю. Незалежність від Великої Британії С. отримав 1 вересня 1963 і протягом 1963–65 на правах штату входив до Федерації Малайзії. Унаслідок серйозних ідеологічних протиріч між урядовою партією С. і федеративним урядом у Куала-Лумпурі 7 серпня 1965 С. був виключений зі складу малайзійської федерації, а вже за два дні Малайзія першою визнала державний суверенітет С.

Політичний розвиток С. має відчутну специфіку. Законодавством С. передбачена обов'язкова участь громадян у виборах. Разом з тим, з моменту заснування республіки при владі безперервно перебуває Партія народної дії. Фактична однопартійність дає підстави характеризувати сінгапурську модель правління скоріше як авторитарну, ніж демократичну у західному розумінні. Разом з тим загально визнаним є й те, що у країні створено успішну модель ринкової економіки. Політика правлячої партії (ПНД) має певні соціалістичні риси (реалізація масштабної державної програми житлового будівництва, значна питома вага державних підприємств та ін.). Характерною для країни є орієнтація на принципи конфуціанської етики у сфері державного й громадського життя, суворе дотримання вимог законодавства, високий рівень контролю і незначна корупція. Такий підхід (поряд з позитивним впливом потужних закордонних інвестицій) мав наслідком досягнення високих стандартів добробуту і найнижчого у світі рівня злочинності. Разом з тим критики нарікають на авторитарний характер державної моделі, що передбачає отримання відповідного державного дозволу на публічне обговорення політичних, релігійних питань і проблем внутрішнього життя країни громадянами у кількості більше ніж три особи.

Українці та сінгапурці контактували між собою, ще перебуваючи у складі Російської і Британської імперій. Торговці й моряки з українського Півдня відвідували С. упродовж 19 ст. Вихідці з України працювали у консульській установі Російської імперії у С. Після набуття С. незалежності між СРСР та С. були встановлені дипломатичні відносини (1968), українці (як радянські громадяни) працювали у розташованих у С. установах Радянського Союзу, зокрема й у посольстві.

Початком офіційних двосторонніх відносин є 2 січня 1992 — дата визнання Республікою Сінгапур незалежності України. Дипломатичні відносини було встановлено 31 березня 1992. Урочисте відкриття українського посольства у С. відбулося у липні 2003 під час офіційного візиту міністра закордонних справ України. У вересні 2010 відбувся візит в

Україну міністра-ментора С. Лі Куан Ю (у статусі спеціального гостя). Перший в історії двосторонніх відносин державний візит президента України до С. пройшов 27–29 березня 2011. За його підсумками було визначено основні напрями співробітництва обох держав, Україна і С. співпрацюють у рамках міжнародних організацій. У 1996 С. став спів-автором підготовленої делегацією України резолюції Генеральної Асамблеї ООН стосовно захисту персоналу ООН. У 2000–2001 рр. плідною була взаємодія у Раді Безпеки ООН делегацій України і С. як її непостійних членів.

Одним із ключових напрямків відносин є торговельно-економічне співробітництво. Двостороння торгівля, яка у перші роки від часу встановлення дипломатичних відносин характеризувалася незначними обсягами, з 2000-х помітно поживилася. Із С. до України надходить переважно побутова техніка та напівфабрикати для харчової промисловості (за винятком 2012, коли у С. було придбано обладнання для видобутку вуглеводнів). Помітну частку зовнішньої торгівлі між країнами становить сфера послуг. В економічній сфері сторонами сформовано значну нормативно-правову базу. Укладено міжурядові угоди про заохочення та взаємний захист інвестицій (2007); про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням (2009). Поширенню інформації щодо інвестиційних проєктів України та перспективних сфер українсько-сінгапурського співробітництва сприяло роуд-шоу, проведене Держінвестпроєктом України у жовтні 2012. Меморандум про взаєморозуміння щодо започаткування консультативного механізму між МЗС двох країн підписаний у лютому 2013.

Україна стає дедалі більш відомою у С. завдяки заходам у культурно-гуманітарній сфері, серед яких перш за все можна згадати: Дні культури України в С. (квітень–травень 2008); участь української команди в Юнацьких олімпійських іграх (серпень 2010), де збірна України здобула 35 медалей; виставка мікромініатюр М. Сядристого та голографій Скіфського золота (березень 2011); гастролі польсько-українського джаз-тріо «Дагадана» у рамках «Європейського сезону в Сінгапурі» (грудень 2011); виставка українських коштовностей «Золота лихоманка: скарби України» у Національному музеї С. (травень–серпень 2012); Дні О. Довженка в С. (серпень 2012). Помітними подіями на теренах України стали такі заходи, як участь Сінгапурського театру китайської опери у III Міжнародному театральному фестивалі у Ялті (вересень 2010); участь представників туристичного бізнесу С. у міжнародному туристичному ярмарку у Києві (квітень 2012); презентація україномовного видання мемуарів Лі Куан Ю в ході його візиту до України (вересень 2010) тощо.

Лит.: Гуревич Э., Чуфрин Г. Внешняя политика Сингапура. — М., 1989; Султанський П. У віддзеркаленні міста Лева (українсько-сінга-

пурські нотатки) // Зовнішні справи, 2011, № 2; Офіційний сайт Посольства України у Сінгапурі: <http://singapore.mfa.gov.ua>

О.М. Горенко.

СЛОВАКИ В УКРАЇНІ. За переписом населення 2001 в Україні проживало 6 397 словаків (у 1989 — 7 943 осіб). Абсолютна більшість словаків, які є сьогодні громадянами України, мешкають в Закарпатській області (5,6 тис.), половина з них — в обласному центрі Ужгороді, інші — у містах Мукачево, Перечин, Великий Березний, Свалява, Чоп, а також у селах Середнє, Сторожниця, Тур'я Ремети, Анталовці, Глибоке, Довге, Доманинці, Кленовець, Кольчино, Кам'яницька Гута, Рудникова Гута та ін. Поза межами Закарпаття найбільш чисельні громади словаків в Україні проживають у Києві та Львові. Питома вага представників цієї національності від загальної чисельності населення України — близько 0,2%. Переважна частина віруючих словаків в Україні — римо-католики, однак є невеликі групи греко-католиків і протестантів (лютеран). Мову своєї національності вважають рідною понад 2,5 тис. словаків (близько 35%), українську — приблизно така ж кількість, російську — понад 500 осіб (6%).

Словаки на Закарпатті мешкають як автохтонне населення, яке протягом 17–19 ст. збільшилося в результаті притоку переселенців зі словацьких областей Угорщини, серед яких були землероби й виноградарі, кваліфіковані ремісники — майстри по металу, дереву, склу. Серед словацьких поселень поступово виникла певна диференціація за господарською діяльністю: мешканці Антоловець були відомі деревообробкою, Середнього і Глибокого — виноградарством, Сторожниць — овочівництвом. Упродовж 1919–1939 рр., коли Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь входило до складу Чехословацької республіки, кількість словаків і чехів у краї зросла за рахунок держслужбовців і спеціалістів різних галузей господарства. Якщо згідно з переписом 1921 словаків та чехів на території Закарпаття було 7700 осіб, тобто 1,6% населення, то у 1930 — понад 35 тис. чоловік (4,5%). Міжвоєнний період був найсприятливішим у розвитку словацької культури в Закарпатті: відкривалися словацькі школи і гімназії, дитсадки, працювали гуртки народної творчості, театр. Проте вже наприкінці 1930-х рр., унаслідок приєднання Закарпаття до Угорщини, кількість словаків і чехів у краї знову зменшилася до 12,2 тис. осіб. Після Другої світової війни Закарпаття було возз'єднано з Україною в складі СРСР і відповідно до угоди 1947 між СРСР і ЧСР словаки разом з чехами отримали можливість рееміграції, чим скористалася значна їх кількість. З деяких закарпатських сіл вони виїхали на рідні землі практично повністю (Гута, Новий Кленовець, Оноковці). Період 1947–1989 рр. був несприятливим у культурному розвитку словаків, відбувалася їх

поступова асиміляція. На початку 1990-х рр. починається відродження словацької етнічної меншини в Україні. Виникає цілий ряд словацьких національно-культурних осередків — Закарпатське обласне культурно-освітнє товариство «Матіца словенска», Товариство словаків Закарпаття ім. Людовита Штура, Закарпатське обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок «Довіра», Обласне товариство словацької інтелігенції Закарпаття, словацьке товариство ім. Р. Штеданіка у Львові. Крім того, функціонують два спільних товариства словаків і чехів — «Матіце Волинська» у Луцьку й осередок словацького і чеського товариства ім. Я. Коменського «Стромівка» у м. Дубно Рівненської області. Зокрема, активною роботою серед них вирізняється обласне культурно-освітнє товариство «Матіца словенска» на Закарпатті (голова — Й. Гайніш), засноване 1992. Представники «Матіци словенської» беруть участь у діяльності Дорадчої ради керівників національно-культурних товариств, створеної при Закарпатській обласній раді народних депутатів, яка ініціює розв'язання актуальних проблем життя етнонаціональних спільнот краю, а також підтримує тісні зв'язки зі Словаччиною та аналогічними організаціями в Угорщині, Румунії, Польщі, Чехії та Швейцарії. Воно видає газету «Podkarpatsky Slovak» та щорічник «Наш культурно-исторический календарь», присвячений історії, культурі та побуту закарпатських словаків. Товариство «Матіца словенска» було серед ініціаторів відкриття в Ужгороді 2002 пам'ятника почесному громадянину міста, першому президенту Чехословацької республіки Т.Г. Масарику. З метою відтворення й розвитку народних традицій в Закарпатській області регулярно проводяться Дні словацької культури і народної творчості, у вересні в одному із словацьких сіл Закарпаття святкується «Словацька веселиця», під час якої відбуваються виставки, концерти, конкурси, змагання й розваги, на Різдво в Ужгороді проходить «Словацький Бетлегем (Миколай)», перед великим постом у ресторані «Закарпаття» на «Словацький (Фашіанговий) бал» — народно-мистецьке свято, яке знаменує завершення різдвяно-новорічних свят і зустріч весни, з'їжджаються словаки з усього Закарпаття, навесні в с. Середнє проводиться співочий конкурс «Золотий соловейко», серед дітей — конкурс читців «Чарівні казки». Далеко за межами Закарпаття відомий фольклорний ансамбль «Словенка» з с. Середнє, якому присвоєно звання «Народний» (художній керівник — О. Ленарт). Окраса словацьких народних свят — танцювальний ансамбль «Турянська долина» з с. Тур'я Ремети (художній керівник — І. Пастеляк), народний фольклорний колектив «Ліптаки» з с. Великий Березний, ансамбль «Гутнянські вечорниці» з с. Рудникова Гута та ін.

Словаки в Закарпатській області України є депутатами і членами виконавчих органів сільських, селищних і міських рад, входять до управ-

лінських структур обласного, районного і міських рівнів. Українська держава підтримує розвиток словацької культури, зокрема, у республіканському книжковому видавництві «Карпати» створено редакцію словацьких видань. Словацькою мовою, наприклад, були надруковані Конституція України, антологія поезії «На нашій, на своїй землі», словацько-українсько-російський розмовник, збірка «Словацькі народні пісні», словацька «Читанка» та ін. У місцях компактного проживання словаків у Закарпатті функціонують 7 клубів і 3 бібліотеки, книжковий фонд яких становить близько 6 тис. книг і журналів. На закарпатському обласному телерадіоцентрі працює редакція словацьких програм, яка регулярно випускає телепередачу «Slovenske pohľady» (21,6 год. на тиждень), ведуться щотижневі радіопередачі словацькою мовою (8,4 год.). З 1992, коли вперше у повоєнні роки в Сторожницькій середній школі Ужгородського району був організований клас зі словацькою мовою навчання, розширюється факультативне вивчення словацької мови в районах компактного проживання словаків, відкриваються нові словацькі класи, в Ужгороді функціонує школа № 21 зі словацькою мовою навчання. З 1996 на філологічному факультеті Ужгородського національного університету (УжНУ) працює кафедра словацької філології (завідувачка — проф. С. Пахомова), яка готує вчителів словацької мови і літератури, перекладачів. Кафедра водночас виступає науково-методичним центром словакістики в Україні, на її базі організовуються міжнародні наукові конференції «Українсько-словацькі взаємини в галузі мови, літератури, історії і культури», видається науковий збірник «Studia Slovakistica», публікуються студентські переклади в альманасу «Між Карпатами і Татрами». На історичному факультеті УжНУ у 2010 створено Центр історичних студій з богемістики і словакістики, який видає «Історичний часопис з богемістики і словакістики», проводить наукові конференції, наприклад, у 2011 спільно з Пряшівським університетом (Словаччина) на тему «Словаки й українці крізь призму сусідства». У Київському національному університеті ім. Т. Шевченка вивчається словацьке право, у Київському славістичному університеті та Дипломатичній академії України при Міністерстві закордонних справ України — словацька мова.

Місця компактного проживання словаків в Україні часто відвідують офіційні делегації зі Словаччини, в Ужгороді діє Почесне консульство Словацької Республіки. У 2008 між Україною та Словацькою Республікою підписана Угода про місцевий прикордонний рух (зі змінами у 2011), яка відкрила нові можливості для поглиблення спілкування закарпатських словаків зі своїми родичами, друзями й знайомими в Словаччині.

Лит.: Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998,

Романцов В.О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). — К., 2008; Падык В. З історії відкриття в Ужгороді пам'ятника президенту Т. Масарику: формування громадської думки (1992–2002). — Ужгород, 2003.

С.В. Віднянський.

СЛОВАЧЧИНА (Словацька Республіка, Slovenská republika) — сусідня з Україною держава у Центральній Європі, розташована між р. Моравою на заході і р. Тисою на сході, середньою течією Дунаю на півдні і гірським масивом Татри на півночі. С. — парламентська республіка. Парламент — Словацька національна рада, складається зі 150 депутатів, які обираються на 4 роки. Глава держави — президент, який обирається прямим всенародним голосуванням строком на 5 років. Територія — 49 тис. км², в адміністративному відношенні поділена на 8 країв (областей) та 79 окресів (районів). Нас. — 5,4 млн. осіб (2008): словаки (85,8%), угорці (9,7%), цигани (1,7%), чехи (0,8%), русини-українці (0,7%) та ін. Більшість населення — римо-католики (69%), є також євангелісти, греко-католики, православні. Столиця — м. Братислава (понад 450 тис. мешканців). Офіційна мова — словацька.

На початку раннього залізного віку (близько 400 років до н.е.) на територію західної С. переселилися кельти, в останнє століття до н.е. в Дунайську котловину вторглися даки, трохи пізніше — римляни та германці. У 5–6 ст. тут з'явилися слов'янські племена. В 7 ст. словацькі землі входили до держави Само, що виникла на північно-західних околицях Аварського каганату на території лівобережного Подунав'я, у 8–10 ст. — до Нітранського князівства і Великоморавської держави, а в 11 ст. включені до складу Угорського королівства. У сер. 16 ст. південні словацькі землі захопила Османська імперія, а північні — монархія Габсбургів. З кінця 17 ст. вся територія С. опинилася в складі Австрійської монархії. 1867 С. стала складовою частиною Транслейтанії — угорської частини Австро-Угорщини. Після розпаду Австро-Угорщини 28 жовтня 1918 С. стає складовою частиною новоутвореної Чехословацької республіки. За рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 південні райони С. (понад 10 тис. кв. км території з населенням понад 850 тис. чол., у т. ч. 270 тис. словаків) відійшли до Угорщини, а 14 березня 1939 було проголошено незалежну Словацьку державу під протекторатом гітлерівської Німеччини. Словацьке національне повстання в серпні 1944 стало початком національно-демократичної революції в Чехословаччині, яка була визволена від фашистських окупантів радянськими військами 9 травня 1945. Після війни С. стала складовою частиною Чехословацької Соціалістичної Республіки, а з 1 січня 1969 отримала статус республіки у складі федеративної ЧССР. Після «оксамитової»

революції листопада 1989 в Чехословаччині, яка ліквідувала прорадянський соціалістичний устрій та започаткувала демократичні перетворення, розпочався рух С. до незалежності. На вимоги її політиків 1 грудня 1990 законодавчим порядком було змінено федеральний устрій і назву країни — вона стала Чехо-Словацькою Федеративною Республікою. 17 липня 1992 була проголошена Декларація про суверенітет Словацької Республіки (СР), 1 вересня 1992 Словацька національна рада ухвалила Конституцію СР, а 1 січня 1993 Словацька Республіка виділилася в самостійну незалежну державу. В цей же день Україна першою серед держав світу визнала державну незалежність СР. 29 червня 1993 у Києві підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Словацькою Республікою. На сьогодні договірно-правову базу українсько-словацьких відносин складають понад 100 міждержавних, міжурядових та міжвідомчих договорів, угод і протоколів. Товарообіг між Україною і СР у 2002 становив близько 450 млн. дол. США. Успішно розвивається транскордонне співробітництво, зокрема в рамках Асоціації «Карпатський єврорегіон», до складу якого входять Закарпатська область України і Кошицький край Словаччини.

Словацько-українські взаємини мають давню історію, адже словаки віками жили поряд і разом із русинами-українцями. Особливо плідними були суспільно-політичні й освітньо-культурні зв'язки між словацькими (П.-Й. Шафарик, Я. Коллар, Л. Штур, Б. Носак-Незабудов, Й. Гурбан, С. Халупка, Я. Краль та ін.) і українськими (Т. Шевченко, І. Франко, Я. Головацький, М. Шашкевич, О. Бодяньський, І. Срезневський, М. Лучкай, О. Духнович та ін.) «будителями» в період національно-культурного відродження слов'янських народів Габсбурзької монархії у 19 ст., а також під час спільного перебування словаків і закарпатських українців у складі Чехословацької республіки у 1919–1939 рр. Після Другої світової війни і возз'єднання Закарпатської України з Україною в складі СРСР у С. (на Пряшівщині) залишилася проживати значна автохтонна українська національна меншина (у більш ніж 250 українських селах мешкало понад 100 тис. чол.). Було утворено Українську національну раду Пряшівщини як представницький орган українського населення, засновано український національний театр, музей української культури у Свиднику, українську студію словацького радіо тощо. Діяла система українського шкільництва — понад 300 різного рівня шкіл, в яких навчалося понад 20 тис. учнів. У 60-ті рр. 20 ст. серед української національної меншини С. посилювалися асиміляційні процеси: вона істотно зменшилася кількісно і згодом розкололася на «русинів-українців» і «русинів», яких з 1990 представляють відповідно Союз русинів-українців Словацької Республіки та «Русинська оброда». Згідно з переписом населення 2001 у СР зареєстровано близько 35 тис. русинів-українців, причому 11 тис. з них віднесли себе до

української національності, а 24 тис. визнали себе русинами. Сьогодні у С. українська мова вивчається у 18 школах (близько 1 тис. учнів), медичному училищі в м. Гуменному та гімназії ім. Т. Шевченка у м. Пряшеві. У Пряшівському університеті ім. П.-Й. Шафарика діє кафедра української мови і літератури та науково-дослідницьке відділення україністики. Українською мовою в СР видаються газета «Нове життя» (заснована у 1951), дитячий журнал «Веселка» (з 1945) і літературно-мистецький журнал «Дукля» (з 1953), а також «Науковий збірник» Музею українсько-русинської культури у Свиднику. Під егідою Союзу русинів-українців СР діють понад 150 колективів народної художньої творчості, які об'єднують близько 3,5 тис. членів. У свою чергу, в Україні, переважно в Закарпатській області, проживає понад 8 тис. словаків. У Закарпатті, зокрема, діють обласні товариства словаків Л. Штура та «Матіци Словацької», Ужгородське товариство словаків, кафедра словацької філології при Ужгородському національному університеті, словацька мова вивчається у двох школах області, нею видається часопис «Підкарпатський словак» тощо.

Лит.: Боровець І.І. Словацька держава 1939–1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку. — Кам'янець-Подільський, 2012; Віднянський С.В., Сергієнко Т.С. Українсько-словацькі відносини: здобутки і перспективи // Науковий вісник Дипломатичної академії при МЗС України. — К., 2002, вип. 7; Віднянський С.В., Сюсько І.М. Русини-українці в Чехословаччині: процес національного самоусвідомлення // УІЖ, 1991, № 5; Дружественные связи трудящихся Закарпатья и Восточной Словакии: история и современность. — Ужгород, 1985; Історія Центрально-Східної Європи. — Львів, 2001; Історія Словакии. — М., 2003; Кріль М. Суспільно-політичний розвиток Словаччини. 1945–1995. Текст лекцій. — Львів, 1996; Кріль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ — початок ХХІ ст.): Навч. посіб. — К., 2008; Макара М.П., Мигович І.І. Карпатами поріднені. Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин. — Ужгород, 1997; Сергієнко Т. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки ХХ — початок ХХІ століть). — Ужгород, 2012; Передрій О.С., Сюсько І.М. Розлучення по-чехословацьки // Політика і час, 1993, № 3; Смирнов Л.Н. Из истории словацко-украинских культурных связей в XIX веке // Славяноведение, 1995, № 1; Віднянський С., Черв'якова О. Штурівці та Україна (з історії словацько-українських зв'язків періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини ХІХ ст.) // Slovensko-rusinsko-ukrajinske vzťahy od obrodzenia po súčasnosť. — Bratislava, 2000; Україна та Словаччина напередодні введення візового режиму: двосторонні відносини та прикордонне співробітництво. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Ужго-

род, 2000; Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918–1938 рр. — Ужгород, 2008; Шустер Р. Ультиматум: Спогади президента Словацької Республіки. — К., 2003. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: В 2 кн. — М., 2005.

С.В. Віднянський.

СЛОВЕНІЯ, Республіка Словенія (Slovenija) розташована на північному заході Балканського півострова, площа 20 253 км². Населення 2 млн. 62 тис. осіб (2013). Столиця м. Любляна. Державна мова — словенська. За формою державного устрою С. — парламентська республіка. Законодавча влада належить однопалатному парламенту, виконавча влада — уряду. Президент С. виконує головним чином представницькі функції. Від 1992 С. — член ООН.

У давні часи територія С. була заселена іллірійсько-кельтськими племенами. У 1 ст. захоплена Римською імперією, яка утворила провінції Норик і Паннонія. У 6–7 ст. тут з'явилися слов'янські племена. З 745 С. перебувала у васальній залежності від баварського герцогства, з 788 — від франків. На поч. 10 ст. Нижню Паннонію захопили угорці. У 11–12 ст. утворюються самостійні князівства Каринтія, Штірія, Крайна, Істрія, Гориця. В середині 13 ст. за словенські землі розгорнулася боротьба між чеським королем Пржемислом II та австрійським імператором Рудольфом Габсбургом. Творцями словенської літературної мови стали провідники протестантизму Примож Трубар та Юрій Далматинець. У 17–18 ст. за часів контрреформації у С. спостерігався економічний занепад. 1809 Крайна, Гориця, Примор'є увійшли до складу створених Наполеоном Бонапартом Іллірійських провінцій, а за рішенням Віденського конгресу 1814–15 словенські землі були передані Австрії. Після революції 1848 в країні інтенсивно розвивається промисловість. 1864 створена Матиця Словенська. У 90-х рр. 19 ст. створюються політичні партії: клерикальна Словенська народна партія, ліберальна національно-демократична та соціал-демократична, члени якої були прихильниками створення югослов'янської федерації. Після Першої світової війни С. 1 грудня 1918 увійшла до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 Югославія). У квітні 1941 С. була окупована і поділена: Північ відійшла до Німеччини, Південь — Італії, Схід — Угорщини. З листопада 1945 С. знову у складі Югославії. 25 червня 1991 проголошено незалежність. 2004 С. вступила до НАТО і Європейського Союзу.

Українсько-словенські відносини ґрунтуються на визнанні державами незалежності одна одної, що відбулося 11 грудня 1991. 10 березня 1992 сторони встановили дипломатичні відносини. 28 січня 1994 відбувся перший офіційний візит міністра закордонних справ України до С. У серпні 1996 було підписано Угоду про торговельно-економічне спів-

робітництво України і С. 2003 утворено Товариство українсько-словенської співпраці. У вересні 2004 в Україні відкрито посольство С., а через місяць у Любляні — посольство України.

Лит.: История Югославии. — М., 1963; Чуркина И.В. Словенское национально-освободительное движение XIX века и Россия. — М., 1978; Чуркина И.В. История Словении. — М., 2011.

А.Ю. Мартинов.

СЛОВ'ЯНСЬКА БІБЛІОТЕКА в Празі — публічна, наукова бібліотека в галузі славістики. Заснована в Празі 1924 з ініціативи першого президента Чехословацької республіки Томаша Г. Масарика під назвою Російська (з 1927 — Слов'янська) бібліотека Міністерства закордонних справ ЧР з фондом у 200 тис. томів — переважно книг представників російської, української та білоруської міжвоєнної еміграції в Чехословаччині. Серед керівників і перших співробітників С.б. були українські емігранти: В. Тукалевський (1881–1936) — директор, М. Михальчук — заступник директора, О. Гайманівський — завідувач відділу української літератури з фондом понад 14 тис. томів, П. Зленко — видавець журналу «Український тиждень» (1932–1938), автор бібліографічного покажчика праць української міжвоєнної еміграції в ЧСР (1932), М. Баймак — автор підручника української мови для чехів, М. Пархоменко. Нині фонди бібліотеки нараховують близько 700 тис. томів, які охоплюють видання із славістики з усього світу, а також художні твори мовами слов'янських народів. До її раритетів відносяться стародруки 16–18 ст., Рагузька (Дубровницька) колекція Решетаря, частина бібліотеки Смірдіна кін. 18 ст. та перш. пол. 19 ст., історична література, альманахи та періодика, яка збереглася в «Російському закордонному історичному архіві». С.б. володіє друками України 16 ст. — львівським виданням «Апостола» з друкарні І. Федорова (1574) і «Острозькою Біблією» (1581), а також рідкісними виданнями 17–18 ст. киево-печерської, львівської, ставропігійної, чернігівської й унівської друкарень та величезною колекцією періодичної преси, в тому числі українських часописів, яких лише в Чехословаччині у міжвоєнні роки виходило кілька сотень: «Нова Україна» (1922–1928), «Наша спілка» (1923–1926), «Книголюб» (1927–1932), «Розбудова нації» (1928–1934) та ін.

У 1958 за часів комуністичного режиму Чехословаччини зі С.б. вивезено до СРСР кілька тонн українських книжок, архівів, мистецьких творів, які було розпорошено по різних бібліотеках та архівосховищах або знищено радянською владою як буржуазно-націоналістичну літературу. Нині український фонд С.б. — один з найбільших, що зібраний в одній бібліотеці поза межами України: понад 70 тис. томів книг, журналів і газет, а також архівні матеріали й мистецькі твори. Серед унікальних

книг — петербурзьке 1840 року і перше нецензуроване видання 1876 року «Кобзаря» Т. Шевченка, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край», що була організована у 1869–1870 рр. під керівництвом П. Чубинського, укладена Я. Головацьким тритомна збірка пісень «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878), прижиттєві видання Д. Антоновича, О. Олесья, Д. Дорошенка, листування Лесі Українки і М. Грушевського, рукописи О. Теліги і В. Січинського, робочі матеріали Українського Вільного Університету в Празі та інших українських навчальних закладів, організацій і товариств у Чехословаччині. Зокрема, у бібліотеці зберігається велика кількість праць істориків України — О. Рігельмана, Д. Бантиша-Каменського, М. Костомарова, Д. Зубрицького, М. Драгоманова, М. Грушевського та ін. учених, комплекти наукових часописів: «Киевская старина», «Записки Наукового товариства в Києві», «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (118 томів), а також історичний журнал «Україна», який чотири роки видавався під керівництвом М. Грушевського, суспільно-політичні журнали «Червоний шлях» та «Життя і революція», що видавалися в УРСР, історичні часописи та україномовні газети, що виходили з часів Першої світової війни в Галичині, Буковині, Підкарпатській Русі (Закарпатті), а також у Варшаві, Відні, Мюнхені, Парижі, Скrentоні, Клівленді, Вінніпезі, Торонто й інших містах проживання української діаспори. Українкою у С.б. активно користуються читачі, науковці й студенти не лише з Чехії та Словаччини, але й з України, США, Канади, Німеччини, Польщі та інших країн світу. В рамках видавничої діяльності Національної бібліотеки ЧР С.б. опрацьовує і видає спеціальні публікації у галузі славістики. 1996 бібліотекою видано тритомну бібліографію праць російської, української та білоруської еміграції, надрукованих у Чехословаччині у 1918–1945, яка містить майже 5,3 тис. статей. В останні роки С.б. стала ініціатором проведення міжнародних наукових конференцій, присвячених діяльності української політичної еміграції в ЧСР та світі, виставок української емігрантської преси тощо.

Лит.: Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945). — К., 1994; Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Прага, 14–15 августа 1995 г. Сборник докладов. — Прага, 1995; Мушинка М. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів. — Мельбурн, 1996; Його ж. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: Історико-архівні нариси. — К., 2005; Національна бібліотека Чеської Республіки — Слов'янська бібліотека. «Українська література в чеському контексті в 1965–1994 роках». Матеріали до бібліографічного списку із

сукупністю додатків щодо періоду 1814–1964 років / уклад Богдан Зілинський. — Прага, 2000; Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. — Нью-Йорк–Прага, 2005; Музей Визвольної Боротьби України. До 80-ї річниці заснування // Збірник матеріалів конференції (Прага, 12–14 жовтня 2005 р.) / Упорядкувала Д. Петішкова. — Прага, 2006; Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). — Ніжин, 2011.

С.В. Віднянський.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ІНСТИТУТ У ПРАЗІ (Slovanský Ústav). Заснований 1922 за ініціативою першого президента Чехословацької республіки Т.Г. Масарика як центр славістичних досліджень з метою всебічного розвитку контактів між слов'янськими народами в галузі науки, культури та економіки. Серед його директорів — відомі чеські славісти Л. Нідерле (1928–1932), М. Мурко (1933–1941), А. Пражак (1945–1952). Дійсними членами Слов'янського інституту були Л. Білецький, О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, О. Мицюк, В. Тимошенко, Д. Чижевський, О. Лотоцький, Ф. Колесса, Ф. Шешко. При С.і. діяла Комісія дослідів Словаччини і Підкарпатської Русі, в якій брали участь українські вчені, була заснована Слов'янська бібліотека — одна з найбільших в Європі слов'янських книгозбірень, де 1930 відкрито Український історичний кабінет. У 1940 С.і. було закрито, 1945 — відновлено, але 1948 майже згорнув діяльність. 1953–1954 увійшов до складу Чехо-Словацької АН.

1963 С.і. було знову закрито. До ідеї інституту як європейського центру славістичних досліджень можна було повернутися лише після «оксамитової» народно-демократичної революції листопада 1989 в Чехословаччині. 1 січня 1992 С.і. було поновлено, він увійшов до складу АН Чеської Республіки. Директором інституту став професор університету Фрайбурга А. Мештян. Серед наукових заходів, проведених С.і. спільно зі Слов'янською бібліотекою при Національній бібліотеці ЧР, — міжнародна конференція «Російська, українська і білоруська еміграції в Чехословаччині між двома світовими війнами: Результати і перспективи проведених досліджень: Фонди Слов'янської бібліотеки і празьких архівів» (серпень 1995), ювілейні конференції, присвячені 75-річчю заснування Українського вільного університету (листопад 1996), та 80-річчю Музею Визвольної боротьби України (жовтень 2005), в яких взяли участь історики України та української діаспори.

Із 1922 С.і. видає часопис «Slavia» (виходить досі, з перервою 1941–1946); з 1929 — часопис «Bizantinoslavica» (виходить досі, з перервами 1935, 1937, 1939–1945). Із 1996 на базі С.і. виходить міжнародний науковий періодичний часопис «Rossica: Naучные исследования по русис-

тике, україністике, белорусистике» (головний редактор Й. Гонзик), до складу наукової міжнародної колегії якого входять й українські вчені С. Віднянський (Київ), М. Коцюбинська (Львів, 1931–2011).

Лит.: Офіц. веб-сайт ін-ту: <http://www.slu.cas.cz/> (офіційний сайт).

С.В. Віднянський.

СОРБОННА (Sorbonne) — один із найстаріших навчальних закладів Європи, частина заснованого у 12 ст. Паризького університету. 1257 з ініціативи капелана й духівника Людовіка IX Робера де Сорбона відбулося відкриття богословського колежа для бідних викладачів і студентів. Стрімко зростаючи завдяки патронату французького короля й благословенню папи Клементя IV (1268), колеж у 14 ст. здобув визнання найавторитетнішого центру теології. 1469 зусиллями бібліотекаря Людовіка XI Г. Фіше у С. створено першу у Франції друкарню. За доби Відродження назва С. поширилася на весь теологічний факультет Паризького університету. 1791 С. було закрито. За правління Наполеона I приміщення С. були передані Паризькому університету. 1821 у С. розгорнули діяльність природничий, літературний і теологічний факультети.

Перша половина 20 ст. в історії С. став часом славетних наукових здобутків, пов'язаних зокрема з діяльністю Школи анналів, відкриттями нобелівських лауреатів П. Кюрі, М. Кюрі, Ж.-Б. Перрена, І. Жоліо-Кюрі, Ф. Жоліо-Кюрі. Унаслідок реформи 1970 на базі Паризького університету створено 13 університетів. Нині С., приміщення якої зазнали масштабної реконструкції у період Третьої республіки, є осідком ректорату Паризької академії, канцелярії університетів Парижа, міжуніверситетської бібліотеки, Національної школи хартій, Практичної школи вищих досліджень, Університетів Париж I, III, IV, V.

У списках С. українці з'являються вже з другої половини 14 ст. Зберігся документ університету від 1353 з підписом «магістр Петро Кордован і його товариш з Рутенії»; у його списках зазначені «Іван з Рутенії» (1369), «Самійло Лінкевич рутенської нації» (1469) та ін. Докторські ступені в С. здобули киянин Іван Тінкевич і Бенедикт Сервінус «рутенської нації» (1463).

Упродовж 19 — поч. 20 ст. у С. регулярно стажувалися вчені університетів України. У 1-й пол. 19 ст. лекції у С. слухав випускник Харківського університету М.В. Остроградський. Протягом 1840-х рр. під керівництвом учених С. здійснював науково-дослідну роботу професор кафедри фізіології здорової людини Київського університету Е.Е. Мірам. У 1860–1890-х рр. у С. вивчав юридичні дисципліни ад'юнкт державного права Київського університету О.В. Романович-Славатинський, брав участь у заняттях з вищої геометрії ад'юнкт чистої математики П.Е. Ромер, відвідував нові науково-дослідні лабораторії професор по

кафедрі хімії П.П. Алексєєв, студіював античне мистецтво під керівництвом М. Коліньяка приват-доцент теорії й історії мистецтв Г.Г. Павлуцький, слухав лекційні курси професорів Ш. Ерміта й П.-О. Бонне доцент чистої математики Харківського університету К.О. Андрєєв, працював у наукових лабораторіях приват-доцент кафедри нормальної фізіології О.М. Черевков, здійснював самостійні дослідження доцент технічної хімії Новоросійського університету В.М. Петріашвілі, удосконалював свою освіту приват-доцент кафедри геології М.І. Андрусов, вивчав методику організації практичних занять приват-доцент фізики Б.П. Вейнберг. Прикладом успішної співпраці з провідними французькими вченими стала діяльність вихованця Харківського університету М.Д. Пильчикова в лабораторії фізичних досліджень при кафедрі експериментальної фізики С. Упродовж закордонного відрадження 1896–1897 у С. слухав лекції приват-доцент всесвітньої історії Київського університету, засновник іспаністики в Україні В.К. Піскорський. Під час наукової подорожі 1902–1903 асистент при кафедрі нервових і душевних хвороб Харківського університету А.М. Левковський відвідував заняття в С. 1905 приват-доцент чистої математики Київського університету Г.-Пфейффер вивчав у С. стан розробки теорії алгебраїчних функцій двох змінних, присвятивши особливу увагу курсу вищої алгебри й вищого аналізу Е. Пікара, який справив на нього сильне враження енциклопедичністю своїх знань та уважним ставленням до багатонаціональної аудиторії: «Він швидко схоплює думку співрозмовника, навіть якщо той погано говорить французькою, і одразу старається все з'ясувати». Упродовж наукового відрадження 1909–1910 професор політичної економії Київського університету К.Г. Воблій ознайомився в Парижі з діяльністю університетських навчально-допоміжних закладів, а 1911 до С. був командирований професорський стипендіат по кафедрі російської історії Новоросійського університету М.Є. Слабченко. Наприкінці 19 — на початку 20 ст. вчені С. брали активну участь у науково-дослідній роботі заснованої 1886 при Київському університеті Віллафранкської зоологічної станції.

Нині в Центрі історії слов'ян Університету Париж I, Університеті Париж IV здійснюються українознавчі студії.

Лит.: Наливайко Д. «Я русин, гордий цим...» Українці в західноєвропейських університетах XV–XVII ст. // Наука і суспільство, 1970, № 3; Нудьга Г. Перші магістри і доктори. Українці в університетах Європи XIV–XVIII століть // Жовтень, 1982, № 3; Іваненко О. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 2013.

О.А. Іваненко.

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ — регіональна між-державна організація, створена у відповідності до Мінської угоди від 8 грудня 1991 Білорусією, Україною, Росією та Алма-Атинської декларації від 21 грудня 1991, яку підписали нові незалежні держави, утворені внаслідок розпаду СРСР (крім Грузії, Литви, Латвії, Естонії). У 1993 членами СНД стали Азербайджан та Грузія.

На засіданні глав держав СНД у Мінську 22 січня 1993 Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан підписали Статут СНД. Україна виступила проти надання СНД наднаціональних повноважень. Внаслідок цього Україна, так само як і Туркменістан, фактично стала лише спостерігачем у СНД. На початковому етапі СНД розглядалася як засіб забезпечення мирної дезінтеграції СРСР, тоді як РФ вважала цю структуру інструментом реінтеграції колишніх радянських республік. Зазначене протиріччя й обумовило непослідовність та неефективність діяльності Співдружності.

Відповідно до Статуту вищим органом СНД є Рада глав держав, що збирається двічі на рік. У 1993–1999 названий орган очолював Президент РФ Б. Єльцин, з 2000 — його наступник В. Путін. Рада глав урядів координує співробітництво виконавчих гілок влади. Рішення приймаються за згодою всіх членів. Діють ради міністрів закордонних справ, оборони, структури міжгалузевого співробітництва. Функціонує Міжпарламентська асамблея. Україна виконує лише ті рішення СНД, які відповідають її національним інтересам. Впродовж 1992–2013 було прийнято понад 10000 різноманітних багатосторонніх угод, які стосуються різних аспектів міждержавних зв'язків у форматі СНД.

«Пострадянський простір» залишається ареною геополітичної конкуренції Росії, США, Євросоюзу, Китаю, держав ісламського світу. Внаслідок цього утворюються додаткові, найчастіше альтернативні щодо СНД, міждержавні об'єднання, які пропонують різні швидкості інтеграції.

У 1996 було підписано договір про створення російсько-білоруського союзу. У 1997 Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан створили Євразійський союз, а Україна, Грузія, Азербайджан, Молдова того ж року започаткували неформальне об'єднання ГУАМ. У березні 1998 було прийнято рішення про реформування структур СНД.

Співдружність проявила незначну ефективність у вирішенні внутрішньодержавних громадянських конфліктів (Нагірний Карабах, Абхазія, Придністровська Молдовська Республіка). У серпні 2008 після грузинсько-російської війни та визнання РФ незалежності Республіки Південна Осетія й Республіки Абхазія Грузія залишила СНД.

З метою надання нового імпульсу співробітництву в рамках СНД Україна запропонувала створити зону вільної торгівлі. Однак зазначена

ініціатива не реалізовувалася до 2013 року. Внаслідок цього зовнішньополітичні орієнтири держав СНД ще більше диференціювалися.

У 2010 Росія, Білорусь і Казахстан поглибили інтеграційну співпрацю між собою та створили Митний союз, метою якого визнано формування Спільного ринку з вільним обігом товарів, капіталів, робочої сили та послуг. Натомість зовнішньополітичні пріоритети України залишаються орієнтованими на інтеграцію до Євросоюзу. За цих обставин співпраця з більшістю країн СНД виходить на рівень двосторонніх зв'язків, а торгівля залишається у форматі правил Світової організації торгівлі. Тобто Україна дедалі більше стає формальним спостерігачем у СНД.

Лит.: Матвієнко В.М. Співдружність Незалежних Держав (СНД): історія створення та розвитку // Вісник Київського університету. — 1997, вип. 6; Содружество Независимых Государств. Портрет на фоне перемен. — Минск, 1996; Орлова Т.В. Історія нових незалежних держав. — К., 2010.

А.Ю. Мартинов.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ (the United States of America) — одна з наймогутніших держав світу в економічному, технологічному і військовому відношенні, а також у контексті політичного і культурологічного впливу на світ. Розташована в Північній Америці, межує з Канадою і Мексикою. Складається з трьох частин: 1) власне територія США, 2) Аляска; 3) Гаваї (24 острови в Тихому океані). США мають ряд володінь: Пуерто-Ріко та Віргінські острови у Карибському морі, Східне Самоа, Гуам, Мідуей та ін. в Тихому океані. Столиця — м. Вашингтон. Загальна площа — 9 826 675 км², населення — 315,1 млн. осіб (2013, третє місце у світі). Расово-етнічний склад населення: «білі» (європейці) — 75–80%, «чорні» (афроамериканці) — близько 12%, вихідці з Латинської Америки та Азії — до 10%. Релігійний склад населення: протестанти (баптисти, методисти, пресвітеріанці та ін.) — 55%, римо-католики — близько 30%, буддисти, православні, греко-католики. Офіційної (державної) мови немає — де-факто англійська.

Форма державного правління: президентська республіка. Форма державного устрою: федеративна держава. Адміністративно-територіальний поділ: 50 штатів, федеральний (столичний) округ Колумбія. Законодавча, виконавча і судова влада представлені відповідно Конгресом, Президентом і Верховним Судом. Глава держави, уряду і головнокомандуючий збройними силами США — президент, який (разом з віце-президентом) обирається на чотири роки. Орган законодавчої влади — двопалатний парламент: Конгрес США, який складається з Сенату і Палати Представників. Урядові функції виконує очолюваний президентом Кабінет. У США існує двопартійна система, за якою боротьба за владу відбувається між двома основними політичними партіями: Демократичною,

створеною в ході передвиборної кампанії 1828, і Республіканською, заснованою 1854. 1955 створена Американська федерація праці — Конгрес виробничих профспілок, що виступає основною соціал-реформістською силою країни.

У 16 ст. колонізація Північної Америки здійснювалася Іспанією, Францією, Англією, Нідерландами та Швецією. Заселення супроводжувалося війнами з індіанцями та їхнім винищенням. З початку 17 ст. до Америки починають завозити рабів з Африки для робіт на плантаціях. Розвиток капіталізму в британських колоніях сприяв створенню єдиного ринку, формуванню північноамериканської нації. Посилення колоніального гніту з боку метрополії привело до початку війни за незалежність (1775–1783), у ході якої 13 британських колоній об'єдналися і 4 липня 1776 проголосили незалежну державу. 1787 прийнята Конституція США, а 1791 — перші десять поправок до неї, т. зв. Білль про права, що істотно обмежив повноваження федерального уряду та гарантував американцям основні демократичні права. У подальшому Конституція була доповнена 27 поправками (остання у 1992). Територія країни швидко зростала. 1803 США придбали у Франції Західну Луїзіану, 1819 — змусили Іспанію поступитися Флоридою, 1846–1848 — захопили у Мексики Техас, 1867 — купили у Росії Аляску та Алеутські острови. У середині 19 ст. швидкий розвиток капіталізму на Півночі США вступив у гостре протиріччя із системою плантаційного рабства Півдня країни, що вилилося в громадянську війну 1861–1865 між Північчю і Півднем. Перемога в громадянській війні індустріальної Півночі над аграрним рабовласницьким Півднем привела до повної ліквідації рабства, закріпила існування єдиної американської нації, створила умови для швидкого економічного розвитку, індустріалізації, освоєння західних земель і розширення єдиного внутрішнього ринку. За короткий час США стали високорозвинутою індустріально-аграрною державою, яка на початку 20 ст. за обсягом промислової продукції посіла перше місце у світі.

З початком Першої світової війни США проголосили декларацію про нейтралітет, намагаючись бути посередником між європейськими державами. 06.04.1917 США вступили у війну на боці Антанти, оголосивши початок воєнних дій проти держав Четвертного союзу у відповідь на необмежену підводну війну, розпочату Німеччиною. У січні 1918 було проголошено «Чотирнадцять пунктів» В. Вільсона, в яких американський президент виклав програму відновлення миру в Європі та післявоєнної нормалізації міжнародних відносин, що стали платформою рішень Паризької мирної конференції 1919–20. Президент США брав активну участь у конференції, але укладений Версальський мирний договір 1919 з Німеччиною, що визнавав її головним винуватцем у розв'язанні Великої війни і передбачав створення міжнародної організації для підтримання

миру — Ліги Націй, не був ратифікований Конгресом, де перевагу одержали ізоляціоністські настрої. У роки Першої світової війни США були головним постачальником військових і продовольчих товарів та сировини державам, які воювали. За 1914–20 національне багатство США зросло в 2,5 рази.

Після війни на зміну економічній кризі 1920–21 у США прийшли роки господарського піднесення, яке тривало до 1929. У сфері зовнішньої політики США дотримувалися ізоляціоністського курсу (традиційно офіційний курс республіканських адміністрацій), але намагалися зміцнювати свою роль у повоєнній системі міжнародних відносин. У 1918–20 США брали участь у спробі силової ліквідації радянської влади в Росії, у серпні 1921 підписали сепаратні мирні договори з Німеччиною, Австрією та Угорщиною, у 1921–22 ініціювали Вашингтонську мирну конференцію.

Крах на Нью-Йоркській фондовій біржі в «чорний вівторок» 24.10.1929 став початком економічної кризи, що незабаром вразила майже всі індустріально розвинуті країни і тривала до 1933. У США криза набула особливо руйнівного характеру. Загальний обсяг промислової продукції 1932 становив 53,8% від рівня 1929. Масові банкрутства підприємств, фермерських господарств, банків, мільйони жебраків і безробітних (на початку 1933 кожен третій робітник не мав роботи) і безпорадність республіканської адміністрації Г. Гувера, яка дотримувалася принципів «твердого індивідуалізму» протягом усього періоду економічної кризи, сприяли переконливій перемозі на президентських виборах 1932 кандидата від Демократичної партії Ф.Д. Рузвельта, інавгурація якого відбулася 04.03.1933. Протягом перших «ста днів» його президентства Конгрес США ухвалив 15 важливих законів, що заклали підвалини політики «Нового курсу» — посилення ролі держави в регулюванні економіки. Загалом Ф.Д. Рузвельт домогся прийняття Конгресом 70 законодавчих актів, спрямованих на оздоровлення промисловості, сільського господарства, торгівлі, кредитно-грошової системи, що сприяли подоланню кризи в економіці США. 1936 Ф.Д. Рузвельта було переобрано президентом США, і він продовжив політику державного регулювання соціально-економічного життя. У зовнішній політиці адміністрація Рузвельта, якого 1940 вперше в американській історії втретє поспіль було обрано президентом США, дотримувалася принципів ізоляціонізму (Закон про нейтралітет США 1935), але здійснювала більш гнучкий зовнішньополітичний курс. 1933 США встановили дипломатичні відносини з СРСР. Стосовно країн Латинської Америки Рузвельт проводив політику «Доброго сусідства». 1934 США оголосили про надання автономії Філіппінам. 1937 в умовах розширення експансіоністських дій Японії у Китаї, посилення агресивності Італії й Німеччини американський президент закликав світове співтовариство встановити «карантин» навколо агресорів. У 1940

Конгрес вотивав значні суми на переозброєння, у вересні 1940 вперше в історії США був оголошений призив на військову службу в мирний час. 11.03.1941 Конгрес схвалив закон про ленд-ліз, який дозволяв Рузвельту забезпечувати зброєю, боєприпасами та іншими військовими товарами країни, дії яких були життєво важливі для США (насамперед Велика Британія і країни Британської Співдружності Націй, Китай). Американська допомога по ленд-лізу, яку отримували 42 держави, становила близько 50 млрд. дол. 7.12.1941 японська авіація несподівано напала на американську військово-морську базу Пірл-Гарбор на Гавайських островах, що змусило США вступити у війну: вже наступного дня Конгрес оголосив війну Японії, а 11.12.1941 Німеччина та Італія, підтримуючи Японію, оголосили війну США.

Вступ США у Другу світову війну прискорив формування антигітлерівської коаліції. Ще 14.08.1941 Ф.Д. Рузвельт разом із британським прем'єр-міністром В. Черчиллем проголосили Атлантичну Хартію, в якій вимагали «знищення нацистської тиранії» і виклали принципи післявоєнного політичного устрою світу. 01.01.1942 США спільно з 26 державами підписали Декларацію Об'єднаних Націй, що передбачала об'єднання військових та економічних ресурсів цих держав для боротьби проти Німеччини та її союзників. 11.06.1942 у Вашингтоні було підписано американсько-радянську угоду про взаємодопомогу у «веденні війни проти агресії». У листопаді 1942 США і Велика Британія здійснили вторгнення на Півночі Африки, а у вересні 1943 англо-американські війська висадилися на півночі Італії. У червні 1944 США і Велика Британія відкрили Другий фронт, висадивши союзні війська на півночі Франції. Воєнні успіхи союзників на Східному і Західному фронтах змусили Німеччину та її сателітів капітулювати: 08.05.1945 у Берліні було підписано Акт про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини. Але головну увагу США приділяли боротьбі з Японією на Тихому океані. 6 і 9 серпня 1945 американська авіація скинула атомні бомби на японські міста Хіросіму і Нагасакі. 09.08.1945 у війну проти Японії вступив СРСР, який розгромив її Квантунську армію в Маньчжурії (Китай). 02.09.1945 у Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» було підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії, яким було завершено Другу світову війну. США брали участь в Кримській (Ялтинській) та Потсдамській конференціях 1945 глав урядів трьох союзних у Другій світовій війні держав (СРСР, США і Великої Британії), які визначили принципи мирного врегулювання в Європі. Вони були ініціаторами створення Організації Об'єднаних Націй, Статут якої був підписаний 26.06.1945 на Установчій конференції ООН в Сан-Франциско представниками 50 держав, у тому числі Української РСР. США отримали постійне місце в Раді Безпеки ООН.

З війни США вийшли наймогутнішою державою світу, що мала монополію у володінні атомною зброєю, 12-мільйонну армію, потужний військово-морський флот, виробляла майже половину світової промислової продукції, американський долар за рішеннями Бреттон-Вудської конференції 1944 заступив британський фунт стерлінгів як головна міжнародна розрахункова валюта. Разом з тим у суспільно-політичному житті Америки кінця 1940 — поч. 50-х рр. стали все чіткіше проявлятися правоконсервативні та праворадикальні тенденції, найодіознішими символами яких стали закон Тафта-Хартлі 1947 про трудові відносини, що обмежував профспілковий рух і страйкову боротьбу робітників, і діяльність комісій з розслідування «антиамериканської діяльності», т. зв. «маккартизм». 1952 президентом США було обрано кандидата від Республіканської партії Д. Ейзенхауера, який 1956 був переобраний на другий термін.

У зовнішній політиці США у повоєнний період взяли курс на рішучу протидію прагненням СРСР розширити сферу свого впливу й поширити комуністичний режим у різних регіонах світу, насамперед у Центрально-Східній Європі, де за активної радянської підтримки були створені про-радянські режими «народної демократії». З початком «холодної війни» США взяли на себе роль лідера «вільного світу» (курс на «стримування світового комунізму», доктрина Трумена, план Маршалла 1947, створення військово-політичного блоку НАТО — Північноатлантичного альянсу 1949, доктрина «визволення» від комунізму в 1950-х рр.). «Холодна війна», що супроводжувалася масштабною гонкою озброєнь у США і СРСР, втілилась у два великі регіональні конфлікти: Корейську війну 1950–53 і В'єтнамську війну 1964–73, у небезпечні міжнародні кризи — Суецьку 1956–1957, Карибську 1962. Одночасно в США розгорнувся молодіжний рух т. зв. Гіппі, який заперечував цінності матеріального добробуту «держави благоденства», і рух за громадянські права афроамериканського населення на чолі з М.Л. Кінгом. Протягом 1963–68 було схвалено низку законів щодо ліквідації расової сегрегації та про загальне виборче право, заборону будь-яких порушень прав кольорового населення. Курс соціальних перетворень демократів, проголошений адміністрацією наймолодшого президента за всю історію США Дж. Кеннеді на початку 1960-х рр. («Нові рубежі») і продовжений після вбивства Кеннеді 22.11.1963 у Далласі його наступником Л. Джонсоном (програми «Боротьби з бідністю» і побудови «Великого суспільства»), був зірваний. На президентських виборах 1968 перемогу здобув кандидат від Республіканської партії Р. Ніксон, якого 1972 обрали президентом США вдруге. Він оголосив «нову економічну політику», що передбачала посилення втручання держави в керування економікою (контроль за цінами, вве-

дення ринкового курсу долара, збільшення пенсій, грошової допомоги багатодітним сім'ям з одночасним обмеженням активності профспілок).

Зі встановленням на поч. 1970-х рр. ядерного паритету між США і СРСР Білий дім розширив діалог із Кремлем і країнами радянського блоку, розпочатий ще під час Карибської кризи президентом США Дж. Кеннеді і головою Ради міністрів СРСР М. Хрущовим, наслідком якого стала розрядка міжнародної напруженості у 1-й пол. 1970-х рр. Важливим досягненням адміністрації Ніксона було встановлення дипломатичних контактів між Вашингтоном і Пекіном: у лютому 1972 президент США відвідав КНР, де підписав «Шанхайське комюніке», яке заклало основу для поступової нормалізації американсько-китайських відносин. Але головну увагу американська адміністрація традиційно приділяла відносинам з Радянським Союзом. 1972 у Москві президент США Р. Ніксон і генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев підписали тимчасовий Договір про обмеження стратегічних озброєнь — ОСО-1, 1973 під час візиту Л. Брежнева до США було підписано 23 угоди, одна з яких зобов'язувала СРСР і США запобігати ядерній війні. 1974 під час зустрічі у Владивостоці американський президент Дж. Форд, який зайняв цю посаду після скандальної відставки Р. Ніксона («Вотергейтська справа»), і радянський лідер Л. Брежнев узгодили основи нового договору щодо подальшого обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2). Гельсінська нарада з безпеки та співробітництва в Європі 1975 і підписання 35 державами, в тому числі США і СРСР, Заключного акта НБСЄ, в якому зафіксовано принципи домовленості з широкого кола питань європейської безпеки, стало логічним апогеєм періоду відлиги міжнародної напруги. Діяльність адміністрації Дж. Форда відбувалася в умовах економічної кризи 1973–75, спричиненої стрибком цін (у 4 рази) на нафту після арабсько-ізраїльської війни 1973. Навесні 1975 рівень промислового виробництва у США знизився на 13,5% порівняно з 1973. Тому на президентських виборах 1976 американські виборці проголосували за демократа Дж. Картера.

У 2-й пол. 1970-х рр. погіршилися відносини між США і СРСР, насамперед через посилення радянського втручання в конфліктні ситуації у державах «третього світу» і боротьбу між двома наддержавами за впливи у різних регіонах світу. Нових обертів набула гонка озброєнь. У відповідь на вторгнення в грудні 1979 радянських військ до Афганістану США припинили процес ратифікації договору ОСО-2, перервали переговори з Радянським Союзом з інших проблем роззброєння, оголосили ембарго на продаж зерна і технологій в СРСР, а також відмовилися від участі в Олімпійських іграх 1980 у Москві. У лютому 1980 президентом США Дж. Картером була висунута доктрина, що передбачала рішучі заходи щодо протистояння з СРСР та його соціалістичними сате-

літами, особливо в контексті захисту прав людини, і посилення американської військової присутності в різних регіонах світу. Серед інших напрямів зовнішньої політики адміністрації Картера було встановлення дипломатичних відносин між США і КНР 1979, сприяння процесу мирного врегулювання на Близькому Сході (Кемп-Девідські угоди 1979). Втім невдала спроба за допомогою воєнної операції визволити персонал посольства США в Тегерані, який після Ісламської революції 1979 став заручником мусульманських фундаменталістів, відчутно похитнула престиж президента Дж. Картера. На президентських виборах у листопаді 1980 Дж. Картер поступився представнику Республіканської партії і 40-м президентом США було обрано Р. Рейгана, який проголосив новий курс, відомий як «рейганоміка». Основою курсу була програма обмеження втручання держави в економіку і розв'язання економічних проблем країни через стимулювання приватного підприємництва. В інтересах корпорацій було проведено податкову реформу, запроваджено пільги для енергетичних компаній, ліквідовано контроль за цінами на нафту. Водночас адміністрація Рейгана проводила жорстку антиінфляційну політику, скоротила витрати на державні й соціальні програми. На початку 1984 економіка країни увійшла в один із найдовших періодів стабільного зростання у повоєнний час. Щодо зовнішньої політики США, то у 1-й пол. 1980-х рр. її визначала «Доктрина неоглобалізму» Рейгана, яка була спрямована на використання всієї могутності США для протидії радянському впливові у світі. 1983, після того, як радянська ракета збила південно-корейській пасажирський літак, Р. Рейган у своєму виступі перед Конгресом проголосив СРСР «імперією зла» і закликав до «хрестового походу» проти нього. США розмістили в Західній Європі крилаті ракети і ракети середньої дальності та розпочали розробку програми «Стратегічної оборонної ініціативи», покликану перенести військове протистояння у космос. Після того, як новий радянський лідер М. Горбачов 1985 висунув концепцію «нового політичного мислення для СРСР і для всього світу», відбулися зміни у підходах до вирішення міжнародних проблем і в адміністрації Р. Рейгана. Зустріч лідерів двох наддержав у листопаді 1985 в Женеві розпочала процес нормалізації американсько-радянських відносин. У грудні 1987 у Вашингтоні США і СРСР підписали угоду про ліквідацію ракет середнього і меншого радіусу дії, а під час візиту до Москви влітку 1988 Р. Рейган публічно заявив, що більше не вважає СРСР «імперією зла».

Проблема розвитку відносин із СРСР залишилася одним із найважливіших пріоритетів і для нової республіканської адміністрації Дж. Буша, який переміг на президентських виборах 1988. Під час візиту М. Горбачова до США в травні 1989 було підписано Угоду про знищення і невиробництво хімічної зброї і Протокол до Договору між СРСР і США

про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. У січні 1990 Білий дім проголосив про одностороннє скорочення американських військ у Європі з 300 тис. до 195 тис. осіб. За участю США вироблялися головні положення Договору про остаточне розв'язання проблеми об'єднання Німеччини і Договору про скорочення звичайних збройних сил у Європі 1990. Влітку 1991 під час візиту Дж. Буша до Москви було укладено Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, за яким ядерний потенціал обох держав скорочувався на 30–40%. Перехід двох наддержав від конфронтації до конструктивного двостороннього співробітництва і співпраці на міжнародній арені означав закінчення періоду «холодної війни». Яскравим підтвердженням кардинальної зміни в американсько-російських відносинах після розпаду СРСР стали угоди між адміністрацією Дж. Буша і президентом РФ Б. Єльциним 1992 про ліквідацію міжконтинентальних балістичних ракет із багатозарядними боеголовками. Втім, незважаючи на успіхи на міжнародній арені, Дж. Бушу не вдалося перемогти на президентських виборах 1992, насамперед через внутрішньоекономічні проблеми, і президентом США було обрано демократа Б. Клінтона, який 1996 був переобраний на президентський пост вдруге.

Економічна програма адміністрації Клінтона будувалася на зменшенні урядових витрат і збільшенні податків. Особливо великим було скорочення федеральних витрат на військові цілі: 1997 вони становили всього 16,6% федерального бюджету, тоді як 1990 — 23,9%. Міжнародна діяльність адміністрації Б. Клінтона була спрямована на ствердження США як глобальної держави, яка несе особливу відповідальність за мир і стабільність у світі. Вашингтон підписав угоду з КНДР, за якою призупинялася північно-корейська програма виготовлення ядерної зброї, нормалізував відносини з В'єтнамом, врятував Мексику від фінансової катастрофи наданням позики 50 млрд. дол., розгорнув широку миротворчу діяльність на Близькому Сході, підтримав мирний процес в Ірландії, сприяв укладенню Дейтонської угоди 1995 про компромісне врегулювання кризи в Боснії та Герцеговині. У Європі президент Б. Клінтон на початку 1994 ініціював програму «Партнерство заради миру», спрямовану на співпрацю колишніх соціалістичних країн із Північно-атлантичним альянсом і розширення НАТО за рахунок цих держав, сприяв, зокрема, вступу до НАТО 1999 Польщі, Угорщини, Чехії. Водночас адміністрація Клінтона вдалася до військово-силових акцій проти Іраку та у складі НАТО проти Югославії 1999, а також застосувала санкції щодо Куби, Лівії, Ірану.

Ствердження домінуючого становища США в постбіполярній системі міжнародних відносин було проголошено довгостроковою метою і новою республіканською адміністрацією Дж. Буша-молодшого, обраного амери-

канським президентом 2000 і переобраного на цю посаду на другий термін 2004. Вашингтон взяв курс на кількісне і якісне зміцнення військової могутності країни, збільшивши, зокрема, військовий бюджет із 310 млрд. 2001 до 380 млрд. дол. 2003. Важливе місце в зовнішній політиці США посіла боротьба з міжнародним тероризмом, особливо після зухвалих терористичних атак 11.09.2001 у Нью-Йорку і Вашингтоні. США негайно створили широку антитерористичну коаліцію, яка 07.10.2001 розпочала бойові дії проти уряду «Талібан» в Афганістані, що надав притулок терористам «Аль-Каїди» на чолі з Усамою бен Ладеном. А 19.03.2003 США розпочали військові дії проти режиму С. Гусейна, які завершилися американською окупацією Іраку. Витрати на ведення війни в Афганістані та в Іраку призвели до збільшення федерального боргу до 1 трильйона дол. До того ж й економічна політика республіканської адміністрації США, що будувалася на зменшенні податків, стимулюванні підприємницької діяльності та звуженні регуляторної дії уряду, призвела до скорочення надходжень до федерального бюджету. Зросло безробіття, загальмувалися темпи економічного зростання. За таких умов перемогу на президентських виборах 2008 здобув кандидат від Демократичної партії Барак Обама, який став першим в історії США президентом-афроамериканцем.

З Б. Обамою мільйони американців пов'язували надії на подолання економічної кризи та демократичне лідерство США у світі. Серед перших рішень нового президента була пропозиція закрити в'язницю для терористів на базі Гуантанамо, де систематично порушувалися права людини. Крім того, за його поданням Конгрес США прийняв рішення про виділення 800 млрд. дол. на стимулювання розвитку американської економіки. У квітні 2009 під час святкування 60-річчя НАТО за участю Б. Обама було залагоджено протиріччя між США та «старою» Європою з євроатлантичних та глобальних питань безпеки. У липні 2009 під час візиту президента США до Москви було започатковано «перезавантаження» американсько-російських відносин. У вересні 2009 Обама ініціював перегляд стратегії війни в Афганістані, у виступі на 64-й сесії Генеральної Асамблеї ООН підтвердив намір до грудня 2011 вивести американські війська з території Іраку, а також оголосив про перегляд стратегії попередньої американської адміністрації, яка передбачала будівництво стаціонарних систем протиракетної оборони на території Чехії та Польщі. Натомість пропонувалося створити гнучку систему протиракетної оборони Європи і США морського та космічного базування з потенційною співпрацею у цій сфері з Росією. Новий зовнішньополітичний курс адміністрації Б. Обама був затверджений Конгресом США у програмах скорочення ядерних боєголовок і числа звичайних озброєнь, встановлення процесу контролю озброєнь, перегляду основ ядерної

доктрини та ракетної оборони та ін. «За виняткові дипломатичні зусилля» в справі боротьби з розповсюдженням ядерної зброї і мирного врегулювання на Близькому Сході президент США Барак Обама став лауреатом Нобелівської премії миру 2009. Хоча невизначеність ситуації навколо ядерних програм Ірану та Північної Кореї, загострення ситуації на Близькому Сході та у Південній Африці, ускладнення російсько-американських відносин на сучасному етапі ставлять під загрозу реалізацію амбітних зовнішньополітичних намірів і планів демократичної адміністрації США після переобрання Б. Обами 2012 президентом на другий термін, домінуюче місце єдиної наддержави в постбіполярному світі.

Щодо ставлення США до України, то до проголошення Декларації про державний суверенітет України 16.07.1990 можна говорити лише про загальну американську позицію з проблематики національно-державного самовизначення українського народу. Вона не була сформульована ні в законах, ні в рішеннях адміністрації США. Починаючи з часів визвольних змагань українського народу (1917–1921), час від часу лише на рівні окремих конгресменів і державних діячів США відзначалася необхідність сприяти виходу України зі складу Росії (СРСР) та забезпеченню незалежності Української держави. Як правило, «українське питання» піднімалося лише в загальному політико-ідеологічному контексті протиборства з СРСР. Наприклад, 1959 Конгрес США прийняв резолюцію про «Тиждень поневолених націй», у якій висловлювалося сподівання, що й Україна з часом поверне собі статус незалежної держави. 1964 в американській столиці за участю Д. Ейзенхауера було відкрито пам'ятник Т. Шевченку. Президент США Р. Рейган на початку 1980-х рр. першим в історії своєї держави офіційно проголосив курс на повалення радянської «імперії зла» і, як наслідок, вихід з її складу України та інших республік. Лише з розпадом СРСР і проголошенням незалежності України вона поступово почала займати важливе місце в зовнішній політиці США, зокрема на її європейському напрямі. Важливу роль у становленні українсько-американських відносин відіграв дводенний візит до США Голови Верховної Ради України Л. Кравчука у вересні 1991 з метою роз'яснення Акта проголошення незалежності України та його значення і здобуття від Америки реального визнання України як рівноправного партнера. 25.12.1991 США визнали незалежність України і 02.01.1992 встановили з нею дипломатичні відносини. Щоправда, розбудова двосторонніх відносин між США і Україною складалася непросто, особливо за часів адміністрації Дж. Буша, яка дотримувалася «русоцентричного» підходу в політиці щодо пострадянського геополітичного простору. Яскравим підтвердженням цього можна вважати промову президента США Буша 01.08.1991 в Києві, в якій він висловився за збереження СРСР та підтримку М. Горбачова і застерігав українців від проявів націоналізму

й сепаратизму. Найбільше Вашингтон після розпаду СРСР турбували дві проблеми — неконтрольоване розповсюдження ядерної та іншої зброї масового знищення, поява нових ядерних держав і можлива нестабільність на колишньому радянському геополітичному просторі. Визнавши Росію єдиною правонаступницею СРСР, у тому числі щодо його ядерного потенціалу, США впродовж майже всього періоду 1991–93 рр. фактично блокували політичні й економічні контакти з Україною. Головним конфронтаційним питанням цього періоду була проблема набуття Україною без'ядерного статусу. Про це свідчить і перший офіційний робочий візит президента України Л. Кравчука до США в травні 1992. Хоча у перебігу візиту й було підписано низку угод, однак у центрі переговорів перебувала проблема вивозу з території України ядерної зброї колишнього СРСР та якомога швидшої ратифікації Договору про обмеження стратегічних та наступальних озброєнь (СНО-І) і приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

На початку президентства Б. Клінтона його адміністрація теж віддавала перевагу налагодженню двосторонніх відносин з РФ, але водночас почала шукати нові підходи до розбудови американсько-українських відносин. В цьому важливу роль відіграли впливові представники Конгресу США, які у квітні 1993 відвідали Україну і дійшли висновку, що її слід розглядати як окрему суверенну державу, прагнення якої до незалежності має бути підтримане з боку США. У травні 1993 Київ відвідала делегація на чолі з послом із особливих доручень, спеціальним радником держсекретаря США із зв'язків з новими незалежними державами С. Телботтом, який заявив про бажання американської сторони розпочати новий етап у відносинах з Україною, зокрема про відмову адміністрації Клінтона від політики «тиску» і пошук «партнерських зв'язків». Свідченням позитивних зрушень стало схвалення Конгресом США у вересні 1993 фінансової допомоги Україні на ядерне роззброєння в розмірі 350 млн. дол. У жовтні 1993 Київ з офіційним візитом відвідав Державний секретар США У. Крістофер, який виклав основні положення «нового підходу» США до України. Була, зокрема, досягнута домовленість про те, що США зменшать митні тарифи на продаж українських товарів, сприятимуть приєднанню України до Генеральної угоди з торгівлі та тарифів (ГАТТ) і налагодженню конструктивного співробітництва з міжнародними фінансовими інституціями — Міжнародним Валютним Фондом (МВФ), Світовим банком і Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР). Крістофер запропонував також, щоб Україна залучилася до ініційованої США в рамках НАТО програми «Партнерство заради миру». Кроком на шляху подолання кризового стану відносин стала ратифікація (із застереженнями) 18 листопада 1993 Верховною Радою України Договору про СНО-І. Принципове значення для подальшого поліпшення укра-

їнсько-американських відносин мало підписання в Москві 14 січня 1994 президентами України, США і Росії Тристоронньої заяви, в якій містився історичний пункт про те, що США і Росія готові надати Україні гарантії безпеки після набуття чинності Договору про СНО-І і приєднання України до ДНЯЗ в якості без'ядерної держави. Це дало можливість Україні 3 лютого 1994 зняти застереження Верховної Ради і ратифікувати ДНЯЗ і цим зробити вирішальний крок до без'ядерного статусу.

Позитивним наслідком глобальних рішень і дій України щодо ядерного роззброєння стала розбудова українсько-американських партнерських відносин. Під час другого офіційного візиту до США президента України Л. Кравчука 4 березня 1994 була підписана «Спільна заява про розвиток дружби і партнерства між Україною та США», де крім гарантій безпеки було зафіксовано формування політичної та договірно-правової основи стратегічного партнерства. Новий етап у розвитку українсько-американських відносин започаткував державний візит до США новообраного президента України Л. Кучми в листопаді 1994, в ході якого було укладено 14 двосторонніх угод про співпрацю в політичній, економічній та космічній галузях, енергетиці й торгівлі і підписано «Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва». В ній, зокрема, сторони визнали, що «існування вільної, незалежної і суверенної Української держави, її безпека і процвітання мають велике значення для Сполучених Штатів Америки». Вашингтон підтримав рішення України першою серед держав СНД взяти участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру», прагнення України врегулювати взаємини із всіма своїми сусідами і зайняти вагоме місце в новій системі загальноєвропейської безпеки, а також підтвердив свою готовність надавати фінансову й політичну підтримку ринковим реформам в Україні. 1994 рік, який, до речі, отримав у США назву «року України», завершився важливим для України рішенням Будапештського саміту ОБСЄ 5 грудня 1994: в обмін на ратифікацію Договору про СНО-І і приєднання до ДНЯЗ Україна отримала гарантії національно-державної безпеки у вигляді Меморандуму, підписаного лідерами ядерних держав — США, Великої Британії та Росії, а згодом Франції та Китаю.

Наступні роки позначилися поступовим переходом американсько-українських відносин у розряд інтенсивного політичного діалогу і розгорнутого співробітництва. У ході державного візиту президента США Б. Клінтона в Україну в травні 1995 було підписано Спільну заяву, в якій зокрема йшлося про підтримку з боку США демократичних і ринкових реформ в Україні, її європейських інтеграційних прагнень, а також було оголошено про визнання України державою з перехідною економікою. 4 вересня 1996 Палата представників Конгресу США прийняла резолюцію про підтримку незалежності України. Значним політичним успіхом

України стало створення у вересні 1996 українсько-американської міждержавної комісії на чолі з президентом України Л. Кучмою та віцепрезидентом США А. Гором як нового практичного механізму реалізації засад стратегічного партнерства та постійного діалогу з питань зовнішньої політики, безпеки, торгівлі та інвестицій і стабільного економічного співробітництва. Того ж року Україна посіла третє місце за обсягами американської допомоги (після Ізраїлю і Єгипту): її частка склала 20% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій. Загалом, протягом 1990–2001 рр. Україна отримала від США допомоги на суму близько 2 млрд. дол. У листопаді 1997 в ході робочого візиту до США Л. Кучма взяв участь в урочистій церемонії запуску американського човникового корабля з українським космонавтом на борту, а також у засіданні країн-донорів для фінансування проекту «Укриття» на ЧАЕС. Адміністрація Б. Клінтона сприяла розвитку зв'язків України із Заходом, зокрема з міжнародними фінансовими інституціями — МВФ, СБ і ЄБРР, Європейським Союзом (ЄС) — Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС 1994, НАТО — Хартія про особливе партнерство між Україною та Північноатлантичним альянсом 1997.

Наприкінці діяльності адміністрації Клінтона відносини США і України загальмувалися через часті зміни й неефективну діяльність українських урядів, їхню неспроможність забезпечити сприятливий інвестиційний клімат для іноземних інвесторів і непослідовну економічну політику, всеохоплюючу корупцію і безконтрольну приватизацію, політичну нестабільність і гучні скандали за участю вищих посадових осіб України тощо. Водночас в США і на Заході зростало невдоволення невизначеністю та непередбачуваністю української «багатовекторної» зовнішньої політики, яка сподівалася «зіграти» на представленні «європейської України» як буфера щодо «євразійської Росії», а також посиленням авторитарних тенденцій в Україні, свідченням яких стали значні порушення законодавчих норм під час президентської кампанії 1999 й ініційований 2000 повторно обраним президентом Кучмою референдум про зміну Конституції України, що продемонстрував еволюцію президентсько-парламентської форми державного правління у бік домінування президентської її частини. Все це обумовило більш жорсткий підхід США до України, коли на перший план висувалися не загальнополітичні, в тому числі й міжнародні питання, а проблеми прискорення економічних і суспільно-політичних реформ в Україні. Це засвідчив і останній візит президента США Б. Клінтона до Києва 5 червня 2000. Під час візиту було підписано низку двосторонніх документів, зокрема Спільну заяву щодо підтримки США України в процесі її вступу до Світової організації торгівлі (СОТ), договір про повітряний зв'язок, Угоду щодо продовження дії договору з деяких питань судноплавства, Угоду про співробітництво у

сфері науки і технологій, меморандум про взаємопорозуміння і співробітництво щодо запобігання і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій і техногенних катастроф, програму співробітництва в боротьбі з корупцією і організованою злочинністю, протокол про обмін ратифікаційними грамотами по конвенції щодо запобігання подвійному обкладанню податками, угоду про здійснення проекту кваліфікації ядерного палива, яка передбачає розвиток двостороннього співробітництва в атомній енергетиці та з питань забезпечення безпеки на АЕС, та було узгоджено умови і дату закриття Чорнобильської АЕС. США також запропонували надати кредитну допомогу українському малому і середньому бізнесу за спеціальною п'ятирічною програмою в обсязі 25 млн. дол. Водночас американський президент наголошував на необхідності пришвидшення економічних реформ в Україні і у своїй промові на Михайлівській площі в Києві декілька раз повторив слова Т. Шевченка: «Борітеся — поборете!», що буквально означало: тільки після того, як Україна подолає свої внутрішні проблеми, можна буде говорити про поглиблення американсько-українських відносин.

З приходом 2001 до влади в США республіканської адміністрації на чолі з Дж. Бушем-молодшим, який заявив себе продовжувачем справи Р. Рейгана у нових умовах, розпочався новий, більш прагматичний період в американсько-українських відносинах. Нова адміністрація США з перших днів своєї діяльності поставила масштаби двосторонньої співпраці та можливості її активізації у залежність від стану суспільної демократії і проведення реформ в Україні. Наступні роки засвідчили, що будь-яке призупинення реформ на основі програмних настанов міжнародних фінансових інституцій, як і будь-які прояви внутрішньополітичної кризи в Україні, негайно викликали негативну реакцію у Вашингтона, призводили, зокрема, до припинення кредитування та інших видів допомоги з боку США та міжнародних інституцій, введення обмежень на імпорт Америкою виробів української промисловості тощо. Наприклад, після трагічної загибелі українського журналіста Г. Гонгадзе, «касетного» або «кольчужного» скандалів, низки політико-правових обмежень на діяльність засобів масової інформації, гучних корупційних справ в Україні (справа П. Лазаренка тощо) американська сторона перейшла від традиційної дипломатії до жорсткого тиску на вищі ешелони української влади. Водночас, і в подальшому у США спостерігалася підкреслена зацікавленість у тому, щоб Україна створила сучасну ринкову економіку з ефективною демократичною політичною системою євроамериканського зразка. Зокрема, в ході парламентських 2002 та 2006 і президентських 2004 виборів адміністрація Дж. Буша-молодшого активно включилася у боротьбу за становлення в Україні верховенства права як головної фундаментальної цінності, виробленої людством. Про це свідчать, наприклад,

численні візити в 1-й пол. 2000-х рр. в Україну американських державних діячів та політиків (Зб. Бжезинського, П. Добрянської, М. Олбрайт, С. Пайфера, Д. Рамсфельда, К. Райс, П. О'Ніла, Е. Джонс, К. Велдона), публічна активність у Києві послів США К. Паскуаля та Дж. Хербста. Зокрема, 29 червня 2004 під час зустрічі з президентом України Л. Кучмою Дж. Буш-молодший знову наголосив на гарантіях демократичного волевиявлення народу України на президентських виборах. Водночас американські недержавні організації та фонди і українська діаспора в США сприяли розбудові інститутів громадянського суспільства в Україні, які стали активними учасниками «помаранчевих подій» 2004.

Рішуче засудження Україною дій терористів уже в перші години після трагічних подій 11 вересня 2001 та приєднання до міжнародної анти-терористичної коаліції мали важливе значення для визначення подальшої атмосфери у двосторонніх відносинах. А ініціювання президентом України і прийняття Верховною Радою України рішення про направлення спецбатальйону до Кувейту, а пізніше — бригади Збройних сил України до складу миротворчих сил в Іраку засвідчили важливість України як союзниці США і міжнародної спільноти в антитерористичній боротьбі, а також утвердили розуміння у Вашингтоні важливості України в загальносвітових процесах. Показовою стала активна позиція США з підтримки територіальної цілісності та суверенітету України у зв'язку з російсько-українським конфліктом навколо о. Коса Тузла 2003.

Новий порядок денний українсько-американських відносин після переобрання Дж. Буша-молодшого на другий президентський термін та обрання президентом України В. Ющенка було сформовано за підсумками першого робочого візиту нового українського лідера до США, зокрема в підписаній 4 квітня 2005 президентами України і США Спільній заяві. Вона зафіксувала стратегічний формат двостороннього партнерства, який 2008 було закріплено у двосторонній Дорожній карті пріоритетів українсько-американського співробітництва та Хартії про стратегічне партнерство Україна-США. Загалом договірно-правова база українсько-американського співробітництва у 2005–2009 рр. поповнилася 27 новими двосторонніми документами і нараховувала на початок 2010 понад 120 підписаних і готових до підписання угод та інших спільних документів. Зокрема, 2005 Україна запровадила безвізовий режим для громадян США. Сполучені Штати, своєю чергою, 2006 перереєстрували Україну як учасника Узагальноної (Генералізованої) системи преференцій і скасували торговельні санкції, введені 2002, у результаті чого Україна отримала можливість безмитно експортувати до США 3400 видів товарів. Того ж року Україна була визнана США країною з ринковою економікою і було скасовано поправку Джексона-Веніка стосовно України, яка забороняла надання державних кредитів, а також встановлювала дискримінаційні податки й тарифи щодо українського імпорту до США. За

істотної підтримки США в травні 2008 Україна стала членом СОТ. У грудні 2009 в Україні було відновлено діяльність Корпорації закордонних приватних інвестицій США, яка свого часу виділила понад 250 млн. дол. на фінансування й страхування 21 проекту в Україні у різних галузях. Про збільшення інтересу США до України в період президентства Ющенка свідчать, наприклад, категоричне засудження держсекретарем США К. Райс російського газового тиску на Україну на межі 2005–06 рр., попередження Москви віце-президентом США Р. Чейні в травні 2006 про неприпустимість використання проблематики енергетичних ресурсів для досягнення політичних цілей, а також визнання Сполученими Штатами Голодомору в Україні в 1932–33 рр. та схвалення Конгресом США і президентом Дж. Бушем-молодшим рішення про виділення у Вашингтоні земельної ділянки для спорудження пам'ятника жертвам Голодомору.

Нова адміністрація США на чолі з Б. Обамою розпочала свою діяльність 2009 з серйозної ревізії відносин із зарубіжними країнами. На тлі активних контактів Білого дому і Кремля відносини Вашингтона і Києва розвивалися значно повільніше. Водночас візит в Україну першого заступника держсекретаря Дж. Стайнберга у квітні 2009 засвідчив, що Київ і надалі залишається для Вашингтона стратегічним партнером, а перегляд відносин США із РФ не відбуватиметься за рахунок України. Конкретним результатом співпраці з новою американською адміністрацією стало рішення про створення двосторонньої Комісії зі стратегічного партнерства, досягнуте під час зустрічі президента України В. Ющенка і віце-президента США Дж. Байдена в Києві у липні 2009. У 2010 обидві палати Конгресу США відповідними резолюціями відзначили «суттєвий прогрес, досягнутий народом України у зміцненні демократичних інституцій за результатами другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 року» та підтвердили «відданість співробітництву з Урядом України щодо подальшого розвитку двосторонніх відносин в рамках Комісії стратегічного партнерства Україна-США». У квітні 2010 новообраний президент України В. Янукович здійснив робочий візит до США для участі в саміті з ядерної безпеки, в рамках якого мав зустріч з президентом США Б. Обамою. Було досягнуто домовленості про підтримку і взаємодію зі США на важливих для України напрямках — відновлення співпраці з МВФ, подолання наслідків фінансово-економічної кризи, проведення системних реформ, зокрема в енергетичній сфері, поглиблення двостороннього партнерства на основі Хартії про стратегічне партнерство, посилення роботи міждержавних механізмів за координуючої ролі Комісії стратегічного партнерства. Не менш важливим було рішення, виголошене В. Януковичем у Вашингтоні, щодо поступового вивезення з України до кінця 2012 усіх наявних запасів високозбагаченого урану, що було позитивно розцінено учасниками саміту з

ядерної безпеки, у першу чергу американською стороною. Стратегічний характер українсько-американських відносин було підтверджено в ході офіційного візиту в Україну держсекретаря США Х. Клінтон у липні 2010. Були проведені друге засідання Комісії стратегічного партнерства за співголювання керівників зовнішньополітичних відомств України і США та переговори К. Грищенка і Х. Клінтон, а також ухвалено Спільну заяву, в якій наголошувалося на незмінній позиції США щодо гарантування суверенітету, незалежності, територіальної цілісності і непорушності кордонів України та підтримці системних внутрішніх реформ, у тому числі спрямованих на зміцнення в Україні демократії і верховенства права. Виступаючи на грудневій 2010 нараді послів України, президент України В. Янукович визначив основні напрями взаємодії зі США — нерозповсюдження засобів масового знищення, торгівля й інвестиції, демократія і права людини, залучення американського досвіду в контексті реалізації актуальних для держави і суспільства реформ.

Сьогодні США є найбільшою країною-донором технічної допомоги Україні, в тому числі щодо ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, де їхній внесок становить майже 250 млн. дол. Загальний обсяг допомоги Україні, починаючи з 1992, склав понад 3 млрд. дол. За даними Держдепартаменту США на програми технічної допомоги Україні у 2011 асигновано 124,4 млн. дол. Покращилася й динаміка американсько-українського товарообігу. За результатами 2010 він зріс на 76% порівняно з минулим роком і склав 2426 млн. дол. Експорт українських товарів до США зріс на 21% і склав 1082 млн. дол., а імпорт американської продукції в Україну зріс на 51% та склав 1344 млн. дол. США посідають десяте місце за обсягом прямих іноземних інвестицій в економіку України: на 1 липня 2011 вони становили 1088 млн. дол., що складало понад 2,5% усіх іноземних інвестицій в українську економіку. В Україні зареєстровано 1545 підприємств з американським капіталом, що діють у таких галузях, як харчова та хімічна промисловість, металургія та металообробка, будівництво та зв'язок. Важливою є роль США в модернізації Збройних сил України, ядерно-енергетичного та ракетно-космічного комплексів, зміцненні наукового й технологічного потенціалу України та інших галузях. У культурно-гуманітарній сфері, наприклад, активно співпрацюють 23 міста України зі своїми американськими містами-побратимами.

Виключно важливою складовою українсько-американської взаємодії є збереження і популяризація мови, культури і традицій українського народу на теренах США, поглиблення зв'язків із українськими громадськими організаціями Америки, сприяння розвитку взаємодії між Україною та українською громадою США з питань, що становлять національний інтерес на американському напрямі. На сьогоднішній день українська громада, що має більш як столітню історію, є однією із найбільших та активних етнічних спільнот у США. За останніми ста-

тистичними даними в США проживає понад 893 тис. американців українського походження. За неофіційними даними, які фігурують в україномовних американських виданнях, на теренах США мешкають до 2 млн. українців (близько 0,5% усього населення країни) — за чисельністю вони займають друге місце серед слов'янського населення США (після поляків). Найбільша кількість українців зосереджена в північно-східних промислових штатах: Нью-Йорку — 148 тис. осіб (0,8% від загальної кількості населення штату), Пенсильванії — 122 тис. (1%), Каліфорнії — 83 тис. (0,2%), Нью-Джерсі — 73 тис. (0,9%), а також у штатах Іллінойс — 47 тис. (0,4%), Огайо — 47 тис. (0,4%), Мічиган — 46 тис. (0,5%), Флорида — 42 тис. (0,3%), Вашингтон — 30 тис. (0,5%), Коннектикут — 23 тис. осіб (0,7%). Майже 90% американських українців живе в містах. Серед них досить високий відсоток людей з вищою освітою. Українську мову викладають у 28 коледжах і університетах США (Гарвардському, Пенсильванському, Колумбійському, Каліфорнійському, Іллінойському).

Перші українці з'явилися на території англійських колоніальних володінь у Північній Америці ще в 17–18 ст. Українські імена можна зустріти серед учасників війни за незалежність США і громадянської війни. Так, у боях на боці Північної армії відзначився українець, генерал Василь Турчин, який був особистим другом президента А. Лінкольна. Одним із перших відомих емігрантів до США був уродженець с. Криве на Житомирщині, православний священник Агапій (Андрій) Гончаренко, який прибув до США 1865, видавав англійською й російською мовами газету «Вісник Аляски» та почав гуртувати навколо себе земляків і тому вважається засновником української діаспори на Американському континенті. Початком масової еміграції українців до США вважається 1877, коли група русинів-українців із Закарпаття приїхала працювати на вугільних шахтах і металургійних заводах Пенсильванії. Упродовж наступних десяти років до Сполучених Штатів прибуло близько 35 тис. емігрантів зі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, а до Першої світової війни до США переїхало близько 0,5 млн. вихідців з українських земель Австро-Угорщини, переважно неосвічених селян та священників. Зокрема, 1884 до Пенсильванії прибув греко-католицький священник з Галичини Іван Волянський, який 1885 організував перше в Америці українське товариство взаємодопомоги «Братство Св. Миколая», а наступного року завдяки його зусиллям у м. Шенандоа було зведено будівлю першої української католицької церкви. Друга хвиля української імміграції до США припала на міжвоєнний період, коли відносно невелика внаслідок імміграційного законодавства США політична імміграція значно активізувала діяльність існуючих і створила нові українські організації. Переважна частина українців із третьої хвилі імміграції прибула до Америки протягом 1947–51 рр. і належала до категорії т. зв.

«переміщених осіб», які після Другої світової війни перебували у таборах для біженців та військовополонених у ряді європейських країн. Серед прибульців була велика кількість інтелігенції та науковців, яких об'єднавала ідея незалежності України й відновлення української суверенної держави і діяльність яких сприяла розвитку українського політичного, громадського, культурного та релігійного життя в діаспорі. Початком четвертої, т. зв. «економічної» хвилі імміграції до США з України можна вважати другу половину 1980-х — поч. 1990-х років.

За час перебування в Північній Америці українці розбудували широку мережу громадсько-політичних, релігійних, професійних установ, а також фінансових — кас взаємодопомоги, банків та страхових товариств, сумарний оборотний капітал яких оцінюється в 1 млрд. доларів. Загалом в США діють 13 політичних українських організацій, 12 професійних товариств, 29 кредитних спілок, 4 страхові товариства, 3 молодіжні організації, 3 жіночі спілки. Здійснюється видання понад 20 газет, 11 журналів, Інтернет-видання «Брама», ведуть мовлення близько 20 українських радіопрограм та два телеканала. Велика роль у житті української громади належить церкві. Найбільшою в США є Українська католицька церква, 4 єпархії якої нараховують понад 400 тис. греко-католиків. Друге за величиною місце посідає Українська православна церква, яка нараховує в більш ніж ста православних парафіях понад 200 тис. віруючих. Спостерігається щорічна тенденція до збільшення прихожан православної церкви, що можна пояснити збільшенням іммігрантів зі Східної та Центральної України за останні 10–15 років. Стрімко збільшується кількість українських баптистів-євангелістів та баптистів-п'ятидесятників. На заході США, на узбережжі Тихого океану, за перше десятиліття 21 ст. оселилося майже 50 тис. вихідців з України. Здебільшого всі вони належать до баптистів-п'ятидесятників. Найстарішою українською організацією у США є Український Народний Союз, який було засновано 1894, що за статутом є страховим товариством і на даний час нараховує у своєму складі понад 60 тис. членів. Найбільш чисельними об'єднуючими організаціями української громади є Український Конгресовий Комітет Америки (УККА) і Українська Американська Координаційна Рада (УАК Рада). УККА був утворений 1940, має 75 осередків, три бюро (у Нью-Йорку, Вашингтоні та Києві), його головний офіс знаходиться в Нью-Йорку. УАК Рада була заснована 1983, до її складу входять Український Народний Союз, Український Братній Союз та інші організації. Штаб-квартира знаходиться у м. Вашингтоні. В окрузі Колумбія об'єднуючу роль відіграє Асоціація українських та американських професіоналів «Вашингтонська група», мета якої — широке висвітлення української культурної спадщини на теренах США, професійний ріст, ознайомлення широких мас населення США з політичними та соціальними процесами, які відбуваються в Україні. 1989 у США створені

громадянські організації, які надають матеріальну допомогу Україні, а також підтримують діяльність окремих громадських організацій. Серед них «Народний фонд допомоги Україні», «Фонд допомоги дітям Чорнобиля». Значну роль у сприянні розвитку українсько-американських відносин відіграє фундація «U.S. — Ukraine Foundation», яка була створена 1991. Важливу роль у житті української громади США відіграє Союз українок Америки (СУА), заснований у Нью-Йорку 1925. СУА здійснює велику просвітницьку, виховну та культурно-мистецьку роботу. Організацією засновано велику кількість гуманітарних та благодійних фондів. Найбільшими українськими молодіжними організаціями США є Союз Української Молоді, «Пласт» та Організація Демократичної Української Молоді. Своєю основною задачею вони вважають виховання української молоді в дусі вірності Україні, ідейно-політичним і духовним заповітам попередніх поколінь, а також активне сприяння у відновленні пластового життя в нашій державі. Страхові товариства, організовані вихідцями з України наприкінці 19 — на початку 20 ст., створили фінансову базу для громадської активності українців Америки. З другою хвилею еміграції були започатковані кредитні кооперативи (так звані «кредитівки»). Нині активи найбільших кредитівок становлять сотні мільйонів доларів. Українська громада в США утримує розгалужену мережу шкіл. Переважно це є недільні або суботні школи українознавства при церквах. Найбільш помітними українськими науковими інституціями не тільки Північного Сходу, але й США загалом, є Наукове товариство ім. Т. Шевченка та Українська вільна академія наук. Провідним університетським центром українських студій є Український науковий інститут Гарвардського університету. Авторитет деяких науковців-українців у США дуже високий, напр., Ю. Шевельова, О. Пріцака, Т. Гунчака, Р. Шпорлюка, І. Коропецького, Я. Білінського, Б. Винара, Б. Футея та ін. Фізик Ю. Кістяківський з Києва став одним із батьків американської ядерної бомби, був радником президента США Д. Ейзенхауера. Авіаконструктор І. Сікорський найбільші свої досягнення у вертольотобудуванні зробив саме в США. Харків'янин С. Кузнець — відомий економіст, лауреат Нобелівської премії. Одесит Г. Гамов — родоначальник американської астрофізики та космології. Ф. Добжанський з Поділля — основоположник американської генетики. Українці досягли значних результатів у галузі вивчення космосу — серед них є і астронавти, і дослідники, і вчені, наприклад, директор американського інституту аеронавтики та астронавтики М. Яримович та ін.

Характер зв'язків американських українців із Батьківщиною залежав від багатьох факторів, насамперед від суспільно-політичної та економічної ситуації в США і Україні, позицій різних поколінь української діаспори. Утім у скрутні для України часи, наприклад у 20-ті, 30-ті, 40-і рр. 20 ст., українці США завжди були поряд із народом, від якого

пішло їхнє коріння, вболіваючи за його долю і допомагаючи йому. Переломною подією, яка сколихнула всю українську діаспору в Америці, стала Чорнобильська катастрофа 1986. Десятки рейсів із ліками, вітамінами, медичним обладнанням для діагностичних центрів, придбаними на кошти українських громад США, було відправлено у ті роки в Україну. Післячорнобильський період став певною мірою переломним й у сфері культурних взаємозв'язків американських українців з Україною. Одно-стайна підтримка українською громадою США державотворчих процесів в Україні після проголошення 24.08.1991 Акта про незалежність України яскраво виявилася, наприклад, під час візиту офіційної української делегації на чолі з Л. Кравчуком до США у вересні 1991. І ця підтримка, як матеріальна, так і морально-політична, триває й понині. У незалежній Україні, у свою чергу, встановлення та інтенсифікація зв'язків з українською діаспорою, зокрема українською громадою США, є важливою складовою державної етнополітики, а також одним із пріоритетних завдань зовнішньої політики України в цілому.

Лит.: Бачинський Ю. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. — К., 1995; Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів, 2000; Зілинський М. Чи будуть зміни. Американсько-українські стосунки // Політика і час, 1994, № 4; Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир став другим. — М., 2004; Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Х., 2003; Економічна еміграція з України: причини і наслідки: науково-популярна література. — К., 2003; Камінський Є. Американський чинник в українсько-російських відносинах // Політична думка, 1993, № 2; Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Концепції. Практична еволюція. — К., 1998; Камінський Є., Потехін О. Україна і США // Політична думка, 1993, № 1; Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. — К., 1995; Киссинджер Генри. Нужна ли Америке внешняя политика? — М., 2002; Лендьял М.О. Політична взаємодія української етнічної групи та державної влади в США в 1945–1991 рр. — Ужгород, 1998; Олбрайт М. Госпожа госсекретарь: Мемуари Мадлен Олбрайт. При участии Билла Вудварда. — М., 2004; Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). — К., 1996; Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). — К., 1962; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. — К., 1999; Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. — К., 1996; Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості: довідкове видання. — К., 2002; Джордж Бравн Тіндалл, Дейвід Е. Шай. Історія Америки. — Львів, 2010; Шульга О. Зовнішня політика неза-

лежної України. Підсумки двадцятирічного розвитку // Україна дипломатична. — К., 2011, вип. 20.

С.В. Віднянський.

«СУЧАСНІСТЬ» — український часопис літератури, мистецтва та суспільного життя. Видавався 1961–90 в еміграції — у Мюнхені, 1990–91 — у Нью-Йорку. Із 1992 публікується у Києві. Виходить щомісяця. Заснований 1961 внаслідок об'єднання «Української літературної газети» (1955–60) та «Сучасної України» (1951–60). У «С.» друкувалися статті, присвячені суспільно-політичним, етнонаціональним, демографічним процесам в УРСР, розвідки з літератури, мистецтва та культури, міжнародного життя і політики, перекладні твори з німецької, англійської та французької мов, поезії, есе. У «С.» співробітничали громадські діячі, письменники, публіцисти й науковці з української діаспори: Е. Андієвська, М. Андрієнко-Нечитайло, В. Барка, Ю. Бойко-Блохін, В. Бойчук, В. Бургард, В. Вовк, Я. Гніздовський, В. Голубничий, С. Гординський, Т. Гунчак, А. Камінський, Б. Кордюк, І.-С. Коропецький, І. Кошелівець, Б. Кравців, В. Кубійович, Ю. Лавріненко, В. Лесич, І. Лисяк-Рудницький, І. Майстренко, В. Маркус, І. Мигул, П. Одарченко, О. Пріцак, У. Самчук, В. Стахів, Д. Струк, Ю. Тарнавський, Ю. Шевельов, Р. Шпорлюк та ін.

За участю редакторів та авторів «С.» 1961 було засноване видавництво «Сучасність», яке впродовж 1960–80-х рр. видало кілька серій самвидавської, дисидентської та забороненої в СРСР літератури (праці П. Григоренка, І. Дзюби, І. Калинця, Л. Лук'яненка, М. Мороза, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Симоненка, Г. Снегірьова, В. Стуса, В. Чорновола, Т. Ходорович), а також антології, переклади, спогади, поезії. Наприкінці 1980-х рр. у «С.» опубліковано низку розвідок та матеріалів, присвячених демократичним реформам і перебудові в СРСР. Із кінця 1980-х — поч. 1990-х рр. із «С.» активно співробітничать автори з України.

Лит.: Сучасність, 1961–1985: Вибране. — Мюнхен, 1987; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. — К., 1998, т. 2; Бібліографічний довідник журналу «Сучасність»: 1961–2003. — Львів, 2003.

О.В. Ясь.

«СХІДНИЙ СВІТ» — журнал, орган Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Заснований 1927. Мав два розділи: політико-економічний та історико-етнологічний. Відп. редактор — Я. Ряппо, члени редколегії — відомі вчені О. Гладстерн, В. Левицький, П. Ріттер, О. Фе-

доровський. Серед авторів — В. Бузескул, П. Тичина, В. Пархоменко, А. Ковалівський. 1930, коли припинила діяльність Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців, а замість неї постала Асоціація сходознавців-марксистів, яка стала видавцем журналу, змінилася його редколегія, до якої увійшли компартійці: О. Полоцький, Л. Величко. О. Сухов та ін. З'явилися рубрики: «Закордонний Схід», «Проблеми радянської східної торгівлі», «Радянський схід», «Історія, етнологія, мовознавство, література», «Революційний рух та боротьба з імперіалізмом, економіка країн Сходу». Два останні номери 15 і 16/17 за 1931 вийшли під назвою «Червоний схід». Видання «С.с.» відновлено 1993 Інститутом сходознавства імені А. Кримського НАН України. Журнал щоквартально публікує матеріали з історії, філології, культури країн Близького, Середнього, Далекого Сходу в їхніх взаєминах з Україною, переклади літератури зі східних мов, інформацію про розвиток сходознавства в Україні та за кордоном.

Лит.: Дмитрієнко М.Ф. Журнал «Східний світ» (1927–1931): Історіографічний огляд. В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1969, вип. 2; Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. — К., 2007.

Е.Г. Циганкова, Л.Ф. Шепель.

СХОДОЗНАВСТВО, орієнталістика — комплекс наук, що досліджують історію, мови, літератури, філософію, мистецтво, пам'ятки духовної і матеріальної культури, економіку та соціально-політичний устрій країн Азії та Пн. Африки, а також народів східного походження в Східній і Центральній Європі. С. за традицією поділяється на два напрями: дослідження Класичного Сходу та вивчення Сучасного Сходу. Перший напрям передбачає вивчення східних цивілізацій стародавньої та середньовічної доби, а також притаманних їм традиційних елементів, що збереглися до нашого часу. Пріоритетне значення в цій галузі досліджень мають гебраїстика, арабістика, іраністика, тюркологія, індологія, китаїстика, японістика, монголістика, тибетологія, єгиптологія та ін. Представники другого напрямку досліджують сучасні афроазійські країни, трансформаційні наслідки колоніалізму та перебіг національно-визвольних рухів на теренах Сходу, роль східних держав у глобальних і регіональних процесах сучасності, їхні літературу та мистецтво.

С. виникло як галузь знань, які допомагали втіленню практичних цілей європейських держав щодо країн Сходу. Серед його перших центрів були засновані за рішенням Віденського церковного собору 1312 кафедри арабської, гебрайської та сирійської мов у Парижі (Франція), Оксфорді (Англія), Болоньї (Італія), Авіньйоні (Франція), Саламанці (Іспанія). Західноєвропейські сходознавці 14–16 ст. — це переважно семітологи,

біблеїсти та ісламознавці. Поступово збільшувалася кількість східних мов, що викладалися в університетах, — китайська, турецька, фарсі та ін.; збиралися колекції східних рукописів. Остаточо формування С. як спеціальної галузі знань відбулося у 18–19 ст. Були створені спеціальні сходознавчі заклади — Академія східних мов у Відні (1754), Школа живих східних мов у Парижі (1795), засновані товариства — Бенгальське азійське в Калькутті (1784), Азійське в Парижі (1822), Королівське азійське в Лондоні (1823), Німецьке сходознавче в Лейпцизі (1845). Почали друкуватися комплексні сходознавчі дослідження і серійні філологічні видання, каталоги бібліотек східних рукописів, словники східних мов, звіти археологічних розкопок в Азії і Африці. Засновано спеціалізовані журнали, що існують і нині, — у Парижі «*Journal Asiatique*» (з 1822), у Лондоні «*Journal of the Royal Asiatic society*» (із 1834), у Нью-Хейвені (США) «*Journal of the American Oriental Society*» (з 1843), у Лейпцизі «*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*» (з 1847) та ін.

Нині сходознавчі центри існують майже в усіх країнах Європи. Поза межами європейського континенту орієталістика розвивається в США, а також у самих країнах Сходу. З 1873 кожні 3–4 роки сходознавці збираються на міжнародні конгреси.

У Російській імперії, до складу якої входила більша частина України, зацікавленість у вивченні східних сусідів спочатку мала виключно прикладний характер. Після указів російського царя Петра I (1701, 1702) викладання східних мов почалося при Колегії закордонних справ. У духовних місіях, заснованих православними місіонерами в Азії та Ефіопії, перекладали історичні, філософські та географічні тексти. В азійських країнах працювали науково-дипломатичні та військові місії, які теж проводили дослідницьку роботу. В МЗС Російської імперії з 1820 існував Азійський департамент, при якому 1823 було створено навчальне відділення східних мов. Значним центром С. був Казанський університет. 1807 там відкрили кафедру східних мов, де почали викладати арабську та перську мови, 1837 — китайську, 1842 — санскрит, монгольську мову та ін. 1818 у Петербурзі було засновано Азійський музей, де зберігалася колекція східних рукописів. У Росії розвивалися такі напрями, як тюркологія, кавказознавство, монголознавство, маньчжурознавство. 1854 в Петербурзькому університеті було створено факультет східних мов, а 1872 в Москві — Лазаревський інститут східних мов, де з 1898 викладав А. Кримський.

В Україні східні мови викладалися в Києво-Могилянській академії (С. Тодорський), Київській духовній академії (І. Олесницький), Інституті східних мов одеського Рішельєвського ліцею (В. Григор'єв). Із 19 ст. вивчення Сходу зосередилося на історико-філологічних факультетах університетів — Харківського, Київського, Новоросійського. Біля витоків

українського С. стояли М. Дринов, Ф. Деларю, І. Срезневський. М. Лунін, В. Надлер, Е. Діллон, Б. Дорн, Ф. Шерцль, Ф. Кнауер, Е. Штерн, В. Бузескул, Ю. Кулаковський, Д. Овсяннико-Куликовський, П. Ріттер та ін. У 18 ст. у Львівському університеті арабську, гебрайську та халдейську мови викладали на теологічному факультеті (А. Радкевич). Із 1818 в усіх університетах Австрійської імперії, у т. ч. й у Львівському, викладання східних мов зосередилося на теолого-філософських факультетах.

Після 1917 в Москві та Ленінграді (нині С.-Петербурґ) продовжували функціонувати сходознавчі кафедри та факультети в університетах. 1930 Азійський музей, Колегію сходознавців, Інститут буддійської культури та Тюркологічний інститут у Ленінграді об'єднали в Інститут сходознавства АН СРСР, який 1950 перевели до Москви, залишивши в Ленінграді сектор східних рукописів.

У міжвоєнний період існувала потужна сходознавча школа у Львові. У цей час тут працювали А. Гавронський, В. Котвич, С. Стасяк, А. Клявек, З. Смогожевський, М. Шорр та ін. Видавався журнал Польського орієнталістичного товариства «Rocznik Orientalistyczny» (т. 2–14, 1919–38).

У Києві у складі Академії наук працювала кафедра (кабінет) арабської філології та тюркології (1918–34), яку очолював акад. А. Кримський. Кафедрі підпорядковувалися Єврейська історико-археографічна комісія (1919–29), Комісія з вивчення візантійського письменства та впливу його на Україну (1926–30), пізніше перетворена на Комісію для дослідів з історії Близького Сходу (1930–33), Тюркологічна комісія (1929–33). У цей період активізували свою діяльність сходознавці А. Ковалівський, П. Ріттер, Б. Курц, Б. Варнеке, О. Томсон, Ф. Мищенко, Т. Грунін, Ф. Шміт та ін. 1926 в Харкові заснували громадську організацію — Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства з філіями в Києві та Одесі, яка 1926–28 видавала «Бюлетень», 1927–31 — журнал «Східний світ». Відбулися Всеукраїнські з'їзди сходознавців — 1-й (1927) та 2-й (1929). 1930 було прийнято рішення про розпуск асоціації та заснування Українського НДІ сходознавства (із 1931 — Укр. НДІ Близького Сходу), який проіснував лише до 1933. У 1930-ті рр. багато сходознавців були репресовані. Із 1934 С. як науковий напрям припинило своє існування в УСРР.

У 1950–60-х рр. дослідженням Сходу в Україні займалися окремі науковці — А. Ковалівський, Т. Кезма, В. Бейліс, Б. Зданевич. 1970 в Інституті історії АН УРСР було засновано відділ історії країн зарубіжного Сходу, який 1978 переведено до Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн, де відділ країн, що розвиваються, очолив тюрколог І. Черніков. В Інституті мовознавства АН УРСР в 1970-ті рр. брали участь в укладанні етимологічного словника тюрколог О. Гарка-

вець, арабіст В. Рибалкін. У Львові працювали Я. Дашкевич, Я. Полотнюк. Наприкінці 1980-х рр. відновлено Українську асоціацію сходознавства та африканістики (Ю. Кочубей), засновано Українське відділення Всесоюзної асоціації Китаєзнавців (В. Седнев). У 1960–80-ті рр. спроби запровадити вивчення східних мов у Львівському університеті робив Я. Полотнюк. У Київському університеті на поч. 1970-х рр. почали викладати як другу мову арабську (М. Волков), японську (В. Резаненко), китайську (І. Чирко); 1989 було відкрито кафедру теорії і практики перекладу східних мов (В. Рибалкін) та набрано групи китайської, арабської, перської, японської мов як першої іноземної. Виникли сходознавчі кафедри та відділення в інших університетах України.

У відродженні сучасного українського сходознавства провідна роль належить учню А. Кримського, іноземному члену НАН України О. Прицаку. Завдяки його зусиллям 1991 створено Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України (у 1998–2012 директор — Л. Матвеева). 1993 відновлено випуск ж. «Східний світ», 1998 — «Сходознавство». Засновано серію «Наукова спадщина сходознавців». Із 1992 працює Кримське відділення в Сімферополі (О. Айбабін), яке видає журнали «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» та «Боспорские исследования». Сходознавчі центри існують у Харкові та Львові.

Лит.: Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. — М. — Л., 1950; Ковалівський А.П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках. В кн.: Антологія літератур Сходу. — Х., 1961; Фалькович И.М. К истории советского востоковедения на Украине // Народы Азии и Африки, 1966, № 4; Никифоров В.Н. Восток и всемирная история. — М., 1975; Культурное наследие Востока: Проблемы, поиски, суждения. — Л., 1985; Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине. В кн.: Востоковедческие центры в СССР. — М., 1988, вып. 1; Черніков І.Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства // УІЖ, 1991, № 2; Прицак О. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України // Східний світ, 1993, № 1; Полотнюк Я.Є. Сходознавство у Львівському університеті // Там само, 1993, № 2; Урсу Д.П. З історії сходознавства на Півдні України // Там само, 1994, № 1–2; Ковалівський А.П. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині // Там само, 1995, № 2; 1996, № 1; Милибанд С.Д. Библиографический словарь отечественных востоковедов. — М., 1995, кн. 1–2; Кочубей Ю.М. Україна і Схід: Культурні взаємозв'язки України народами Близького і Середньої Сходу (1917–1992): Підручний бібліографічний покажчик. — К., 1998; Саїд Е.В. Орієнталізм. — К., 2001; Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. — К., 2007; Матвеева Л.В. Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського:

Сьогодні // Східний світ, 2008, № 3; Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: Біобібліографічний словник. — К., 2011.

Л.В. Матвєєва.

СЬЄРРА-ЛЕОНЕ, Республіка Сьєрра-Леоне (Sierra Leone, Republic of Sierra Leone) — держава у Західній Африці на узбережжі Атлантики, межує з Гвінеєю та Ліберією. Територія — 71,7 тис. км². Населення — 6,2 млн. осіб (2013), більшість складають представники народностей темне (35%) і менде (більше 30%). За релігійною приналежністю 70% громадян — мусульмани (суніти), 20% — християни, 10% — не належать до жодної з конфесій або сповідують традиційні африканські вірування. Столиця — м. Фрітаун. Офіційна мова — англійська. Главою держави є президент, який обирається шляхом загального прямого голосування на 5 років. Законодавча влада належить Палаті представників, виконавча — президентові та кабінету міністрів. С.-Л. — член ООН (1961) та ряду інших міжнародних і регіональних організацій, входить до Співдружності, очолюваної Великою Британією.

Археологічні знахідки свідчать, що землі С.-Л. були населені принаймні 2,5 тис. років тому. Вперше досліджена португальськими мореплавцями на чолі з Педру ді Сінтрою (1462), який назвав її Serra do Leão (португ. — Гора Лева). У середині 16 ст. у цих місцях з'явилися англійці, а 1792 група звільнених темношкірих рабів, прибулих з Англії, заснувала поселення Фрітаун. 1808 Велика Британія оголосила узбережжя С.-Л. своєю колонією, а 1896 внутрішні райони країни — протекторатом. Від 30-х рр. 20 ст. почалося активне освоєння корисних копалин країни іноземним капіталом. 27 квітня 1961 проголошено незалежність С.-Л. у складі Британської Співдружності. 1962 було встановлено дипломатичні відносини між СРСР і С.-Л. Наступний період характеризувався політичною нестабільністю та низкою військових переворотів, активізацією повстанського руху. У жовтні 1999 РБ ООН санкціонувала розгортання в країні військового контингенту для роззброєння повстанців. Попри поступ мирного врегулювання за сприяння військ Нігерії та миротворців ООН, країна залишається однією з найбідніших у світі. У її економіці іноземний капітал посідає значні позиції. Основними торговельними партнерами С.-Л. є Великобританія, США й Нідерланди. С.-Л. експортує алмази, боксити, боби какао, каву, ядра пальмових горіхів; імпортуються машини й устаткування, нафтопродукти, продукція хімічної промисловості, продовольчі товари.

20 травня 1999 між Україною і С.-Л. були встановлені дипломатичні відносини. Співпраця розвивається з урахуванням спільних інтересів і

миротворчих ініціатив світової спільноти. 1999 у С.-Л. було розгорнуто місію ООН і введено військовий контингент ООН з підрозділів африканських країн, Великобританії, Індії та Росії. 2000 у зв'язку із загостренням ситуації у країні ООН звернулася до країн-членів із закликом збільшити чисельність миротворців у С.-Л. Україна погодилася надати відповідну додаткову підтримку. У С.-Л. був сформований окремий ремонтно-відновлюваний батальйон, що увійшов до складу українського контингенту разом із вертолітним загonom. Робота українських військових з підтримання миру у С.-Л. тривала з початку 2001 до початку 2005. Окрім військово-гуманітарного співробітництва, між Україною і С.-Л. встановлено контакти на рівні міст-партнерів — Херсона й Фрітауна. Існують можливості для активізації економічного співробітництва, зокрема у гірничо-видобувній галузі. С.-Л. є одним із перспективних напрямів експорту українського борошна.

Лит.: Ланге Х. В стране Львиных Гор / Пер. с нем. — М., 1981; Зотова Ю.Н., Смирнов Е.Г., Френкель М.Ю. История Сьерра-Леоне в новое и новейшее время. — М., 1994; Миротворчі місії України під прапором ООН. — К., 2005.

О.М. Горенко.

Т

ТАДЖИКИСТАН, Республіка Таджикистан (Тоҷикистон) — держава в Центральній Азії. Територія 142 тис. км². Населення 7,8 млн. осіб (2012). Столиця м. Душанбе. Державна мова таджикська. За формою правління Т. президентська республіка. Вища влада належить президентові, законодавча влада однопалатному парламенту (маллі меджлису). Т. вступив до ООН 1992.

Сучасна територія Т., починаючи з часів неоліту, входила до ареалу найдавніших землеробських культур. У 6 ст. до н.е. вона була завойована перським царем Кіром. Відтоді тут закріпилася перськомовна культура. У 8 ст. більшу частину Центральної Азії завоювали араби, які принесли таджикам зороастріцям нову релігію — іслам. На зміну арабам прийшли турки-сельджуки, які особливо жорстко ставилися до перськомовних таджиків. Територія сучасного Північного Таджикистану входила до складу Держави Саманідів (819–1005), а південна частина країни належала до Держави Газневідів (977–1186). У 16 ст. більша частина території сучасного Т. належала до сфери впливу Бухарського ханства. Наступного століття регіональна гегемонія перейшла до Хівинського ханства, створеного 1512. Починаючи з 18 ст. боротьбу за гегемонію у Центральній Азії вели Російська та Британська імперії, Китай, а також Османська Туреччина та Персія (Іран). На початку 19 ст. таджики жили у трьох центральноазійських державних утвореннях: Кокандському, Хівинському ханствах та у Бухарському еміраті. У грудні 1863 російський імператор Олександр II затвердив програму експансії у Центральну Азію. 1864 було укладено російсько-китайський мирний договір, який встановив кордон між ними від Алтаю до Тянь-Шаню. 1895 російська армія встановила контроль над Бадахшаном, включивши до складу імперії таджицькі гори Памір.

У січні 1925 в складі Т. було створено Горно-Бадахшанську автономну область (Памір), але сам Т. у цей час був лише автономією у складі радянського Узбекистану. Таджицька Радянська Соціалістична Республіка у складі СРСР була утворена у жовтні 1929. У роки Великої Вітчизняної війни територія Таджикистану стала місцем евакуації, в тому числі з України. Після 1945 відбувався розвиток економіки Т., було побудовано значну кількість промислових об'єктів, де більшу частину працівників становили російськомовні громадяни СРСР. У грудні 1979 Т. став тиловою базою для дій радянської армії у Афганістані. Впродовж 1992–1997 у Т. тривала громадянська війна між адептами радикального

ісламу та прихильниками світського розвитку країни. Найзапекліші бої точилися в Кулябі та Курган-Тюбе. Найбільший вплив на перебіг подій у Т. мала Росія, яка у 1993 взяла на себе зобов'язання по охороні таджицько-афганського кордону. 9 березня 1997 у Москві президент Т. Емомалі Рахмонов та лідер ісламістів Саїд Абдулло Нурі підписали мирну угоду. У квітні 1999 Росія та Таджикистан підписали угоду про статус російської військової бази. Також Москва та Душанбе підтвердили намір спільної охорони таджицько-афганського кордону, який залишався головними воротами для транзиту наркотиків із Афганістану у Росію, а далі на Захід.

Українсько-таджицькі відносини. Т. визнав незалежність України 25 грудня 1991. Дипломатичні відносини сторони встановили 24 квітня 1992. Українська діаспора в Т. з'явилася за радянських часів. Найбільша кількість громадян УРСР опинилася у Т. під час евакуації 1941. За даними Всесоюзного перепису населення 1979, в Таджицькій РСР мешкало 31,7 тис. етнічних українців, головна частина яких зосереджувалася у Душанбе. У роки громадянської війни 1992–1997 Т. залишила більшість українців. Станом на 2011 у Т. живуть близько 3 тис. етнічних українців. Вони не мають впливових структур самоорганізації та власних друкованих видань. Чисельність таджицької діаспори в Україні за переписом 2001 сягає 45 тис. осіб.

Лит.: Сарлиганиев Т. История таджиков. — М., 2009.

А.Ю. Мартинов.

ТАЇЛАНД, Королівство Таїланд (Thailand) — держава в Південно-Східній Азії. Територія 514 тис. км². Населення 65 млн. 479 тис. осіб (2010). Офіційна мова — тайська. Столиця м. Бангкок. Таїланд — конституційна монархія. Виконавча влада належить уряду, а законодавча — однопалатному парламенту. Т. — член ООН з 1946.

Перші держави на території Т. виникли на межі християнської ери. В 15 ст. утворилося королівство Сіам. У 19 ст. колоніальні держави нав'язали йому нерівноправні угоди, але їм не вдалося остаточно позбавити країну суверенітету. Історія королівства позначена участю в його державному правлінні українки з Києва Катерини Десницької, яка на поч. 20 ст. стала дружиною сина сіамського короля і заступала в Бангкоку на троні королеву за її відсутності. 1932 Сіам став конституційною монархією, а 1939 його перейменовано на Таїланд. У 1941–1945 Т. був союзником Японії. Протягом 1957–1973 у країні при владі були військові. Внутрішньополітична стабільність Т. опинилася під загрозою внаслідок азійської фінансової кризи 1997, коли армія знову повернулася до влади. Тільки 2004 за сприяння королівської родини було відновлено цивільне

правління. Того ж року потужний удар по туристичному бізнесу країни завдало катастрофічне цунамі. Масові соціальні заворушення 2009–2010 повернули армію до політичного управління країною. Лише на початку 2011 в Т. знову було встановлено цивільне правління.

Українсько-таїландські відносини були започатковані з часу визнання Таїландом незалежності України 6 травня 1992. У жовтні 2002 в Бангкоку було відкрито посольство України. У березні 2004 з офіційним візитом у Т. побував президент Л. Кучма. Т. став одним з провідних партнерів України в регіоні Південно-Східної Азії. 2012 Україна уклала контракт на поставку армії Т. близько сотні сучасних танків.

Лит.: История Таиланда. — М., 2002.

А.Ю. Мартинов.

ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1943 — конференція керівників трьох союзних у Другій світовій війні держав — голови РНК СРСР І.В. Сталіна, президента США Ф.Д. Рузвельта та прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчілля за участю дипломатичних радників і представників військових штабів; відбулася 28 листопада — 1 грудня 1943 у м. Тегерані (Іран). Учасники конференції обговорювали подальшу стратегію дій антифашистської коаліції, зокрема, питання щодо відкриття другого фронту в Європі. Рузвельт наголосив на необхідності реалізації схваленого на Квебекській конференції голів урядів США та Великої Британії (1943) плану «Оверлорд» щодо вторгнення в Європу через Ла-Манш бл. 1 травня 1943. Черчілль висунув план, що передбачав здійснення військових операцій в Італії, які, на його думку, мали сприяти реалізації «Оверлорду» шляхом відтягування німецьких сил на італійський театр воєнних дій; організацію диверсійних актів комбінованих загонів (загонів «коммандос») і постачання зброї партизанам у Югославії; залучення до війни Туреччини й проведення у зв'язку з цим операцій в Егейському морі. Сталін наполягав, що вступ до війни Туреччини, надання допомоги югославським партизанам та активізація італійської кампанії є другорядними питаннями, натомість союзники мусяли зосередити основну увагу на реалізації операції «Оверлорд», що передбачала завдання удару по військам ворога у Північній чи Північно-Західній Франції за підтримки десанту в Південній Франції. 30 листопада на засіданні Об'єднаного комітету начальників штабів США та Великої Британії були оприлюднені рішення щодо здійснення операції «Оверлорд» упродовж травня 1944 одночасно з висадкою десанту в Південній Франції та продовження наступу союзних військ в Італії з метою просування до лінії Піза–Риміні. Зі свого боку делегація СРСР заявила, що приблизно в той же час радянське командування розгорне широкі

наступальні дії на сході, які не дадуть можливості гітлерівцям перекидати сили на західний фронт проти союзних військ. Керівники трьох держав прийняли рішення про забезпечення югославським партизанам військового спорядження, організації рейдів загонів «коммандос». На Т. к. була досягнута домовленість щодо залучення Туреччини до антигітлерівської коаліції і необхідності направити турецькому президенту І. Іненю запрошення від урядів союзних держав на переговори з президентом Рузвельтом та прем'єр-міністром Черчіллем на початку грудня в Каїрі. Радянська делегація пообіцяла, що СРСР оголосить війну Японії через шість місяців по завершенні війни в Європі. Американська та британська сторони висунули свої плани післявоєнного облаштування Німеччини. Рузвельт запропонував утворити п'ять німецьких держав: Пруссія (зменшена); Ганновер і Північний Захід; Саксонія та район Лейпцига; Гессенська провінція, Дармштадт, Кассель, райони на південь від Рейну та старі міста Вестфалії; Баварія, Баден і Вюртенберг. На думку американського президента, райони Кільського каналу, Гамбурга, Рурську й Саарську області необхідно було підпорядкувати контролю Об'єднаних Націй. Черчілль висунув проект розділу Німеччини на три частини: Пруссію, Рур і Південну Німеччину (Баварія, Вюртемберг, Пфальц, Саксонія, Баден), яку він пропонував включити разом із придунайськими країнами Європи до складу Дунайської конфедерації. За наполяганням Сталіна розгляд німецького питання було покладено на Європейську консультативну комісію. Учасники конференції прийняли рішення щодо передачі Кенігсберга СРСР. До Польщі передбачалося приєднати Східну Пруссію та «Оппельнську провінцію», східний польський кордон мав проходити по «лінії Керзона», західний — по річці Одер. Зокрема, на четвертому засіданні конференції голів урядів СРСР, США і Великої Британії (1 грудня 1943) Черчілль зробив наступну пропозицію щодо польського питання: «У принципі було прийнято, що осередок польської держави й народу має бути розташований між так званою лінією Керзона й лінією річки Одер, з включенням до складу Польщі Східної Пруссії та Опфельнської провінції».

На Т.к. Рузвельт виклав свою схему майбутньої міжнародної організації безпеки, основою якої мали стати Об'єднані Нації. Була прийнята Декларація трьох держав щодо спільних дій у війні проти Німеччини та післявоєнного співробітництва. У ній наголошувалось, що США, Велика Британія й СРСР працюватимуть спільно як під час війни, так і в післявоєнний час; керівництво трьох держав визнало свою відповідальність у справі забезпечення миру, що буде схвалений переважною більшістю народів планети. Обговоривши за участю дипломатичних радників майбутні глобальні проблеми людства, керівники США, Великої Британії та СРСР зобов'язалися сприяти активній співпраці, взаємодії і входженню

до світової сім'ї демократичних країн усіх великих і малих народів, які прагнуть усунення тиранії, рабства, пригноблення й нетерпимості. У декларації наголошувалось, що ніяка сила у світі не зможе завадити союзним державам знищити німецькі армії на суходолі, підводні човни на морі й зруйнувати їх військові заводи з повітря.

У прийнятій на Т.к. Декларації трьох держав про Іран було зафіксовано намір урядів США, СРСР і Великої Британії зберегти повну незалежність, суверенітет і територіальну недоторканність Ірану. Учасники декларації заявили, що вони розраховують на участь Ірану в забезпеченні по завершенні війни міжнародного миру та безпеки згідно з принципами Атлантичної хартії (1941). Уряди трьох держав визнали підтримку Ірану під час війни, особливо в транспортуванні вантажів з-за кордону до Радянського Союзу та узгодили питання щодо подальшого надання економічної допомоги країні. По завершенні воєнних дій будь-які економічні проблеми Ірану, як і інших членів Об'єднаних Націй, мали розглядатися міжнародними конференціями та організаціями.

Лит.: Бережков В.М. Тегеран 1943. На конференції Большой тройки и в кулуарах. — М., 1968; Тегеран—Ялта—Потсдам: Сб. док. — М., 1971; Best G. Churchill: A Study in Greatness. — London, 2001; Тегеран-43: взгляд 60 лет спустя: материалы «круглого стола» 2 дек. 2003 г. — М., 2004.

О.А. Іваненко.

ТУНІС, Туніська Республіка (Republic of Tunisia) — держава у Північній Африці. Територія — 163,6 тис. км². Населення — 10,6 млн. осіб (2012): араби (98%), європейці та ін. Столиця — м. Туніс. Офіційна мова — арабська. Т. — унітарна президентська республіка. Глава держави і виконавчої влади — президент, який обирається на загальних прямих виборах. Законодавчу владу представляє двопалатний парламент. Виконавчу владу здійснюють президент і уряд — Рада міністрів. Після революції у лютому 2011 й повалення президента Бен Алі відбувся розпуск парламенту. Обрані у жовтні 2011 Конституційні збори призначили тимчасового президента та тимчасовий уряд. Т. — член ООН (1956), ОАЄ (1963) та ряду інших міжнародних і регіональних організацій.

У давнину територія Т. була населена берберами. Близько 12 ст. до н.е. засновані перші фінікійські колонії, а згодом найвідоміша з них — Карфаген. У II ст. н.е. Т. захопили римляни. У 439 північна Африка була відвойована у Західної Римської імперії вандалами. Т. став центром королівства вандалів і аланів, яке проіснувало до 534, поки його не зруйнували війська візантійського імператора Юстиніана I. Більше століття територія майбутнього Т. перебувала під владою Візантії. 670

почалося вторгнення Арабського халіфату, 698 візантійський Карфаген було зруйновано, а на його місці побудовано арабський Туніс. 909 у результаті повстання ісмаїлітів Убейдаллах проголосив себе халіфом під іменем аль-Махді (909–934). 1148 норманський король Сицилії Роджер II встановив свою владу над усім туніським узбережжям. 1160 нормани були витіснені військами марокканського правителя, який заснував у Магрибі династію Альмохадів, яку у 13 ст. замінила династія Хафсидів. У 16 ст. Т. опинився під владою Османської імперії. 1705–1957 у Т. правили представники династії Хусайнідів. 1861 в країні було ухвалено першу в арабському світі конституцію. Протягом 1881–1956 Т. перебував під протекторатом Франції. Після Другої світової війни французький уряд надав Т. автономію й створив місцеву адміністрацію у вигляді туніської ради міністрів. 1956 Франція офіційно визнала незалежність Т. Наступного року національні збори скасували монархію й проголосили республіку. Перші роки незалежності були позначені сильним впливом прихильників панарабізму. 1963–69 мала місце спроба соціалістичного експерименту, який швидко добіг кінця внаслідок невдалої колективізації у сільському господарстві. Подальша ринкова лібералізація завершилася політичною і соціальною кризою 1980-х й посиленням позицій ісламістів. 1987 у країні відбулася т. зв. «Жасминова революція», у результаті якої новим президентом став Бен Алі. Два терміни його перебування при владі (1989, 1995) ознаменувалися підготовкою й підписанням угоди між Т. і ЄС про створення зони вільної торгівлі. 2011 країною прокотилася хвиля протестних акцій. Почалася «друга Жасминова революція». Новосформований тимчасовий уряд проголосив політику «дозованої демократії».

У царині міжнародних відносин Т. керується концепцією «усіх азімутів», тобто розвитку партнерських відносин з усіма державами світу. Разом з тим найбільшим торговельним партнером Т. залишається Європа: звідки походить три чверті туніського імпорту. 2008 між Т. та ЄС було скасовано митні збори у торгівлі промисловими товарами. Разом з тим, за Агадірською угодою (2006) передбачено й усунення бар'єрів у торгівлі між Тунісом, Єгиптом, Марокко та Йорданією. Т. підписав угоду про зону вільної торгівлі з Туреччиною.

Незалежність України Т. визнав 25 грудня 1991, а 24 червня 1992 між двома країнами було встановлено дипломатичні відносини. Від жовтня 1993 функціонувало посольство Т. в Україні, яке 1997 було закрито з фінансових міркувань. 20 вересня 1996 розпочало свою діяльність посольство України в Т. Основою двосторонніх політичних стосунків є Декларація про принципи відносин дружби і співробітництва між обома країнами, підписана під час офіційного візиту до Т. Президента України Л.М. Кравчука у грудні 1993. В ході візиту було укладено також низку угод про співробітництво в торговельно-економічній та науково-тех-

нічний галузях. З 1992 регулярно практикою стало проведення зустрічей міністрів закордонних справ України і Т. під час сесій Генасамблеї ООН в Нью-Йорку. 2010 туніські парламентарі створили групу дружби «Туніс–Україна» (у Верховній Раді України група дружби «Україна–Туніс» 2008). Т. є одним із найбільших торговельних партнерів України в африканському регіоні й посідає 3-є місце за обсягами українського експорту після Єгипту та Нігерії (2010). Традиційними статтями українського експорту до Т. є зернові культури (більше 70%), металопродукція (близько 22%) і продукція неорганічної хімії (4%). Український імпорт з Т. представлений такими товарними групами: взуттям, електричними машинами, сільськогосподарською продукцією. 2010 прями інвестиції Т. в Україну склали 108 тис. дол. Розвивається двостороннє культурно-гуманітарне співробітництво. Перспективними напрямками залишається співпраця в галузі вищої освіти та підготовки кадрів у сфері спорту, культури та туризму. В Україні навчається близько 900 туніських студентів (2012). Найбільший інтерес для громадян Т. становлять медичні, фармацевтичні та технічні спеціальності. Щорічному збільшенню кількості туніських студентів в Україні сприяє періодичне проведення в Т. заходів, присвячених ознайомленню майбутніх абітурієнтів з потенціалом України в сфері освіти та науки (виставка «Вища освіта в Україні 2010»). У рамках співробітництва в галузі спорту в Т. працюють українські тренери. Представники України беруть участь у мистецьких фестивалях, що проходять у Т. Нині договірно-правова база українсько-туніських двосторонніх відносин нараховує 2 міждержавні, 4 міжурядові та 6 міжвідомчих угод.

Лит.: Жюльєн Ш.-А. История Северной Африки. Тунис. Алжир. Марокко. В 2-х т. — М., 1961; Иванов Н.А. Кризис французского протектората в Тунисе. 1918–1939 гг., М., 1971; Новая история на земле Карфагена. — М., 2000.

О.М. Горенко.

ТУРЕЧЧИНА, Турецька Республіка (Türkiye, Türkiye Cumhuriyeti) — країна, розташована в двох частинах світу: 97% території знаходиться в Західній Азії (півострів Мала Азія) та 3% території в Європі (крайній схід Балканського півострова). Європейська частина відома як Фракія, азіатська — як Анатолія. Територія — 780 580 км². Населення — 75 627 284 (2012). Столиця — Анкара. За формою державного устрою Т. — парламентсько-президентська республіка. Законодавча влада належить однопалатному парламенту — Великим національним зборам (Меджліс), виконавча — уряду — Раді міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Глава держави — Президент. Т. — єдина мусульманська країна, яка приєдналася до європейських і євроатлантичних

структур, створених після Другої світової війни. 1949 вона стала однією із країн-засновниць Ради Європи, 1952 вступила в НАТО, 1973 — в ОБСЄ.

Історія власне Т. бере свій початок з 11 ст. до н.е., коли в Малу Азію проникли тюркські племена. Проте задовго до цього територія Т. виступала одним із центрів розвитку цивілізації і місцем контактів Сходу та Заходу. Найбільш рання держава в регіоні була створена хетами, які захопили значну територію Малої Азії. У 6–5 ст. до н.е. на територію Т. вторглися перси, присутність яких залишалася до приходу Александра Македонського в 334 до н.е. Протягом наступного тисячоліття як європейська, так й азіатська частини сучасної Т. входили до складу Римської імперії. Після її поділу на Східну та Західну територія Т. відійшла до Східної Римської (Візантійської) імперії.

З початку 9 ст. розпочинається активне проникнення тюркських племен до Малої Азії. В 1071 турки-сельджуки завдали поразки візантійським військам в битві при Манцикерті, яка підірвала їх панування над Анатолією. До середини 12 ст. вони встановили свій сюзеренітет, створивши 1192 ісламську державу в Малій Азії. Початком нового періоду в історії Т. стало остаточне завоювання в 14 ст. володінь Візантії в Анатолії, утвердження і розширення турецької держави. У травні 1453 турецька армія захопила столицю Візантійської імперії — Константинополь, який у майбутньому став іменуватися Стамбул. До кінця 14 ст. Османська держава завоювала Сербію, майже всю Грецію, Албанію, Боснію й Герцеговину. 1475 у результаті війни Кримське ханство визнало себе васалом турецького султана. На поч. 16 ст. були приєднані деякі провінції Персії, захоплено Сирію та Єгипет. До 1553 османські війська взяли Багдад, підкорили Грузію, південну Угорщину, Валахію, Молдавію й Трансильванію. В результаті завойовницьких воєн турки-сельджуки поширили свою владу на Північну Африку, Малу Азію й частину Південно-Східної Європи.

Від 2-ї пол. 17 ст. розпочався процес послаблення Османської імперії. Вже за Карловицьким договором 1699 до Венеції відходили острови Пелопоннес і Далмація, Австрія отримала Угорщину й Трансильванію, Польща — Поділля. Впродовж 18 ст. імперія втратила значну частину могутності на Середземному морі, а її найбільшими суперниками стали Російська та Австрійська імперії.

Новим випробуванням для Т. стала Кримська війна 1853–1856, результатом якої став Паризький договір, що проголошував Чорне море нейтральною зоною, європейські держави визнавали турецький суверенітет над чорноморськими протоками, а Османська імперія була прийнята в «союз європейських держав».

2 серпня 1914 з початком Першої світової війни Османська імперія підписала таємний договір з Німеччиною, на боці якої вела бойові дії

проти країн Антанти. 1918 Османська імперія зазнала поразки, а 30 жовтня турецькі й британські представники підписали перемир'я, згідно з яким Антанта отримувала право займати будь-які стратегічні пункти імперії й контролювати чорноморські протоки. Згодом британський уряд запропонував Т. делегувати своїх представників на мирну конференцію, яка відкрилася в Лозанні в листопаді 1922. У цей період сталися зміни в державному правлінні країни: Великі національні збори в Анкарі скасували султанат і останній османський монарх залишив Стамбул.

За підписаним у липні 1923 Лозаннським договором було визнано повну незалежність Т. 29 жовтня 1923 країна проголошена республікою, а її першим президентом став Мустафа Кемаль, який обирався в 1927, 1931 і 1935 рр. Ще 1928 Великі національні збори змінили статус ісламу як державної релігії, і до 1938 Т. остаточно перетворилася на світську державу.

Під час Другої світової війни Т. зберігала нейтралітет до лютого 1945, коли вона оголосила війну Німеччині й Японії.

З середини 1990-х рр. у політичне життя Т. починають повертатися релігійні партії, зокрема, Партія благоденства, очолювана Неджметтіном Ербаканом, який 1996 став першим у Т. проісламським прем'єр-міністром з часів Першої світової війни. Ербакан підтримував діяльність мусульман у середині країни, а на міжнародній арені проводив політику на зближення з Іраном й іншими ісламськими країнами.

У 2001 було створено нову політичну силу в країні, помірковано-ісламістську Партію справедливості і розвитку, очолювану Раджепом Тайіпом Ердоганом, який 2003 став прем'єр — міністром Т., а президентом — Абдулла Гюль, які представляють країну й сьогодні. Сучасний уряд позиціонує себе як реформаторський, готовий вирішити економічні проблеми країни, ліквідувати злидні, забезпечити розвиток демократії. На відміну від решти проісламістських партій, він висловлюється за євроінтеграційних курс Т., обіцяючи вести її до вступу в ЄС.

Точкою відліку у відносинах між сучасною Україною і Т. є 3 лютого 1992 — день підписання протоколу про встановлення дипломатичних відносин. Історія турецько-українських відносин сягає часів існування Османської імперії, яка в окремі періоди безпосередньо межувала з Україною й навіть володіла частиною українських земель, а османські васальні державні формації: Кримське ханство, Молдавія, Семигород — довгий час були південними і південно-західними сусідами України. За козацько-гетьманської доби (17–18 ст.) гетьмани намагалися використати допомогу турків проти великодержавницьких прагнень Польщі та Росії щодо українських земель. У 18–19 ст. українці брали активну участь у російсько-турецьких війнах (у складі російської армії) та визволенні

південних слов'ян з-під османського панування на Балканах. Перше українське посольство в Стамбулі було відкрите в 1918 у часи УНР, тоді ж був призначений турецький посол у Києві. У січні 1922 між УСРР і Т. був укладений Договір про дружбу і братерство. Після набуття незалежності Україною Т. однією із перших держав світу визнала її суверенітет. 4 травня 1992 у м. Анкарі було підписано масштабний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою республікою. Фундаментом, на якому будуються відносини між обома країнами, є торгівельно-економічна сфера. Розпочавшись із показників у 125 млн. дол. у 1992, двостороння торгівля перевищила 8 млрд. дол. в 2008, збільшившись у 60 разів. У 2002 Партія справедливості і прогресу на чолі з Ердоганом прийняла рішення про визначення України пріоритетним партнером Т. в регіоні. 2012 Київ відвідав прем'єр-міністр Т. Ердоган, який зустрівся з президентом України В. Януковичем. У ході візиту було підписано низку двосторонніх угод. З 1 серпня 2012 в силу вступила угода про запровадження безвізового режиму між країнами.

Лит.: Чубрикова О.А. Турция, которую мы не знаем. — Харьков, 2011; Киреев Н.Г. История Турции. XX век. — М., 2007; Жевахов А. Ататюрк. — М., 2008; Сергійчук Б.В. Українсько-турецькі відносини в першій чверті XX ст.: Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 2011.

К.О. Гула.

ТУРКМЕНИСТАН, Республіка Туркменістан (Türkmenistan) — держава в Центральній Азії. Територія 491 тис. 200 км². Населення 5,1 млн. осіб (2012). Державна мова — туркменська. Столиця м. Ашгабад. За державним устроєм Т. — президентська республіка. Т. — член ООН від 1992. 1995 Т. проголосив постійний нейтралітет.

Територія оазисів сучасного Туркменістану була осередком давніх землеробських культур. У 13 ст. вони були завойовані монголами. У 14–19 ст. тут існували різні ханства. 1882 Т. увійшов до складу Російської імперії. 27 жовтня 1924 було проголошено створення Туркменської Радянської Соціалістичної Республіки. У 1960-ті українські геологи відіграли важливу роль у розвідках родовищ газу в країні.

Українсько-туркменські відносини після розпаду СРСР були започатковані 20 грудня 1991. 10 жовтня 1992 Україна і Туркменістан встановили дипломатичні відносини. У лютому 1993 відбувся візит української урядової делегації до Т. Відтоді туркменський газ зайняв важливе місце в енергетичному балансі України. У квітні 2003 в Києві перебував туркменський президент С. Ніязов, було досягнуто домовленості про постачання газу в Україну до 2028. Але 2005 українсько-туркменські відносини погіршилися, що позначилося на стані торговельно-еконо-

мічних відносин обох країн. Після 2010 Україна намагається повернути собі втрачені позиції на туркменському ринку. У 2011–2012 відбулися офіційні візити до Ашгабаду президента України В. Януковича та до Києва президента Туркменістану Г. Бердимухамедова.

Лит.: Туркменистан: проблемы модернизации. — М., 2010.

А.Ю. Мартинов.

У

УГОРЦІ В УКРАЇНІ — одна з національних меншин, що проживає на території сучасної України. Угорські племена перейшли в Карпати зі сходу наприкінці 9 ст. й оселилися на Тисо-Дунайській низовині (Паннонії), почавши завойовувати волохів та слов'ян, які там жили. Заселення ними території нинішньої Закарпатської області України проходило також у результаті двох великих хвиль міграції: у 2-й пол. 13 ст. (після татаро-монгольської навали) і в 2-й пол. 16 ст. (війни з турками-османами). З часу входження Закарпаття до складу Угорського королівства (рівнинна частина в 9–10 ст., гірська — 13–14 ст.) і до включення краю до складу Чехословаччини (1919) У., які на поч. 20 ст. склали близько 30% населення, були панівним у соціально-економічному плані етносом у регіоні. У міжвоєнні роки частина У. емігрувала із Закарпаття до Угорщини. Серед тих, що залишилися (16% населення), було створено ряд політичних партій, найбільшим впливом користувалася Угорська національна партія, яка набирала на виборах у 1920–30-х рр. близько 10% голосів виборців. 1939 після окупації Карпатської України й анексії всієї території Закарпаття Угорщиною і до 1944 У. краю знову опинилися у привілейованому становищі. Наприкінці 1944 — на поч. 1945 після визволення Закарпаття Червоною армією від угорсько-німецької окупації близько 30 тис. У. краю зазнали репресій.

На території Української РСР У. Закарпаття опинилися після приєднання краю до СРСР у 1945. За переписом 1959 У. становили 13,6% населення Закарпатської області. Надалі їх частка повільно зменшувалася в результаті зовнішньої міграції і зниження народжуваності. За переписом 2001 в Україні нараховувалося 156 566 У. (0,3% населення): порівняно з переписом 1989 їх кількість зменшилася на 4%. Переважна більшість У. України — це мешканці Закарпаття (151,5 тис.), де вони становлять 12,1% населення області. Вони утворюють більшість населення в Берегівському районі (76,1%), близько третини населення Виноградівського та Ужгородського (з м. Чоп) районів, у Мукачівському — 12,7%, Хустському — 3,9%, Рахівському — 3,1%. Асиміляція У. Закарпаття в слов'янському середовищі традиційно була невеликою, насамперед завдяки компактному розселенню в межах кількох районів, окремі з яких межують з їх історичною батьківщиною — Угорщиною. Понад 95% У. називають рідною мовою угорську, 3,4% — українську, 1,0% — російську. Довге сусідське проживання У. і русинів-українців призвело до мовно-культурного взаємовпливу. Зокрема, у період т. зв. мад'яризації

кінця 19 — початку 20 ст. особливо сильного угорського впливу зазнали мова, побут, фольклор, музика русинів-українців Закарпаття. Пізніше, за часів СРСР, на У. Закарпаття помітно вплинули українська, російська та радянська культури.

Нині крім Закарпаття У. мешкають у Львові, Києві та деяких інших містах України. Існує ціла система культурних і освітніх закладів, видавництва, засобів масової інформації, громадських об'єднань, що забезпечують національно-культурні потреби угорців. У Закарпатті діють понад 80 дошкільних закладів і 103 угорськомовні школи, у тому числі понад 20 середніх, 4 гімназії, 2 ліцеї з угорською мовою викладання, в яких навчається понад 20 тис. учнів. В Ужгородському національному університеті, Мукачівському гуманітарно-педагогічному інституті, Ужгородському училищі культури і Берегівському медучилищі відкрито групи з угорською мовою викладання. При Ужгородському національному університеті з 1963 діє кафедра угорської мови та літератури, якою випущено близько 800 студентів угорської національності, з 1988 — центр гунгарології, 2005 відкрито кафедру історії Угорщини і європейської інтеграції, 2008 створено гуманітарно-природничий факультет з угорською мовою навчання фахових дисциплін. У м. Берегово з 1996 функціонує Закарпатській угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, де на 4 кафедрах працюють понад 50 викладачів і навчається понад 1200 студентів. У місцях компактного проживання У. діє 130 бібліотек (у фондах близько 470 тис. книг угорською мовою), а також понад 100 клубних закладів і 600 колективів художньої самодіяльності. У м. Берегово 1993 відкрито угорський національний театр ім. Д. Йєша, який є учасником багатьох міжнародних фестивалів в Україні, Росії, Угорщині, Польщі. З 1996 щорічно проводиться Закарпатській фестиваль угорського народного мистецтва під назвою «Народні джерела». В Україні зареєстровано 88 періодичних видань угорською мовою, з них у Закарпатській області — 20 періодичних видань, на підтримку яких виділяються кошти з обласного та місцевих бюджетів. У Закарпатській обласній державній телерадіокомпанії працює угорськомовна головна редакція: з 1946 ведуться радіопередачі угорською мовою, з 1968 — телерадіопрограми.

Угорська етнічна меншина України є надзвичайно активною у політико-етнологічних процесах. Створені й активно діють за підтримки уряду Угорщини Товариство угорської культури Закарпаття (з 1989), яке об'єднує близько 30 тис. членів, Закарпатське угорськомовне наукове товариство, членами якого є понад 80 докторів і кандидатів наук, Закарпатське товариство угорської інтелігенції, Демократична спілка угорців України (ДСУУ), «КМКС — партія угорців України», Форум угорських громадських організацій, Товариство угорців у Києві та ін. У 1990 до Закарпатської обласної ради було обрано 14 У. із 120 депутатів

(11,6%), на парламентських виборах у 1994 народним депутатом України було брано голову Демократичної спілки угорців України М. Товта, у 1998 — голову Товариства угорської культури Закарпаття М. Ковача, у 2002 — голову ДСУУ І. Гайдоша. У виборах до місцевих органів влади 1998 кількість У. серед депутатів усіх рівнів рад Закарпатської області зросла до 13,3%. Завдяки їх ініціативі багатьом населеним пунктам Закарпатської області (близько 150) офіційно повернуто попередні угорські назви. Нині переважна більшість угорського населення Закарпаття (70-75%) вважає себе реформаторами (в краї діє 81 реформаторська церква). Близько 50 тис. У. сповідують римо-католицьку віру. Незначна їх частина є греко-католиками або прихильниками новітніх протестантських релігій.

З початком 2000-х рр. уряд Угорщини почав активно опікуватися угорською діаспорою в країнах Центрально-Східної Європи, в тому числі Україні (в угорському державному бюджеті є окрема стаття витрат — «Фонд Закарпаття»). Спочатку У. Закарпаття отримували картки-посвідчення етнічних У., які давали їм чимало пільг під час перебування на території Угорщини, а «Закон про закордонних угорців» формально поширив практику подвійного громадянства. У законодавство Угорщини про громадянство у травні 2010 були внесені зміни, за якими угорське громадянство може надаватися не лише У., а й особам з іншою етнічністю, предки яких жили на території Австро-Угорської імперії. Так званий зелений паспорт Угорщини (посвідчення заордонного угорця), який дає право на роботу і проживання в цій країні без реєстрації, пільгове навчання у вузах, медичне обслуговування, отримали близько 300 тис. мешканців Закарпаття, хоча етнічних У. в області нараховується удвічі менше. За деякими даними вже понад 10 тис. У. Закарпаття є громадянами Угорщини.

Лит.: Бездір В. Угорці // Етнічні спільноти України. — К., 2001.

С.В. Віднянський.

УГОРЩИНА (Magyarország) — держава в Центральній Європі, парламентська республіка. Площа — 93 036 км². Межує зі Словаччиною, Україною (спільний кордон 215 км), Румунією, Сербією, Хорватією, Словенією, Австрією. Населення — понад 10,43 млн. осіб: угорці (92%), роми (4%), німці (2%), інші — євреї, хорвати, румуни, словаки, серби, словенці, українці (близько 1 тис. осіб). Значна частина етнічних угорців (33% або понад 3,5 млн. чол.) мешкає у прикордонних державах, а також в Америці (1,7 млн. чол.). «Закон про закордонних угорців» формально поширив практику подвійного громадянства, а в угорське законодавство у травні 2010 внесено зміни, за якими угорське громадянство може

надаватися не лише угорцям, а й особам з іншою етнічністю, предки яких жили на території Австро-Угорської імперії (тобто і мешканцям західно-українських земель). Столиця — м. Будапешт (бл. 2 млн. мешканців). Офіційна мова — угорська (мадярська).

Проголошення незалежності — 11 листопада 1918. Після повалення комуністичного режиму країна згідно з конституцією 1989 мала офіційну назву Угорська Республіка. З 1 січня 2012 набрала чинності нова конституція, яка офіційно затвердила скорочену назву — Угорщина. Глава держави — президент, який обирається парламентом терміном на 5 років. Найвищий законодавчий орган — однопалатний парламент Державні Збори, які складаються із 386 депутатів. Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром.

Угри (мадяри) на чолі з Арпадом перейшли Карпати зі сходу 896 й оселилися на Тисо-Дунайській низовині (Паннонії), почавши завойовувати волохів та слов'ян, що там жили. Згідно з мовознавчими дослідженнями, вони походили від ураломовного населення, що мешкало на лісистих землях між Волгою й Уралом. Після т. зв. «здобуття батьківщини» напівкочові племена угрів об'єдналися в Угорське князівство, протягом 10 ст. з їхнім переходом до осілості воно поступово трансформувалося у християнську державу, військова могутність якої давала змогу угорцям здійснювати грабівницькі походи на просторі від Константинополя до Східної Франкської імперії. Вагомий вплив на залучення угорців до європейської цивілізації мало поширення християнства. Прийняття нової віри за часів правління угорського великого князя Гези (970–997) допомогло зміцнити центральну владу й налагодити рівноправні стосунки із сусідніми країнами. В результаті у 70–90-ті рр. 10 ст. формується ранньофеодальна Угорська держава на чолі з династією Арпадовичів (у 1000 проголошено утворення Угорського королівства, а 1 січня 1001 син Гези Іштван I першим із центральноєвропейських правителів отримав патронат і корону з рук папи Сільвестра II), яка починає претендувати на контроль над землями Дунайської низини і Карпатського регіону. Вдало моделюючи династичні й дипломатичні відносини із правителями сусідніх держав й отримавши значні територіальні здобутки, на початку 12 ст. Угорське королівство перетворюється на одну з найвпливовіших держав Центрально-Східної Європи. Воно розширило власні володіння на Балканах, налагодило співпрацю з папством і примирилося із Візантією, уклало династичну унію з Польщею, уникнуло залежності від німецьких імператорів та активізувало зовнішню політику на східному напрямі. Особливо тісні відносини склалися в 11–13 ст. між Угорським королівством і Галицьким (згодом — Галицько-Волинським) князівством та Київською Руссю.

15–17 ст. в історії У. позначилися насамперед війнами з турками-османами та боротьбою проти австро-габсбурзького гніту. В 1526 більша частина території Угорського королівства перейшла під владу Османської імперії. У західних і північних частинах країни закріпилися австрійські Габсбурги, а після поразки національно-визвольної війни угорців 1703–1711, в якій брали участь і закарпатські русини-українці, вся територія У. опинилася під їх владою. Яскрава сторінка угорської історії — революція 1848–1849, придушена спільними зусиллями австрійських та російських імператорських військ. Революційні події тих років в У. мали вплив на селянський рух в Буковині і національно-культурне піднесення в Закарпатті.

У 1867–1918 У. була однією зі складових частин двоєдиної монархії — Австро-Угорщини, яка у 1914 стала разом з Німеччиною ініціатором розв'язання Першої світової війни. Після розпаду Австро-Угорщини в результаті поразки у війні в листопаді 1918 проголошено Угорську Народну Республіку, в березні 1919 — Угорську Радянську Республіку, у 1920 відновлено монархію. У Другій світовій війні Королівство Угорщина було союзником Німеччини (у березні 1939 здійснило анексію Карпатської України), брало участь у війні проти СРСР (в січні 1943, наприклад, 2-а угорська армія втратила під Воронежем 2/3 свого складу — 40 тис. вбитими, 35 тис. пораненими і 60 тис. потрапили в полон). У березні 1944 територію У. окупували німецькі війська. У грудні 1944 в м. Дебрецен було створено тимчасовий національний уряд, який оголосив війну Німеччині. 4 квітня 1945 територія У. була звільнена від німецьких військ. 1 лютого 1946 У. проголошено республікою, 15 квітня 1949 — народною республікою. Угорська Народна Республіка (УНР), в якій було встановлено комуністичний режим, 1949 стала членом Ради Економічної Взаємодопомоги, 1955 — Організації Варшавського договору; у політичному, військовому та економічному відношенні була тісно пов'язана з Радянським Союзом. У 1955 УНР стала членом ООН. У жовтні-листопаді 1956 радянські війська придушили народну анти тоталітарну революцію в Угорщині. У 1970–80-ті рр. у країні здійснювалися експерименти з розвитком «ринкового соціалізму». 1973 УНР приєдналася до Генеральної угоди з тарифів і торгівлі, 1982 встановила відносини зі Світовим банком і Міжнародним валютним фондом. Восени 1988 до влади в У. фактично прийшла угорська антикомуністична опозиція, розпочавши політичні трансформації та соціально-економічні перетворення. У червні 1991 радянські війська залишили територію Угорської Республіки. З 1991 У. проводить активну регіональну політику в рамках Вишеградської групи, де координує зусилля з Польщею, Чехією і Словаччиною в процесі європейської інтеграції. 12 березня 1999 вона стала членом НАТО, 1 травня 2004 — членом Європейського Союзу.

Угорська Республіка однією з перших держав світу визнала незалежність України. 3 грудня 1991 встановила дипломатичні відносини з Україною. Генеральне консульство Угорської Республіки в Києві було перетворено у Посольство УР в Україні, яке стало першим зарубіжним посольством у незалежній Україні. 6 грудня 1991 у Києві підписано Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою, який став першим документом такого рівня, який підписала Україна. 24 березня 1992 в Будапешті відкрито Посольство України в Угорщині — перше дипломатичне представництво незалежної України за кордоном. Про розвиток українсько-угорських добросусідських відносин свідчить сформована впродовж 1991–2009 договірно-правова база двостороннього співробітництва: 75 міжнародних документів різного статусу — від міждержавних до міжвідомчих, які охоплюють увесь діапазон співпраці в політичній, економічній, соціальній, військовій та гуманітарній сферах. Створені й успішно діють міжурядові комісії з торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва і з питань транскордонної та прикордонної співпраці. За товарообігом У. посідає друге місце серед партнерів України в Центрально-Східній Європі: з 1992 по 2006 він збільшився із 260 млн. до понад 1,75 млрд. дол. На території України працює близько 150 спільних українсько-угорських підприємств з угорським капіталом. З 1993 успішно діє єврорегіон «Карпати» за участю прикордонних регіонів України, У. та інших сусідніх країн. У 2003 Державні Збори Угорщини ухвалили постанову щодо Голодомору 1932–1933 в Україні, де засуджується винищення українського народу.

Лит.: История Венгрии: В 3-х томах. — М., 1971; Венгрия сегодня. — Будапешт, 1985; Советский Союз и венгерский кризис 1956 г. Документы. — М., 1998; Українсько-угорські історичні зв'язки. Зб. ст. — К., 1964; Мандрик І.О. Проблеми відновлення державності Угорщини на переломному етапі дуалізму (1867–1890 рр.). — Ужгород, 1997; Задорожний О.В. Україна–Угорщина: міст до наступного тисячоліття. — К., 2001; Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. — М., 2003; Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. — К., 2006.

С.В. Віднянський.

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — перший в історії Закарпаття вищий навчальний заклад, заснований у жовтні 1945 після возз'єднання краю з радянською Україною в складі СРСР. У 1946 в університеті на 4 факультетах — історико-філологічному, біологічному, хімічному та медичному почали працювати 15 кафедр, 42 викладачів, у

т. ч. 1 професор і 9 доцентів, та навчалися 168 студентів. Допомогу в розбудові університету надали близько 50 науково-дослідницьких інститутів та вузів СРСР. З 2000 — національний університет четвертого рівня акредитації.

Нині у складі університету 15 факультетів: фізичний, математичний, хімічний, біологічний, медичний, історичний, філологічний, економічний, юридичний, міжнародних відносин, інженерно-технічний, географічний та факультети романо-германської філології, післядипломної освіти, фізичного виховання та спорту, філія Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, підготовче відділення на правах факультету. На 82 кафедрах працюють понад 2 тис. співробітників, у т.ч. близько 680 викладачів і понад 235 наукових співробітників. Серед них понад 100 докторів наук, професорів і 400 кандидатів наук, доцентів, 9 лауреатів Державної премії в галузі науки і техніки та близько 30 заслужених діячів науки, народної освіти, медицини, культури України. Зокрема, на історичному факультеті в різні часи працювали або працюють М.М. Лелекач, Ф.М. Потушняк, І.М. Гранчак, Я.І. Штернберг, І.Г. Шульга, М.В. Троян, Г.В. Павленко, Е.А. Балагурі, В.І. Ілько, Т.М. Сопко, В.І. Худанич, М.П. Тиводар, В.Є. Задорожний, Д.Д. Данилюк, І.О. Мандрик, О.С. Мазурок, М.М. Вегеш та інші відомі вчені. Університет готує спеціалістів за 24 напрямками з 41 спеціальності: у 2005 тут навчалось близько 12 тис. студентів. Усього випускниками університету за роки його існування стало понад 60 тис. спеціалістів різного профілю.

В університеті функціонують науково-дослідницькі підрозділи: виробнича група науково-дослідної частини, відділи аспірантури та докторантури, науково-технічної інформації та патентний, інститути фізики і хімії твердого тіла, фітотерапії, карпатознавства і державного управління та регіонального розвитку, СКТБ засобів оптичної обробки інформації та ІЧ-техніки «Квант», проблемна лабораторія фізичної електроніки з лабораторією космічних досліджень і міжгалузева лабораторія охорони природних екосистем, служба радіаційної безпеки, інформаційно-обчислювальний центр, бізнес-центр і центр гунгарології, а також наукова бібліотека з книжковим фондом понад 1,5 млн. примірників книг і журналів, у т.ч. значною колекцією інкунабулів, палеотипів та рукописів різними мовами, ботанічний сад, археологічний і зоологічний музеї, високогірна біологічна база, видавництво. Науковцями університету видано близько 600 монографій та понад 200 підручників і навчальних посібників. З 1947 по 1963, наприклад, вийшло 50 томів періодичного видання — «Наукових записок», з 1992 по 2002 — 20 випусків видання з історії «Carpathica — Карпатика», видаються також різні за профілем серії «Наукового вісника Ужгородського університету», в т.ч. історична (у

2011 вийшов 27-й випуск), навчально-методичні посібники, наукові й науково-популярні праці тощо.

Університет має широкі міжнародні зв'язки: станом на 2005 здійснювалось міжнародне співробітництво на договірній основі з 42 вузами-партнерами 13 країн світу. Серед почесних докторів (Doctor Honoris Causa) УНУ — відомі вчені зарубіжних країн.

У різні часи університет очолювали ректори: С.В. Добош (1945), А.М. Курішко (1945–1949), В.Г. Ткаченко (1949–1956), І.І. Ленарський (1956–1961), Д.В. Чепур (1961–1977), В.Г. Шульга (1977–1980), В.І. Лендел (1980–1988), В.Ю. Сливка (1988–2004), В.І. Русин (2004–2005), М.М. Вегеш (2005–2011), Ф.Г. Ващук (із 2012). У червні 2013 відбулося об'єднання Ужгородського національного університету і створеного у 1995 в Ужгороді Закарпатського державного університету.

Лит.: Ужгородський державний університет. Довідник / Упорядник В.Л. Микитась. — Ужгород, 1970; Гранчак І.М., Довганич О.Д., Сливка В.Ю., Турянця В.В. Осередок освіти, науки, культури. Ужгородському державному університету — 50 років. — Ужгород, 1995; Основні друковані праці викладачів та співробітників Ужгородського державного університету (1946–1990). — Ужгород, 1993; Закривидорога О.Д., Федака Я.І. Видавнича діяльність університету (1945–1975 рр.) (До 55-річчя Ужгородського державного університету) // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: Історія, вип. 4. — Ужгород, 1999; Мандрик І.О. Розвиток історичного факультету Ужгородського державного університету за 55 років // Там само, вип. 5. — Ужгород, 2000; Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття. — Ужгород, 2005; Наукова еліта Закарпаття: Доктори наук, професори Ужгородського національного університету / Передм. М.М. Вегеша. — Ужгород, 2005.

С.В. Віднянський.

УЗБЕКИСТАН, Республіка Узбекистан (Uzbekistan, Uzbekistan Respublikasi) — держава у центральній частині Середньої Азії, в її складі знаходиться територіальна автономія — Республіка Каракалпакстан. Межує з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Афганістаном. Територія 447,4 тис. км². Населення 29,8 млн. осіб (2012): узбеки (80%), росіяни (5,5%), казахи, таджики, каракалпаки, корейці та ін. Державна мова — узбецька. Столиця м. Ташкент. Глава держави і виконавчої влади — президент. Вищу законодавчу владу представляє однопалатний парламент. Від 1992 У. член ООН, Співдружності незалежних держав.

Територія сучасного У. була місцем утворення перших у Середній Азії держав — Бактрія, Хорезм, Согдіана (1 пол. 1 тис. до н.е.), де розвивалася культура зрошувального землеробства — основа існування і діяльності наступних державних утворень. Їх територія періодично зазнавала навали різних завойовників — держави Ахаменідів (2 пол. 6 ст. до н.е.), грецького полководця Александра Македонського (2 пол. 4 ст. до н.е.), держави Селевкідів, Греко-Бактрійського царства (3 ст. до н.е.). У 8 ст. з'явилися араби, які запровадили іслам. 9–10 ст. під владою місцевих династій Тахіридів і Саманідів відбувалося піднесення продуктивних сил: у Бухарі та інших містах набули розвитку ремесла, торговельні зв'язки сягали Китаю, Русі, Болгарії тощо. Численні сліди руйнації залишилися після нашествия монголів (1219–21) під проводом Чингізхана. Під час правління (1370–1405) великого еміра Тімура (Тамерлана), який обрав своєю столицею Самарканд, здійснювалися грабіжницькі походи в Персію, Грузію, Вірменію, південну Русь, Індію, Сирію та ін. У 2 пол. 14–15 ст. за доби Тімуридів Самарканд перетворився на головний центр культури і науки усієї Середньої Азії, де, зокрема, діяла грандіозна астрономічна обсерваторія знаменитого математика Улугбека. Наприкінці 15 — поч. 16 ст. володарювання перейшло до рук кочових племен узбеків, від яких й пішла назва навколишніх земель. З кінця 18 ст. за опанування середньоазійським простором розгорнулося суперництво між Британською і Російською імперіями. Внаслідок російського завоювання У. увійшов до складу утвореного 1867 Туркестанського генерал-губернаторства із центром у Ташкенті. У революційний 1917 в м. Коканді постала національна «Кокандська автономія», яка вже в лютому наступного року була ліквідована загонами радянської Червоної гвардії. Натомість у квітні в Ташкенті було проголошено Туркестанську автономну радянську соціалістичну республіку у складі РСФРР. 1920 за підтримки більшовиків виникли Хорезмська народна радянська республіка та Бухарська народна радянська республіка. Після національно-державного розмежування в Середній Азії у жовтні 1924 була створена Узбецька радянська соціалістична республіка, яка 1925 увійшла до складу СРСР. Новий етап в історії країни започаткувало проголошення її державної незалежності 31 серпня 1991. 4 січня 1992 У. визнав незалежність України. 14 серпня країни встановили дипломатичні відносини, а 25 серпня того ж року уклали Договір про міждержавні відносини.

Узбецько-українські зв'язки беруть початок у добі середньовіччя, коли між Східною Європою і Середньою Азією пролягав великий торговельний шлях, яким користувалися купці Київської Русі. Багато століть потому — у середині 18 ст. в У. прибула перша група переселенців з лівобережної України. Від 80-х рр. 19 ст. переселенський рух українців до У. набрав масовий характер. Це були переважно селяни, які

компактно розміщувалися на нових землях для занять хліборобством та садівництвом. На поч. 20 ст. вже існували великі українські поселення в Семиріччі, Ферганській долині, Сирдар'їнській області тощо. До цього періоду відносяться студії У. та його етносів, започатковані одеським дослідником І. Яворським під час наукового відрядження 1894 до Бухарського ханства та Самаркандської області.

У роки Першої світової війни У. приймав на тимчасове поселення полонених вояків австро-угорської армії — галицьких українців. У березні 1917 в Ташкенті постало перше українське громадське об'єднання — Співтовариство українців Туркменістану із філіалами в Самарканді, Чимкенті і Андижані. Сфера узбецько-українських стосунків особливо розширилася під час Великої Вітчизняної війни, коли в У. працювали евакуйовані промислові підприємства (серед них — харківський завод «Електроверстат»), вищі навчальні заклади (Одеський інститут інженерів водного транспорту, Харківський сільськогосподарський інститут тощо), науково-дослідні установи, понад 30 українських театральних і музичних колективів. Багато узбеків у складі радянської армії брали участь у визволенні України від німецько-фашистських загарбників; 1943 за подвиги у битві за Дніпро 45 воїнів з У. одержали звання Героя Радянського Союзу. Після війни узбецька республіка подавала допомогу також у відновленні української економіки, надсилаючи трактори, автомобілі, паровози, коней, волів, вівців та іншу худобу.

У роки індустріалізації У. спеціалісти з України готували залізничників, металургів, шахтарів для гірничо-металургійного комбінату у м. Навої, вугільного басейну в Ангрені, брали участь у спорудженні залізниці Чарджоу–Кунград, інших промислових і транспортних об'єктів. Протягом кількох років близько 2600 робітників та інженерів з України працювали на будовах узбецької столиці, зруйнованої землетрусом 1966. Із розбудовою промислового потенціалу У. був пов'язаний приплив вихідців з України. 1939 в У. проживало 93 тис. українців, 1970 — 115 тис. Демографічна ситуація змінилася від початку 1990-х рр.: нині українське населення У складає 86,8 тис. осіб (дані перепису 2007), а його головною представницькою організацією від 2001 є республіканський культурний центр «Славутич» з мережею обласних і міських осередків.

20 ст. стало визначальним у розвитку взаємин в галузі культури. Постійний речник української культури в У. — поезія Т. Шевченка, першим перекладачем якої 1914 виступив у газеті «Садолі Фаргона» («Голос Фергани») письменник І. Даврон. Відтоді у популяризації шевченківської спадщини брали участь провідні діячі узбецького письменства Н. Ахунді, Гафур Гулям, П. Турсун, М. Шейхзаде та ін., опубліковані «Кобзар», поема «Катерина», збірка «Думи мої, думи мої...», двотомник «Вибране». Узбецькою мовою вийшли твори В. Франка, Л. Українки,

інших українських письменників. Духовну підтримку українському народові у захисті вітчизни від гітлерівської агресії подавали узбецькі літератори, видаючи книги, присвячені Україні, — «Борець Турсун» Х. Алімджанова (1942), «Сльози Роксани» (1944), «Гнівна Україна» (1944). В Україні широке знайомство з набутками узбецької літератури почалося у 1930-х рр. У Києві вийшли твори поета-просвітителя 19 ст. М. Мукіні, Айбека, Гафура Гуляма, Х. Гуляма, А. Каххара, П. Турсуна, Хамзи, романи каракалпакських авторів У. Бекбаулова, Т. Каїпбергена.

Українці сприяли становленню узбецького театрального мистецтва. У роки Другої світової війни в Ташкенті працював евакуйований з Києва український драматичний театр ім. І. Франка, режисер якого А. Бучма поставив на сцені театру ім. Мукіні «Наталку-Полтавку» І. Котляревського. В цей же час у Намангані, де перебував Дніпропетровський український музично-драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка, йшла опера «Запорожець за Дунаєм» С.С. Гулака-Артемовського. Тоді ж у Ташкенті виник театральний інститут, організатором і першим директором якого був М. Верхацький. 1941–44 у Ташкентській консерваторії вели виклади професори Київської консерваторії ім. П.І. Чайковського, в тому числі композитор Л. Ревуцький. Вперше до мотивів узбецької народно-музичної творчості звернувся композитор С. Людкевич, який створив, перебуваючи 1916 в Перовську (тепер м. Кзил-Орда), «Пісню до схід сонця». У подальші десятиліття узбецьке музичне мистецтво представляли в Україні театр опери та балету ім. А. Навої, оркестр узбецьких народних інструментів ім. Т. Джалілова, ансамбль пісні і танцю під керівництвом Тамари Ханум. В. У. гастролювали київський театр опери та балету ім. Т.Г. Шевченка, Український народний хор ім. Г.Г. Верьовки, Капела бандуристів, інші мистецькі колективи.

Лит.: Яворський І.Л. Краткий отчет о научной командировке в Среднюю Азию, исполненной летом 1894 г. — Одесса, 1895; Бартольд В.В. История Туркестана. — Ташкент, 1922; Вызго Т., Дяченко В. Культурные связи Украины и Узбекистана. В кн.: Нерушимая дружба. — Ташкент, 1954; Мержанов Г.С. Население Узбекистана. — Ростов-на-Дону, 1958; Джураев Т.Д. Воины Узбекистана на фронтах Отечественной войны. — Ташкент, 1965; Из истории дружбы украинского и узбекского народов. — К., 1968; Абдуллаева М. Узбекские поэты о великом Кобзаре. В кн.: Вопросы истории и литературы. — Ташкент, 1970; Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. — Ташкент, 1990; Рахимов М. История становления и развития сотрудничества Республики Узбекистан с международными организациями. — Ташкент, 2011; <http://uzbekistan.mfa.gov.ua/ua/ukraine-uz/ukrainians-in-uz>.

М.М. Варварцев.

«L'UKRAINE» — громадсько-політичний журнал. Виходив французькою мовою у м. Лозанна (Швейцарія) з різною періодичністю (тижневик, двотижневик, щомісячник) від червня 1915 до 1920. Метою видання було ознайомлення урядових органів й політичних та громадських кіл держав із становищем України в умовах світової війни, що вибухнула в Європі. Видавався під редакцією діяча УСДРП В. Степанківського на базі Українського пресового бюро, заснованого ним же в Лозанні. Фінансовим забезпеченням періодика переймався граф М.О. Тишкевич. Він же був одним з авторів публікацій, до яких долучалися також іноземці. У 1918–1919 редагування перебрав швейцарський публіцист Е. Пріва (Privat), його заступником став Є.Бачинський. Від початку української революції «L'U.» виступала на підтримку державної незалежності України та її дипломатичне визнання у світі.

М.М. Варварцев.

«UKRAINISCHE RUNDSCHAU» («Український огляд») — журнал. Виходив німецькою мовою у Відні спочатку (1903–1905) під назвою «Ruthenische Revue» як двотижневик, у 1906–1916 — щомісячник. Засновники — депутати австрійського парламенту В. Яворський і А. Коста український публіцист Р. Сембратович, за редакцією якого друкувалися перші номери журналу. Від 1906 відповідальним редактором «U.R.» став В. Кушнір — організатор й очільник Бюро української преси у Відні. Своїм завданням журнал ставив популяризацію українства та української культури в Європі, передусім у німецькомовних країнах. На його шпальтах у перекладах публікувалися кращі зразки українського письменства, в тому числі твори Ю. Федьковича, І. Франка, В. Стефаника, М. Вовчка, О. Кобилянської. 1914 редакція підготувала спеціальний номер, присвячений Т. Шевченку; частина його накладу було видано окремим збірником. У перекладацькій роботі для «U.R.» брали участь українські, австрійські та німецькі літератори — А. Бош, В. Горошовський, М. Кічура, О. Попович, В. Фішер та ін. Авторами часопису в обговоренні проблем становища української культури та її захисту від переслідувань з боку російського уряду виступали учені, політичні діячі і письменники різних країн, серед них славіст, професор паризької школи політичних наук А. Леруа-Больє, норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії Б. Б'єрнсон, професор Кембріджського університету О. Броунінг, член шведського парламенту Л. Хедін. Інформативні матеріали і статті «U.R.» широко передруковувалися в газетах і журналах Європи.

Лит.: Данько М. Украинская трибуна в Европе // Украинская жизнь, 1913, № 3; Погребенник Я.М. Українсько-німецько-австрійські літературні зв'язки XIX — початку XX ст. У кн.: Українська література в

загальнослов'янському і світовому літературному контексті. — К., 1988, Т. 3.

М.М. Варварцев.

«УКРАЇНА-СВІТ» (ТОВАРИСТВО ЗВ'ЯЗКІВ З УКРАЇНЦЯМИ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ) — всеукраїнська громадська самоврядна неприбуткова організація, основна мета діяльності якої полягає в розвитку співпраці з українцями за кордоном та зміцненні зв'язків діаспори з Українською державою. Організація є правонаступницею Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном, створеного в жовтні 1960. Очолює Товариство «Україна-Світ» відомий культурний і громадсько-політичний діяч — Іван Драч.

У складі товариства діють регіональні (обласні) відділення та Федерація товариств зв'язків із зарубіжними країнами. Її структурними складовими є відділи: культурологічно-освітній (його діяльність полягає у співпраці з українськими громадами за кордоном в культурно-мистецькій та освітній сферах); інформаційно-аналітичний (основна сфера його роботи охоплює пошук, збирання, систематизацію і поширення інформації про закордонне українство та сприяння інформаційному забезпеченню українських закордонних осередків); відділ координації Федерації товариств зв'язків з країнами зарубіжжя. Секретаріат «У.-С.» знаходиться в Києві. Товариство співпрацює з Верховною Радою України, частково фінансується з державних джерел, але всі регіональні відділення працюють на громадських засадах.

«У.-С.» є співзасновником газети «Український форум» та засновником журналу «Український світ», на сторінках яких порушуються питання життя в Україні та українців за кордоном. Товариство є також співзасновником Української світової інформаційної мережі (УСІМ), діяльність якої спрямована на поширення інформації про українців за кордоном через ЗМІ та інтернет ресурси. Так, з утворенням у 2006 на установчому з'їзді представників 48-ми українських громадських організацій з України та 23 країн світу Міжнародної громадської організації українців (МГОУ) «Четверта Хвиля» УСІМ стала провідним галузевим структурним підрозділом цієї організації. Вона забезпечує інформаційні потреби МГОУ «Четверта Хвиля» та українських громад у близько 100 країнах. Саме в УСІМ було створено власний сайт товариства «Україна-Світ».

«У.-С.» — ініціатор розробки та реалізації державної програми «Українська діаспора на період до 2000 року», закону України «Про правовий статус закордонних українців» (2004), національної програми «Закордонне українство на період до 2005 року» та державної програми

співпраці з закордонними українцями на період до 2010 року. Починаючи з 1990-х років, «У.-С.» зніціювало та систематично проводить низку культурних заходів: всесвітні форуми українців (спільно з Українською всесвітньою координаційною радою); постійно діючий міжнародний конкурс для дітей та юнацтва «Моя Україна»; фестиваль мистецтв «Український спів у світі»; виступи за кордоном вітчизняних мистецьких колективів та виступи в Україні мистецьких колективів закордонного українства; міжнародний проект — естафета культур європейських народів «Серце Європи»; міжнародний пленер українських художників та фотографів із закордону (спільно із громадською організацією «Українська взаємодопомога» та МГОУ «Четверта Хвиля»). Також здійснюються щорічні семінари для вчителів українського зарубіжжя в Києві та виїзні семінари в українських освітніх закладах за кордоном, зокрема, в сільських школах Придністров'я; конференції керівників українських масмедіа. «У.-С.» є організатором міжнародної науково-практичної конференції «Геополітичне значення етнополітичних процесів в Україні й українському зарубіжжі» та I міжнародної науково-практичної конференції «Освіта в українському зарубіжжі».

За сприяння товариства відкрито дві українські недільні школи в Греції, по одній в Італії та Німеччині. «У.-С.» допомагає у роботі українських шкіл у Португалії й Іспанії, проводить роботу по забезпеченню українських закордонних громад та освітніх закладів підручниками, навчальними посібниками, методичною літературою. Підготовлено й видано інформаційні каталоги «Зарубіжне українство»; навчальний посібник з української літератури для шкіл Кубані та Півдня Росії «Козак Мамай», навчальний посібник з української літератури Північної Слобожанщини «Слобожанська хвиля», двотомне видання «Пантелеймон Куліш. Іван Пулюй — подвижники нації» та ін.

Товариство відзначило своє 50-річчя міжнародною конференцією — «Співпраця державних інституцій та громадських організацій для забезпечення роботи українських громад за межами України: «Спільна дія та взаємодопомога», яка проходила в Києві 20–21 грудня 2010.

Лит.: Зарубіжне українство. Інформаційний каталог. — К., 1997; Як вижити Товариству «Україна-Світ»? // Український форум. — 21–28 березня 2000; Міжнародна конференція «Співпраця державних інституцій та громадських організацій для забезпечення роботи українських громад за межами України: «Спільна дія та взаємодопомога» 20–21 грудня 2010 // <http://usim4.eukrainians.net/ua/archive/2010/novyny177b.htm>

О.А. Гуменюк.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА — збірне визначення української національної спільноти поза політичними кордонами України. Головним джерелом утворення української діаспори стала еміграція. За останніми даними за межами України проживає від 10 до 15 млн. українців. Кількість українців у діаспорі зазнає постійних змін: до 1939 (а частково й згодом) вона збільшується завдяки новому припливові з України (зокрема, і за рахунок природного приросту), зменшується через повернення (рееміграцію) на Україну та в наступних поколіннях через асиміляцію й денационалізацію.

Історію української еміграції прийнято ділити на чотири хвилі: перша — з останньої чверті 19 ст. до початку Першої світової війни; друга — період між двома світовими війнами; третя — період після Другої світової війни; четверта — з часу проголошення незалежності України 1991. Також прийнято поділяти українську діаспору на західну та східну. До західної відносяться країни Центральної та Західної Європи, а також Північної та Південної Америки, до східної — країни колишнього Радянського Союзу, Азії, Африки, Австралії.

Джерелом першої хвилі масової трудової еміграції останньої третини 19 ст. стали селяни з національних окраїн Австро-Угорщини та Російської імперії. Головною причиною еміграції українців було аграрне перенаселення (особливо на території українських земель у складі Австро-Угорської імперії). Початок еміграції українців до США відноситься до 1871, за іншими даними — до 1877. У 1890-і рр. розпочалась еміграція українських селян у Канаду (в основному у степові провінції), Бразилію (штат Парана) і Аргентину (провінція Міссіонес). До Першої світової війни в країни Північної та Південної Америки виїхало 500 тис. українців, з них у США — 350 тис., у Канаду — 100 тис., у Бразилію і Аргентину — 50 тис. чол. Представники першої хвилі еміграції в країнах Північної та Південної Америки створили релігійні, господарські, просвітницькі, громадські і політичні організації, які допомагали зберегти національну самобутність, власну культуру та традиції, а також зв'язок з рідною землею.

До першої хвилі також відноситься еміграція в межах Російської імперії. Після 1861 еміграційні потоки з українських земель спрямовувались на Поволжя і Урал. В останній чверті 19 ст. українці їли до Західного Сибіру і до сусідньої частини Туркестану, а потім — на Далекий Схід. Напередодні Першої світової війни на території Російської імперії поза українськими етнічними межами проживало близько 3,4 млн. українців (з них в Азії — майже 2 млн.). Незважаючи на те, що українська діаспора східного напрямку переважала за чисельністю емігрантів з українських земель Австро-Угорської імперії за океаном, вона не спромоглася створити власні організації, які б плекали українську культуру й

традиції та підтримували міцні зв'язки з етнічними українськими землями.

Перша світова війна та поразка в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. викликали масову українську політичну еміграцію до країн Європи. За межами України опинились активні учасники цих подій — керівні діячі Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії, Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Кубанської Народної Республіки, офіцери і солдати армій цих українських державних утворень, службовці державного апарату і працівники закордонних представництв українських урядів, значна частина тодішніх політичних партій, представники інтелігенції. Центрами другої хвилі еміграції стали, головним чином, Чехословаччина, Польща, Німеччина, Австрія, Франція, Румунія, Югославія. В цих країнах українці створили численні громадсько-політичні, культурні, освітні, наукові установи, основні завдання яких полягали в представленні здобутків української нації в середовищі іноземної громадськості та подальшому розвитку української культури, науки, освіти. Досить масово українська діаспора була представлена в Чехословаччині. Протягом міжвоєнного періоду українці крім політичних, допомогових, культурних, студентських і т.д. організацій заснували вищі навчальні заклади (Український вільний університет, Українську господарську академію в Подебрадах, Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі тощо). В інших європейських країнах українці також проводили активну діяльність, найбільше зосереджуючись у культурній, освітній та науковій сферах. У Берліні діяв Український науковий інститут (1926–1945), так само у Варшаві був заснований за сприяння екзильного Уряду УНР в Польщі 1928 Український науковий інститут. У середовищі творчої інтелігенції на еміграції формується розуміння ролі преси як важливого ресурсу для ознайомлення іноземної громадськості з українськими справами. Протягом міжвоєнного періоду українська діаспора в країнах Європи видавала численні часописи, бюлетені, журнали, газети різноманітної тематики («Триzub», «Українська трибуна», «Українська газета», «Наш світ», «Український тиждень» тощо).

Протягом міжвоєнного періоду продовжується трудова еміграція із західноукраїнських земель за океан. За своїми масштабами вона була значно меншою, ніж у попередній період. Разом уся західна українська діаспора нараховувала 1,7–1,8 млн. осіб (США — 700–800 тис. осіб, Канада — 200 тис., Аргентина — 100–120 тис., Бразилія — 80 тис., Румунія — 350 тис., Польща — 100 тис., Франція — 40 тис., Югославія — 40 тис., Чехословаччина — 35 тис., в інших країнах Західної і Центральної Європи — 15–20 тис. осіб). Чисельною була українська діаспора

на території СРСР: за переписом 1926, поза українськими землями проживало 3,4 млн. українців.

Після Другої світової війни розпочалася третя хвиля еміграції українців, яка, як і попередня, мала в основному політичний характер. Після завершення Другої світової війни в таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії перебувало приблизно 200 тис. осіб, які протягом наступних п'яти років оселились в країнах Західної Європи та Північної і Південної Америки. В більшості емігранти третьої хвилі продовжували роботу в громадсько-політичній та культурній сферах, розпочату своїми попередниками міжвоєнного періоду, створювали нові організації та освітні і наукові установи.

Четверта хвиля еміграції, яка розпочалась після проголошення незалежності України в 1991, триває і донині. Основну її частину складають трудові емігранти, що виїжджають як до країн Центральної та Західної Європи, так і за океан. Великою є частка українців, що проживають в Росії та інших країнах СНД. Характерною особливістю даної хвилі є так звана академічна еміграція, коли за кордон виїжджають науковці (в основному технічних та природничих спеціальностей) та студенти, що навчаються в іноземних вищих навчальних закладах, а після їх закінчення, в своїй більшості, не повертаються до України.

На сучасному етапі українська діаспора за попередніми даними нараховує: в Росії — близько 2 млн. осіб, Канаді — більше 1 млн., США — 1 млн., Бразилії — 500 тис., Молдові — 282 тис., Казахстані — 333 тис., Аргентині — 300 тис., Придністров'ї — 160 тис., Білорусі — 159 тис., Польщі — близько 60 тис., Чехії — 54 тис., Румунії — 51 тис., Португалії — 48 тис., Латвії — 46 тис., Австралії та Новій Зеландії — близько 30 тис. тощо.

Західна українська діаспора має більш розгалужену систему громадсько-політичних, культурних та освітніх організацій, які проводять активну роботу, примножуючи здобутки української нації та пропагуючи її серед іноземної громадськості. Східна українська діаспора представлена меншою кількістю різноманітних культурно-освітніх установ, але їх діяльність відзначається не меншою активністю, ніж в західному середовищі, хоча є дещо обмеженою в фінансовому плані та користується меншою підтримкою з боку емігрантів.

Лит: Кириленко О. Українці в Америці. — Відень, 1916; Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942, ч. 1; Заставний Ф. Українська діаспора. — Л., 1991; Мушинка М. Українці Чехословаччини // Українська діаспора, 1993, № 3; Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994; Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі / Україна крізь віки: В 15 т. — К.,

1999, т. 15; Євтух В., Попок А., Трощинський В., Швачко О. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. — К., 2003; Євтух В., Трощинський В., Попок А. Закордонне українство. — К., 2005.

О.А. Гуменюк.

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ — система фортифікаційних споруд 18 ст., створена для захисту територій Лівобережної і Слобідської України та Росії від вторгнень Кримського ханства і ногайців. Простягалася від Дніпра вздовж берегів р. Орелі та її притоки — Берестової, р. Берези до впадіння останньої у Сіверський Донець. Загальна довжина — 268 верст (у працях Д.І. Багалія помилка: 400), ширина — 20–45 верст.

Проект У.л. був запропонований київським генерал-губернатором графом фон Вейсбахом і здійснювався від червня 1731 за наказом російського уряду силами українського населення під керівництвом генерала де Бринї та сенатора Тараканова. У перші роки на будівництві постійно працювали 22 тис. козаків і 10 тис. селян Лівобережжя й 2 тис. козаків із Слобідської України. Зведення лінії загалом завершилося 1733, але і в подальшому її продовжували вдосконалювати. У закінченому вигляді У.л. становила суцільний високий земляний вал з глибокими ровами попереду, який з'єднував 17 фортець і 49 редутив (позначених на рукописних картах 1736–1740). Поза лінією знаходилися маяки та сигнальні вежі. До комплексу У.л. належали також слободи, які призначалися для комплектування гарнізону і складалися з однодворців-переселенців. На лінії розміщалися 20 (14 кінних і 6 піхотних) полків ландміліції чисельністю близько 22 тис. вояків. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 військо Кримського хана намагалося, але безуспішно, взяти приступом фортеці У.л. У цей період лінія відіграла роль бази для наступу та постачання російської армії, яка увійшла в Крим.

Хоча за Белградським мирним договором 1739 і додатковими угодами кордон на Лівобережжі між Російською та Османською імперіями перемістився на південь від У.л., татарські загони продовжували напади, прориваючись через неї. Відтак у 1760-х рр. за розпорядженням фельдмаршала П.О. Румянцева оборонну систему У.л. було реорганізовано: з числа більшої частини гарнізону сформували три корпуси для боротьби проти рейдів кримці у тилу У.л.

Лише за наслідками нової війни Росії проти Туреччини (1768–1774), коли далі на півдні було створено ще одну лінію укріплень — Дніпровську, У.л. втратила військово-стратегічне значення. Відтоді вона використовувалася царським урядом з метою ізоляції Запорозької Січі — для попередження втеч на Запорожжя та вільному переходу запорожців на терени Гетьманщини.

Лит.: Багалій Д.І. Заселення Південної України. — Х., 1920; Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // УІЖ, 1971, № 9; Пірко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ, 1986, № 8.

М.М. Варварцев.

УКРАЇНСЬКА РАДА МИРУ — недержавна миротворча громадська організація, очолює рух прихильників миру та злагоди в Україні та за її межами. До 1991 — Український республіканський комітет захисту миру.

Засновано в Києві 13–14 вересня 1951 на 1-й Українській республіканській конференції прихильників миру. Першим головою (1951–1962) був академік АН УРСР М. Семененко, з 1962 по 1995 — академік АН УРСР В. Комісаренко, письменник О. Гончар. З 1997 головою став перший Президент України Л. Кравчук.

Регіональні відділення УРМ діють у 14 областях України. Серед колективних членів — Товариство дружби «Україна–Болгарія», Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Міжнародний центр космічного права при Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Асоціація сприяння міжнародному бізнесу та розвитку й ін. УРМ є співзасновником фонду «Відродження», асоціації «Медицина — екологія», міжнародного благодійного фонду «Мир дітям», асоціацій «Природа» та інших громадських організацій

Напрями діяльності УРМ: збереження миру та злагоди в Україні; сприяння утвердженню в Україні конституційних принципів і законів мирної, цивілізованої, демократичної держави; збереження культурної спадщини України; надання допомоги соціально незахищеним верствам населення; виховання молоді в дусі миру та дружби; оздоровлення дітей та молоді України; піднесення авторитету України на міжнародній арені тощо.

З часу створення Рада веде активну міжнародну діяльність. Вона була одним з ініціаторів і учасником американсько-радянських Дартмутських зустрічей під час холодної війни. З 17 «старих» та «нових» таких зустрічей в Україні відбулися дві: Dartmouth II — Нижня Ореанда, Крим, 21–28 травня 1961, Dartmouth VI — Київ, 12–16 липня 1971. На поч. 1990-х рр. були проведені інтернаціональні круїзи миру по Дніпру. Упродовж 1998–1999 спільно з Міжнародним комітетом волонтерів США безкоштовно проводилися заняття з англійської мови в навчальних закладах, ділових та культурних центрах Києва. Встановлено відносини з громадою Святої Митрополії Нової Смірної Церкви Святої Варвари (Греція).

2000 делегація УРМ брала участь у Всесвітній конференції миру та Генеральній асамблеї Всесвітньої Ради Миру у Греції (м. Афіни). Напередодні конференції УРМ було організовано фотовиставку на тему «Україна і Мир — погляд у світ на порозі третього тисячоліття».

Спільно з Асоціацією сприяння ООН в Україні та іншими громадськими організаціями Рада започаткувала конкурс молодіжних проєктів, що проводиться в рамках Міжнародного Десятиріччя культури миру та ненасильства над дітьми світу 2001–2010.

2006 розпочато реалізацію програми «Відкриття департаментів та представництв Української Ради Миру за кордоном». Програма передбачає створення департаментів Ради у країнах, де проживає значний відсоток українців. 2007 такий департамент відкрито у Греції.

УРМ здійснює також свою міжнародну діяльність шляхом встановлення та розвитку двосторонніх контактів з подібними неурядовими організаціями в інших країнах, де реалізує гуманітарні проєкти: благодійне товариство «Мир дітям», організовує оздоровчі поїздки українських дітей до США; співпрацює з Товариством української діаспори в Греції «Українсько-грецька думка» з питань оздоровлення в Греції українських дітей й проведення культурологічних заходів; з 2004 бере участь у програмі з обміну делегаціями Асоціації китайського народу за захист миру та роззброєння й Української Ради Миру; з 2011 підтримує проєкти та програми Асоціації сприяння міжнародному бізнесу та розвитку, зокрема «Краків: подих століть і сучасність», «Польський досвід реформ та розвитку європейських традицій» тощо.

Лит.: Сайт Української Ради Миру // <http://www.peacesouncil.org.ua/ua/index.html>; Громадські організації: їх роль в суспільно-політичному житті України: довідково-статистичний матеріал. — К., 1997; Громадські організації та благодійні фонди Києва. — К., 2001; Коваленко В.В. Громадські організації в Україні: взаємодія між трьома секторами. — К., 2007; Левчук К.І. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.). — К., 2009.

І.С. Стрикун.

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» — видавництво, засноване 1921 українськими емігрантами у Берліні. Директором і головним редактором був етнограф, мовознавець і громадський діяч З. Кузеля. «У.с.» мало філію у Львові. 1921–1922 у видавництві за співпрацею з Д. Дорошенком виходила двічі на тиждень (згодом щоденно) газета «Українське слово». На сторінках видання регулярно з'являлися огляди поточних подій в Україні, хроніка з життя українців у Німеччині та інших європейських країнах, статті з літературно-просвітницької тематики, питань міжнародної по-

літики, а також бібліографічні повідомлення та огляди преси. Свої публікації тут вміщували В. Андрієвський, Д. Дорошенко, Б. Лепкий, С. Томашівський, Є. Чекаленко та ін.

Від грудня 1923 до кінця 1924 у видавництві виходив ілюстрований журнал «Літопис політики, письменства і мистецтва» (за редакцією С. Томашівського). Рубрики тижневика охоплювали хроніку політичного і культурного життя у світі, презентували новини про події літератури, театру, образотворчого і музичного мистецтва в Україні і за кордоном. Подавалися матеріали про діячів світової та української культури, а також рецензії на нові книжкові видання, які стосувалися історії України, зокрема на праці С. Томашівського «Українська історія», В. Липинського «Україна на переломі 1657–1659», О. Терлецького «Історія Української Держави», І. Крип'якевича «Історія Української Держави XVII–XVIII ст.». Цикл публікацій тижневика висвітлював життя української еміграції у Європі, Америці, Азії, Австралії. Активними дописувачами часопису були І. Борщак, В. Залозецький, В. Кучабський, А. Рудницький та ін.

Видавництво надрукувало близько 70 томів «Бібліотеки «Українського слова». Серед них «Словник української мови» Б. Грінченка, праці Д. Дорошенка «Слов'янський світ», С. Рудницького «Огляд національної території України», В. Ємця «Кобза та кобзарі», монографія-альбом про відомого українського скульптора і художника О. Архипенка (українською, німецькою, англійською і французькою мовами), антологія української поезії від найдавніших часів «Струни» у двох томах, ювілейний збірник, присвячений 50-літтю від дня народження Б. Лепкого «Золота Липа», твори М. Драгоманова, І. Котляревського, М. Кропивницького, П. Куліша, Г. Сковороди, Т. Шевченка та ін. 1924–26 за редакцією проф. В. Ковалю виходили «Курси заочної освіти». 1926 за браком коштів видавництво «У.с.» припинило свою діяльність.

Лит.: Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні. 1918–1945. — Торонто, 1996; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 рр. — К., 1999; Кулеша Н. Українська преса у Німеччині 1919–1945: формування та функціонування. — Львів, 2009.

Н.В. Кривець.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМ. М. ДРАГОМАНОВА (*Academia Paedagogica Ucrainensis*) — вищий педагогічний заклад, відкритий у липні 1923 в Празі з ініціативи Українського громадського комітету й за фінансової підтримки уряду Чехословаччини. При заснуванні на нього покладалося завдання підготовки вчителів для українських шкіл нижчого типу й для позашкільної освіти. Відповідно до цього визначався й 2-річний термін навчання. 1925/26 курс

інституту був поширений на 4 роки, оскільки із цього часу він почав підготовку вчителів для українських середніх шкіл, а також організаторів шкільництва й народної освіти. УВПІ відкрився у складі 3-х відділів: 1) літературно-історичного (із підвідділами мови й літератури та історії і суспільних наук); 2) природничо-географічного; 3) фізично-математичного. Невдовзі два останні відділи були об'єднані в один — математично-природничий, а 1924 почав діяти новий — музично-педагогічний відділ.

В інституті діяли 39 кафедр, із них на 6-ти викладалися дисципліни, обов'язкові для всіх студентів. При окремих відділах були створені кабінети, лабораторії, семінари та ін. Із 1924 під егідою УВПІ працювали українські натуральні курси у Празі, на базі яких 1925/26 була організована Українська гімназія. До 1928 УВПІ був під опікою МЗС, а потім — міністерства шкільництва і народної освіти Чехословаччини. Найвищі дотації (майже 806 тис. корон) інститут одержав 1926.

Слухачі УВПІ поділялися на студентів-стипендіатів і студентів-«допомоговців». Останніх було дуже мало. Вони не одержували державних стипендій, а лише невелику грошову допомогу за рахунок самооподаткування персоналу інституту. Протягом усього періоду існування УВПІ в ньому навчалося 178 студентів, із них 85 випускників одержали диплом педагога середньої школи, 31 — докторський ступінь (після захисту дисертації і складання відповідних іспитів). Серед студентів був ряд відомих українських прозаїків і поетів: О. Бабій, Б. Гомзин, Ю. Дараган, В. Зарицький, Г. Мазуренко, Ю. Масляк, М. Обідний, О. Стефанович, П. Тетянка, Ю. Шкрумеляк й інші. Значна частина вихованців УВПІ влаштувалася на роботу в Закарпатській Україні.

В адміністративному відношенні інститут спочатку підпорядковувався Українському громадському комітету в Чехословаччині. Останній призначав (згодом затверджував) і його директора. Після відокремлення УВПІ від комітету найвищою посадовою особою інституту став ректор, якого обирала професорська рада. Першим ректором УВПІ (до 1925 — директором) був Л. Білецький; його наступниками — В. Сімович (1926–30 і 1933) та В. Гармашів (1930–33).

Професорсько-викладацький склад інституту досягав 92 осіб, із них було 80 українців і 12 іноземців. Тут працювали мовознавець А. Артимович, хімік І. Горбачевський, історики Д. Дорошенко, С. Наріжний, М. Терлецький і О. Шультгін, правники О. Ейхельман і С. Шелухин, археолог В. Щербаківський, філософ Д. Чижевський, географ С. Рудницький, біолог В. Чередиїв, мистецтвознавець В. Січинський та інші відомі українські науковці. Засноване при інституті видавниче товариство «Сіяч» видало 44 книги його співробітників, у тому числі підручники; крім того, 1929–33 вийшло 2 томи «Праць» УВПІ та спеціальний «Драгоманівський збірник».

УВПІ був розформований на початку 1933 через вичерпання фінансових засобів і припинення дотацій із боку чехословацького уряду.

Лит.: Мірний І. Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова 1923–1933. — Прага, 1934; Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942, ч. 1; Боряк Т.Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). — Ніжин, 2011.

В.П. Троцинський.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ у Празі — перший вищий навчальний заклад і друга наукова установа української еміграції за кордоном. Заснований 17 січня 1921 у Відні з ініціативи українських учених, письменників, журналістів. Складався із двох факультетів — філософічного та факультету права і суспільних наук, на яких працювало 12 професорів і 3 доценти та було 90 слухачів. Першим ректором УВУ став професор О. Колесса, який 7 разів обирався на цю посаду. У вересні 1921 університет переведено до Праги (Чехословаччина), що на той час стала головним осередком української студентської молоді (понад 1 тис. осіб) й еміграції з українських земель узагалі, де він дістав матеріальну та правову підтримку з боку чехословацького уряду й особисто президента Чехословаччини Т.-Г. Масарика, а також із боку наукової громадськості республіки, зокрема керівництва Карлового університету, яким були надані УВУ приміщення для занять тощо.

У Празі УВУ вступив на шлях нормального функціонування як повноцінний і науково спроможний осередок поширення й поглиблення знань на зразок західноєвропейських університетів. У середньому кожного семестру в ньому навчалася понад 250 студентів, повний курс навчання (4 або 8 семестрів) за період 1921–45 закінчили близько 2–3 тис. осіб, приблизно 150 з них отримали ступені доктора права чи філософії. На кінець празького періоду діяльності (1945) у професорсько-викладацькому складі УВУ налічувалося 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори. Усього за цей час викладали й здійснювали наукову діяльність близько 100 осіб, у т.ч. понад 50 професорів. Більшість із них були широко відомі в науковому світі як висококваліфіковані фахівці з певних галузей знань, визначні громадсько-культурні діячі, серед них: філологи — О. Колесса, Л. Білецький, А. Артимович, І. Огієнко, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, І. Панькевич, історики — Д. Антонович, Д. Дорошенко, І. Борковський, В. Біднов, С. Дністрянський, В. Кубійович, О. Мицюк, С. Наріжний, О. Шульгін, В. Щербаківський, В. Яковлів, філософи — А. Волошин, І. Мірчук, Д. Чижевський, правознавці — О. Ейхельман, Р. Лашенко, К. Лоський, В. Старосольський, С. Шелухин, природознавці —

І. Горбачевський, Б. Матюшенко, В. Тимошенко та ін. Чимало із професорів УВУ були членами зарубіжних академій наук і наукових товариств, викладали в інших вузах за кордоном, брали участь у міжнародних наукових конференціях: протягом 1924–31, наприклад, вони взяли участь у 28-ми таких наукових з'їздах і конгресах. Лише 1922–31 було видано 27 назв університетських підручників, монографій і наукових збірників та сотні статей, надрукованих у різних країнах світу. УВУ відіграв помітну роль у заснуванні ряду українських наукових і навчальних закладів у Чехословаччині та інших країнах Європи, у тому числі Українського правничого товариства в Чехії, Українського історично-філологічного товариства, Українських студій пластичного мистецтва (1923), Українського академічного комітету (1924), Музею визвольної боротьби України (1925) в Празі, Українського наукового інституту в Берліні (Німеччина, 1926).

Під час гітлерівської окупації Чехословаччини УВУ продовжував свою діяльність: він був підпорядкований ректорові німецького Карлового університету. Після визволення Праги Радянською армією 1945 керівництво УВУ, зокрема його останній ректор пражської доби А. Волошин, зазнало репресій, а сам заклад був фактично ліквідований. Відновив свою діяльність 1946 у Мюнхені (Німеччина), куди переїхала значна частина його професорів та студентів. Діє він і сьогодні.

Лит.: Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). — К., 1994; Його ж. Український вільний університет у Празі — осередок міжслов'янських науково-освітніх взаємин. В кн.: Славістичні науково-освітні центри в Україні (вчора-сьогодні-завтра). — К., 1995.

С.В. Віднянський.

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ — головний осередок культурно-національного життя українських емігрантів 1921–25, створений у травні 1921 з ініціативи громадсько-політичних діячів із Наддніпрянської України й Галичини в Празі (Чехословаччина). Головна мета У.Г.К. — захист правового становища близько 20 тис. українських емігрантів у Чехословаччині. 1 липня 1921 Статут У.Г.К. затвердило МВС Чехословаччини, 7 липня установчі збори комітету обрали управу комітету: М. Шаповал (голова), Н. Григоріїв, О. Мицюк, пізніше до неї увійшли М. Галаган, К. Кобернський та ін.). У.Г.К. займався захистом інтересів емігрантів перед чехословацькими властями, їх працевлаштуванням, організацією навчання молоді, видавничою справою, науковою, культурно-освітньою та гуманітарною

діяльністю. На 1 липня 1924 він опікувався 5209 емігрантами з України. При комітеті були створені й активно діяли ряд комісій, товариств, фондів, зокрема, комісія допомоги голодуючим в Україні, Чесько-український комітет для допомоги близько 2 тис. українських студентів у Чехословаччині, Український громадський видавничий фонд, «Селянська спілка» та ін. У.Г.К. створив Українську господарську академію (1922), Український високий педагогічний інститут (1923) та Українську студію пластичного мистецтва в Празі, реальну гімназію та різні підготовчі курси. Через внутрішню політичну боротьбу і конфлікти навколо комітету чехословацька влада 8 вересня 1925 заборонила діяльність У.Г.К.

Лит.: Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР: 7.VII.1921–7.VII.1924. — Прага, 1924; Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942, ч. 1.

С.В. Віднянський.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК» — фаховий науковий журнал, щоквартальник. Заснований 1963 у США як бюлетень Історичної комісії «Зарево». Від 1965 — друкований орган Українського історичного товариства. Засновник і головний редактор — Л. Винар. До складу першої редакційної колегії видання входили: М. Антонович, Б. Винар, О. Домбровський, М. Ждан, І. Каменецький, Р. Климкевич, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко.

«У.і.» знайомить читачів з науковими здобутками українських учених з країн Європи і Америки. Друкуються статті з історії України, спеціальних історичних дисциплін (історичної картографії, іконографії, геральдики, сфрагістики, генеалогії), питань української історіографії і джерелознавства, історії української еміграції, а також рецензії, бібліографія, наукова хроніка.

У розділі «Мазепіана» на базі зарубіжних історичних джерел висвітлюється діяльність гетьмана І. Мазепи. Оpubліковано спогади Криштофа Гасмана, драгуна Карла XII, розвідку Т. Мацьківа «Гравюра Мазепи з 1706 р.» про портрет виконаний німецьким художником М. Бернінгроттом, дослідження «Україна у звітах англійського посла з Москви (1705–1710)», статті «Мазепа в оцінці Вольтера» М. Небелюка, «Гетьман Іван Мазепа і Москва» О. Оглобліна. Історії міжнародних відносин України 17–18 ст. присвячено праці В. Дубровського «Богдан Хмельницький і Туреччина», Т. Мацьківа «Цісарське посольство до Богдана Хмельницького», І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький і Москва» тощо. В окремих випусках часопису розглядаються також проблеми Української революції 1917–1921, життя і творчість В. Антоновича, М. Грушевського,

Д. Дорошенка, О. Кандиби-Ольжича, І. Крип'якевича, В. Липинського, О. Оглобліна. Серед авторів «У.і.» — історики М. Брайчевський, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко та ін.

Від 1991 «У.і.» поширюється в Україні. З 2002 діє редакційне бюро «У.і.» при Національному університеті «Острозька академія». Журнал має свої представництва у Києві, Львові та Чернівцях.

Лит.: Сакада Л. «Український історик». Генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк–Київ, 2000; Винар Л. Українське історичне товариство 1965–2000. Статті і матеріали. — Чернівці, 2000; Його ж. Український історик: 40 років служіння науці. 1963–2003. — Нью-Йорк–Острог, 2003.

Н.В. Кривець.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» — фахове видання з історії, періодичний друкований орган Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Виходить у Києві від 1957. Першим редактором журналу став Ф.П. Шевченко. Від 1995 редакційну колегію очолює академік НАН України В.А. Смолій. На шпальтах журналу знаходять висвітлення найважливіші аспекти української історії з найдавніших часів до наших днів. Серед них питання українського державотворчого процесу раннього нового часу, української середньовічної державності, виникнення і діяльності Запорозької Січі. Вміщуються студії з історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії, становища українських земель за литовсько-польської доби.

Розглядаються питання утворення модерної української нації, Української революції 1917–1921, формування і утвердження тоталітарного режиму в Україні, історії Другої світової війни, історії радянської України. У числі публікацій теоретичного та методологічного характеру — огляди доробку зарубіжної історіографії. Започатковано публікацію першоджерел. Друкуються матеріали «круглих столів», наукових та науково-практичних конференцій із проблем історичної науки.

На сторінках «У.і.ж.» розробляється тематика, пов'язана з історією зарубіжних країн і міжнародних відносин. У перших номерах журналу переважне місце відводилося історії міжнародного революційного й комуністичного руху, проблемам будівництва соціалізму в країнах народної демократії, історії міжслов'янських зв'язків, антифашистського руху Опору в зарубіжних країнах, зовнішній політиці західних держав, насамперед США.

У наступні роки з'явилися публікації з повоєнної історії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Румунії, Угорщини, Югославії, висвітлювалися історичні зв'язки і співпраця

України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи, питання середньовічної та нової історії окремих європейських держав, країн Азії, Африки, Латинської Америки, Арабського Сходу. Значна увага приділяється сучасним міжнародним відносинам, участі в них України, становленню зовнішньої політики незалежної Української держави.

Серед проблем міжвоєнного періоду значне місце посіли студії зовнішньополітичної і дипломатичної діяльності урядів державних утворень, що з'явилися на території України за доби Української революції 1917–1921, історії української еміграції та діаспори за кордоном, національних меншин в Україні. Друкуються статті з античної історії, візантиністики, орієнталістики, а також історичні нариси про життя й діяльність діячів зарубіжної історії.

Із своїми дослідженнями в «У.і.ж.» виступають, поряд з українськими, і зарубіжні автори. До наукової ради журналу входять учені з Росії, США, Італії, Канади, Польщі.

Лит.: Гуржій О.І., Капітан Л.І. Український історичний журнал // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006; Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // УІЖ, 2007, № 6.

Н.В. Кривець.

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад Української греко-католицької церкви, заснований під іменем св. Климентія Папи у Римі 25 листопада 1963 митрополитом Й. Сліпим (у подальшому — кардинал, патріарх УГКЦ). У своїй діяльності продовжував функції та традиції закритої 1944 радянською владою львівської Греко-католицької богословської академії. У подальшому було створено мережу філій УКУ в Аргентині, Великій Британії, Канаді, США (Буенос-Айресі, Лондоні, Монреалі, Вашингтоні, Філадельфії, Чикаго). Одночасно з викладами університет розгорнув студії та видання праць з теології й історії церкви в Україні і в українській діаспорі та її відносин з папським престолом. Було розпочато публікацію корпусів документів ватиканських та інших зарубіжних архівів. 1964–1977 УКУ здійснив фундаментальне видання документів у 14 томах — «*Monumenta Ucrainae Historica*». У Римі заходом університету з'явилися також періодики «Благовісник», «Дзвони».

Від 2002, у зв'язку із організацією Українського католицького університету в Україні (Львів), римський УКУ перетворено на його філію — «Інститут св. Климентія Папи», робота якого відтоді зосереджена в основному на проведенні міжнародних наукових конференцій і літніх шкіл для студентства. До складу оновленого УКУ входять інститути, що є

науковими і церковними закладами: богословської термінології та перекладів, економічних студій, історії церкви, літургійних наук, релігії та суспільства.

Лит.: Український католицький університет в Римі // Український історик, 1966, ч. 1–2; Український католицький університет св. Климента Папи. — Рим, 1975; <http://rome.ucu.edu.ua/institut-klementa-u-rymi/istoriya/>.

М.М. Варварцев

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ — науковий орган, до складу якого входять провідні українські славісти. Координує розвиток слов'янознавства в Україні та сприяє розвитку творчих зв'язків вітчизняних славістів зі слов'янознавчими центрами зарубіжних країн. Створений 1957 як складова частина Радянського комітету славістів, а з 1991 — самостійна субструктура Міжнародного комітету славістів (МКС) — наукової організації, заснованої 1955 у Белграді з метою відновлення й розвитку міжнародних зв'язків у галузі славістики, а також продовження традицій I Міжнародного з'їзду славістів, що відбувся у Празі 1929. Із 1958 МКС, який нині об'єднує національні комітети славістів 35 країн світу, кожні 5 років проводить міжнародні з'їзди славістів на території слов'янських країн. Українські вчені-славісти беруть участь у цих з'їздах з 1958 у складі делегацій славістів СРСР, а з 1993 — окремими делегаціями. Зокрема, делегатами ІУ Міжнародного з'їзду славістів, що відбувся 1958 в Москві, були академіки АН УРСР Л. Булаховський і О. Білецький. 1983 в Києві за активної участі УКС відбувся ІХ Міжнародний з'їзд славістів, в якому взяли участь десятки українських учених — фахівців з мовознавства, літературознавства, історії. Українськими істориками до з'їзду був підготовлений збірник наукових праць «Україна во взаимосвязях славянских народов» (К., 1983). До Х Міжнародного з'їзду славістів, що відбувся у вересні 1988 в Софії, УКС були видані доповіді вітчизняних учених «Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів» (К., 1988), до ХІІ Міжнародного з'їзду славістів (Краків, 1998) — доповіді «Історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів» (К., 1998), до ХІІІ Міжнародного з'їзду славістів (Любляна, 2003) — доповіді «Джерелознавство, історія та культурологія слов'янських народів» (К., 2003), а до ХІV Міжнародного з'їзду славістів (Охрид, 2008) 40 доповідей українських вчених було надруковано у спеціальному випуску (№ 2) наукового видання «Слов'янські обрії» (К., 2008), що став періодичним друкованим органом УКС. На ХV Міжнародному з'їзді славістів, що відбувся в серпні 2013 у Мінську, українські вчені представили близько 70 наукових доповідей з проблем

мовознавства, літературознавства, культурології та фольклористики, а також організували й провели круглий стіл «Тарас Шевченко: національний вимір і світовий контекст (до 200-річчя від дня народження)».

Починаючи з XI Міжнародного з'їзду славистів у Братиславі (1993) українські слависти представлені на з'їздах окремими делегаціями. УКС, окрім підготовки українських делегацій до участі в міжнародних з'їздах славистів, разом з науково-дослідницькими установами НАН України і вузами організовує республіканські конференції славистів та міжнародні наукові конференції до Днів слов'янської писемності і культури, видає збірники наукових доповідей та статей, бере участь у проведенні Днів науки і культури України в слов'янських країнах та Днів науки і культури слов'янських держав в Україні. У вересні 2012, наприклад, у рамках Днів науки Македонії в Україні УКС спільно з Македонською академією наук і мистецтв та Харківським національним університетом ім. В.Н. Каразіна на базі останнього була проведена міжнародна наукова конференція з історії та сучасного розвитку українсько-македонських відносин. У різні роки УКС очолювали академік АН УРСР Л.А. Булаховський (1957–1961), академіки АН СРСР М.Т. Рильський (1961–1964) і І.К. Білодід (1964–1981), академік АН УРСР В.М. Русанівський (1981–2006), академік НАН України О.С. Онищенко (з 2006).

Лит.: IX Международный съезд славистов, Киев, 6–14 сентября 1983: программа. — К., 1983; IX Международный съезд славистов, Киев [6–14] 1983 г.: науч.-информ. материалы. — М., 1985; Слов'янські обрії: Зб. наук. пр. — К., 2013, вип. 8. — Спеціальний випуск, присвячений XV Міжнародному з'їзду славистів: матеріали круглого столу «Тарас Шевченко: національний вимір і світовий контекст» (до 200-річчя від дня народження)».

С.В. Віднянський.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (Harvard Ukrainian Research Institute) — засновано у червні 1973 у Кембриджі (штат Массачусетс, США) як автономну частину сформованих у 1968 кафедр української мови, літератури та історії України в Гарвардському університеті та українознавчого семінару при бібліотеці Гарвардського університету. Метою УНІГУ є поширення знань про Україну в наукових колах США та світу.

Засновник і перший директор інституту — Омелян Пріцак, професор кафедри української історії ім. Михайла Грушевського у Гарварді. З 2004 директором став професор кафедри української філології ім. О. Потебні у Гарвардському університеті Майкл Флаєр.

Інститут щотижня проводить семінари, з моменту заснування відбулося понад тридцять конференцій, колоквиумів та симпозіумів, понад шістсот презентацій. Окремим освітнім проектом є восьмитижнева програма для студентів — літня школа українознавства. До програми школи входять курси української мови, курси й семінари з історії, літератури, культури, етнології, релігії, соціології, політики та міжнародних відносин. З часу заснування літньої програми її учасниками стали близько 1700 студентів зі США, Європи, Латинської Америки, Азії та Африки.

УНІГУ займається видавничою діяльністю, з 1977 виходить друком журнал-квартальник «Гарвардські українознавчі студії» («Harvard Ukrainian Studies»). За перше десятиліття діяльності тут було опубліковано понад 400 статей та рецензій. Нині видавнича програма складається з п'яти основних підрозділів: монографії, журнал, буклети і памфлети та матеріали Інтернету. Видавництво УНІГУ співпрацює з центром єврейських студій Гарвардського університету, Канадським Інститутом українських студій та Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського у Києві.

Інститут є спонсором низки дослідницьких проектів, включаючи студії з Голодомору 1932–1933, зокрема «Страта голодом» (1985), за спогадами М. Долога, монографія Р. Конквеста «Жнива скорботи» (1986), Проект тисячоліття християнства в Україні.

УНІГУ співпрацює з широким колом науково-дослідних та освітніх інституцій і центрів за кордоном. Співпраця з інституціями України відбувається на рівні міжнародних конгресів українців, що їх організовує Міжнародна асоціація українців, виконання спільних проектів, підтримки видання київського часопису «Критика».

Лит.: Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді?: вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). — Кембридж, Массачусетс, Нью-Йорк, 1973; Мерфі Н.Г. Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури. — Донецьк, 2007; Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки: матеріали міжнародної наукової конференції 28–30 травня 2008 року. — К., 2009; Артемчук О. Українські студії в Гарварді: історія та перспектива // http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/internet/part-3_11.htm; Атаманенко А.Є. Співпраця Українського історичного товариства з Українським науковим інститутом Гарвардського університету // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXX; сайт Ukrainian research Harvard University // <http://www.huri.harvard.edu/about-huri/history.html>.

І.С. Стрижун.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ У БЕРЛІНІ — наукова та громадсько-політична установа. Заснований у листопаді 1926 з ініціативи П. Скоропадського та за підтримки уряду Веймарської республіки як філія Берлінського університету Фрідріха Вільгельма. УНІ мав сприяти розвитку української науки і культури, налагодженню наукових взаємин із західноєвропейськими вченими, надавати допомогу українській молоді, що студіювала у Німеччині. Від часу заснування інститут очолював колишній міністр закордонних справ Української Держави, проф. Д. Дорошенко, від 1931 — проф. І. Мірчук. У складі УНІ було створено кафедри: української історії (зав. Д. Дорошенко), історії української державності (зав. В. Липинський), духовної культури і релігійних відносин (зав. І. Мірчук), історії матеріальної культури (зав. В. Залозецький). До наукової колегії інституту входили Д. Антонович, І. Горбачевський, О. Колесса, І. Крип'якевич, С. Смаль-Стоцький, Д. Чижевський, В. Щербаківський та ін.

Основним напрямом діяльності співробітників УНІ було дослідження історичного минулого України. Д. Олянчин присвятив низку своїх праць періоду повстання Б. Хмельницького, Д. Антонович досліджував історію українського козацтва 16–17 ст., І. Лоський — проблеми навчання українців у середньовічній Німеччині, З. Кузеля — питання української етнографії тощо. Серед виданих інститутом праць — «Історія України. 1917–1923 рр.» Д. Дорошенка, «Історія слов'янської педагогіки» І. Мірчука, «Історія України» Б. Крупницького тощо. При УНІ існувала комісія з укладання словників. 1943 у Лейпцигу вийшов «Українсько-німецький словник» (укладачі З. Кузеля, Я. Рудницький). 1928–1931 при УНІ діяло Українське академічне товариство — науковий гурток молодих українських вчених. На його засіданнях з науковими викладами виступали І. Лоський, Д. Олянчин, В. Кучабський та ін.

Науковці УНІ виступали з доповідями, рефератами, публічними лекціями, присвяченими історії України, українсько-німецьких відносин, підтримували зв'язки з науковими установами й навчальними закладами Німеччини, читали лекції у Берлінському університеті (З. Кузеля), Берлінській католицькій академії і Філософсько-теологічній академії у Франкфурті-на-Майні (П. Вергун), університеті м. Галле (Д. Чижевський) тощо.

Для висвітлення результатів наукових студій вчених та інформативних матеріалів УНІ започаткував 1927 два періодичних видання — «Abhandlungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin» (Записки Українського наукового ін-ту в Берліні) та «Mitteilungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin» (Повідомлення Українського наукового ін-ту в Берліні). Від 1933 УНІ видавав українською та німецькою мовами «Український культурний бюлетень» (Ukrainische

Kulturberichte»). 1933–1938 — «Вісті Українського наукового інституту в Берліні». В структурі інституту функціонували наукова бібліотека і архів української преси, на початок 30-х рр. тут зберігалося близько 22 тис. видань з україністики.

Інститут організовував у Берліні виставки української графіки, українського народного мистецтва й народного промислу, проводив урочисті збори і вечори, присвячені ювілейним датам видатних представників української науки і культури — Т. Шевченка, І. Франка, М. Лисенка та ін.

Інститут опікувався також українськими студентами, які навчалися в німецьких вищих навчальних закладах, молодими науковцями — надавав їм стипендії, забезпечував науковою літературою, влаштовував для них семінарські заняття та курси лекцій.

УНІ припинив свою діяльність навесні 1945.

Лит.: Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні. 1918–1945. — Торонто, 1996; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 рр. — К., 1999; Кучер В. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені // Діалог, 2000, № 1; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українська політична еміграція між двома світовими війнами: загальна динаміка розвитку // Політична історія України ХХ ст. — К., 2003, т. 5.

Н.В. Кривець.

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ВІДНІ — перший науковий заклад української еміграції. Заснований восени 1919 М. Грушевським за співучастю інших членів Української партії соціалістів-революціонерів. Метою інституту було вивчення проблем політичної історії України, популяризація соціологічних досліджень західно-європейських вчених серед українських науковців. Серед працівників інституту, крім М. Грушевського, були В. Мазуренко, П. Христюк, М. Чель, М. Шаповал, М. Шраг.

Основними напрямками діяльності інституту були: підготовка і видання наукових праць українських учених, які перебували на еміграції, читання курсів лекцій з суспільно-політичних питань, проведення інформаційно-пропагандистської роботи. За період існування УСІ було видруковано 13 наукових і публіцистичних праць. 1921 вийшла друком монографія М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)», у якій він розглянув теоретичні та історичні проблеми соціології. 1922 — його ж праця «З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток». 1921–1922 надруковані дослідження «Україна на переломі. 1657–1659» В. Липинського, «Теорія нації» В. Старосольського, а також «Замітки і матеріали до історії

української революції. 1917–1920» (у 4-х книгах) П. Христюка та «Галичина в роках 1918–1920» М. Лозинського. Була також підготовлена до друку праця М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» (побачила світ 1925 у Львові). У лютому 1921 в інституті організовано загальні курси з суспільно-політичних наук для українських емігрантів. Тематика лекцій охоплювала питання політології, соціології, політекономії, політичної та загальної історії.

У структурі інституту функціонувала бібліотека, що складалася з таких відділів: соціології, етнології, соціальної економії, новітньої історії, історії культури. З переїздом 1924 М. Грушевського до УСРР інститут перестав існувати.

Лит.: Сидорчук Т.М. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1919–1925). Автореф. Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 рр. — К., 1999; Політична історія України. XX століття. Т. 5. Українці за межами УРСР (1918–1940). — К., 2003.

Н.В. Кривець.

УКРАЇНСЬКИЙ ФОНД МИРУ — миротворча благодійна неурядова організація, що існує за рахунок благодійних внесків. Заснована у лютому 1969 як складова частина Радянського фонду миру. До — 1990 Українське відділення Радянського фонду миру. Від березня 1992 — співзасновник та член Міжнародної асоціації фондів миру, яка має вищий консультативний статус при ООН. У.Ф.М. має 27 відділень в усіх регіонах України.

Першим головою Фонду з 1969 до 1973 був академік Академії медичних наук та академік Національної академії наук, директор Інституту ендокринології та обміну речовин В.П. Комісаренко. З 1973 до 2002 Фонд очолювали: письменник і перекладач — А.О. Стась, письменник, публіцист — Ю.Д. Бедзик, мер м. Києва — Л.М. Черновецький. Від 2002 голова правління — народний депутат України Л.П. Супрун.

До складу Фонду входять представники громадських організацій, працівники культури, освіти, науковці й творча інтелігенція, народні депутати України.

Основними напрямками діяльності фонду є фінансування програм «Турбота», «Мир у нашому домі», «Народна дипломатія», фінансування та здійснення заходів зі спорудження і обладнання лікувально-оздоровчих комплексів, розробка і реалізація спільно із зацікавленими організаціями миротворчих, благодійних та екологічних акцій; надання гуманітарної і благодійної допомоги незахищеним верствам населення; допомога талановитій студентській та учнівській молоді.

Фонд став ініціатором створення в Україні центрів соціальної допомоги найбільш вразливим громадянам та людям похилого віку, започаткував Книгу пам'яті, щорічні «Вахти пам'яті — Вахти миру» до Дня Перемоги, розпочато всеукраїнську програму «Відродимо святині України». За його сприяння збудовано будинки милосердя в Києві та Одесі, облаштовано дитячі обласні лікарні та діагностичні центри в Донецьку і Житомирі.

Налагоджено громадські, культурні та гуманітарні контакти з партнерськими організаціями США, Італії, Швеції, Канади, Німеччини, Нідерландів, а також соціальне партнерство із зарубіжними організаціями.

Лит.: сайт Українського фонду миру 2005.11.08 // <http://peacefund.com.ua/ua/>; Благодійна акція на Київщині // Прес-служба ВБФ «Журналістська ініціатива» 2008.05.20 <http://mediafond.com.ua/show/none/74>; Альманах «Діловий імідж України. Здобутки. Досвід. Визнання» // Презентаційний розділ: Український фонд миру 2009.02.18 // <http://www.bpart.kiev.ua/ukr/cat2007/representation/?i=47>; Феофанія та Український фонд миру // Прес-служба ВБФ «Журналістська ініціатива» 2011.09.28 // <http://mediafond.com.ua/show/none/380>

І.С. Стрикун.

УКРАЇНСЬКО-ІТАЛІЙСЬКА ПОПЕРЕДНЯ УГОДА 1921. Підписана 26 грудня 1921 у Римі за дорученням УСРР головою Російської економічної делегації в Італії В.В. Воровським. У преамбулі зазначалося, що її метою є «відновлення зносин і торгівлі між обома країнами». Сторони зобов'язувалися утримуватися від дій та ініціатив, ворожих одна одній, не запроваджувати і не підтримувати блокади, усунути всі перешкоди для торгівлі та судноплавства. Йшлося про відновлення поштово-телеграфного зв'язку, регулювання прав власності, в'їзду і виїзду. Обумовлювалося право призначати офіційних представників, акредитованих при уряді країни перебування «з метою полегшення виконання цієї угоди і захисту інтересів своїх співвітчизників». Угода набрала чинності від дня підписання і означала визнання де-факто УСРР з боку Італії. Нею передбачалось укладення протягом шести наступних місяців окремої угоди для регулювання економічних взаємин між договірними сторонами. 11 січня 1922 попередня угода була ратифікована Раднаркомом УСРР.

Лит.: Україна і зарубіжний світ. — К., 1970; СССР–Италия. страницы истории, 1917–1984. Документы и материалы. — М., 1985.

М.М. Варварцев.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1918–1919 — збройний конфлікт на території Галичини, що перетворився на широкомасштабні бойові дії між Західноукраїнською Народною Республікою та Польщею.

Виникла в процесі розпаду Австро-Угорської імперії, яка зазнала поразки у Першій світовій війні. 9 жовтня 1918 польські депутати австрійського парламенту прийняли рішення про входження до складу Польщі колишніх земель Речі Посполитої, зокрема Галичини. Тимчасом 18 жовтня у Львові постала Українська національна рада з повноваженнями парламенту. На протипагу їй у Кракові 28 жовтня 1918 була організована Польська ліквідаційна комісія, яка оголосила себе представницьким органом польської держави на західноукраїнських землях.

Не чекаючи передачі з рук прем'єра Австро-Угорщини влади українцям у західній Україні, представники радикальної частини населення Львова (у першій половині вересня 1918 сформовано Центральний військовий комітет) на своєму засіданні від 30 жовтня прийняли рішення про організацію негайного збройного виступу. 1 листопада 1918 українські загони зайняли всі важливі установи Львова. Цього ж дня польські військові сили у місті утворили Польський комітет народовий.

Українцям вдалося без перешкод взяти владу у Золочеві, Коломиї, Жовкові, Раві-Руській та ін. Проте у містах, де поляки становили більшість, почалася збройна боротьба, зокрема у Любліні, Кракові, Ярославі, Грубешові, Перемишлі та ін. містах за Сяном.

1–22 листопада 1918 розгорнулися бої у Львові. Вищий орган керівництва українськими збройними силами — Начальну команду Галицької армії — очолювали полковники Д. Вітовський, Г. Коссак і Г. Стефанів, а з 10 грудня 1918 — генерал Армії УНР М. Омелянович-Павленко.

Результатом переможних дій української армії стала пропозиція від поляків про проведення переговорів на платформі тимчасового визнання української державної влади. Проте, перехід ініціативи на бік поляків зупинив переговорний процес.

5–20 листопада 1918 лінія розмежування між воюючими сторонами лишалася незмінною. Нові переговори про перемир'я не принесли бажаного результату. В цей час було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) та відповідно до закону про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР Галицька армія набула регулярного характеру.

17 листопада було підписано дводенне перемир'я на львівському фронті. Українські та польські лідери використали перемир'я для збільшення військової сили. До кінця дії перемир'я чисельність польської армії зросла до 5800 бійців, а української — до 4600.

21 листопада внаслідок авіаударів по українським військовим угрупованням командування і керівництво ЗУНР вирішило залишити місто. В ніч з 21 на 22 листопада почалася евакуація всіх структур ЗУНР і частин Галицької армії, яка відійшла на 30 кілометрів у західному,

північному і південному напрямі від Львова, зайнявши облогові позиції. Упродовж грудня 1918 — травня 1919 українські війська атакували львівський плацдарм, намагаючись захопити місто. До кінця листопада фронт проходив по лінії р. Тісна–Хирів–Перемишль–східні околиці Львова–Ярослав–Любачув–Рава–Руська–Белз–Крилов.

Фінансову та військову підтримку ЗУНР надавала Директорія УНР, зокрема з середини грудня 1918 до Галичини було направлено 20 тисяч гвинтівок, 300 кулеметів, 80 гармат, 20 літаків; близько 70 генералів, офіцерів з армії УНР були відкомандировані в Галицьку армію. 22 січня між ЗУНР і УНР було підписано «Акт Злуки», за яким ЗУНР увійшла до складу УНР як Західна область Української Народної Республіки.

3 січня 1919 польські сили увійшли на територію Волині, яку залишали німецькі окупаційні війська. До 14 січня всі ключові населені пункти регіону контролювалися поляками. Частини армій УНР і ЗУНР створили на Волині спільні Холмсько-Волинський і Північно-Західний фронти і захопили Володимир-Волинський і Ковель. У січні–березні 1919 поляки двічі намагались оволодіти цими містами, проте марно. У грудні-січні бої точились за Перемишль, Хирів, Раву-Руську.

На півдні польсько-українського фронту українські війська здійснили спробу приєднати до ЗУНР Закарпаття, але через декілька днів залишили Закарпаття, не бажаючи воювати з Чехословаччиною.

На початку лютого 1919 ініціатива поволі почала переходити на бік Галицької армії. Начальною командою ГА було розроблено план наступу, що передбачав оволодіння залізничною колією на проміжку Городок–Судова Вишня, повне оточення і визволення Львова та здобуття Перемишля й відновлення кордону по р. Сян. Успішно розпочата операція була зупинена 25 лютого 1919 на вимогу Найвищої Ради держав Антанти. Пропозиції поляків та місії Антанти з встановлення демаркаційної лінії було відкинуто українцями під час переговорів і 2 березня відновлено воєнні дії. У цей час поляки сконцентрували значну частину своїх військ на цьому відтинку фронту і завершили операцію з деблокування Львова.

У травні 1919 до ЗУНР прибула нова міжсоюзна комісія під керівництвом генерала Л. Боти, яка запропонувала нові умови перемир'я, зокрема про включення до складу ЗУНР нафтових районів. Ця пропозиція була відкинута поляками, і 15 травня вони розпочали наступ на всьому фронті, змусивши Галицьку армію відступати на схід. Після реорганізації і перегрупування українські частини під командуванням генерала О. Грекова 7 червня повели наступ у напрямку Чортків–Львів. Польську армію було відкинуто на лінію Дністер–Гнила Липа–Перемишляни–Підкамінь.

20–24 червня Галицька армія зайняла Бережани, Золочів, Рогатин, Бурштин, Ожидів і вийшла на підступи до Львова, звідки вона змушена

була відступати під натиском польської армії. 16–18 липня 1919 українські корпуси відійшли за Збруч. Східна Галичина була повністю окупована Польщею і встановлено польську адміністрацію. За рішенням Найвищої Ради Паризької мирної конференції Польщі було передано мандат Ліги Націй на управління Східною Галичиною.

Лит.: Панейко В. З'єдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. — Відень, 1922; Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. — Львів, 1933; Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях в 1918–1923 рр. — Філадельфія, 1956; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. — Нью-Йорк, 1970; Каляев А. Українські січові стрільці в авангарді боротьби за ЗУНР в період українсько-польської війни (1918–1919 рр.). — Львів, 1994; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998; Красівський О.Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. — К., 2008; Марченко Я.В. Бої Галицької Армії за Львів у грудні 1918 — січні 1919 рр. // Військово-науковий вісник: Зб. наук. пр. Акад. сухопут. військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. — Львів, 2000, вип. 16 (2011).

І.С. Стрикун.

УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИЙ ДОГОВІР 1708 укладений в ході Північної війни між українським гетьманом Іваном Мазепою та шведським королем Карлом XII. Оригіналу договору до сьогодні не виявлено. Достеменно відомо, що відразу потому, як поразка шведського війська під Полтавою 1709 стала очевидною, радник похідної канцелярії Карла XII Олаф Гермелін спалив наявні документи, а за наказом Карла XII генерал армії Адам Лівенгаупт знищив архів шведів. Однак збереглися копії договірних статей, а також текст угоди, вміщений у рукописі генерального писаря гетьманської канцелярії Пилипа Орлика «Вивід прав України» (1712). Окрім цього, до наших днів дійшли свідчення очевидців тих подій.

Згідно із найбільш обґрунтованою версією істориків місцем укладення даного договору були Гірки, що на Новгород-Сіверщині, а датою — приблизно 29–30 жовтня. Так, у своєму листі від 30 жовтня до стародубського полковника Івана Скоропадського Іван Мазепа писав, що у Гірках Карл XII «...нас утвердив і упевняв своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією».

Цим договором Карл XII заручався військовою підтримкою українського козацтва у війні з Московією. Натомість Іван Мазепа отримав гарантії незалежності Гетьманщини. Згідно із текстом документу, наведеного в рукописі П. Орлика, Карл XII називав Івана Мазепу «законним князем», а українські землі «Україною», «князівством» або «країною

козаків». Шведський король зобов'язувався обороняти українські землі, у разі потреби відряджати на допомогу свої війська, командування якими на час бойових дій довірятиме Івану Мазепі або його наступникам. Шведському війську, що перебуватиме на українських теренах, козаки мали постачати хліб та харчі. Усе, що буде відвойоване у «Московщини», перейде у власність (на підставі воєнного права) до того, хто ним заволодіє, однак те, що належало колись українському народу, буде йому повернуто. Князь і стани України на усьому своєму просторі, а також прилучені до неї території, користуватимуться тим правом, що і завжди. Іван Мазепа, як законний князь, жодним способом не може бути позбавлений своєї влади. Навіть після смерті Івана Мазепи король не буде присвоювати собі його титул і герб, а усі українські вольності зберігатимуться згідно із стародавніми законами та правами. Для гарантійного забезпечення договору Іван Мазепа та українські стани мають передати королю на весь той час, доки триватиме війна, міста Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву та Гадяч.

У.-ш.д. так і не було реалізовано на практиці з причини поразки війська Карла XII під Полтавою і втечі Івана Мазепи разом із королем до Оттоманської Порти.

Лит.: Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось // Военный журнал, 1844, № 6; Шутой В. Измена Мазепы // Исторические записки, 1950, т. 31; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960; Гетьман Пилип Орлик. «Вивід прав України» // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993; Мацьків Т. Мазепа — творець українсько-шведського союзу // Мазепа. — К., 1993; Павленко С. Міф про Мазепу // Літературний Чернігів, 1993, № 1; Павленко С. Петро I та «народна війна» у 1708 році // Україна і Росія. — Чернігів, 1994; Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. — К., 2006; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — К., 2007.

В.В. Піскіжова.

УРУГВАЙ, Республіка Східного узбережжя річки Уругвай (Uruguay) — держава в східній частині Південної Америки. Територія 76,2 тис. км². Населення 3,2 млн. осіб (2011). Державна мова — іспанська. Столиця м. Монтевідео. Форма правління — президентська республіка. 1945 У. вступив до ООН.

У 16 ст. територія У. стала іспанською колонією. 1776 У. увійшов до складу іспанського віце-королівства Ла-Плата. В 1811 було проголошено незалежність країни, але вже 1821 її територія перебувала під владою

Бразилії, а 1825 — Аргентини. Лише 1828 У. остаточно став незалежною республікою. У 20 ст. У. пережив тривалий період (1973–1989) військового режиму. Після 1990 країна повернулася до демократичного правління. Від 1991 У. — член об'єднання країн Південної Америки Меркосур разом із Бразилією, Аргентиною, Парагваем, активно підтримує регіональні процеси інтеграції латиноамериканських держав.

Українсько-уругвайські взаємини були започатковані 26 грудня 1991. Дипломатичні відносини Україна та Уругвай встановили 18 травня 1992. Впродовж 1990-х формувалася договірно-правова база українсько-уругвайських відносин. 2000 відбувалися двосторонні консультації на рівні міністерств закордонних справ двох держав. У стосунках України з У. важливе місце посідає розвиток взаємодії з українською діаспорою, яка нараховує в цій країні близько 15 тис. осіб. 2011 відбувся візит в Україну міністра закордонних справ Уругваю. У червні 2012 міністр закордонних справ України відвідав Уругвай з першим в історії двосторонніх відносин офіційним візитом.

Лит.: История стран Латинской Америки. — М., 2004; Международные отношения в Латинской Америке. — М., 2010; История Организации Американских государств. — М., 2011.

А.Ю. Мартинов.

УРЯД УНР В ЕКЗИЛІ 1920–1923 — державний центр, який внаслідок більшовицької окупації УНР перебував від 1920 поза межами України: 1921–1923 — Польща, 1940–1944 — Франція, 1944–1976 — Німеччина, 1976–1992 — США. Свою діяльність завершив 1992 після формування органів влади незалежної України. Своєю метою в еміграції уряд УНР вважав створення альтернативи українській радянській державі та досягнення Україною державної незалежності.

Головою Директорії (главою держави) до 25 травня 1926 був С. Петлюра, згодом — А. Лівіцький; у 1939–1940 цю посаду займав В. Прокопович. Виконавчим органом державного центру була Рада народних міністрів УНР, яку очолювали А. Лівіцький (1920–1921 і 1922–1926), П. Пилипчук (1921–1922), В. Прокопович (1926–1939), О. Шульгин (1939–1940), К. Паньківський (1945–1948). Під час Другої світової війни уряд УНР не діяв, але А. Лівіцький підписував різні звернення до німецького уряду як голова Директорії. Після закінчення війни реформовано склад уряду, до якого увійшли діячі деяких партій із Західної України.

З 1920 до першої половини 1923 місцем перебування державного центру в еміграції став Тарнов. Частина урядовців була розміщена в Ченстохові. Дипломатична місія УНР знаходилась у Варшаві, там же знаходився прем'єр-міністр А. Лівіцький. Уряд УНР офіційно діяв у

Польщі до 21 квітня 1921, а з серпня — під назвою Український центральний комітет. Там же перебувала військова місія УНР на чолі з генералом Зелінським, перейменована на Українську військову ліквідаційну комісію в Польській Республіці.

Представники УНР мали можливість виступати в Лізі Націй, а також в Українському товаристві приятелів Ліги Націй (1920). На ім'я голови Асамблеї Ліги Націй та її Ради надсилалися меморандуми у справах України (з проблеми Голодомору 1932–1933 в Україні, з приводу прийняття СРСР до Ліги Націй у 1935, терору в Україні з боку радянської влади). У Женеві вони співпрацювали з Інтернаціональним Офісом Нансена, Міжнародною Організацією комбатантів, Міжнародним Червоним Хрестом.

У грудні 1923 після нот протесту уряду СРСР С. Петлюра з частиною структур УНР виїхав з Польщі через Чехословаччину і Угорщину до Франції. Починаючи з 1925 одним із основних напрямів роботи уряду УНР в екзилі стала дипломатична діяльність. Він орієнтувався на держави колишньої Антанти — Велику Британію і Францію. Підтримувалися контакти із урядовими колами США, Польщі, Румунії, Чехословаччини, зв'язки з Японією, Італією. На початку 1926 прем'єр-міністр УНР А. Лівіцький підписав угоду про дружні взаємини з Кавказькою конфедерацією в еміграції (Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ). У роки Другої світової війни А. Лівіцький санкціонував створення збройних формувань «Поліська січ», перетворених незабаром в Українську повстанську армію.

На поч. 50-х років 20 ст. було відкрито представництво екзильного уряду УНР в США. У повоєнний час діяльність ДЦ УНР зосередилася на координації дій українських національних сил за кордоном, інформуванні діаспори про політичні, економічні, соціальні процеси в Україні, на участі в гельсінському русі і міжнародних акціях на підтримку прав людини в країнах «соціалістичного табору».

22 серпня 1992 президент УНР в екзилі Микола Плав'юк, у присутності президента, голови Верховної Ради і прем'єр-міністра України склав повноваження державного центру УНР і проголосив незалежну Україну правонаступницею УНР. 24 серпня він передав Президентові України, голові Верховної Ради, голові Кабміну печатку, прапор УНР, клейноди гетьмана І.Мазепи.

Лит.: Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. — Прага, 1942; Мельник М. Еміграційні уряди та їх історичний аналіз // Визвольний шлях, 1990, № 3; Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941/1991/2 роками. — Оттава, 1994; Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — К., 1998; Малюта О. Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. ХХ

століття: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного життя української еміграції // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. на пошану проф. П.П. Гудзенка, 2007, вип. 12; Панова І.Ю. Утворення Державного Центру УНР в екзилі: політико-правовий аспект // Часопис Київського університету права. 2009, вип. 3; Вовк Ю. Організація діяльності уряду УНР в екзилі у 1920–1923 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична, 2012, вип. 56.

І.С. Стрикун.

Ф

«ФІЛКІ ЕТЕРІЯ» («Товариство друзів», грец.) — грецька таємна організація (1814–1921), яка ставила за мету визволення Греції з-під панування Османської імперії. Заснована в Одесі грецькими емігрантами Е. Ксантосом, Н. Скуфасом і А. Цакаловим. У розбудові структури керівного центру і філій «Ф.Е.» орієнтувалася на досвід італійських карбонарських сект та масонських лож. Сформувалася як загальногрецька національна організація, до якої входили представники різних суспільних прошарків та професійних занять — купці, моряки, вчителі, священники, чиновники, співробітники консульств, військовики російської армії тощо. Своєю діяльністю вона охоплювала Грецію та всі зарубіжні країни Європи, Азії й Африки, де існували грецькі общини. У Російській імперії найбільша кількість її осередків знаходилася в містах України — Одесі, Ізмаїлі, Херсоні, Євпаторії, Севастополі, Києві, Ніжині, а також в Таганрозі, Москві, Петербурзі. Тут, як і в Греції та інших країнах, «Ф.Е.» займалася вербуванням («посвяченням») нових членів, поширенням ідей грецького патріотизму в пресі, літературі, мистецтві, залученням фінансових коштів для підготовки антитурецького повстання.

Після переміщення в 1818 штабу «Ф.Е.» до Константинополя Одеса продовжувала залишатися головною базою етеристів, звідки вони підтримували зв'язки з визвольними рухами в Османській, Російській та Австрійській імперіях — сербським, молдовським (членом «Ф.Е.» став господар Молдови М. Сутсоц), румунським, болгарським, албанським, а також Південним товариством декабристів.

У квітня 1820 в Петербурзі до «Ф.Е.» вступив генерал-майор російської служби О. Іпсіланті, який перебрав верховне керівництво товариством і в червні того ж року переїхав на Південь, де в Одесі, Кишиневі, Ізмаїлі під його орудою збиралися загони добровольців для виступу проти Порти. Основну частину серед них склали посланці грецьких громад та інші жителі українського Причорномор'я. 21 лютого 1821, з'єднані під командуванням О. Іпсіланті, вони розгорнули бойові дії на території Дунайських князівств. Цей збройний виступ, хоча й був придушений турецьким військом (червень 1821), викликав в Європі, в тому числі в Україні, великий резонанс і рух волонтерів на допомогу грекам, послужив початком національно-визвольної революції в Греції, завершальним етапом якої став 1829 — рік визволення країни від османського поневолення.

Лит.: Рябінін-Скляревський А. Таємні товариства на півдні в епоху декабристів. У кн.: Рух декабристів на Україні. — К., 1926; Арш Г.Л. Этеристское движение в России. Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. — М., 1970; Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая. — М., 1980, т. 4 (12); 1985, т. 6 (14); Музей «Філікі Етерія». — Одеса, 1994; Терентьева Н. Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія». — К., 2005.

М.М. Варварцев.

ФІЛІПІНИ, Республіка Філіппіни (Republika ng Pilipinas) — держава в Південно-Східній Азії на островах Філіппінського архіпелагу. Територія 299 тис. 764 км². Населення 103,7 млн. осіб (2012). Державна мова іспанська. Столиця м. Маніла. За формою правління унітарна президентська республіка. Ф. — член ООН з 1945.

У другій половині 16 ст. Ф. стали іспанською колонією. 1898 було проголошено незалежність країни, яка у 1899–1901 перетворилася на колонію США. Під час Другої світової війни Ф. були окуповані Японією. В 1967 Ф. увійшли до Асоціації співробітництва країн Південно-Східної Азії. 1986 в країні розпочалася суперечлива демократизація. Впродовж 1990–1999 було шість спроб військових переворотів, на острові Мінданао посилювався сепаратистський рух місцевих ісламістів. Азійська фінансова криза 1998 негативно позначилася на стані економіки Філіппін. Соціальний дисбаланс посилювався під впливом світової економічної кризи після 2008.

Українсько-філіппінські відносини були започатковані 22 грудня 1991, коли Ф. визнали незалежність України. 12 березня 1992 встановлені українсько-філіппінські дипломатичні відносини. У червні 1993 були укладені перші міждержавні угоди між Україною та Ф. Однак наприкінці 1990-х негативні тенденції у економіці країн Азії стримували розвиток українсько-філіппінської торгівлі. На початку 21 ст. Ф. стали туристичним центром для України. Україна розглядає Ф. як важливого партнера серед країн АСЕАН. У липні 2003 міністр закордонних справ України побував на Ф. У серпні 2006 Україну відвідав міністр закордонних справ Ф.

Лит.: Игнатьев П.С. Страны АСЕАН: история и современность. — М., 2010; Витторіо де Паласіо. История Филиппин XX века. — М., 2011.

А.Ю. Мартинов.

ФІНЛЯНДІЯ, Фінляндська Республіка (Suomi, Suomen Tasavalta; Finland, Republiken Finland) — держава на Півночі Європи. Межує з Російською Федерацією, Норвегією, Швецією. Територія 337 тис. км². Населення 5,39 млн. осіб (2011): фіни (93%), шведи, росіяни, саамі, німці. Столиця м. Гельсінкі. Офіційні мови — фінська і шведська. Законодавча влада належить Едускініі (парламенту). Виконавчу владу здійснює глава держави — Президент і Державна Рада (уряд). Ф. — член ООН та Північної Ради (з 1995), Європейського Союзу (з 1995), інших міжнародних організацій.

Від раннього середньовіччя територія Ф., населена фінськими племенами, зазнавала неодноразових нападів шведів, які її загарбали у 12–14 ст. і запровадили християнство. На приєднаних землях було проголошено герцогство (1284). У 1397–1523 під час Кальмарської унії Данії, Швеції і Норвегії у Ф. правили датські королі. У 16 ст. за Реформації панівне становище серед релігій країни посіло лютеранство. У цей період розроблено фінську писемність, початкова освіта переведена на виклади рідною мовою при збереженні шведської у середніх і вищих навчальних закладах.

1581 Ф. набула статус Великого князівства із власним сеймом і столицею — Або — у складі Швеції. За наслідками російсько-шведської війни 1808–1809 Ф. була приєднана до Російської держави, одержавши назву Великого князівства Фінляндського, де залишався сейм, який формував уряд на чолі з генерал-губернатором. Події революції 1917 в Росії прискорили проголошення державної незалежності Ф. (6 грудня 1917). У липні 1919 країна прийняла республіканську конституцію.

Після радянсько-фінляндської війни 1939–1940, яка завершилася частковою зміною кордонів між сторонами, у Ф. було розміщено війська гітлерівської Німеччини. Разом з ними у червні 1941 Ф. вступила у війну проти СРСР, з якої вийшла 1944. Від 1947, після підписання паризького договору з державами, які перебували з Ф. у стані війни в роки Другої світової війни, вона дотримувалася нейтралітету. У 1973 і 1975 Ф. стала ініціатором і місцем проведення Народи з безпеки і співробітництва в Європі, перший і третій (заключний) етап якої відбулися в Гельсінкі.

Фінсько-українські відносини беруть початок від часів Київської Русі, яка 1014 поширила свою владу на південні землі Ф. Багато століть потому, після інкорпорації Ф. Росією 1809, фіни і українці впродовж десятиліть перебували разом в межах однієї держави. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. письменство і громадськість України звертаються до надбань фінської культури й історії, співзвучних мотивам українського національного відродження. У перекладах В. Гнатюка і П. Грабовського публікуються поезії та оповідання Ю. Рейонена, О. Туомі, К. Лейна, А. Яннеса, О. Мустакаллію та інших фінських авторів (львівський журнал «Літе-

ратурно-науковий вістник», 1899–1910). 1901 вперше в українській інтерпретації Є. Тимченка вийшов фінський національний епос «Калевала». 1881–1882 у Гельсінфорсі починала свій шлях на театральну сцену як співачка видатна українська артистка М. Заньковецька, поєднуючи там навчання у консерваторії з виступами в концертах. Від поч. 20 ст. в Україні (Києві, Чернігові та ін.) поширюється виконання творів класика фінської музики композитора Я. Сібеліуса. Водночас фінська публіка мала можливість запізватися з українським драматичним мистецтвом — на гастрольних виставах української трупи О. Суслова в Гельсінкі (1908). До наукової співпраці прилучилися Гельсінський та Харківський університети, де під керівництвом визначного українського мовознавця проф. О. Потебні здійснював свої студії відряджений з Ф. філолог Ф. Міколла.

У 2-й пол. 20 ст. розширенню громадсько-культурних контактів сприяла діяльність літераторів, художників, артистів обох країн. У Києві вийшли книги М. Лассілі («По сірники — Воскреслий із мертвих», 1969), М. Ларні («Сократ у Хельсінкі», 1975). Широку аудиторію набули п'єси Х. Вуолійокі «Молода господарка Ніскавуорі» і «Юстина», поставлені в театрах Харкова, Полтави, Дніпропетровська, Чернівців, Дрогобича, Луцька. 1961 художники з м. Тампере вперше демонстрували свої картини у Києві. Література Ф. збагатилася перекладами творів Т. Шевченка, П. Тичини, О. Гончара, неодноразово відбувалися виставки українського живопису. З великим успіхом проходила поїздка Українського державного народного хору під керівництвом Г. Вірьовки по містах Лахті, Хяме, Тампере, Турку (1954). У Ф. також гастролювали вокально-інструментальні ансамблі «Кобза», «Червона рута» та ін. У всесвітній рух поріднених міст одними з перших включилися Тампере і Київ (1954). Від 1993 побратимські зв'язки встановили між собою й столиці обох держав.

20 ст. стало часом налагодження політичних відносин між Україною і Ф. 1918 молода фінська держава визнала державну самостійність України, заснувавши у серпні в К. своє посольство, яке представляв повірений у справах Ф в Україні Г. Гуммерус. Того ж року Українська Держава направила у Ф. своє посольство на чолі з К. Лоським, який представляв Україну перед фінляндським урядом і за доби Директорії. На початку 1920-х рр. УНР підтримувала стосунки з Ф. також через своє посольство у Берліні. 1941–1944 у Ф. заходом ОУН діяло українське пресове бюро, яке під керівництвом публіциста Б. Кентржинського видавало інформаційний бюлетень фінською, шведською та німецькою мовами.

Новий етап фінсько-українських відносин відкрився після проголошення незалежності України 1991, яку Ф. визнала 30 грудня того ж року. 26 лютого 1992 країни встановили дипломатичні відносини. В лютому 1996 у Гельсінкі за участю президентів Ф. і України підписано Договір про основи дружби і співробітництва та низку інших угод, які заклали

правову базу розвитку взаємин в економіці, політиці, культурі обох держав.

Лит.: Suomen historia, osa 1–10. — Helsinki, 1944–1967; Ларні М. Українським друзям про Фінляндію та фінів. — Фестиваль у спеку // Всесвіт, 1973, № 8; Федоров В.Г. Финляндия сегодня. — М., 1990; Гуммерус Г.-Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. — К., 1997; Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі. Кн. 2. — Львів, 1998; Юссилла Осмо. Политическая история Финляндии (1809–1995). — М., 1998.

М.М. Варварцев.

ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ 1439 — об'єднання східної (православної) і західної (католицької) церков. Проголошена на вселенському соборі 6 липня 1439 у Флоренції (Італія), засідання якого проходили протягом 1438–1445 спочатку у Феррарі, звідки були перенесені до Флоренції. У соборі, скликаному римським папою Євгенієм IV, взяли участь численні церковні і світські діячі Заходу і Сходу. Завдяки активній позиції представників православних церков питання про унію посіло центральне місце на його засіданнях. Головним ініціатором унійної ідеї виступав візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог, який сподівався в такий спосіб досягти політичної мети — одержати допомогу західних християнських держав у протистоянні турецькій навалі. Тверду підтримку його заклики знайшли в особі київського митрополита Ісидора, грека за походженням, одного з найосвіченіших діячів тогочасної Європи. Його виступи справили великий вплив на присутніх грецьких єпископів своєю патріотичною аргументацією: «краще повернутися на батьківщину з унією, аніж, відмовившись від неї, залишитися без батьківщини». Відтак собор одноголосно (за винятком митрополита Марка) прийняв акт про унію, який проголосив повну рівність обох церков під верховенством римського папи, збереження їх власних обрядів й адміністративної структури.

Запровадження Ф.у. в Україні та на інших теренах Київської митрополії відбувалося за особистою участю Ісидора, який після собору дістав сан кардинала і папського легата. З цією метою він відвідав Угорщину, Галичину, Литву, прагнучи заручитися підтримкою тамтешніх правителів. У Києві 1440 його прийняв удільний князь Олелько, який висловив свою прихильність до Ф.у. (пізніше змінив своє ставлення). Загалом сприймання унії серед українських князів і самої української людності було стриманим. Відкритий опір вчинила лише Московія, куди Ісидор прибув з посланням папи римського до великого князя Василя Темного. За поширення «новизни» він був узятий під варту і кинутий до в'язниці, звідки йому вдалося втекти. Навпаки, у польсько-литовській

державі Ф.у. отримала офіційне визнання: 1443 жалуваною грамотою король Владислав сповістив про об'єднання грецької і руської церков з римською і надав православному духовництву ті ж самі права і привілеї, які мало католицьке.

У подальшому, в умовах політичних домовленостей між урядами Литви, Польщі і Московії, перешкодою поширенню Ф.у. стало формальне позбавлення 1449 Исидора влади в митрополії і передача церковної юрисдикції над нею обраному в Москві митрополитом Іоні. Разом з тим негативно ставлення до Ф.у. виявляло польське католицьке духовництво, яке розглядало справу об'єднання церков як цілковите панування латинського обряду, покатоличення православних. Тимчасом новий візантійський імператор Костянтин XI, який продовжив політику своїх попередників щодо союзу з Римом, прийняв прибулого в грудні 1452 до Константинополя кардинала Исидора, який проголосив у храмі Св. Софії унію для візантійців і здійснив католицьку месу. Посиленню боротьби за впровадження Ф.у. сприяла культурна еліта Візантії, яка після захоплення турками Константинополя (1453) емігрувала до Рима. Там же константинопольський патріарх Григорій Мамма 1458, за згодою римського папи, висвятив на київського митрополита учня Исидора — Григорія. Духовну владу останнього визнали унійні епархії Великого князівства Литовського і Корони Польської: чернігівсько-брянська, луцька, володимир-волинська, галицька та ін. У 1460-х рр. він, проте, розірвав з унією, а новий патріарх Діонісій затвердив його очільником Київської митрополії.

Ф.у. діяла до початку 16 ст., а її впливи набули в Україні ширшу сферу життя, започаткувавши зв'язки з центрами культури і науки європейського Ренесансу.

Лит.: Бучинський Б. Студії з історії церковної унії // ЗНТШ, 1908, т. 85, 86; Mercati A. Il decreto d'unione del 6 luglio 1439 nell'Archivio Vaticano // *Orientalia Christiana Periodica* (Roma), 1945, vol. 11; Ваврик М. Флорентійські унійні традиції в Київській митрополії 1450–60 рр. // *Записки ЧСВВ, серія II* (Рим), 1963, т. 4, вип. 3–4; Gill J. Il Concilio di Firenze. — Firenze, 1967; Moncak I. Florentine ecumenism in the Kyivan church. — Rome, 1987; Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ, 1994, т. V; Пелешенко Ю. Київський митрополит Исидор і доля Флорентійської унії в Україні // *Київська старовина*, 2000, № 2; Сильвестр Сиропул. Воспоминания о Ферраро-Флорентийском Соборе (1438–1439). — СПб, 2010.

М.М. Варварцев.

ФРАНЦІЯ, Французька Республіка (France, République Française) — держава в Західній Європі. Межує з Бельгією, Люксембургом, ФРН,

Швейцарією, Монако, Італією, Іспанією, Андоррою. Площа 547030 км². Населення 63704091 (2013). Столиця — м. Париж. За формою державного правління Ф. — президентсько-парламентська республіка.

На кінець 1 тис. до н.е. більшу частину території сучасної Ф. населяли галли (кельтські племена, від яких походить назва Галлія), а також ібери й лігури. У 58–51 до н.е. Галлія була завойована Юлієм Цезарем і з середини 1 ст. до н.е. до сер. 5 ст. н.е. перебувала в складі Римської імперії. У 5 ст. цю територію завоювали бургунди, вестготи, франки. Упродовж 5–9 ст. вона входила до складу Франкської держави, що досягла розквіту за правління Карла Великого.

Унаслідок укладення Верденського договору 843 імперія Карла Великого розпалась, було покладено початок історії Французької держави. З сер. 12 ст. відбувалося посилення королівської влади, розгорнулася боротьба династії Капетингів за об'єднання країни й створення централізованої держави. 1302 започатковано скликання Генеральних штатів — дорадчого органу, в якому були представлені дворяни, духівництво й городяни. Зміцненню централізації Ф. сприяла успішна спроба короля Філіппа IV добитися обрання свого ставленика папою Климентом V. 1309–1377 папську резиденцію було перенесено до Авіньйона (т. зв. Авіньйонське полонення пап). Політична консолідація Ф. стала одним із найважливіших наслідків її перемоги над Англією в Столітній війні 1337–1453. За правління Людовіка XI Валуа (1461–1483) завершилося територіальне об'єднання Ф. З кінця 15 ст. у Ф. започатковано процес формування абсолютної монархії. Після гугенотських воєн (1562–1594) у країні закріпилася влада династії Бурбонів, засновником якої став Генріх IV. Задля зміцнення абсолютизму багато зусиль доклав перший міністр Людовіка XIII А.-Ж. дю Плессі Рішельє, який ініціював участь Ф. у Тридцятилітній війні 1618–1648, унаслідок якої вона отримала велику частину Ельзасу (за Вестфальським мирним договором 1648). Часом найвищого розквіту абсолютизму було правління Людовіка XIV (1643–1715), коли Ф. стала наймогутнішою державою в Європі. Втім уже за Людовіка XV країна вступила в смугу економічної і політичної кризи. За результатами Семилітньої війни (1756–1763) вона втратила значну частину своїх колоній.

Упродовж 18 ст. завдяки працям Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвеція, П. Гольбаха, Д. Дідро у Ф. утвердилася ідеологія Просвітництва, що знайшла втілення в «Декларації прав людини і громадянина» (1789), проголошеній під час Великої французької революції кінця 18 ст. У результаті державного перевороту 9–10 листопада 1799 уся повнота влади в країні перейшла до першого консула Наполеона Бонапарта. 1804 його проголошено імператором Наполеоном I. Того ж року було прийнято Цивільний кодекс, що ґрунтувався на проголошених

1789 принципах свободи особи, захисту приватної власності, рівності громадян перед законом. 1807 опубліковано Комерційний, а 1810 — Кримінальний кодекси. Завдяки наполеонівським війнам Ф. досягла апогею могутності й значного розширення своєї території, навколо неї було створено низку держав на чолі зі ставлениками французького імператора. Унаслідок поразки французької армії у війні проти Росії 1812, у битві під Лейпцигом 16–19 жовтня 1813 та вступу союзників до Парижа у квітні 1814 Наполеон I зрікся престолу, відбулося відновлення династії Бурбонів.

Після Липневої революції 1830 королем Ф. став Луї Філіпп Орлеанський. Під час революції 1848–1849 у Ф. проголошено республіку. 2 грудня 1851 встановлено диктатуру Луї Наполеона (з 1852 — імператор Наполеон III). Поразка Франції у франко-пруській війні 1870–1871 призвела до втрати нею згідно з Франкфуртським мирним договором 1871 Ельзасу й Лотарингії. В останній третині 19 ст. активізувалася французька колоніальна політика в Африці та Індокитаї. Ф. перетворилася на найбільшу після Великої Британії колоніальну державу. У Першій світовій війні Ф. взяла участь на боці Антанти. 3 серпня 1914 Німеччина оголосила війну Ф. Наступ об'єднаних військ Франції, Великої Британії і США під командуванням генерала Ф. Фоша змусив Німеччину капітулювати. 11 листопада 1918 було укладене Комп'єнське перемир'я з Німеччиною. З січня 1919 по січень 1920 у Ф. відбувалася Паризька мирна конференція, на якій було підготовлено мирні договори з Німеччиною, Австрією, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною, а також створено Лігу Націй. Відповідно до Версальського мирного договору з Німеччиною 1919 Ф. повернула собі втрачені внаслідок франко-пруської війни 1870–1871 Ельзас і Лотарингію.

У Другу світову війну Ф. вступила 3 вересня 1939, оголосивши війну Німеччині. 14 червня 1940 нацистські загарбники захопили Париж. Унаслідок укладеного маршалом Ф. Петеном Комп'єнського перемир'я з Німеччиною було окуповано 2/3 французької території. Вагомий внесок у звільнення Ф. зробив створений 1940 у Лондоні координаційний центр Руху Опору «Вільна Франція» (з 1942 — «Франція, що бореться») під керівництвом Ш. де Голля. 19–25 серпня 1944 відбулося Паризьке повстання, французьку столицю було визволено від гітлерівців. До кінця року була звільнена вся територія Ф.

1948 Ф. стала однією з держав-засновниць Західноєвропейського союзу. 1949 вступила до НАТО, 1951 приєдналася до Європейського об'єднання вугілля і сталі, 1957 — до Європейського економічного співтовариства. На референдумі 1958 було схвалено розроблену Ш. де Голлем конституцію, що поклала початок П'ятої республіки. 21 грудня 1958 Ш. де Голль переміг на президентських виборах у Ф., 1965 його

переобрали на другий термін. 1966 Ф. вийшла з військових структур НАТО (офіційне повернення проголошено 2009). У червні 1966 Ш. де Голль здійснив візит до Радянського Союзу, в ході якого відвідав Київ. З 1969 президентську посаду у Ф. обіймав Ж. Помпиду, з 1974 — В. Жіскар д'Естен, з 1981 — Ф. Міттеран, з 1995 — Ж. Ширак, з 2007 — Н. Саркозі. Нині діючого президента, представника соціалістичної партії Ф. Олланда, обрано 2012.

Українсько-французькі відносини мають глибоке коріння, що сягає Середньовіччя, коли були встановлені економічні, політичні, культурні, династичні зв'язки між Ф. та Київською Руссю. Їх зміцненню сприяло одруження короля Генріха I на дочці Ярослава Мудрого Анні. Вінчання відбулося в травні 1051 (за іншими даними — 1049) у кафедральному соборі м. Реймса. Анна народила трьох синів: Філіппа — майбутнього короля Франції (1060–1106), Робера, який помер у підлітковому віці, та Гуго — одного з лідерів I Хрестового походу (1096–1099). Папа Римський Микола II у листі до французької королеви (1059) висловлював їй поради щодо підтримки Генріха I у державних справах та виховання дітей.

Події Визвольної війни українського народу 1648–1657 перебували в центрі уваги французького уряду, коли польські можновладці зверталися до нього з проханнями про допомогу, зазнаючи поразок від козацького війська. Ф. підтримала ідеї Гадяцького трактату 1658, що передбачав трансформацію Речі Посполитої у федерацію Польського королівства, Великого князівства Литовського й Великого князівства Руського.

Після обрання гетьманом Івана Мазепи французький король Людовік XIV регулярно отримував інформацію щодо ситуації в Україні від міністра закордонних справ де Торсі, посла в Стокгольмі Ж. де Кампредона, надзвичайного посла до Карла XII Ж.-В. барона де Безенваль, посла у Швеції та Польщі Ж.-Л. де Бонака, а також від своїх агентів — секретаря литовського підскарбія В. Сапіги — Ф. Грофффея та секретаря коронного гетьмана А. Сенявського — Ж. Марона. Завдяки французьким часописам «Gazette de France», «Paris Gazette», «Mercure Historique et Politique», «Lettres Historiques», «Le Chef du Cabinet» у Європі набули розголосу події, пов'язані із зруйнуванням російським військом гетьманської столиці Батурина. Й після Полтавської битви (1709), де шведи зазнали поразки, українська тема продовжувала бути предметом інтересу французьких урядовців. Сподвижник Мазепи, гетьман Пилип Орлик, перебуваючи в еміграції, налагоджував зв'язки з французькою дипломатією, зацікавленою у створенні антиросійської коаліції у складі Швеції, Польщі, Туреччини. Його син Григор Орлик зголосився служити у французькій армії, де здобув звання генерала, поєднуючи військову діяльність із дипломатичною службою. У 1732 він вирушив до Криму з рекомендаційним листом від Людовика XV до хана Каплан-Гірея, з яким

досяг домовленості про створення антиросійського союзу українських козаків і татар. Тоді ж через Григора Орлика хан передав листи до Людовіка XV, Станіслава Лещинського, Пилипа Орлика, французького посла в Константинополі маркіза де Вільнева. Вольтер при написанні «Історії Карла XII», перше видання якої з'явилося 1731 та набуло популярності в Європі, використовував матеріали, надані йому Пилипом та Григором Орликами.

Упродовж 18 — поч. 19 ст. зацікавленість у Ф. українською тематикою, особливо козацтвом, підживлювалась просвітницькою ідеологією. У зв'язку з цим з'явилися праці К.-К. де Рюльєра «Історія анархії у Польщі...», Ж.-Б. Шерера «Аннали Малої Росії...», Ж.-Ф. Гаррана де Кульона «Політичні дослідження над старою і новою польською державою...», Ш.-Л. Лезюра «Історія козаків...» та ін. Французька інтелектуальна еліта виявляла інтерес до притаманних суспільно-політичному життю українського козацтва демократичних традицій. Політична думка Ф. переймалася паралелями між козацтвом і демократичною спадщиною Античності, військовою звитягою середньовічного лицарства. У подальші роки під впливом ідеології Романтизму у Ф. набули розвитку дослідження українського фольклору й етнографії, переклади творів української художньої літератури. Українознавчі сюжети знайшли втілення в опублікованих упродовж першої пол. 19 ст. працях Мальт-Брюна «Картина старої і сучасної Польщі», Ш. Решберга «Народи Росії або опис звичаїв, побуту й костюмів різних націй Російської імперії, у супроводі кольорових малюнків», А. Бальбі «Етнографічний атлас світу або класифікація давніх і сучасних народів відповідно до їхніх мов», «Вступ до етнографічного атласу світу» та ін. Інтерес французьких дослідників викликала фольклористична діяльність М. Максимовича. Усна народна творчість українців популяризувалася в Західній Європі завдяки часопису «Revue britannique». «Українське питання» набуло особливої актуальності для правлячих кіл Франції у період підготовки й здійснення походу в Росію 1812. Радник Наполеона I генерал М. Сокольницький висунув проект створення Чернігівського й Полтавського князівств та спільної держави козаків і кримських татар «Наполеоніди».

Помітний слід в історії України залишили французи, які обіймали на її теренах високі адміністративні посади. Один із них — одеський градоначальник (1803–1805) і новоросійський генерал-губернатор (1805–1814) А.-Е. Рішельє дю Плессі. Усвідомлюючи значення міжнародної торгівлі для розвитку економіки Причорномор'я, він здійснював розбудову Одеси та інших міст. Висунута герцогом ініціатива запровадження в Одесі порто франко (вільного й безмитного ввозу та вивозу товарів) була реалізована 1819 його наступником французьким графом Л.-О.-А. Ланжероном.

Вихідці з Ф. — країни з давніми педагогічними традиціями — зробили значний внесок у справу становлення й розвитку заснованих у першій пол. 19 ст. Харківського (1804) та Київського (1834) університетів. Зокрема, французькі вчені брали участь у роботі створеного 1804 комітету з підготовки відкриття в Харкові університету, займалися організацією його допоміжних навчальних закладів — бібліотеки, зоологічного кабінету, ботанічного саду, мінц-кабінету, готували навчальні посібники тощо.

Упродовж другої пол. 19 — на поч. 20 ст. у міжнародній науковій співпраці Харківського, Київського й Новоросійського університетів одне з провідних місць посідала Ф. Чинником поступального розвитку вищих навчальних закладів України став синтез знань і методів, запозичених вітчизняними ученими у французьких науково-освітніх установах: Коллеж де Франс, Сорбонні, а також Школі хартій, Практичній школі вищих знань, Незалежній школі політичних наук, Школі права (у них проходили підготовку представники суспільствознавчих наук), Пастерівському інституті (який зробив важливий внесок у справу професійного становлення вітчизняних медиків і біологів). Зв'язки з французькими науково-освітніми центрами мали виняткове значення для формування вітчизняних кадрів на європейському рівні. Із Ф. пов'язана наукова кар'єра таких видатних вітчизняних учених, як П.О. Затеплинський, М.В. Остроградський, І.В. Вернадський, К.Ф. Кесслер, Д.І. Каченовський, М.П. Драгоманов, І.В. Луцицький, В.С. Іконников, Ф.Я. Фортинський, В.Б. Антонович, О.О. Ковалевський, О.О. Коротнев, М.Д. Пильчиков, І.І. Мечников та ін.

Ознайомленню української громадськості з духовними надбаннями Ф. сприяла діяльність майстрів художнього слова. П.П. Гулак-Артемівський публікував власні переклади творів Ж.-Б. Руссо, Ж. Расіна, Ж. Деліля, П.-Ж. Кребійона на сторінках харківського щомісячника «Український вісник» (1816–1819). Мемуарна та епістолярна спадщина, твори Т.Г. Шевченка свідчать про його глибокий інтерес до творчості французьких філософів-просвітників, а також літераторів П.-Ж. Беранже, О. Барб'є, Ф. Фенелона, Ф.-Р. Шатобріана та ін.

З українською культурою пов'язана творча біографія О. де Бальзака. У вересні 1847 — січні 1848 письменник уперше відвідав Україну. У жовтні 1847 у Верховні він почав писати нарис «Лист про Київ», ставлячи за мету створити опис «святого міста Києва» на противагу оповідам тих авторів, які мандруючи Російською імперією, зосереджували увагу лише на Москві та Санкт-Петербурзі. В Україні Бальзак працював над драмою «Мачуха» й повістю «Утаємничений». Дослідниками доведено вплив галицького повстання українських селян 1846 на зміст роману «Селяни», другу частину якого Бальзак писав під час цього соціального вибуху.

Збагаченню української літератури сприяла перекладацька діяльність Марка Вовчка, І.Я. Франка, П.А. Грабовського, Лесі Українки, В.І. Самійленка, М.П. Старицького, які зробили доступними для широкого загалу твори Ж.-Б. Мольєра, П.-О. Бомарше, Ж. де Сталь, П.-Ж. Беранже, В. Гюго, О. Барб'є, Ш. Бодлера, Еркмана-Шатріана, Ж. Верна, А. Доде, Е. Золя, А. Франса, П. Верлена та ін.

Поширенню на українських теренах надбань європейської культури сприяли гастролі французьких артистів. Тричі відвідувала Україну (1881, 1892, 1908) видатна французька актриса Сара Бернар, у репертуарі якої були п'єси «Дама з камеліями» О. Дюма-сина, «Орля» Е. Ростана, «Андрієнна Лекуврєр» Е. Скріба, «Чаклунка» В. Сарду. У 1882 та 1889 на київській сцені виступав славетний французький актор Б.К. Коклен-старший у комедіях Ж.-Б. Мольєра «Смішні манірниці», М.А. Біссона «Сюрпризи розлучення» та ін. 1892 в Одесі його трупа давала спектаклі за п'єсами В. Шекспіра, Е. Еркмана та А. Шатріана. 1894 у київському драматичному театрі «Соловцов» виступала трупа знаменитого французького трагіка Муне Сюлі.

Козацька тематика, героїчні сторінки української історії упродовж другої пол. 19 ст. справляли вплив на розвиток французької драматургії. 1898 на сцені театру «Республіки» в Парижі була представлена п'єса А. Сільвестра та Ж. Морана «Kosaks», написана на основі повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя. На поч. 20 ст. на сценах «Гранд-Опера» та інших французьких театрів виступав уславлений український співак І.О. Алчевський. Улітку 1909 він разом із французьким подружжям співаків П. Севельяком і П. Дональдо виконував у Києві та Харкові твори французьких, російських і українських композиторів, зокрема, романси М.В. Лисенка.

Провідною формою українсько-французьких взаємин у сфері образотворчого мистецтва 19 — поч. 20 ст. були творчі поїздки вітчизняних художників до Ф. Прижиттеві виставки картин І.К. Айвазовського відбувалися в Парижі (1843, 1857, 1879, 1887, 1890) та Ніцці (1872, 1873, 1874, 1886). За полотна, представлені на паризькій експозиції 1857, він був нагороджений орденом Почесного легіону. Починаючи з 1870 українська художниця М.К. Башкирцева працювала у Франції, а 1877 вона вступила до Академії Жюльєна. Кавалером ордена Почесного легіону став М.С. Ткаченко, удостоєний цієї нагороди за картину «Російська ескадра в Тулоні». 1900 на Паризькій всесвітній виставці він отримав другу золоту медаль; 1905 на міжнародній виставці у Льєжі — велику золоту медаль; у Паризькому салоні 1907 дістав «Почесний відзив», а в 1911–1912 — другу й третю золоті медалі. Широке визнання у Ф. здобула діяльність М. Бойчука і створеної ним школи церковного малярства — «Renovation Byzantine». Паризький період біографії українського скульптора, живо-

писця, графіка О. Архипенка позначений участю в найпрестижніших виставках, зокрема в Салоні незалежних, і передусім — відкриттям 1912 власної школи у французькій столиці.

На початку 20 ст. ознайомленню французької громадськості з «українським питанням» сприяли праці емігрантів Р. Сембратовича «Царизм та Україна» (1907), Я. Федорчука «Національне пробудження українців» (1912), діяльність створеного 1912 Бюро Союзу національностей. У Парижі поширенням знань про Україну займався антрополог, етнограф та археолог Ф. Вовк, який проживав там упродовж 1887–1905, навчався в Антропологічній школі, Школі вищих наук, співпрацював з французькими вченими, у 1901–1905 викладав у Вищій російській школі суспільних наук при Сорбонні, до якої за його сприяння був запрошений для читання лекцій з історії України М. Грушевський.

За часів Української революції 1917–1921 першим представником іноземної держави в УНР став генерал Ж. Табуї, якого 26 грудня 1917 було призначено комісаром Французької Республіки при Генеральному Секретаріаті. Найважливішою зовнішньополітичною репрезентацією УНР періоду Директорії стала її делегація на Паризькій мирній конференції (18 січня 1919 — 21 січня 1920), очолювана Г. Сидоренком, а від серпня 1919 — М. Тишкевичем.

У міжвоєнний період у Ф. активну діяльність здійснювали представники української еміграції. 1925 створено Союз українських емігрантських організацій у Ф. 1929 у Парижі відкрито Бібліотеку імені Симона Петлюри. У французькій пресі знаходили відображення трагічні факти Голодомору 1932–1933 в Україні та інші події. Під час Другої світової війни українці брали активну участь у французькому Русі Оперу. Українцю В. Порику посмертно присвоєно звання Національного героя Франції.

У повоєнний період було започатковано рух українських і французьких міст-побратимів Києва–Тулузи, Харкова–Ліля, Одеси–Марселя тощо. 1951 у м. Сарселі розгорнуло свою діяльність Наукове товариство ім. Шевченка в Європі. Українсько-французька культурна співпраця відбувалася також у рамках ЮНЕСКО, яка організовувала урочисті заходи з нагоди святкування ювілеїв Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, 1500-річчя заснування Києва. 1978 у Парижі встановлено пам'ятник Т. Шевченку.

Ф. визнала незалежність України 27 грудня 1991. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 24 січня 1992. Під час офіційного візиту до Ф. президента України Л. Кравчука 16 червня 1992 підписано Договір про взаєморозуміння та співробітництво, що набув чинності 1997. 30–31 січня 1997 президент України Л. Кучма відвідав Ф. з офіційним візитом, за результатами якого створено Змішану українсько-

французьку міжурядову комісію з економічного співробітництва. 2–4 вересня 1998 відбувся перший державний візит президента Французької Республіки Ж. Ширака в Україну. Набула розвитку міжпарламентська співпраця в рамках депутатських груп «Україна-Франція» та «Франція-Україна». Підтримка французькою дипломатією євроінтеграційних устремлінь України посилилася за часів президентства Н. Саркозі (2007–2012), який обстоював ідею про об'єднання Європейського континенту аж до Києва. 9 вересня 2008 в Парижі відбувся самміт ЄС-Україна, на якому було досягнуто домовленості щодо заміни Угоди про партнерство та співробітництво 1994 на Угоду про асоціацію. Перспективи європейської інтеграції України обговорювалися під час візиту до Ф. президента В. Януковича 7–8 жовтня 2010. У червні 2013 підписано Дорожню карту між Україною і Французькою Республікою на період 2013–2015.

Лит.: Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale (Extrait du Monde Slave, 1933, T. 3, juillet–août–septembre; T. 4, octobre–décembre; 1934, T. 1, mars; T. 2, avril; T. 4, octobre–novembre; 1935, T. 1, février–mars); Борщак І. Наполеон і Україна. — Львів, 1937; Клоков В., Кудрицький А., Бречак І. Далеко від Батьківщини: Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941–1945 роки). — К., 1968; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988; Варварцев Н.Н. Украина — Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — К., 1990; Мацьків Т. 1687–1709: неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників // Пам'ятки України, 1991, № 6; Кураєв О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX — на початку XX ст. (1851–1917): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992; Варварцев М. Україна в оцінках і свідченнях Заходу: французькі інтерпретації першої половини XIX ст. // Вісник НАНУ, 1996, № 3–4; Череватюк В.Б. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20–30-ті роки XX століття: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996; Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998; Zlenko A., Joukovski A. La France et l'Ukraine. — Paris, 1998; Жуковський А. Українознавчі студії у Франції // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2000, вип. 9; Україна і Франція: нариси багатовікової історії взаємин / А. Жуковський, А. Зленко, В. Манжола та ін. — Львів, 2001; Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна // Діалог: історія, політика, економіка, 2002, № 2; Косик В. Україна і Франція. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). — Львів, 2004; Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської

імперії на початку ХІХ ст. — Львів, 2007; Іваненко О. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.). — К., 2009; Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у ХVІІ–ХІХ ст. — Чернівці, 2011; Донченко Є.В. Українсько-французькі міждержавні відносини: основні етапи, напрями та проблеми (1991–2010): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2011.

О.А. Іваненко.

ФРАНЦУЗИ В УКРАЇНІ. Перші відомості про перебування Ф. на українських землях відносяться до часів Київської Русі, яка встановила династичні зв'язки з Французьким королівством, приймаючи у себе його послів та купців. В 15–18 ст. сюди регулярно приїздять французькі дипломати, церковники, військовики, звіти яких служили одним з головних джерел інформації про Україну для всієї середньовічної Європи (книги Ж. де Ланнуа, Г. де Боплана, Ф. Тотта та ін.). В останні десятиліття 18 ст. в Україні помітно зріс прошарок французьких аристократів з числа емігрантів, які залишили батьківщину після революції 1789. На теренах, відвойованих у Османській імперії, вони стають землевласниками, отримують посади в царській армії і державній адміністрації. Деякі, як А. Рішельє і А. Ланжерон — генерал-губернатори Новоросії, внесли значний вклад у розвиток економіки та культурного життя українського Причорномор'я. 1781 у Херсоні барон А. Антуан заснував першу французьку фірму для міжнародної торгівлі, а в своїй праці «Історичний нарис торгівлі і навігації на Чорному морі» обґрунтував переваги судноплавного сполучення з Україною для товарообігу Франції. На рубежі 18–19 ст. кількісний склад Ф. в Україні різко коливається. У січні 1798 на Волинь з Німеччини прибув прийнятий на російську службу французький емігрантський корпус принца Конде, сформований з дворян — прибічників Бурбонської монархії. До середини 1899 його полки чисельністю близько 6 тис. чол. квартирували у селах і містечках Луцького, Володимирського й Ковельського повітів. Крім військових вправ роялісти-вояки давали вистави з репертуару паризького театру «Комеді Франсез», займалися полюванням, вчиняли дуелі. Після 1812 французьке населення України поповнили військовополонені «великої армії» Наполеона. Невдовзі у Причорномор'ї масово почали облаштовуватися переселенці з франкомовних кантонів Швейцарії, які 1822 заснували свою колонію Шабо поблизу Акермана. На початку 20 ст. вона налічувала близько тисячі жителів, з яких половину складали особи французького походження. У 1890-х вихідці з Шабо поклали початок поселенням у Нижньому Подніпров'ї (Основа, Ключове, Лугове та ін.). Багато Ф. осідали в містах

й формували свої громади (Одеса, Харків, Київ). 1917 у Києві кількість тільки членів «Французького альянсу» складала близько 630 чол.

В Україні Ф. найчастіше пов'язували свої фахові заняття з шовківництвом, виноградарством, виноробством, скотарством, збутом товарів. 1725 під орудою І. Фігієра постав київський шовкопрядильний завод. Ф. належала першість у відродженні культури виноградної лози на українському Півдні. З 1802 ними започаткована підготовка виноробів в училищі в Судаку. Упродовж 1826–1840 у Причорномор'ї діяла заснована Ф. «Компанія для вдосконалення й продажу кримських вин». Зусиллями Ф. там же набуло розвитку тонкорунне вівчарство, розведення якого розпочав марсець Рувьє, який 1830 мав отару в 37 тис. голів.

В 19 — на поч. 20 ст. у зв'язку з розширенням видобувної і переробної промисловості, впровадженням електротехніки, посилювався вплив з Франції інженерів і підприємців. У цей період розвідувальні роботи, пов'язані з відкриттям залізрудних родовищ, здійснили Ле-Пле в Дніпровсько-Донецькому регіоні, Бояр — на Керченському півострові. За проектом інженера Шатільйона у степовій зоні започатковується артезіанське водопостачання. Сталий характер набула французька присутність у сфері освіти, де засновниками навчальних пансіонатів стали де Вольсей (Одеса, Бедичев), Граф (Київ), Перрімонд (Златополь) тощо. Вчителі — Ф. викладали французьку мову і словесність в усіх гімназіях, ліцеях, університетах. На найбільший в Україні осередок франкомовних видань в 19 ст. перетворилася Одеса, де виходили перші на українському Півдні газети «*Messenger de la Russie méridional*» («Вісник полудневої Росії», 1820–1823), «*Journal d'Odessa*» («Одеська газета», з 1831). Центрами книжкової торгівлі в 1-й пол. 19 ст. стали крамниці Сорона і Мієвіля з «кабінетами для читання» в Одесі та інших містах. Збиранням і дослідженням історичних старожитностей займалися археологи де Монпере, Бертъє-Делагард, Дюбрюкс. З Україною було пов'язано життя і творчість письменника О. Бальзака, художників М. Ге, Ф. Рубо — автора «Севастопольської панорами», етнографа, дослідника Київщини Д. Де ля Фліза. В XIX ст. театральну панораму України прикрашали виступи знаних в Європі артистів драми М. Жорж, С. Бернар, А. Жюдік, В. Коклена-старшого і А. Коклена-молодшого, Ф. Галіппо, Ж. Муне-Сюллі, уславлених скрипалів Ю. Піса, А.Марто та ін. Розвитку циркового мистецтва сприяла діяльність антрепренера Ж. Годфруа, який спорудив у 1857 в Одесі перший в Україні стаціонарний будинок для цирку. Вихідці з Франції брали участь у визвольних рухах в Україні. З членами Південного товариства декабристів співробітничали полковник І. Поліньяк, учитель В. Фурньє. Пропагатором «вільнодумства» серед молоді Ніжинської гімназії вищих наук у 1820-х був професор І. Ландражин.

Револьюційні і воєнні події початку 20 ст. спричинилися до розпаду французьких громад в Україні. Значна частина Ф. повернулася на батьківщину, а більшість тих, хто залишився, асимілювалися. Проголошення державної незалежності України в 1991 дало поштовх до відродження традицій французької спільноти, з діяльністю якої пов'язане постання французького культурного центру в Києві та його філіалів, Асоціації керівників французьких підприємств, інших громадських організацій.

Лит.: Савченко Ф. Бальзак на Україні // Україна. — 1924. — Кн. 1–2; Бородин М.А. Колонія в Шабо // Французкий ежегодник 1963 года. — М., 1964; Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. — М., 1975; Роялистский эмигрантский корпус принца Конде в Российской империи (1798–1799) // Великая французская революция и Россия. — М., 1898; Варварцев Н.Н. Украина–Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — К., 1900; Іваненко О. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2009; Галяс О. Французы в Одессе. — К., 2012.

М.М. Варварцев.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII СТ. — перша в історії нового часу революція, яка повністю зруйнувала феодально-абсолютистський лад і заклала основи республіканських та демократичних традицій у Франції, справила глибокий вплив на характер і хід політичних і соціально-економічних перетворень у світі. Ф.р. виникла внаслідок системної кризи суспільного і державного устрою Французького королівства. Її назріванню безпосередньо передували торгово-промислова і фінансова криза, неврожайні 1787 і 1788 та спричинені ними масові голодні бунти. У пошуках виходу з критичного становища король Людовик XVI змушений був скликати Генеральні штати — представництво усіх трьох станів країни, маючи на меті за їх підтримки здобути кошти для наповнення державної казни. 5 травня 1789 Генеральні штати розколов конфлікт: представники найчисельнішого — непривілейованого третього стану (буржуазія, селяни, робітники, ремісники та ін.) відмовилися засідати і голосувати окремо від депутатів вищих станів — духовництва і дворянства. 17 червня вони проголосили себе Національними зборами, 27 червня — Установчими зборами, до яких приєдналася решта депутатів. Підготовка королівською владою розгону самопроголошеного представницького органу — введення в Париж війська, в т.ч. найманих німецьких і швейцарських полків — спричинила до вуличних протестів населення. Їх кульмінацією став 14 липня штурм фортеці-в'язниці Бастилії, що поклало початок революції в усій країні. За прикладом

створеної Паризької комуни аналогічні органи самоврядування виникали у провінції, формувалися власні збройні сили — національна гвардія. У столиці та інших містах постали «народні» і «братські» товариства, політичні клуби.

5 серпня 1789 Установчі збори прийняли декрет про ліквідацію феодалських повинностей селян, який започаткував знищення всієї соціальної та юридичної структури монархічної держави. Іншим найважливішим документом, схваленим Зборами 26 серпня, стала «Декларація прав людини і громадянина», яка проголосила «природними і невідчужуваними» правами людини «свободу, власність, безпеку і спротив гнобленню», рівність у правах. Прийнята у вересні 1791 конституція закріпила перетворення Франції на конституційну монархію. Було скасовано поділ населення на стани, церковні маєтності передавалися у власність нації, здійснено адміністративну реформу, відмінялися всі обмеження для торговельної і промислової діяльності. За виборчим (цензовим) законом відбулися вибори нового органу вищої влади, який від 1 жовтня 1791 дістав назву Законодавчих зборів. Король, який за конституцією вважався главою держави, склав присягу «нації і закону», але продовжував протидіяти усім найважливішим актам законодавців. У контакті з ним та його двором розгорнули діяльність французькі роялісти-емігранти, підтримані сусідніми німецькими князівствами, а також Австрією і Швецією. У Петербурзі із закликом «взятися за зброю для настрашки оскаженілих» виступила імператриця Катерина II. У відповідь на зосередження інтервенційоністських формувань біля кордонів Франції Законодавчі збори 20 квітня 1792 оголосили війну Австрії, на бік якої стали Пруссія і Сардинське королівство (наступного року — Англія, Нідерланди, Іспанія та ін.).

На хвилі руху за позбавлення влади Людовика XVI 10 серпня 1792 у Парижі вибухнуло повстання. 20 вересня за новим законом про загальне виборче право було обрано національний Конвент, що замінив Законодавчі збори і наступного дня декретував знесення монархії, а 22 вересня проголосив Францію республікою. Від початку своєї діяльності Конвент став ареною запеклої боротьби між основними партійними угрупованнями — жирондистами (Ж.-П. Бріссо, П.-В. Верньйо та ін.) і монтаньярами (П. Робесп'єр, П. Марат та ін.). Останні добилися рішення про судове переслідування Людовика XVI та його страту (21 січня 1793). Зміцненню республіканського жирондистського уряду сприяв перелом на фронті — перемога армії у битві 20 вересня 1792 під Вальмі. Війна перейшла на терени Бельгії, німецьких прирейнських князівств. Конвент зобов'язав французьких генералів скасовувати на окупованих територіях феодалні права і привілеї, кріпосне право, відсторонювати від влади місцеву адміністрацію і проголошувати суверенітет народу. Відтак

4 березня 1793 постала перша на німецьких землях Майнцька демократична республіка.

Воєнні успіхи республіканської Франції невдовзі змінилися поразками на фронті, що сильно скомпрометувало уряд, його нездатність вести «революційну війну». Всередині країни — у Вандеї та прилеглих департаментах поширився заколот роялістів, до якого масово приєднувалися селяни. У самій столиці невдоволення народних мас, яке переросло у повстання 31 травня — 2 червня 1773, очолили прихильники найбільш радикальних революційних заходів із Генеральної ради Паризької комуні. Оточений 100 тисячами озброєних парижан Конвент виконав їх вимогу про арешт жирондистських лідерів, і 2 червня вся повнота влади перейшла до монтаньярів. 24 червня була ухвалена нова — республіканська конституція, введення в дію якої, проте, було відкладено за рішенням Конвенту до встановлення миру. Натомість у країні запроваджувався «революційний порядок управління», зміст якого, за поясненням одного з його ініціаторів Сен-Жюста, полягав: «Треба управляти за допомогою заліза там, де не можна діяти на основі справедливості». Для боротьби з контрреволюцією 17 вересня 1793 був виданий «закон про підозрюваних», який поряд з іншими актами Конвенту сприяв розгортанню масового терору. За період березня 1793 — серпня 1794 було заарештовано і ув'язнено щонайменше півмільйона людей. За цей час, за вироками Паризького революційного трибуналу, «військових комісій» та інших судів, було страчено 16594 особи; разом із розстріляними без суду і слідства та померлими в тюрмах число жертв склало 35–40 тис., з них 85% — представники колишнього третього стану. Покаранню підлягали не тільки активні противники Ф.р., а й «байдужі» і «пасивні». Меч революційного терору впав також на його головних натхненників: 27 липня 1794 (9 термідора за революційним календарем) Конвент одногосно висловився за арешт чільника уряду Робесп'єра, якого наступного ж дня без суду стратили на гільйотині. На ешафоті закінчили свій шлях інші провідники республіки. Зміна керівництва Франції зумовила долю також самого Конвенту: 21 жовтня 1795 він був розпущений відповідно до прийнятої після «термідоріального перевороту» третьої конституції. У листопаді постала Директорія, діяльність якої підготувала в подальшому встановлення 9–10 листопада 1799 військової диктатури генерала Наполеона Бонапарта — майбутнього імператора Франції (1804–1815).

Ф.р. викликала величезний міжнародний резонанс. Під її безпосереднім впливом 1789 вибухнула революція у Бельгії проти панування Габсбургів, розпочалися виступи селян за скасування феодальних повинностей у Німеччині, Італії (П'ємонт), Іспанії, піднесення національно-визвольної боротьби в Австрійській імперії (угорців, чехів та інших

народів), в Польщі, Греції, Латинській Америці, посилення демократичного руху у Великій Британії, Швейцарії. Проголошуючи «війну народів проти королів», діячі Ф.р. привертати увагу й до України. 1790 французьке міністерство закордонних справ склало меморіал «Про небезпеку для Європи анексіоністської політики Росії», де Україна називалася «жертвою» царизму. Законодавчі збори, за наполяганням депутатів Ж.Л. Карра і Ф.А. Буассі д'Англа наказали своєму представникові «для Польщі та східних країн» «пильно стежити за настроями в Україні та подавати інформацію про українські справи». 1792 Збори направили емісара до Константинополя, щоб з'ясувати «можливість повстання в Україні», а посол у Венеції дістав розпорядження розшукувати для цього українців серед тамтешніх польських емігрантів, «бо Польща і Україна мають поширити гасла свободи на всій Півночі». Республіканська влада виступила за створення мережі агентів для революційної пропаганди в Україні. 1794 Комітет громадської безпеки поставив завдання залучити до боротьби проти Російської імперії українську націю: «щоб дерево свободи розквітло в Києві». Крізь призму політики революційного визволення Європи українське питання трактували також періодики та інші видання Ф.р. У книзі депутата Конвенту Ж.Ф. Гаррана де Кулона «Політичні студії старої і нової польської держави» (1795) наголошувалося на історичних традиціях українців у змаганнях за незалежність.

В Україні посиленню антимонархічних та антикріпосницьких настроїв і виступів сприяло ознайомлення з «Декларацією прав людини і громадянина», промовама депутатів Конвенту, які друкувалися в російських, польських, австрійських часописах, що циркулювали тут. Поширювалися твори французької революційної публіцистики, зокрема на Полтавщині, брошура «Оратор французьких генеральних штатів 1789» Ж.Л. Карра в перекладі і з коментарем Г.Вінського. У Львові ідеями Ф.р. переймалися університетська професура і студентство, про перебіг революції сповіщав «Щоденник патріотичних політиків» під редакцією (від 1894) сина уніатського священика М. Герасевича. На Київщині і Поділлі з підтримкою французьких республіканців виступав шляхтич С. Познанський, висловлюючись за те, щоб люди в Україні були «рівними і вільними», як у Франції. В цей же час на Харківщині у середовищі військовиків і чиновників постав гурток очолений майором В. Пассеком, який, посиляючись на французький приклад, пророкував знищення царату, збирав однодумців у Катеринославі і Херсоні. Прихильником Ф.р. повернувся з Парижа відставний офіцер П. Капніст, який був свідком революційних перетворень і на їх честь завів «республіку» у своєму маєтку в с. Турбайці на Полтавщині.

В Європі й Америці Ф.р. вітали визначні діячі культури і науки — поети Ф. Шіллер, У. Водсворт, В. Альфієрі, К. Рігас, драматург Р. Шері-

дан, композитор Л. Бетховен, філософи І. Кант, Т. Пейн, Ф. Буонаротті, історик А. Шльоцер та ін. З ними письменників, митців і мислителів України об'єднувала позиція заперечення феодально-кріпосницького ладу, що відбилася в поемі «Енеїда» І. Котляревського, оді «На рабство» та комедії «Ябеда» В. Капніста тощо. На Сумщині гурток А. Паліцина розгорнув студії і переклади творів французьких енциклопедистів, ліберальні проекти перебудови суспільно-політичного й економічного устрою Російської імперії розробляв В. Каразін.

Ідеї Ф.р. надихали декабристські товариства — Південного та Об'єднаних слов'ян. «Вельми корисною» називав революцію 1789 П. Пестель. У 1820-х рр. із спадщиною духовних батьків Ф.р. — Вольтера («Філософський словник»), Монтеск'є («Дух законів»), Руссо («Про суспільний договір») — знайомила молодь на лекціях професорів-«вільнодумців» Ніжинської гімназії вищих наук. У 1840-х рр. засновники Кирило-Мефодіївського товариства, складаючи демократичні засади політичного відродження України, були сповнені, за твердженням одного з них — В. Білозерського, «бажання рівності, навіяне французькими ідеями». Разом з тим у своєму програмному документі «Книга буття українського народу» кирило-мефодіївці негативно оцінювали терор Ф.р., внаслідок якого французи «підпали у гіршу неволю». Протягом 19 — поч. 20 ст. до досвіду Ф.р. зверталися всі визвольні рухи в Україні, які ставили за мету ліквідацію самодержавства і соціального гноблення, здобуття національної свободи. В арсенал їх революційних традицій увійшли відзначення дня штурму Бастилії, виконання «Марсельези» на демонстраціях і мітингах та інші ритуали й символи Ф.р.

Лит.: Aulard A. Historire politique de la Révolution française. Origines et développement de la démocratie et la republique (1789–1804). — Paris, 1901. (Пер.: Олар А. Политическая история Французской революции. Происхождение и развитие демократии и республики 1789–1804. 4-е изд. — М., 1938); Лучицкий И.В. Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1793 гг. — К., 1912; Борщак І. Наполеон і Україна. — Львів, 1937; Джеджула К.Е. Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII века. — К., 1972; Коваленко Н.А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. — К., 1973; Кропоткин П.А. Великая французская революция 1789–1879. — М., 1979; Soboul A. Révolution français. — Paris, 1983; Манфред А.З. Великая французская революция. — М., 1983; Ревуненков В.Г. Очерки по истории великой французской революции, 1789–1799. Изд. 2-е, доп. — Л., 1989; Великая французская революция и Россия / Под ред. А.В. Адо и В.Г. Сироткина. — М., 1989; Карлейль Т. История французской революции / Пер с англ. — М., 1991.

М.М. Варварцев.

Х

ХАРКІВ — центр Харківської області. Площа — 350 км², населення — 1452228 осіб (2013).

Територія сучасного Х. була заселена ще з 2 тис. до н.е. За часів Київської Русі тут існували слов'янські поселення. Результати археологічних розкопок свідчать про зв'язки місцевого населення з країнами Сходу.

У 1655–1656 на місці сучасного Х. козаками з Правобережної України засновано фортецю задля захисту Слобожанщини від набігів кримських татар, навколо якої постали слободи: Поділ, Залопанська, Захарківська сторона. У сер. 50-х рр. 17 ст. Х. став центром Харківського полку, козаки якого брали участь в Азовських походах 1695-1696, Північній війні 1700–1721, російсько-турецькій війні 1735–1739, війні за австрійську спадщину 1740–1748, Семилітній війні 1756–1763. У цей період у місті розвивалися ремесла, існував цеховий устрій, діяло Магдебурзьке право (з 1787), відбувалися ярмарки — Успенський, Покровський, Троїцький, Хрещенський. Х. відігравав важливу роль у міжнародній торгівлі завдяки своєму вигідному географічному розташуванню на перехресті торговельних шляхів із Москви, Петербурга й Києва до Криму, Кавказу, Близького Сходу, Балкан. Упродовж 18 ст. Х. став провідним торговельно-економічним і культурним центром Слобожанщини.

Унаслідок скасування царським урядом полкового устрою 1765 Харківський козацький полк було перетворено на регулярний гусарський полк, а Х. став головним містом новоствореної Слобідсько-Української губернії. З 1780 Х. — центр Харківського намісництва, з 1797 — Слобідсько-Української губернії, з 1835 — Харківської губернії і Харківського генерал-губернаторства.

1727 відкрито Харківський колегіум, що став уособленням синтезу слов'янських і західноєвропейських духовних традицій. Упродовж 1759–1764 у ньому викладав поетику Г.С. Сковорода. Багато уваги в колегіумі приділялося популяризації грецької культури, а невід'ємною складовою навчального процесу були поїздки до Ніжинської грецької колонії з метою мовної практики. На високому рівні викладалися й інші іноземні мови — давньоєврейська, латинська, німецька, французька тощо

1805 у Х. відкрито університет, 1873 — ветеринарний інститут, 1875 — Південноросійський технологічний інститут, 1883 — музичне училище при Російському музичному товаристві, 1910 — жіночий медичний інс-

титут, 1812 — інститут шляхетних дівчат. З 1805 X. — центр Харківського навчального округу.

На початку 19 ст. у X. з'явилися перші періодичні видання — «Харьковский еженедельник», «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», «Украинские известия». Провідним напрямом діяльності журналу «Украинский вестник» стала публікація перекладів із творів європейських письменників і поетів, у тому числі й французьких — Ж.-Б. Руссо, Ж. Расіна, Ф.-Р. Шатобріана та ін.

Поширенню ідей західноєвропейського Просвітництва у X. та всій Слобідській Україні сприяла громадсько-культурна діяльність поміщика Сумського повіту Харківської губернії О.О. Паліцина. На початку 19 ст. він об'єднав навколо себе гурток прихильників західноєвропейської літератури та освіти, який сучасники називали «Поповською Академією». 1818 (вже після смерті Паліцина) поет П. Вяземський писав: «Якщо не їздити до Вольтера у Ферней, то треба їхати в Поповку до Паліцина». До складу гуртка входили М.Ф. Алферов, В.І. Ярославський, Є.І. Станевич, П.М. Байков, С.М. Байков, М.Г. Ушинський, А.І. Кордашевський та ін. З членами «Поповської Академії» підтримував зв'язки В.Н. Каразін. За їхньої участі були здійснені переклади творів Ж. Деліля «Сільський житель» і Незай-Марнозія «Ландшафти чи дослід про сільську природу», Ж.-Ж. Руссо «Юлія, або Нова Елоїза», Ж. Деліля «Дифірамб на безсмертя душі» та «Сади», Ж.-Ф. Сен-Ламбера «Пори року», Ш. Мільвуа «Незалежність автора» тощо. Просвітницькою діяльністю «Поповської Академії» було підготовлено ґрунт для заснування в X. університету.

Наприкінці 18 ст. у X. створено перші театри. Становлення в місті професійного театрального мистецтва пов'язане з іменем німця І.Ф. Штейна, який 1816 очолив антрепризу, що успішно діяла впродовж 20 років. До складу трупи Штейна входили російські й українські артисти М.С. Щепкін, М.Х. Рибаків, Л.І. Острякова (Млотковська), Л.Ю. Млотковський, К.Т. Соленик та ін. Творчі засади цього театрального колективу набули подальшого розвитку в діяльності трупи, заснованої 1833 польським шляхтичем Л.Ю. Млотковським, за кошти якого 1842 збудовано перший у X. кам'яний театр. Успішні виступи на харківській сцені трупи В. фон Шмідта (1844–1845) засвідчували міцні позиції польської культури в X., значну частину населення якого складали поляки. На 1864–1871 припав пік діяльності у X. італійської опери. Популяризації традицій західноєвропейського сценічного мистецтва сприяли виступи в місті французьких циркових труп, зокрема, цирку братів Жана та Луї Годфруа. У X. гастролювали такі зірки світового театрального й музичного мистецтва, як А. Олдрідж, С. Бернар, Е. Дузе, Л. Нікіта та ін.

У 1-й пол. 19 ст. розгорнулася розбудова харківської промисловості, а на початок 20 ст. тут нараховувалося понад 130 заводів і фабрик. Перше

велике промислове підприємство в Х. — завод з виробництва сільськогосподарських машин Гельферіх-Саде — було засновано іноземним акціонерним товариством. Іноземними капіталами для свого розвитку послугувалися заводи Російсько-бельгійського товариства, Бергенгейма, Мельгозе і Пільстрема, фон Дітмара, кондитерська фабрика Жоржа Бормана тощо.

1876 у Х. відкрито Французьке благодійне товариство з метою надання допомоги французам, бельгійцям та італійцям, що постійно мешкали чи перебували проїздом у місті. 1877 створено Швейцарське благодійне товариство.

За переписом населення Російської імперії 1897, у Х. поряд із українцями та росіянами проживало 9848 євреїв, 3969 поляків, 2353 німців, 1125 ромів, 612 білорусів, 468 вірмен, 207 караїмів, 96 чехів, 64 греки, 26 болгар та ін.

У період Української революції 1917–1921 у Х. було відкрито консульські представництва зарубіжних країн. За часів Гетьманату П. Скоропадського діяли консульства Німеччини, радянської Росії, Вірменії, Грузії, Туреччини.

На Першому всеукраїнському з'їзді Рад (24–25 грудня 1917) у Х. було проголошено створення Української радянської республіки. З 1919 по 1934 Х. — столиця УСРР.

Значних втрат зазнав Х. у період Другої світової війни, під час нацистської окупації, що тривала з жовтня 1941. Остаточно місто було звільнене від загарбників 23 серпня 1943 у ході Белгородсько-Харківської наступальної операції.

У повоєнний час набули розвитку зв'язки Х. із зарубіжними культурно-освітніми та науковими установами, підприємствами, містами-побратимами. Х. приєднався до Міжнародної федерації міст. Активізувалася участь учених науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів Х. у міжнародних форумах, а також обмін делегаціями, викладачами й студентами.

Містами-партнерами Х., з якими розвивається торговельно-економічна, науково-технічна й гуманітарна співпраця, стали Болонья (Італія) з 1966, Лілль (Франція) з 1978, Цинциннаті (США) з 1989, Нюрнберг (Німеччина) з 1990, Тяньцзинь (КНР) з 1993, Варна (Болгарія) з 1995, Познань (Польща) з 1998, Белгород (РФ) з 2001, Каунас (Литва) з 2001, Москва (РФ) з 2001, Нижній Новгород (РФ) з 2001, Санкт-Петербург (РФ) з 2003, Цзінань (КНР) з 2004, Брно (Чехія) з 2005, Кутаїсі (Грузія) з 2005, Даугавпіліс (Латвія) з 2006, Ришон Ле-Ціон (Ізраїль) з 2008, Порту (Португалія) з 2011, Варшава (Польща) з 2011, Новосибірськ (РФ) з 2011, Цетинє (Чорногорія) з 2011, Газіантеп (Туреччина) з 2011, Генуя (Італія) з

2012, Марибор (Словенія) з 2012, Тбілісі (Грузія) з 2012, Трнава (Словаччина) з 2013.

За вагомий внесок у розвиток міжнародної співпраці та поширення ідеї європейської єдності у 2003 Рада Європи нагородила Х. європейським дипломом. 2004 харківська міська рада здобула почесний прапор Ради Європи. 2008 місто отримало наступну престижну відзнаку, таблицю Європи, офіційне вручення якої відбулося в Х. за участі делегацій міст-побратимів. 2010 Х. став першим містом України, що здобуло головну нагороду Ради Європи — Приз Європи за вклад у європейську співпрацю. Х. належить до числа великих українських міст, де 2012 відбулися матчі фінальної частини XIV Чемпіонату Європи з футболу.

Лит.: Дяченко М.Т., Розін С.О., Рячко В.І. Харків. Місця історичних подій, пам'ятники й заклади культури, видатні діячі. — Х., 1957; Уланов В. Харків-Болонья. Kharkov-Bologna. — Х., 1968; Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Х., 1999; Мухіна І.Г. Поява різних етнічних груп і їхня роль на території Харківської губернії (XVIII — поч. XX ст.) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: Історія, 2003, вип. 35; Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) (репринтное издание). — Х., 2004, т. 1–2; История города Харькова XX столетия. — Х., 2004; Харків-багатонаціональний: Зб. наук. праць. — Х., 2007; Веденеев Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки. — К., 2007; Устинов И.А. Описание г. Харькова (репринтное издание). — Х., 2010; Посохова Л.Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст. — Х., 2011; <http://www.city.kharkov.ua>

О.А. Іваненко.

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА. Заснований 1804 з ініціативи видатного вітчизняного вченого й громадсько-культурного діяча В.Н. Каразіна. 17 (29) січня 1805 відбулось урочисте відкриття Х.у. Відповідно до статуту (1804) в університеті було створено історико-філологічний, юридичний, фізико-математичний і медичний факультети.

У Х.у. в різні періоди його історії працювали та здобували освіту Д.І. Багалій, М.П. Барабашов, М.М. Бекетов, Н.Д. Борисяк, В.П. Бузескул, П.П. Гулак-Артемівський, О.В. Гуров, В.Я. Данилевський, О.Я. Данилевський, М.С. Дринов, В.Г. Імшенецький, Д.І. Каченовський, М.І. Костомаров, А.М. Краснов, С.М. Кульбакін, М.О. Лавровський, П.О. Лавровський, І.Ф. Леваковський, О.М. Ляпунов, А.Л. Метлинський, О.В. Нагорний, Т.В. Осиповський, М.В. Остроградський, М.Д. Пильчиков, О.В. Пого-

релов, О.О. Потєбня, Д.А. Рожанський, О.П. Рославський-Петровський, І.І. Срезневський, В.А. Стеклов, М.Ф. Сумцов, Л.С. Ценковський та інші відомі діячі науки. Випускником фізико-математичного факультету Х.у. (1864) був лауреат Нобелівської премії у галузі фізіології і медицини (1908) І.І. Мечников.

Почесними членами Х.у. було обрано багато іноземних учених і діячів культури. Серед них — німецький медик, основоположник целюлярної патології Р. Вірхов, чеський філолог і поет В. Ганка, німецький біолог Е. Геккель, німецький фізик і медик Г. Гельмгольц, німецький поет, мислитель і державний діяч Й.-В. Гете, британський державний діяч У.-Ю. Гладстон, італійський учений, лауреат Нобелівської премії 1906 в галузі фізіології і медицини К. Гольджи, німецький філолог і філософ В. фон Гумбольдт, німецький природознавець і мандрівник О. фон Гумбольдт, чеський філолог і історик, основоположник наукової славістики Й. Добровський, чеський поет К.-Я. Ербен, болгарський історик, ректор Софійського університету В.Н. Златарський, філолог і фольклорист, основоположник сербської літературної мови В.С. Караджич, чеський і словацький славіст, археолог, етнограф, філолог П.-Й. Шафарик, болгарський історик і державний діяч І.Д. Шишманов.

У перше десятиліття історії Х.у. $\frac{3}{4}$ від загальної кількості його викладачів склали вчені іноземного походження. Серед них були німці, слов'яни з Австрії, французи.

Від заснування Х.у. невід'ємною складовою становлення й розвитку його навчально-виховної і науково-дослідної діяльності стали міжнародні наукові зв'язки. Першим у Російській імперії ученим, який отримав ступінь доктора наук у Франції, став випускник Х.у. астроном П.О. Затеплинський. У Франції — тогочасному центрі математичної науки — сформувався науковий світогляд академіка М.В. Остроградського, який по завершенні навчання в Х.у. працював у колежі Генріха IV.

Співпрацю із зарубіжними колегами розвивали члени заснованого при університеті 1876 Харківського історико-філологічного товариства. Обмін результатами досліджень і публікаціями здійснювався з Північно-американським книжковим союзом, Нью-Йоркською публічною бібліотекою, Мюнхенською АН, Віденською АН, Уппсальським університетом тощо.

Удосконаленню науково-освітньої і науково-дослідної роботи Х.у. сприяли закордонні наукові подорожі вчених. Наукові контакти із зарубіжними фахівцями підтримував професор кафедри оперативної хірургії і хірургічної клініки В.Ф. Грубе, який 1861 відвідував Австрію, Німеччину, Францію, Швейцарію, Бельгію; 1862 — Велику Британію; 1867 — Німеччину та Францію. Після складення в Х.у. іспитів на ступінь доктора медицини Л.Л. Гіршман упродовж 1861–1863 перебував у Австрії,

Німеччині та Франції, 1864 працював асистентом офтальмологічної клініки Вісбадена, 1865 у Гейдельберзі готував докторську дисертацію і був обраний членом Гейдельберзького офтальмологічного товариства. 1865 здобувач ступеня магістра мінералогії О.С. Брю вирушив у закордонну подорож, упродовж якої він слухав лекції і відвідував практичні заняття в Берліні, Фрайберзі і Відні, де презентував результати власних досліджень на засіданнях Віденської АН. 1889 за кордон був відряджений приват-доцент кафедри хімії В.Ф. Тимофеев, який займався в лабораторії професора В.-Ф. Оствальда (лауреата Нобелівської премії з хімії 1909) у Лейпцигу та лабораторії В. Мейера в Гейдельберзі. Результати його досліджень, виконаних у Коллеж де Франс, були представлені ним Французькій АН. 1890 професор кафедри географії Х.у. А.М. Краснов здійснив наукову поїздку до США та взяв участь у геологічному конгресі у Вашингтоні, 1892 відвідав Бейтензорський ботанічний сад на о. Ява та побував у Японії, 1895 подорожував о. Цейлоном, Китаєм, Японією, Мексикою, США, 1898 — Туреччиною, Єгиптом, Італією. У 1892 приват-доцент кафедри офтальмології П.М. Барабашев отримав відрядження до Австро-Угорщини, Німеччини і Франції, а 1900, уже перебуваючи на посаді професора, узяв участь у XIII міжнародному медичному конгресі в Парижі. Делегатом від Х.у. на урочистих заходах з нагоди 500-літнього ювілею університету Галле (1894) був професор зоології О.В. Брандт. Професорський стипендіат по кафедрі фінансового права П.П. Мігулін у 1894–1896 здійснив наукову поїздку в межах Російської імперії та за кордон — до Туреччини, Болгарії, Сербії, Румунії, Австро-Угорщини (відвідав у Будапешті виставку, присвячену тисячоліттю Угорщини), Німеччини, Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Бельгії, Нідерландів. Професор кафедри філософії П.Е. Лейкфельд представляв Х.у. на II міжнародному філософському з'їзді (Женева, 1904), VI міжнародному психологічному конгресі (Женева, 1908), III міжнародному філософському з'їзді (Гейдельберг, 1908). Єдиним представником від Російської імперії на з'їзді чеських юристів у Празі (1904) став приват-доцент кафедри цивільного права й судочинства Х.у. Б.В. Попов, якого було обрано почесним віце-головою цього наукового форуму. 1907 в.о. професора кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології М.Ф. Белоусов отримав відрядження на VII фізіологічний з'їзд у Гейдельберзі. Представником Х.у. на з'їзді Німецького математичного союзу (1907, м. Дрезден) був професор чистої математики Д.М. Синцов. Ідея скликання міжнародних з'їздів педіатрів належала професору кафедри дитячих хвороб І.В. Троїцькому, який 1907 підготував проект статуту міжнародного товариства дитячих лікарів. 1908 на IV міжнародний математичний конгрес у Римі був командирований професор кафедри теоретичної механіки М.М. Салтиков. Під час закордонного відрядження 1908–1910 приват-

доцент кафедри хімії М.О. Валяшко взяв участь у VII міжнародному конгресі з прикладної хімії у Лондоні (1909). На урочистих заходах з нагоди 500-літнього ювілею Лейпцизького університету (липень–серпень 1909) професорсько-викладацьку колегію Х.у. репрезентував професор кафедри цивільного права В.М. Гордон. 1911 професор кафедри слов'янської філології С.М. Кульбакін отримав відрядження за кордон з метою дослідження середньоболгарської мови; приват-доцент всесвітньої історії Є.О. Черноусов здійснював у м. Константинополі дослідження з історії Візантії; заслужений професор кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескул ознайомлювався з культурно-освітніми установами Мюнхена й Нюрнберга. Упродовж червня-липня 1911 професор кафедри офтальмології П.М. Барабашев вивчав методику викладання цієї дисципліни в Австро-Угорщині, Франції, Німеччині. Загалом згідно з річними звітами Х.у., у 1900 в закордонних відрядженнях перебували 24 особи; у 1901 — 7; у 1902 — 11; у 1903 — 11; у 1904 — 14; у 1906 — 24; у 1907 — 29; у 1908 — 31; у 1909 — 55; у 1910 — 60; у 1911 — 8; у 1912 — 53; у 1913 — 55; у 1914 — 48.

Упродовж 1920-х рр. на базі Х.у. створено низку навчальних закладів. У 1932–1933 навчальному році його діяльність було відновлено в складі 8 факультетів.

Після Другої світової війни Х.у. став одним із найбільших центрів, де здобували освіту іноземні студенти (з 1950). Від 1974 Х.у. — дійсний член Міжнародної асоціації університетів при ЮНЕСКО, від 1989 — один із засновників Євразійської асоціації університетів. Лише впродовж першої половини 1980-х рр. закордонні поїздки здійснили понад 300 викладачів Х.у.

Із здобуттям Україною незалежності традиції міжнародної співпраці Х.у. набули подальшого розвитку. 1998 Х.у. приєднався до Болонської хартії, з 2004 він є членом Європейської асоціації університетів. 2005 за участі Болгарської академії наук при Х.у. створено Центр болгаристики та балканських досліджень М. Дринова, що забезпечує видання друкованого органу Комісії істориків Україна–Болгарія — «Дриновського збірника», а також організовує різноманітні міжнародні наукові форуми. Х.у. співпрацює з Британською радою в Україні, Французьким інститутом в Україні, Міжнародним фондом «Відродження», Інститутом «Відкрите суспільство» (Будапешт), Гете-Інститутом (Київ), Фондом грецької культури тощо. Співробітники університету беруть участь у програмах Європейського Союзу TEMPUS/TACIS, Інституту фізики Макса Планка (Німеччина), Польської академії наук, Російської академії наук, Центральноєвропейського університету (Угорщина), Університету м. Гельсінкі (Фінляндія), Канадського інституту українських студій та ін.

Лит.: Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Харьков, 1893–1904, т. 1–2; Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Харьков, 1906; Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — Харьков, 1905–1906; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — Харків, 2004; Посохов С.И. Образы университетів Російської імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. публіцистиці та історіографії. — Х., 2006; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Харьков, 2007; Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Харьков, 2007; Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Харьков, 2008; Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник. — Х., 2008; Бакіров В.С. Університет і суспільство. — Х., 2011; Іваненко О. Міжнародні зв'язки Харківського університету на початку ХХ ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2012, вип. 21.

О.А. Іваненко.

ХЕРСОН — місто, адміністративний центр Херсонської обл. України. Розташований на правому березі Дніпра, біля Дніпровського лиману Чорного моря. Населення 300, 6 тис. жителів (2012), разом із населеними пунктами агломерації (Гола Пристань, Цюрупинськ та ін.) — 425 тис. осіб. Один з найбільших промислових і культурних центрів Півдня України.

Початкова історія міста пов'язана з російсько-турецькою війною 1735–1739, коли тут було зведено укріплення Олександрівський Шанець (1737). Після перемоги російських військ у наступній війні проти Османської імперії 1768–1774 було обрано як місце створення Чорноморського флоту. В червні 1778 вийшов указ імператриці Катерини II про заснування тут фортеці і верфі. Відтоді розпочалося й будівництво міста, найменоване на честь античного Херсонеса Таврійського. Того ж року складено регулярний план міста, а керівництво його реалізацією доручено генералу-цехмейстеру І.А. Ганнібалу та інженеру-полковнику М.І. Корсакову. Будівництво нового міста в Причорномор'ї привернуло увагу в Західній Європі, де, зокрема, 1786 французький мандрівник Жільбер Ромм у своїх записках повідомляв про величезний розмах робіт силами солдатів, матросів, робітників. Навколо самої фортеці було зведено вал заввишки 18 метрів із зовнішнім ровом, всередині — арсенал, склади, майстерні, ливарний завод, собор, розміщено 800 гармат. 1783 із стапелів

верфі зійшов перший корабель — 66-гарматний фрегат «Слава Катерини»; у будівництві його та інших суден взяв участь Ф.Ф. Ушаков — невдовзі адмірал, переможець баталій з турецьким флотом на Чорному і Середземному морях.

1786 у Х. проживали майже 10 тис. осіб. Крім військових і поселенців з України і Росії було багато іноземців — «різномовних з великої частини Європи», за свідченням прибулої сюди 1787 російської імператриці.

Х. став колискою і першою базою Чорноморського флоту (засновано адміралтейство) і водночас торговельним портом. Вже 1780 сюди було доставлено греками вантажі з Архіпелагу. 1784 від причалу Х. відійшли до Франції 4 судна з пшеницею та іншими продуктами сільського господарства, 1787 — 19 суден; того ж року прибули з Марселя 18 торговельних кораблів. В останній третині 18 ст. через херсонський порт здійснювалися торговельні зв'язки, крім Франції, з Італією, Іспанією та іншими країнами. Головними статтями експорту були зерно і ліс, який сплавлявся з верхів'їв Дніпра; номенклатуру імпорту склали текстильні вироби, цукор, фарби, прянощі, меблі. Тут вперше на українському Півдні відкрили свої дипломатичні представництва західноєвропейські держави, серед них 1787 генеральне консульство Неаполітанського королівства. Одним з найбільшим посередників у міжнародній торгівлі Х. став 1781 торговельний дім марсельського негоціанта А.Антуана, який виступав пропагатором розширення товарообігу між портами південної України і Франції — у виданій в Парижі 1805 книзі «Історичні нариси про торгівлю та навігацію на Чорному морі». Він же почав вкладати капітали у розбудову виробничої сфери Х. (салотопний завод).

У цей час важливе місце посіла боротьба з епідеміями. У 1780-х рр. у ліквідації чуми активну участь взяв лікар, основоположник вітчизняної епідеміології, вихованець Києво-Могилянської академії, Страсбурзького та Лейденського університетів Д.С. Самойлович. У Х. працював також англійський філантроп Джон Говард, який безкоштовно подавав медичну допомогу хворим жителям; пам'ять його увінчанаobelіском, відкритим у місті 1820.

Побудова наприкінці 18 ст. одеського порту, який перебрав на себе основні потоки чорноморської торгівлі, призвело до скорочення міжнародних комерційних операцій в Х. Разом з тим місто залишилося центром суднобудування, яке нарощувало свої потужності. 1797 була заснована ще одна — міська верф, де почали будувати торговельні судна і човни, частина їх йшла на продаж за кордоном. Протягом 1810–1830 тут було спущено на воду 356 суден.

Під час Кримської війни 1853–1856 Х. перетворився на центральний пункт зосередження військових резервів, які поповнювали військові час-

тини на оборонних рубежах Кримського півострова, було розгорнуто госпіталь для поранених солдатів і офіцерів севастопольської оборони.

Наприкінці 1890-х рр., після робіт з поглиблення дніпровських гирл та прориття судноплавного каналу, який з'єднав порт глибоководним шляхом з морем, Х. почав приймати великотоннажні морські пароплави. 1905 від його причалів в країни Західної Європи відійшли 120 суден, які перевезли 22,5 млн. пудів вантажів, переважно зерно і щоголовий ліс. Свого максимуму вивезення зернових досягло 1911, коли 239 суден транспортували 59,6 млн. пудів. У цей період Х. посів 4-е місце по зерноекспорту серед портів Російської імперії. Проте імпортні операції мали мінімальні розміри: більшість іноземних кораблів прибували з баластом, виняток становили італійські судна, які доставляли вироблену з вулканічної лави плитку для заощення херсонських вулиць.

За всеросійським переписом населення 1897, в Х. мешкало 59,1 тис. осіб: росіяни (бл. 28 тис.), євреї (понад 17 тис.), українці (11, 6 тис.), німці (0,4 тис.). В місті діяли підприємства суднобудівної, машинобудівної, легкої, харчової промисловості, понад 300 торговельних закладів, дві щорічні ярмарки.

Першим освітнім закладом Х. стала 1783 гімназія для дітей іноземців-переселенців (припинила діяльність у 1790-х рр.). 1813 відкрито повітове училище, 1815 — губернську чоловічу гімназію, 1818 — засновану героєм війни 1812 проти наполеонівської армії Д.В. Давидовим школу для солдатських дітей, 1834 — училище торговельного мореплавства (готувало штурманів, шкіперів, суднобудівників). Пізніше з'явилися жіночі гімназії, реальне училище, земське сільськогосподарське училище. Культурне життя міста зосереджувалося навколо театру, в якому виступали російські, українські та іноземні артисти: у 1830-х рр. М.С. Щепкін, у 1870-х — на поч. 20 ст. М.Л. Кропивницький, І.К. Тобілевич, П.К. Саксаганський, М.К. Садовський, італійська трупа Густаво Сальвіні (1898), російська трупа В.Е. Мейєрхольда. В Х. публікував свої твори й перекладав вірші Т.Г. Шевченка визначний осетинський поет-демократ Коста Хетагуров, який відбував тут 1899–1900 адміністративне заслання.

Після лютневої революції 1917 в Росії влада у місті перейшла до ради робітничих депутатів, де більшість представляли партії есерів і меншовиків. Від січня 1918 до 1920 Х. переходив спочатку під контроль більшовиків, потім австро-німецьких військ, Директорії УНР, гетьманців, військ Антанти, армії генерала Денікіна, Червоної армії. Найбільший опір херсонці вчинили австро-німецьким окупантам, піднявши збройне повстання, придушене після запеклих боїв. У січні–березні 1919 Х. став ареною боротьби проти англо-франко-грецького десанту, після якого до міста прибула французька місія, британський віце-консул. 25 лютого радянський тимчасовий робітничо-селянський уряд України висловив

урядові Франції протест проти окупації Х. Водночас серед французьких солдатів і матросів розгорталася антивоєнна пропаганда, внаслідок чого окремі підрозділи зажадали від свого командування повернення на батьківщину. Влітку 1919, коли більшовикам вдалося тимчасово оволодіти Х., тут сформували з іноземців — румунських, угорських та чеських солдатів — «залізний полк», який було відправлено на Південний фронт.

Відбудова зруйнованого під час громадянської війни та іноземної інтервенції міського господарства і промисловості Х. почалася разом із відновленням зовнішньоекономічних зв'язків. У червні 1923 в порту пришвартувалося перше іноземне судно — «Джорджія», прибуле з Італії. Важливу частку в експорті продукції обійняли херсонські промислові підприємства. У місті стали до ладу нові заводи — електромашинобудівний, консервний, бавовнянопрядильний, нафтопереробний та ін. 1931 завод сільськогосподарського машинобудування був відзначений золотою медаллю Фесалонікської виставки у Греції.

Під час Великої вітчизняної війни Х. перебував під німецькою окупацією 13 червня 1941 — 13 березня 1944. В опорі загарбникам брали участь різні організації: радянські групи «Центр», «Патріот Батьківщини» та ін., а також націоналістичне підпілля з числа командированих активістів ОУН(р) із Західної України. Місто було визволене військами 3-го Українського фронту і вже 30 березня 1944 набуло статусу центру новоствореної Херсонської області.

У повоєнні десятиліття подальшого розвитку дістало традиційне для Х. суднобудування. 1952 засновано нове підприємство цієї галузі — Херсонський суднобудівний завод — один з найбільших в Україні і Європі. Збудований тут 1965 перший у світі суховантажний газотурбохід експонувався (макет) на міжнародній виставці ЕКСПО-67 у Монреалі (Канада), а океанські танкери, контейнеровози, криголами, суховантажні і багатоцільові судна заводу почали купувати десятки держав — Угорщина, Німеччина, Пакистан, Іран, Кувейт та ін. У цей же час кукурудозбиральні комбайни та інші машини сільськогосподарського призначення заводу ім. Петровського набули попиту у різних країнах Європи і Азії й були відзначені на виставці ЕКСПО-70 в Японії золотою медаллю. Міжнародне визнання також набула марка заводу «Паллада» — провідного у світі підприємства з випуску велетенських стаціонарних і плавучих доків, які не мають аналогів за рубезем і нині працюють у Росії, Азербайджані, Японії, Південній Кореї, Нігерії, Алжирі, Єгипті тощо. У 2-й пол. 20 ст. морський порт Х. приймав і відправляв кораблі понад 40 країн Європи, Азії, Африки, Америки. Через нього проходять традиційні товари українського експорту — зерно, лісові матеріали, метал, марганцева і залізна руда, мінеральні добрива.

Розширення культурних зв'язків тісно пов'язано з діяльністю мистецьких колективів Х. Серед них — створений 1955 заслужений ансамбль танцю, який своє перше велике турне здійснив по містах Італії (Рим, Генуя, Мілан та ін.). Від початку 21 ст. в місті проводяться щорічні міжнародні фестивалі — сучасного мистецтва, театральний, поетичний. Містами-побратимами Х. стали Жешув (Польща), Залаегерсет (Угорщина), Шумен (Болгарія), Сент-Етьєн-дю-Рувре (Франція), Кент (США), Трабзон і Зонгулдак (Туреччина), Осло (Норвегія), Смоленськ (Росія); херсонці також співпрацюють з низкою міст-партнерів у Росії, Китаї, Молдавії та ін.

Лит.: Горловский Д.Н. Итоги двадцатилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. — Херсон, 1896; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959; Золотов В.А. Внешняя торговля южной России в первой половине XIX века. — Ростов-на-Дону, 1963; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Сб. док. и материалов. — Одесса, 1968; Сергеева Г., Архипов Е. Херсон. — К., 1968; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — К., 1972; Херсон. Страницы истории. 1778–1978. — Симферополь, 1978; Херсону 200 лет. 1778–1978. Сб. док. и материалов. — К., 1978; Белоусова Е.М. и др. Херсон. — Симферополь, 1988; Херсон. Путеводитель. — Симферополь, 1988; Херсон. Офіц. сайт: <http://www.city.kherson.ua> (укр.).

М.М. Варварцев.

«ХОЛОДНА ВІЙНА» — особлива система світоустрою після Другої світової війни, феномен Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин (др. пол. 40-х — початок 90-х рр. 20 ст.), що характеризувалася глобальним ідеологічним, політичним, військовим, науково-технічним, економічним і культурним протистоянням США і СРСР та очолюваних ними військово-політичних блоків — Північно-Атлантичного альянсу (НАТО) й Організації Варшавського договору (ОВД), яке поєднувалося із небаченою гонкою озброєння та високим ступенем загрози повномасштабної глобальної війни за умов наявності ядерної зброї з обох сторін, що могла би вибухнути в будь-який момент і завершитися тотальним знищенням людства. Матеріальні витрати сторін у цьому протистоянні впродовж 45 років можна порівняти із витратами на ведення найбільших в історії людства «гарячих» воєн. Однак, з іншого боку, період Х.в. став одним із найдовших періодів без воєн між великими державами, а також характеризувався відсутністю збройних конфліктів у Європі, де кілька століть перед тим війни були невід'ємною та постійною частиною міждержавних відносин. Тобто для Х.в. був характерним високий рівень

стабільності світової системи та її європейської підсистеми, що відрізняло цей період біполярності від традиційних багатополярних структур попередніх епох.

Виникнення Х.в., яку деякі дослідники вважають своєрідною формою продовження провідними державами світових війн 20 ст. за панування чи домінування у світі, пов'язане із загостренням взаємин між головними державами антигітлерівської коаліції з питань післявоєнного устрою у світі на останньому етапі Другої світової війни та її розпадом у перші повоєнні роки. Серед істориків існують розходження щодо дати початку Х.в. Одні з них пов'язують її з атомним бомбардуванням США японських міст Хіросіми та Нагасакі 6–9 серпня 1945, інші — із заявою Й. Сталіна під час перших повоєнних виборів у СРСР 9 лютого 1946 про необхідність зміцнення обороноздатності країни і розвитку насамперед важкої індустрії (на Заході це зрозуміли як небажання СРСР роззброюватися), а також із відстрочкою демобілізації радянських солдатів 1926 р. народження та створенням атомної і водородної бомб у СРСР і засобів їх доставки, треті — з промовою В. Черчілля у Фултоні (США) 5 березня 1946, в якій екс-прем'єр Великої Британії констатував виникнення «залізної завіси» в країнах Східної Європи і закликав західні держави до рішучого протистояння СРСР у зв'язку з посиленням комуністичної загрози. Сам термін «холодна війна» в контексті характеристики повоєнного життя в атмосфері взаємної ворожості й страху під постійною загрозою глобальних ядерних битв уперше було вжито Дж. Оруелом у жовтні 1945 у статті «Ти та атомна бомба». Масового поширення він набув після того, як був використаний у промові радника президента США Б. Баруха у квітні 1947 та у низці статей відомого американського політичного оглядача й письменника У. Ліппмана, що того ж року були видані окремою книжкою, яка називалася «Холодна війна: дослідження зовнішньої політики США».

Стратегія Х.в. в основних рисах була запропонована у 1946 міністром-радником американського посольства в СРСР Дж. Кеннаном (його т. зв. «Довга телеграма» від 22 лютого із закликом США не провокувати СРСР, але демонструвати свою непохитність) і ґрунтувалася на принципах, закладених у прийнятому в липні 1947 Законі про національну безпеку, і документі «Цілі Сполучених Штатів стосовно Росії», розробленому Держдепартаментом США для Ради національної безпеки в серпні 1948, і передбачала непримириме системне протистояння комуністичного колективізму і західного індивідуалізму, адміністративно-командної і вільної ринкової економік, однопартійного тоталітаризму і багатопартійної демократії. Х. в., складовими компонентами якої були пропагандистська чи психологічна війна, активна участь наддержав у регіональних конфліктах, їх боротьба за вплив у країнах, що розви-

ваються, економічна війна, технологічна блокада, гонка ракетно-ядерних і звичайних озброєнь, боротьба розвідувальних служб, ідеологічні диверсії, стратегія взаємного залякування, згуртування військово-політичних блоків, гонка у галузі космічних досліджень тощо, у своєму розвитку пройшла декілька етапів:

— 1945–1955 рр. — перше повоєнне десятиріччя, коли стався відхід від принципів співробітництва, зростала напруга у взаємовідносинах між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції (перші зіткнення інтересів СРСР та Заходу сталися під час криз в Ірані, Греції, Туреччині 1945–1946, Берлінської кризи 1948–1949 і війни у Кореї 1950–1953), і світ розколовся на два ворогуючих табори та військово-політичні блоки — НАТО (створений у 1949) і ОВД (створений у 1955). Завершення «радянізації» визволених від фашизму країн Центрально-Східної Європи та запровадження там тоталітарно-комуністичних прорадянських режимів перешкодило їх нормальному демократичному розвитку і, зокрема, возз'єднанню Німеччини, а включення ФРН до НАТО поглибило розкол Європи і світу. Цьому сприяло й прийняття 1948 плану Маршалла — «Програми європейської відбудови», що стала одним із центральних елементів американської повоєнної європейської політики і утворення на його противагу СРСР із країнами Східної Європи 1949 Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), що поклало початок процесу сателізації східно-європейських країн. В основу зовнішньополітичного курсу країн Заходу на цьому етапі холодної війни було покладено доктрину «стримування комунізму», т. зв. «доктрину Трумена», проголошену американським президентом 12 березня 1947 на спільному засіданні обох палат Конгресу США. З метою забезпечення безпеки СРСР і консолідації союзників радянським керівництвом, у свою чергу, 5 жовтня 1947 було скликано міжнародну нараду представників комуністичних партій, на якій створено Інформаційне бюро комуністичних партій (Комінформ), і секретарем ЦК ВКП(б) А. Ждановим викладена концепція протистояння імперіалістичного антидемократичного табору й антиімперіалістичного демократичного табору (доктрина двох таборів), яка стала однією з базових для радянської зовнішньої політики упродовж усієї Х.в.;

— друга пол. 1950-х — 60-ті рр. — період загострення міжнародної напруги, протистояння СРСР і США у ході розпаду колоніальної системи у т. зв. «третьому світі» (локальні війни у В'єтнамі 1945–1954 та 1964–1973, арабо-ізраїльські конфлікти (Шестиденна війна на Близькому Сході 1967 та ін.), Берлінська криза 1961 і побудова Берлінського муру, Карибська криза 1962, народна революція в Угорщині 1956 і «Празька весна» 1968 в Чехословаччині та їх військове приборкання СРСР і ОВД (т. зв. доктрина Брежнєва — обмеженого суверенітету країн Центральної та Східної Європи), позначений небаченою гонкою звичайних озброєнь і

зростанням витрат на їх технічне вдосконалення, посиленням антиамериканської кампанії у СРСР та інших країнах «соціалістичного табору» й антикомуністичної істерії у США та західних країнах і водночас спробами послаблення протистояння двох систем і блоків, зокрема укладанням перших міжнародних договорів з обмеження гонки озброєнь (домовленості між СРСР і Францією на початку 60-х рр., переговори щодо контролю за ядерними випробуваннями, які проводилися з 1958 в Женеві і завершилися підписанням 5 серпня 1963 у Москві Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі й під водою, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968), формуванням доктрини та практики нейтралізму і неприєднання (Бандунзька конференція 1955) і активізація діяльності ООН (миротворчі операції на Кіпрі та Близькому Сході, боротьба проти режиму апартеїду в Південній Африці);

— 1970-ті — перша пол. 80-х рр. — період т. зв. розрядки міжнародної напруженості та стабілізації міжнародної системи, важливою передумовою якої стало досягнення військово-стратегічного паритету між СРСР і США та очолюваними ними блоками, що виявилось фактором стримування загальної війни і зміни в зовнішньополітичних концепціях СРСР і США, а результатом став початок т. зв. гельсінського процесу, його розвиток (укладення договорів між ФРН і СРСР, ФРН і Польщею про непорушність європейських кордонів 1970, 4-х-сторонньої угоди по Західному Берліну 1971, підписання радянсько-американських угод з роззброєння — про обмеження систем протиракетної оборони і про деякі заходи щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 та ін., проведення наради 35 держав з безпеки й співробітництва в Європі у Гельсінкі 1975, мадридська зустріч країн-учасниць НБСЄ 1980–1983, Стокгольмська конференція про заходи зміцнення довіри і безпеки та роззброєння в Європі 1984–1986), криза та зрив через, насамперед, розміщення СРСР у європейських районах країни нових мобільних ракет середнього радіусу дії РСД-10 («СС-20») і збройну інтервенцію СРСР в Афганістані 1979, і реакцію США (нова ядерна стратегія 1980, заклик американського президента Р.Рейгана до «хрестового походу» проти СРСР як «імперії зла» 1982, початок розробки програми Стратегічної оборонної ініціативи — «Зоряних війн» 1983, доктрини наступального глобалізму і неоглобалізму США 1985);

— друга пол. 1980-х — поч. 90-х рр. — часи т. зв. «нового політичного мислення» в зовнішньополітичному курсі СРСР, радянської «перебудови» й деідеологізації міжнародних відносин, поступової ліквідації військово-політичного розколу світу й затухання Х.в. (радянська програма ядерного роззброєння, нові підходи СРСР до розв'язання регіональних і локальних проблем, відмова від «доктрини Брежнева» і

концепція спільного європейського дому, радянсько-американські саміти та переговори зі стратегічних і космічних озброєнь, заборони ядерних випробувань, хімічної зброї та Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990, поглиблення загальноєвропейського процесу — Віденська зустріч країн-учасниць НБСЄ 1986–1989, Паризька хартія для нової Європи і об'єднання Німеччини 1990, завершення процесу деколонізації і підвищення ролі глобальних інститутів міжнародної співпраці у світовій політиці). Напружене військово-політичне протистояння, а також загострення соціально-економічних, суспільно-політичних і міжнаціональних відносин у період перебудови привело до системної кризи й розпаду СРСР, закінчення Х.в. і розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин та суттєвої зміни геополітичної ситуації у світі на користь США та її союзників.

Українська РСР була однією з основ фундаменту СРСР, тому в умовах глобального протистояння часів Х.в., особливо в її ідеологічних та геополітичних аспектах, т. зв. українське питання іманентно було присутнє постійно. По закінченні Другої світової війни українське питання з'являється на порядку денному міжнародного життя, у першу чергу, у зв'язку зі створенням ООН, коли Сталін, порушуючи питання про членство України в цій міжнародній організації, переслідував насамперед ціль посилення міжнародного впливу СРСР в умовах Х.в., що розгорталася. Вона продовжила, зокрема, громадянську війну в Західній Україні, стимулюючи антирадянські дії ОУН і УПА, що розраховували на допомогу західних держав. У 1959 Конгресом США ухвалено публічний закон 86-90 про «Тиждень (декаду) пригноблених націй», у число яких під «четвертим номером» увійшла Україна. Згідно з цим законом, покликаним шляхом «війни нервів» сприяти поступовій ерозії радянської системи, відбувалися щорічні прокламації президентів США про пригноблені народи СРСР, постанови і резолюції конгресу (лише в 1970-і роки кількість законодавчих ініціатив з української тематики перевищувала 150), масові мітинги протесту, виступи американської преси на захист прав народів і націй СРСР і т.д. Серед таких акцій слід відзначити і активну американську пропаганду засобами радіо серед громадян України через радіостанцію «Свобода», і численні антирадянські заходи Українського конгресового комітету Америки (УККА), і відкриття 1966 у Вашингтоні пам'ятника Т. Шевченку, і створення 1976 у США Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод і захисту прав людини в Україні, і слухання в Конгресі США у 1980-і роки питання про штучно спровокований радянською владою Голодомор в Україні 1932–1933 рр. та інші акції психологічної війни проти СРСР. Адміністрація Р. Рейгана поставила національне питання в центр свого курсу стосовно СРСР. Радянські дисиденти, правозахисники, борці за

розпад «імперії зла», в т. ч. українці В. Марченко, В. Мороз та ін. стали «совістю вільного світу». Особливого загострення ідеологічні баталії Х.в. набули після аварії на Чорнобильській АЕС 1986. Через цю трагічну подію про Україну знову заговорили у світі як про суб'єкт, який формально не є частиною Росії. Протягом перших п'яти років після аварії, наприклад, саме Україна найчастіше згадувалась у виданні американського конгресу «Конгрешенел Рекорд». Українське питання знову загострилося за часів «перебудови» в СРСР («Божою допомогою Україна колись знову втішатиметься свободою і незалежністю» — із заяви Рейгана), а після розпаду останнього — в умовах розширення НАТО на Схід.

Вважається, що кінець Х.в. поклали спільна заява радянського лідера М. Горбачова і президента США Дж. Буша на о. Мальта у листопаді 1989, де СРСР і США проголосили, що вони більш не є супротивниками, осудження Москвою свого колишнього союзника — Іраку, який окупував у серпні 1990 Кувейт, і підтримка в Раді Безпеки ООН свого довголітнього супротивника — США, розпуск ОВД у липні 1991 і розпад СРСР у грудні 1991, підписання Дж. Бушем і російським лідером Б. Єльциним Кемп-Девідської декларації про примирення у лютому 1992. Проте, і після цього, в умовах становлення постбіполярної системи міжнародних відносин, людство було свідком нових рецидивів холодної війни, в т.ч. за участю України.

Лит.: Віднянський С. Українське питання в контексті «холодної війни» (1944–1991) // Розбудова держави, 2000, № 7–12; Гончар Б.М. Кризова дипломатія: СРСР і США в конфліктах «третього світу» (70–80-ті роки). — К., 1992; Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914–1991. — К., 2001; Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. В двух книгах. — М., 2000, кн. 1; Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К., 1998; Міжнародні відносини та світова політика: підручник. — К., 2010; Міжнародні системи і глобальний розвиток: підручник. — К., 2008; Наринский М.М. История международных отношений. 1945–1975: Учебное пособие. — М., 2004; Орлов А.С. Тайная битва сверхдержав. — М., 2000; Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение. — М., 1995; Сталинское десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы. — М., 1999; Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. — М., 2003; Холодная война. Новые подходы, новые документы. — М., 1995; Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин: факти, події, коментарі: навчальний посібник. — К., 2010.

С.В. Віднянський.

ХОРВАТІЯ, Республіка Хорватія (Republika Hrvatska) — держава у Південно-Східній Європі. Територія 56 тис. 594 км². Населення — 4,4 млн. осіб (2012). Столиця м. Загреб. За формою правління — парламентська республіка. Законодавча влада належить однопалатному парламенту — Сабору. Президент Х. виконує представницькі функції. 1992 Х. стала членом ООН.

У давні часи на території Х. жили іллірійські племена. У 1 ст. н.е. тут були провінції Римської імперії Паннонія і Далмація. У 7 ст. з'явилися слов'янські племена. У другій половині 8 ст. вони вели боротьбу проти франків, яку очолював князь Трпимір. Після запровадження християнства у 925 першим королем хорватів став Тиміслав. 1102 після унії з Угорщиною хорвати зберігали самоуправління. З 1273 в країні збирались станові збори — Сабори. У 13–14 ст. йшла боротьба між Угорщиною та Венецією за далматинське узбережжя Х. Після поразки 1526 у битві під Мохачем угорсько-хорватського війська територія Х. опинилась під владою Габсбургів. У 18 ст. тут проходив військовий кордон між Австрійською та Османською імперіями. За рішенням Віденського конгресу 1814–15 територія Х. залишилась під австро-угорським контролем. Національне відродження Х. відбувалось у формі суспільно-політичного і культурного руху ілліризму. Після революції 1848 країна здобула національну автономію. Сформувалися політичні течії: народники — прихильники об'єднання південних слов'ян, уніоністи, які виступали за союз із Угорщиною, «праві» — прихильники національної незалежності. 1881 до Х. відійшли землі міжріччя Сави та Драви. Після Першої світової війни Х. 1 грудня 1918 увійшла до складу єдиного королівства з сербами та словенцями. Створена в Італії організація усташів 1941 проголосила незалежну Х. під протекторатом Німеччини та Італії. Під час Другої світової війни Х. стала ареною партизанської боротьби, 1945 вона увійшла до складу Федеративної Народної Республіки Югославія, президентом якої став хорват Й. Броз Тіто. У червні 1991 було проголошено незалежність Х. Внаслідок війни з Сербією Х. втратила значну частину території, яка була повернута за допомогою НАТО у вересні 1995. 2012 Х. підписала угоду про вступ до Євросоюзу 1 липня 2013.

Дипломатичні відносини з Україною Хорватія встановила 18 лютого 1992. Тоді ж було започатковано дипломатичні відносини. До кінця 1990-х українсько-хорватські відносини розвивалися уповільнено, зважаючи на напруження на Балканах. З червня 1992 до серпня 1995 українські миротворці перебували на лінії сербсько-хорватського фронту в м. Вуковар. У 1999 Україна і Хорватія започаткували регулярні політичні консультації. З 2001 діє товариство дружби «Україна–Хорватія». Українсько-хорватські відносини інтенсивно розвивалися у 2005–2010, коли Х. запровадила практику скасування віз для українських туристів.

Лит.: История Югославии. — М., 1963; Вукчевич С. История Хорватии. — М., 2011.

А.Ю. Мартинов.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1620–1621 — війна Оттоманської Порти проти Речі Посполитої. Розпочалася внаслідок політичних змагань за панування над південно-східним регіоном Європи. Конфліктну ситуацію підігрівали претензії Польщі на домінування в Молдові, що знаходилася у васальній залежності від Порти, а також виступи запорозьких козаків, які упродовж 1613–1620 здійснили кілька військових походів на турецькі володіння: захопили і спалили порти Синоп, Трапезунд та Варну, спустошили Кафу і навіть околиці Константинополя.

На початку вересня 1620 майже 60-тис. турецьке військо Іскандерапаші висадилося на чорноморському узбережжі в районі кочівлі Буджацької орди і, об'єднавшись з татарами (близько 40 тис. вояків), вирушило на Молдову, де на той час володарював ставленик Туреччини, італієць за походженням Гаспар Граціані, який відкрито перейшов на бік поляків. Для захисту молдовського господаря польський король Сигізмунд III спромігся відрядити лише 9-тис. військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, у складі якого перебувало близько 1,6 тис. реєстрових козаків. Сам же молдовський господар зміг зібрати 600 вояків.

20 вересня в боях під Цецорою, що неподалік від м. Ясси, поляки зазнали поразки: багато їх потрапило у полон, загинув і сам Жолкевський. Ще тривалий час потому татари спустошували Галичину і Поділля та впритул підійшли до Львова й Перемишля. У відповідь козаки Запорозької Січі захопили молдовський Білгород, зруйнували десятки татарських містечок Кримського узбережжя.

Тимчасом султан Осман II, натхнений перемогою під Цецорою, зібравши 300 тис. армію, вирушив у похід (квітень 1621).

Польщу підтримала Запорозька Січ. Після затвердження Сигізмундом III висунутих українською стороною вимог (збільшення козацького реєстру до 20 тис., ліквідація урядової посади «козацького старшого», визнання митрополитом Київським Іова Борецького, висвяченого Єрусалимським патріархом Феофаном та ін.), 40 тис. козаків під проводом гетьмана Якова Бородавки рушило до Молдови.

Наприкінці серпня польське військо у складі близько 57 тис. жовнірів під проводом коронного гетьмана Яна Кароля Ходкевича вже перебувало біля Хотинської фортеці. Невдовзі до нього приєдналися запорожці, які напередодні після страти Якова Бородавки обрали гетьманом Петра Сагайдачного.

1 вересня до Хотина підійшла майже 200 тис. турецько-татарська армія і наступного дня розпочала штурм укріпленого польсько-козацького табору. У ході битви, яка тривала до кінця вересня, остаточної перемоги не могла здобути жодна із воюючих сторін. З огляду на значні втрати свого війська Осман II виступив ініціатором мирних переговорів.

9 жовтня було укладено мир на умовах: кордони Молдовії з Польщею і Туреччиною встановлювалися по р. Дністер, територія Північної Буковини приєднувалася до Молдови, Польща погодилася не втручатися у внутрішні справи Молдови, Валахії і Трансильванії, Туреччина зобов'язувалася призначати правителями дунайських князівств осіб виключно християнського віросповідання, Польща погодилася на щорічну сплату так званих «упоминок» (у вигляді коштовностей, грошей, хутра і різноманітних подарунків) Кримському ханству за його військову підтримку у випадку необхідності, запорозьким козакам заборонялося судноплавство на Дніпрі тощо.

Перемога польсько-козацького війська під Хотином стала важливою подією у захисті Європи від наступу турків-османів.

Лит.: Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). — Черновцы, 1957; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990, т. 2; Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. — Одеса, 2006, т. I; Чухліб Т.В. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010; Хотинська битва. Битва за Центральну Європу / Петро Сас, Генуте Кіркене, Альфредас Бумблаускас. — К., 2011.

В.В. Піскіжова.

Ц

ЦЕНТРАЛЬНЕ БЮРО НІМЕЦЬКИХ СЕКЦІЙ ПРИ ЦК КП(б) УКРАЇНИ. Орган комуністичної партії, який мав на меті сприяти вирішенню докорінних проблем життя німецького населення в УСРР. 2 листопада 1921 оргбюро ЦК КП(б)У затвердило склад Ц.б., до якого увійшли Л. Гохстегер, Д. Левен, Е. Байер, кандидатами були Г. Луфт, Ф. Ангер. При губернських і повітових комітетах партії створювалися секції по роботі серед німецького населення. 1922 діяли 5 губернських (в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Запоріжжі, Житомирі) і 3 повітових (в Маріуполі, Таганрозі, Борзні) німецьких секцій. Ц.б. проводилися наради представників секцій, здійснювалися перевірки на місцях, збиралися і узагальнювалися матеріали, що стосувалися життя німецького населення, направлялися секціям аналітичні та директивні матеріали. 18 квітня 1924 на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було заслухано доповідь Ц.б. щодо питання про створення німецьких адміністративних районів в УСРР. У ній зазначалося, що роздроблення німецьких волостей без урахування культурних і господарських особливостей німецького населення «не тільки не призвело до зміцнення радянської державності, а навпаки, штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору». Було запропоновано з'єднати три німецькі волості — Пришибську, Гальбштадтську і Гнаденфельдську, які були роз'єднані під час адміністративного поділу 1922–1923. Ц.б. вважало, що виділення колишніх німецьких колоній у самостійні райони ліквідує еміграційні настрої серед німців.

Наприкінці 1930-х рр. Ц.б. німецьких секцій при ЦК КП(б)У припинило свою діяльність.

Лит.: Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995; Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. — К., 2002.

Н.В. Кривець.

ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ІНІЦІАТИВА — найбільше регіональне об'єднання європейських держав, створене у вересні 1989 за ініціативою Австрії та Італії з метою відродження регіонального співробітництва в нових історичних умовах. Станом на 2012 членами ЦЄІ є 15 країн: Албанія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Чехія, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Україна, Угорщина, Австрія, Італія. Україна встановила контакти з ЦЄІ від липня 1994, а 1 липня 1996 стала членом ЦЄІ.

Діяльність ЦЄІ спрямована на інтенсифікацію взаємодії країн-членів із метою активізації участі в процесі європейської інтеграції. Головна мета регіонального об'єднання полягає у створенні єдиної Європи без ліній поділу за економічними стандартами та рівнем розвитку. У структурі ЦЄІ діє Парламентська асамблея, діяльність якої спрямована на правове забезпечення процесу координації регіонального співробітництва. Як правило раз на рік відбуваються зустрічі глав урядів країн-членів, на яких розглядаються стратегічні питання діяльності ЦЄІ. З 1995 раз на рік проходять зустрічі президентів центральноєвропейських країн. На саміті ЦЄІ у Львові (14–15 травня 1999), який відбувся в умовах бомбардування Югославії силами НАТО, країни-члени ЦЄІ закликали до пошуку політичного врегулювання конфлікту. Постійно діють комісії за всім спектром політичного, економічного, культурного та екологічного співробітництва. У процесі розширення ЄС налагодив механізм консультацій із ЦЄІ. З 1998 структури ЦЄІ залучені до відбудови економіки Боснії. З 1999 ЦЄІ бере участь у реалізації Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. 2012 Україна головує у ЦЄІ. У цей час були ініційовані проекти, пов'язані із бізнес-діалогом, розвитком туризму і молодіжних обмінів.

Лит.: Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994. Коваль И.Н. Последняя битва «холодной войны». Восточноевропейская политика сверхдержав. — Одесса, 1999. Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ: итоги и уроки // Мировая экономика и международные отношения, 2000, № 5; Дукмас О.Л. Центральноевропейська ініціатива: структура, функції, діяльність у форматі регіонального співробітництва (1989–2011 рр.). — К., 2012.

А.Ю. Мартинов.

Ч

ЧЕХИ В УКРАЇНІ. За переписом населення 2001 в Україні проживало 5917 чехів (у 1989 — 9,1 тис. чол.). У 1992–1993 у зв'язку з Чорнобильською катастрофою, наслідки якої торкнулися чеських поселень на Волині, Україну покинуло 1800 чехів. Найбільше чехів проживало в Житомирській обл. — 839 осіб, Запорізькій обл. — 808, Криму — 749 і Одеській обл. — 503. Компактні поселення чехів: м. Львів, с. Богемка Врадіївського р-ну Миколаївської обл., с. Новгородовка (колишня колонія Чехоград) Мелітопольського р-ну Запорізької обл., с. Веселинівка Березівського р-ну Одеської обл., с. Мала Зубівщина Коростенського р-ну Житомирської обл., с. Миколаївка Козятинського р-ну Вінницької обл. У Криму найбільше чехів мешкає в Сімферополі і Джанкої, а також у с. Лобанове Джанкойського р-ну і с. Олександрівка Красногвардійського р-ну. Незначна кількість чехів проживає в Закарпатті, зокрема в Ужгороді. Під час останнього перепису населення 20,1% чехів в Україні назвали рідною мовою чеську, 42,3% — українську, 36,2% — російську.

Перші згадки про чеські поселення на Русі-Україні належать до 13 ст. У польських хроніках згадується, що під час голоду в Чехії 1281–1282 деяке число чехів оселилося в Галицькому князівстві. Вихідці з Чехії, Моравії і Сілезії належали до оточення Юрія II Болеслава та Володислава Опольчика, а також до галицької і волинської шляхти (родини Хотко, Врани). Були чехи і серед римо-католицького духовенства на руських землях. Згодом у польському війську перебували чеські наймані «роти», що виконували переважно охоронну службу на польсько-молдавському кордоні над Дністром (рота Кани наприкінці 15 — на поч. 16 ст.). Експедицією на Молдавію 1509 командував Ян Чернін. В Україні й Литві чехи були відомі як гармаші в польських залогах і замках. Індивідуально селилися чехи в Перемишлі, Коломиї, Холмі, а головним чином у Львові, що з 15 ст. став містом, яке через своє торговельно-господарське значення притягало колоністів з чеських і німецьких земель. Серед львівських міщан на той час були вже декілька носіїв прізвищ із додатком «Чех», «Чеський» тощо. Один з них — Ніколас Богемус — побудував каплицю на честь чеських святих Віта, Вацлава і Прокопа, а Альберт Чех Тучампський був війтом Львова. Унаслідок релігійних війн у Чехії, зокрема після Білогорської битви 1620 і втрати Чехією незалежності, на західноукраїнських землях селилися втікачі з чесько-братської спільноти. Наприклад, діяч цієї спільноти Ян Брож разом із своїми однодумцями в

1630-х рр. поселився на Підляшші у Володаві; тут 1634 відбувся з'їзд представників чесько-братських громад Польщі й Литви, в якому брав участь Я.А. Коменський. Чехи були пов'язані з українським козацтвом. На думку деяких істориків, серед організаторів козацтва був чеський князь Фрідріх Острозький. Окремі козацькі родини мали чеське походження. З козацької старшини відомий рід Орликів (гетьман Пилип Орлик), який веде свій початок від чехів. Чеські впливи (таборитів) помітні в термінології козацького війська, організації табору, військовій тактиці. Одним із генералів Петра I був Ян Бернар Вейсбах, який брав участь у Полтавській битві, а 1735 став київським губернатором й одержав від царя великі земельні володіння, що належали гетьману І. Мазепі та його старшині. На цих землях Вейсбах розвинув активну господарську діяльність, зокрема в текстильній промисловості.

Масове переселення чехів з Австрійської імперії на територію України почалося в першій половині 18 ст., коли Катерина II заохочувала до переселення на Кримський півострів європейців, обіцяючи виділити їм землю. Тоді 170 чеських сімей зважилися поміняти місце проживання. Зокрема, з цього часу на українських землях були відомі чеські музиканти, які зі своїми капелами мандрували містами: Ян Богумір Прач, А. Єдлічка, Я. Ландвара. Постійно приїжджали в Україну купці, ремісники, а до Галичини і Буковини — австрійські службовці чеського походження. Популярними на українських землях були чеські броварі.

Новий етап чеської колонізації України розпочався в 2-й пол. 19 ст. Після скасування кріпосного права, впродовж 1860–70-х років виникли перші чеські колонії (переважно хліборобські), зокрема на Волині, Поділлі, в Криму. У 1868–1870 на Волині оселилися 946 чеських родин, які одержали 17,5 тис. десятин землі. У Рівному було створено спеціальну комісію для поселення чехів, які на вигідних умовах купували поміщицьку землю, переважно у Дубенському, згодом Луцькому, Острозькому, Житомирському та Володимирському повітах, а також на Херсонщині, в Таврії і на Кубані. Головними поселеннями чехів були села: Людгардівка (1863) на Волині, Чехівка на Поділлі, в Криму — Табір, Царевич, а поблизу Мелітополя — с. Чехоград. З 1870 чеським переселенцям було дозволено приймати російське підданство, і вони отримували право організовувати окремі общини та волості, на свободу віросповідання, а також звільнялися на п'ять років від будь-яких платежів і податей та військової служби. Було утворено чотири чеські волості: Рівненську, Лубенську, Луцьку і Купічевську. Інші чеські поселення належали до українських волостей Житомирського, Овручського, Новоград-Волинського повітів. 1870–1871 вихідці з Богемії закупили у поміщиків 20 тис. десятин землі в центральній частині Кримського півострова, що стало початком заснування тут і на прилеглих землях невеликих

чеських колоній. Так, у Таврійській губернії з'явилася Новгородовка, а в Херсонській — с. Богемка. З 1874 потік чеських переселенців в Україну зменшується через ускладнення процесу придбання землі та розповсюдження на них військового обов'язку. На початок 20 ст. в Україні було близько 130 чеських поселень, а число чехів сягало 65 тис. чол. Чехи займалися переважно сільським господарством. Завдяки новітній сільськогосподарській техніці, що завозилася ними з Чехії, і прогресивним методам хліборобства вони ставали заможними селянами, мали свої школи, пресу, товариства і кооперативи. У кожній чеській колонії був духовий оркестр, а кожний вчитель повинен був знати музичну грамоту. Більшість чехів належали до католицької церкви і протестантської громади «Чеських братів», частина з них прийняли православ'я.

Чимало чехів — ремісників, будівельників, пивоварів тощо — оселилися у Львові, Києві, Житомирі та ін., сприяючи своєю ініціативною працею розвитку промислового виробництва. Львівська чеська громада, що налічувала на поч. 20 ст. близько 1000 осіб, брала активну участь у господарському житті міста й регіону: з 1874 по 1920 у Львові діяла філія чеського банку «Славія», а фірма «Кох-і-Нур Гартмутг 2» виробляла олівці. Культурні потреби львівських чехів задовольняло товариство «Чеська бесіда» (1867–1939), що видавало свою газету і мало бібліотеку. У Києві, на Шулявці, перебувала колонія чехів, які переважно працювали на заводі Гретера і Криванека (нині завод «Більшовик»). Наприкінці 19 — на початку 20 ст. на київському Хрещатику працював великий магазин «Депо музичних інструментів Г.І. Індржишека», при якому 1909 було відкрито студію звукозапису, а 1911 на Шулявці побудовано фабрику грамплатівок «Екстрафон». 1915 на території фабрики відкрито виробництво підвод для потреб російської армії — «Чеська обозна фабрика», або «Возовка», на якій навесні 1916 працювало до 300 робітників, переважно з числа чехів — колишніх військовополонених австрійської армії. З ініціативи Чеського благодійного і просвітницького товариства ім. Яна Амоса Коменського, яке діяло в Києві в 1907–1918 на чолі з «некоронованим королем російських чехів» Генріхом (Йіндржихом) Індржишеком і об'єднувало близько 500 осіб чеської національності, на Шулявці був влаштований парк «Стромовка», де проходили народні гуляння, виступали оркестри, давалися спектаклі самодіяльного Чеського театру. Поблизу парку була побудована й відкрита 1907 Київська чеська школа (у 1910 в ній навчалася 86 дітей з чеських родин, директор — Ярослав Боучек), яка діяла до 1934. У Києві виходили чеські газети: «Český pravoslavný kalendář» (1888, ред. Ф. Яреш), «Ruský Čech» (1906–1908, ред. В. Вондрак), «Čechoslovan» (1911–1914, 1916–1918, ред. В. Швіговський і В. Хорват), «Československý Deník», «Československý Vojak» і «Svoboda» (1917–1918), які в роки Першої світової війни пропагували програму

національно-визвольного руху чехів і словаків та створення незалежної Чехословацької держави. У серпні 1914 у Києві з місцевих чехів був організований батальйон російської армії — «Чеська дружина», до якої згодом приєдналися військовополонені чехи і словаки з австрійської армії, і яка стала першоосновою Чехословацького корпусу (легіону) в Росії, сформованого в Києві у вересні 1917. У Києві знаходилося відділення Чехословацької національної ради на чолі з В. Чермаком, яке підтримувало взаємини з Українською Центральною Радою, а також діяли Комітет громадян Чехословацької республіки і Товариство з імпорту сільськогосподарської продукції, в Одесі — Чехословацька торговельна палата. В УНР за чеською меншиною визнавалися права згідно з законом про національно-персональну автономію. У лютому–березні 1918 частина українських чехів виїхали з частинами Чехословацького легіону, що відступали, на схід Росії, до Владивостока і далі до Франції. Чимало чеських офіцерів були в Галицькій армії Західноукраїнської Народної Республіки.

За Ризьким мирним договором 1921 близько 20 тис. західноукраїнських чехів (понад 70% від тих, що мешкали в межах сучасної України) опинилися на території Польщі. Водночас чехи мігрували й оселялися в радянській Україні, зокрема на Одещині, Донбасі. Загалом в Україні в міжвоєнні роки зафіксована наступна чисельність чехів: 1924 — 9137 осіб, 1927 — 12500, 1930 — 15905, що становило 0,05% всього населення республіки. В УСРР і Кримській АСРР 1926 проживало 17500 чехів. Чеських колоністів — власників великих підприємств, дрібних підприємств, інженерно-технічних і сільськогосподарських працівників — уряд ЧСР розглядав у міжвоєнний період як «піонерів чехословацького народногосподарського і культурного життя» та посередників у чехословацько-українських господарських взаєминах і надавав їм всіляку підтримку.

Значною групою чехів, що жили на українських землях у міжвоєнні роки, були чеські службовці, військові, торговці, підприємці й колоністи на Закарпатті. Вони масово заселяли цей край після приєднання Підкарпатської Русі (Закарпаття) до Чехословацької республіки 1919: якщо 1921 їх було тут 2 тис. осіб, то 1930 — вже 21 тис., а 1938 — понад 30 тис. осіб. Наявність у Закарпатті значної кількості чехів з вищою, ніж у місцевого населення, освітою, фаховою підготовкою і позицією «панівної нації» забезпечувало їм привілейоване становище. Відтак керівний урядовий апарат краю в центрі і на місцях на 80% складався з чеських службовців. У містах (Ужгороді, Мукачевому, Чопі) розбудовувалися окремі квартали для чеських мешканців, впроваджувалося чеське шкільництво (1935 у Закарпатті діяли 3 чеські гімназії, учительська семінарія, 23 горожанські й 182 початкові школи), поряд із місцевими партіями

діяли філії чехословацьких партій, виходила численна чеська преса, що сприяло поступовій чехізації краю. В часи автономної Карпато-української держави (жовтень 1938 — березень 1939) чисельність чехів у краї дещо зменшилася, а після окупації Закарпаття Угорщиною вони практично повністю залишили його.

Напередодні Другої світової війни в Україні мешкало 52 тис. чехів. Під час війни українські чехи, зокрема волинські, підтримали заходи зі створення чехословацької військової частини, вступивши 1944 до Чехословацької військової бригади на чолі з Л. Свободою, яка брала участь у визволенні України. Після війни, на підставі чехословацько-радянської угоди про обмін населенням 1945, значна частина чехів виїхала на батьківщину: 1959 в Україні залишилося 14,5 тис. чехів. Чеські громади мають свої товариства в багатьох регіонах країни. У Києві діють національно-просвітне товариство ім. Я.А. Коменського і «Вишеград», Львові — «Чеська бесіда», Житомирі — Товариство волинських чехів, Мелітополі — «Богемія», Сімферополі — «Кримські чехи». 1993 засновано Кримське культурно-просвітницьке товариство «Влтава», 2000 — національно-культурне товариство «Чеська родина» в Одесі. Створені культурні товариства чехів на Волині, Закарпатті та Донбасі. Ужгородське товариство чеської культури Я.А. Коменського і Клуб Т.Г. Масарика були серед ініціаторів відкриття 2002 в Ужгороді пам'ятника почесному громадянину міста, першому президенту Чехословацької республіки Томашу Г. Масарику. Останніми роками з ініціативи чеських товариств проводиться Всеукраїнський фольклорний фестиваль чеської культури «Чехи України», який вже проходив у Києві, Одесі, Джанкої, Луцьку.

Лит.: Рихлік Є. Досліди над чеськими колоніями на Україні // Записки Етнографічного товариства. — К., 1925, кн. 1; Ковба Ж. З історії чеської еміграції // Українське слов'янознавство. — Львів, 1970, вип. 1; Железний А.И. Наш друг — грампластинка. — К., 1989; Дрбал О., Кріль М., Моторний В. Українсько-чеські культурно-громадські взаємини. — Львів, 1992; Євсеєнко І.В. Чеська національна громада у Львові у 20–30-ті рр. // Пороги, 1997, № 4; Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998; Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). — Київ — Ужгород, 1998; Падык В. З історії відкриття в Ужгороді пам'ятника президенту Т. Масарику: формування громадської думки (1992–2002). — Ужгород, 2003; Романцов В.О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). — К., 2008; Муратови А. и Д. Йиндржих Йиндржишек или Генрих Игнатъевич. Некоронованный король русских чехов // Русское слово (Прага), 2009, № 7–8, 9, 10.

С.В. Віднянський.

ЧЕХІЯ, ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА (Česko, Česká Republika) — держава у Центральній Європі. Територія — 78,8 тис. км². Населення — 10,5 млн. осіб (2013): чехи (94,5%), словаки (3,8%), решта — німці, поляки та ін. Релігія — римо-католицька. Столиця — Прага. Державна мова — чеська. Ч. — парламентсько-президентська республіка. Парламент — Чеська національна рада, складається з двох палат — Палати Представників і Сенату. Глава держави — президент, який обирається парламентом на спільному засіданні обох палат строком на 5 років (з 2013 президент обирається всенародно).

До н.е. на території сучасної Ч. проживали лужицькі племена — предки слов'ян, а також кельти, які згодом були асимільовані слов'янами. У 7 ст. чеські землі входили до складу держави Само, а у 9 ст. тут утворилася Великоморавська держава. Тоді ж завдяки релігійно-просвітницькій діяльності у ній Кирила і Мефодія було прийнято християнство, спочатку східного, а потім західного обряду. В 10 ст. утворилось Празьке князівство з династією Пржемысловичів, яке з кінця 12 ст. стало Чеським королівством. Упродовж 13 — поч. 14 ст. до нього були приєднані Австрія, Штирія, Каринтія, Крайна та інші землі. Найбільшої могутності Чеське королівство досягло за Карла I (1346–1378), який став одночасно імператором Священної Римської імперії (Карл IV). За його часів у Празі було засновано архієпископство (1344) й університет (1348), набули розвитку політичні й державні відносини, міста й торгівля. Реформатор церкви Ян Гус (1370–1415) став предтечею національного, т.з. гуситського руху — антинімецьких, антикатолицьких і антифеодальних воєн під керівництвом Яна Жижки (бл.1360–1426). Після розгрому турками чесько-угорських військ під Могачем у 1526 почався процес підпорядкування чеських земель (Чеське королівство, Моравське маркграфство і Силезьке герцогство) Габсбургами. Після Білогорської битви 1620 чеські землі остаточно втратили свою незалежність, а влада Габсбургів була оголошена тут спадковою. З утворенням у 1867 Австро-Угорщини Ч. під назвою Цислейтанії стає складовою, найбільш індустріально розвиненою частиною Австрії, після розпаду Австро-Угорської монархії — основною частиною проголошеної 28 жовтня 1918 незалежної Чехословацької республіки (ЧСР). 30 вересня 1938 у результаті Мюнхенського договору (змови) Німеччині була передана Судетська область, а 15 березня 1939 анексована вся Ч., на території якої було утворено Протекторат Богемія і Моравія. На початку травня 1945 відбулося Празьке повстання проти німецьких окупантів, а 9 травня радянські війська визволили Прагу. Після Другої світової війни Ч. стає основною частиною Чехословацької Соціалістичної Республіки (ЧССР), а з 1 січня 1969 — республікою у складі федеративної ЧССР. Після «оксамитової» революції листопада 1989 у Чехословаччині, яка ліквідувала прорадянський соціалістичний устрій та

започаткувала демократичні перетворення, Ч. з 1 грудня 1990 стає республікою в складі Чехо-Словацької Федеративної Республіки, а після розпаду ЧСФР 1 січня 1993 — самостійною державою — Чеською Республікою. 1999 ЧР прийнята до НАТО, 2004 — до ЄС. 26 квітня 1995 у Празі підписано Договір про дружні відносини і співробітництво між ЧР та Україною.

Чесько-українські зв'язки мають давню історію: торговельні, династичні, культурні взаємини між обома народами були започатковані ще за часів Київської Русі та Великоморавської держави. Через Русь-Україну йшов до чеських земель стародавній шлях зі Сходу, про який згадують арабські письменники 10 ст., а через Ч. пролягав шлях від Києва до Регенсбурга, який належав до важливих торговельних артерій тогочасної Європи, а Прага була центральним пунктом на цьому шляху. Іпатський літопис свідчить про приязні відносини Володимира Великого з чеським володарем та про те, що у нього дві жінки були чехині, а чеський король Пршемисл Отакар II був одружений на дочці галицького князя Ростислава Михайловича. У ньому ж говориться про похід короля Данила Галицького у чеські землі та про мир і приязні сусідські стосунки між Левом Даниловичем і чеським королем. Наприкінці 14 ст. при Празькому університеті було засновано бурсу (інститут) для академічної молоді з українських та литовських земель. Вихідці з України брали участь у гуситських війнах чеського народу у 15 ст., а після їх поразки багато чехів — послідовників Яна Гуса — поселилися в Україні, несучи з собою і пропаганду своїх ідей, впливи якої відчутні в українських братствах 16 та 17 ст. Чехи брали участь у національно-визвольній війні українського народу 1648–1657. З давнього чеського шляхетського роду походив гетьман України Пилип Орлик. У 60-ті рр. 19 ст. почалася колонізація чехами України, практично всіх, за винятком північного сходу, районів, зокрема Криму і Перекопу, Бессарабії і Поділля, центральних степових районів і Приазов'я. Найзаселенішими чехами-колоністами були Волинь та Київщина, а також Галичина, зокрема Львів. Лише на Волині до Першої світової війни нараховувалося біля 130 чеських колоній (близько 65 тис. осіб). Чехи привнесли у своє нове оточення багато прогресивних змін і нових рис, що стосувалися в першу чергу сільськогосподарчої практики і загалом економічних відносин, а також культурного життя. У 19 ст. плідними були творчі зв'язки й співпраця між чеськими і українськими вченими й культурно-громадськими діячами Й. Добровським, Й. Юнгманом, Й. Шафариком, Я. Колларом, Ф. Палацьким, Я. Пуркіне, К. Гавличком-Боровським і О. Бодяньським, М. Максимовичем, І. Срезневським, М. Костомаровим, Я. Головацьким, І. Франком та ін. Тарас Шевченко присвятив Шафарикові поему про великого чеського мученика Яна Гуса «Єретик», а 1876 у Празі вийшло двотомне, найповніше на той час,

видання Шевченкового «Кобзаря», до якого увійшли й політичні поеми. Відомий чеський етнограф Франтішек Ржегорж присвятив більшу частину свого життя науковим дослідженням побуту й культури українського люду в Галичині, його земляк і колега Євген Рихлик — вивченню чеського етносу в Україні, а Вікентій Хвойка став одним із засновників сучасної української археології. Багатогранними були чесько-українські взаємини в 20 ст. У міжвоєнний період, наприклад, ЧСР досить активно співпрацювала із ЗУНР, УНР, а потім — УРСР, допомагала голодуючим в Україні у 1921–1922, від 1921 здійснювала т.зв. «російську акцію» з надання всебічної допомоги емігрантам з Росії, зокрема понад 20 тис. біженцям з українських земель. У цей період Прага стала одним із важливих центрів українського культурного, наукового й громадсько-політичного життя і до 1945 залишалась провідним центром української еміграції в Європі: тут були створені і матеріально підтримувались урядом ЧСР десятки українських наукових, навчальних і культурних закладів та громадських організацій (УВУ, УГА, УВПІ та ін.), виходило близько 100 українських періодичних видань. Після Другої світової війни і встановлення комуністичного режиму в Чехословаччині посилювалися негативні тенденції в житті української громади. Українські установи, створені емігрантами, було ліквідовано як «антирадянські» та «буржуазно-націоналістичні», а ті діячі національної культури, які не встигли або не захотіли виїхати на Захід, були заарештовані НКВС, депортовані до СРСР та репресовані. Наслідком цього, а також офіційних масових трансферів (оптація громадян між ЧСР і СРСР 1945–1947), соціально-економічних і політичних заходів у регіонах компактного проживання українців стало скорочення їх чисельності в Ч. у понад 2 рази. 1951 тут був утворений Культурний союз українських трудящих Чехословаччини (КСУТ), який наприкінці 60-х рр. об'єднав 7,5 тис. членів у 268 осередках. 1968 була заснована організація українців Ч. — Український культурно-освітній союз, членами якої стали 4 тис. українців, які проживали в Празі. У 1990 КСУТ набув нової назви — «Союз русинів-українців Чехословаччини», а також засновані нові організації — Об'єднання українців у Чеській Республіці та Українська ініціатива в Чеській Республіці, яка почала видавати українською мовою ілюстрований культурно-політичний кварталник «Пороги» та греко-католицький церковний вісник «Єдиним серцем». У 2001 в країні налічувалось понад 8,5 тис. українців (0,1% усього населення республіки), переважно громадян старшого віку. Нині в чесько-українських відносинах важливою проблемою є взаємини чеського суспільства з українськими заробітчанами, кількість яких неухильно збільшується. Якщо 1986 загальна чисельність зареєстрованих на постійне чи тривале проживання з України становила 35 тис., то 1993 — 160 тис. осіб. Проте, легально трудилося лише 50% українців. Всього в Ч.

на початку 2000-х років нараховувалося понад 200 тис. українських нелегалів.

Лит.: Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів, 2001; Кріль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ — початок ХХІ ст.): Навч. посіб. — К., 2008; Мотрук С.М. Українці в Чехії: національно-культурне та політичне життя у ХХ ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2002, вип. 11; Українско-чехословацкіє интернаціональніє св'язи. Сб. научн. тр. — К., 1989; Хроніка 2000. Випуск 25–26. «Україна — Чехія». Ч. I. — К., 1999; Хроніка 2000. Випуск 29–30. «Україна — Чехія». Ч. II. — К., 1999; Чехія і Словакія в ХХ веке: очерки истории: У 2 кн. — М., 2005.

С.В. Віднянський.

ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ КОРПУС У РОСІЇ — національне добровольче військове з'єднання, сформоване в Росії восени 1917 у складі російської армії, в основному з військовополонених чехів і словаків — колишніх вояків австро-угорської армії, які висловили бажання брати участь у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини.

Перша частина була створена з добровольців-чехів, які проживали у Російській імперії, здебільшого на території України, ще на початку Першої світової війни. Рішення про створення чеських добровольчих військових підрозділів для участі у війні на боці Росії було прийнято на антиавстрійській маніфестації в Києві 9 серпня 1914, в ході якої був створений Київський чеський комітет, який подав до російського уряду відповідний проект. 20 серпня Рада міністрів, підтримавши цю ініціативу, прийняла рішення про формування Чеської дружини. У день св. Вацлава, 11 жовтня, на Софійській площі Києва відбулося урочисте освячення її прапора, прийняття присяги дружиною, яка налічувала понад 1000 чол. 9 листопада 1914 вона на чолі з підполковником Й. Созентовичем виступила на фронт, де у складі 3-ої російської армії брала участь у Галицькій битві і надалі виконувала в основному розвідувальні й пропагандистські функції. Після дозволу Верховного головнокомандувача приймати до лав дружини чехів і словаків з числа полонених і перебіжчиків з австрійської армії, вона у січні 1916 була розгорнута в 1-й чехословацький стрілецький полк імені Яна Гуса із штатною чисельністю бл. 2100 чол., які діяли під командуванням російських офіцерів. Саме в цьому формуванні починали службу майбутні провідні військові й політичні діячі Чехословацької республіки Ян Сирови, Станіслав Чечек, Радола Гайда, Людвіг Крейчи та ін. До кінця 1916 полк було розгорнуто в бригаду у складі трьох полків загальною чисельністю бл. 3500 воїнів під командуванням полковника

В. Троянова, яка вперше як самостійна оперативна одиниця брала участь в червневому 1917 наступі російської армії в Галичині. Чехословацька стрілецька бригада прорвала фронт у районі Зборова, взяла більше 3 тис. полонених, втративши до 200 осіб убитими та бл. 1 тис. пораненими. За цей успіх командирю бригади було присвоєно звання генерал-майора, а створене у квітні 1917 в Києві відділення Чехословацької національної ради (ЧСНР) як єдиний політичний представник чехів і словаків у Росії домоглося у Тимчасового уряду дозволу на зняття всіх обмежень для створення на російській території більших національних військових формувань насамперед за рахунок військовополонених чехів і словаків, яких на початку 1917 перебувало у Росії понад 250 тис. чол. Чехословацька бригада була розгорнута в 1-у Гуситську стрілецьку дивізію, а 4 липня 1917 верховний головнокомандувач російських військ генерал Л. Корнілов дозволив розпочати формування 2-ї дивізії: були організовані 5-й полк Томаша Масарика, 6-й Ганацький, 7-й Татранський, 8-й Сілезький полки, дві інженерні роти, дві артилерійські бригади.

Особливу активність у об'єднанні всіх політичних організацій чехів і словаків під керівництвом відділення ЧСНР, їхньої консолідації навколо ідеї утворення незалежної чехословацької держави і формуванні боєздатного чехословацького війська в Росії як основного осередку чехословацької державності виявив голова ЧСНР, майбутній перший президент незалежної Чехословаччини професор Томаш Г. Масарик, який провів у Росії майже цілий рік — з травня 1917 по квітень 1918. Не в останню чергу завдяки його діяльності 26 вересня 1917 начальник штабу Ставки Верховного головнокомандувача генерал Духонін підписав наказ про формування окремого Чехословацького корпусу з двох дивізій і запасної бригади загальною чисельністю бл. 40 тис. солдатів і офіцерів, а Чехословацька національна рада визнавалася єдиним верховним органом всіх чехословацьких військових формувань. У всіх частинах корпусу запроваджувався французький військовий дисциплінарний статут, і встановлювалася «російська командна мова». На прохання ЧСНР і особисто Т. Масарика на чолі корпусу були поставлені російські генерали: командиром — генерал-майор В. Шокоров, начальником штабу — генерал-майор М. Дітеріхс. Уповноваженими ЧСНР стали: при корпусі — П. Макса, при Ставці Верховного головнокомандувача — Ю. Клацанда.

Восени 1917 корпус був зосереджений в тилу Південно-Західного фронту: його дивізії перебували на формуванні на території Волинської та Полтавської губерній, а в Києві містився штаб, поблизу міста — запасні батальйони. Після жовтневого більшовицького перевороту 1917 і розпочатих радянським урядом переговорів про мир з державами Четверного союзу керівництво ЧСНР заявило про беззастережну підтримку Тимчасового уряду і уклало угоду з командуванням Київського військо-

вого округу та Південно-Західного фронту про порядок використання чехословацьких частин, в якій підтверджувалося невтручання останніх у збройну боротьбу всередині Росії і водночас проголошувалось їх прагнення до продовження ведення війни проти австро-німецьких військ. 27 жовтня ця угода була доведена до відома командування 1-ї і 2-ї чехословацьких дивізій, а помічник комісара Тимчасового уряду при штабі Південно-Західного фронту М. Григор'єв розпорядився відправити чехословацькі дивізії в Київ. Вже 28 жовтня вони спільно з юнкерами київських військових училищ брали участь у вуличних боях проти робітників і солдатів — прихильників Київського Ради. Бої тривали до укладення між ворогуючими сторонами перемир'я 31 жовтня 1917.

Перебуваючи у Києві, провідники чехословацького національно-визвольного руху і командування Чехословацького корпусу співробітничали з Українською Центральною Радою, зокрема визнали проголошену її Третім універсалом Українську Народну Республіку, що надало можливість розбудовувати, озброювати і підтримувати боєздатність корпусу за умови належного постачання. Чехословацькі війська виконували охоронні функції — в межах України, головним чином у Києві — охороняли військові припаси і допомагали українській владі підтримувати порядок, зокрема під час січневого 1918 повстання робітників заводу «Арсенал». У військовому смислі чехословацьке військо підпорядковувалось українській військовій владі і за наказом Верховного командування України повинно було зайняти бойову ділянку на фронті проти Центральних держав. Разом з тим, згідно з «Положенням про Чехословацьке військо на території УНР» у разі виходу УНР із стану війни з центральними державами, воно звільнялось від прийнятих на себе обов'язків по відношенню до УНР і мало можливість вільно, але без зброї, покинути кордони України. Дотримуючись нейтральної позиції після жовтневого перевороту більшовиків у Росії і проголошення Четвертого універсалу Української Центральної Ради про самостійність УНР (зокрема, з цієї причини ЧСНР відмовила у допомозі УЦР проти наступаючого на Київ з півдня п'ятитисячного радянського загону, так само як Т. Масарик відмовився прийняти пропозиції про співпрацю, які надходили до нього від білих генералів М. Алексеєва та Л. Корнілова), а потім формально визнавши радянську владу на Україні (переговори з командувачем радянськими військами М. Муравйовим, які 26 січня (8 лютого) 1918 захопили Київ і підписання з ним угоди про нейтралітет), відділення ЧСНР в Києві та особисто Т. Масарик докладали усіх зусиль, аби вивезти чехословацький корпус до Франції і продовжувати боротьбу за незалежність Чехословаччини. Наприкінці 1917 їм вдалося добитися перевезення двох ешелонів Чехословацького корпусу (близько 2 тис. чол.) морським маршрутом через Архангельськ і Мурманськ до Франції,

де французькою владою у грудні 1917 було прийнято декрет про організацію у Франції автономної армії із чехів і словаків і підпорядкування усіх чехословацьких збройних сил, у тому числі Чехословацького корпусу в Росії, Верховному головнокомандуванню Франції. Згодом, у 1920-ті рр., президент ЧСР Т. Масарик називав Чехословацький корпус «автономною армією, але в той же час і складовою частиною французької армії», оскільки «ми залежали в грошовому відношенні від Франції і від Антанти». Це ставило чехословацьких легіонерів у Росії (тепер вони називалися саме так) у залежність від рішень Антанти, зокрема французького уряду й військового командування, які вимагали переправки усього чехословацького війська до Франції. Нарешті, 16 лютого 1918 Муравйов повідомив Масарику, що уряд радянської Росії не має заперечень проти від'їзду чехословаків до Франції. Уклавши угоду про нейтралітет Чехословацького корпусу, як з радянською владою, так і з Центральною Радою, Томаш Масарик 22 лютого покинув Київ, а 7 березня виїхав з Москви до Владивостока.

На цей час Чехословацький корпус у Росії, більша частина якого вже розміщувалася в Житомирі, складався з двох дивізій, восьми піхотних полків, двох артилерійських бригад, інженерного полку, багатьох команд і запасної бригади, загальною кількістю понад 45 тис. чол. Після виходу радянської Росії з війни і підписання Брест-Литовського мирного договору урядами УНР і РРФСР з державами Четвертого союзу та появи німецько-австрійсько-угорських військ на Україні, корпус наприкінці лютого 1918 перейшов на територію Лівобережної України. Невелика частина чехословаків (бл. 200 осіб) під впливом більшовицької пропаганди вийшла зі складу корпусу і влилася до складу інтернаціональних бригад Червоної армії. На початку березня 1918 з Франції надійшов наказ про термінове виведення корпусу з України і транспортування його до Франції по Транссибірській залізниці до Владивостока і далі через Тихий океан до Європи. В середині березня його 6-й, частково 7-й та 4-й полки вели арьергардні бої спільно з більшовицькими військами з 91-ою німецькою дивізією у Бахмача, що дозволило іншим частинам корпусу терміново евакуюватися.

26 березня 1918 в Пензі представники РНК РРФСР, ЧСНР в Росії та Чехословацького корпусу підписали угоду, за якою гарантувалася безперешкодна відправка підрозділів чехословацького війська до Владивостока і зазначалося, що «чехословаки просуюються не як бойові одиниці, а як група вільних громадян, що беруть з собою певну кількість зброї для свого самозахисту від замахів з боку контрреволюціонерів... Рада народних комісарів готова надати їм всіляке сприяння на території Росії за умови їх чесної і щирої лояльності». Спеціальним наказом по корпусу визначалася кількість дозволеної для самозахисту зброї: у кожному

ешелоні залишити збройну роту чисельністю в 168 чол. і один кулемет із 1200 зарядами, а на кожен гвинтівку 300 зарядів. Решту зброї необхідно було здати представникам радянської влади (артилерійське озброєння було передано червоногвардійцям ще при переході з України до Росії). Чехословаки відправлялися на схід у 63 ешелонах. Перший ешелон вийшов 27 березня 1918 і через місяць прибув до Владивостока. Інші ешелони до кінця травня розтяглися по залізниці на кілька тисяч кілометрів, від Самари і Єкатеринбурга до Владивостока.

На час, коли колишня царська армія остаточно припинила своє існування, а робітничо-селянська Червона армія та білі армії лише починали формуватися, Чехословацький корпус (легіон) виявився чи не єдиною боездатною і добре організованою силою в Росії, чисельність якої збільшилася до понад 50 тис. чол. Через це, зокрема, ставлення більшовиків до чехословаків із самого початку було настороженим. Радянська влада на місцях по маршруту проїзду легіонерів намагалася проводити революційну агітацію, відбувалися спроби затримати й роззброїти чехословаків тощо. Самі легіонери влаштовували сутички з колишніми угорськими військовополоненими, а 17 травня 1918 силою визволяючи своїх затриманих більшовиками товаришів, захопили міський арсенал у Челябінську і через декілька днів провели там з'їзд делегатів усіх частин Чехословацького корпусу, на якому було вирішено не здавати зброю і пробиватися до Владивостока. Була створена Військова рада для координації дій усіх частин корпусу і встановлення зв'язків з місцевими антирадянськими організаціями й збройними силами. 25 травня 1918 у Маріїнську сталося перше збройне зіткнення чехословаків і кинутих проти них загонів Червоної армії, які були розгромлені легіонерами. 29 травня Л. Троцький віддав наказ «про негайне і безумовне роззброєння всіх чехословаків і про розстріл тих з них, які зі зброєю в руках будуть противитися Радянській владі». Відбивши перші напади червоноармійців на ешелони і перейшовши в наступ, легіонери почали займати населені пункти на шляху свого пересування. За короткий час корпус, що розтягнувся від Волги до Тихого океану, став контролювати величезну територію і сприяв поваленню радянської влади та встановленню антибільшовицьких урядів у Поволжі, на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході, а також початку широкомасштабних збройних дій білих військ проти радянської влади. Ці події більшовицький уряд у Росії, а згодом радянська історіографія розглядали як «контрреволюційний заколот».

Країни Антанти дійсно намагалися використати чехословацьких легіонерів у Росії для усунення більшовиків і повернення Росії до стану союзників для продовження війни до переможного кінця. Про це свідчить і наказ командира Першої дивізії Чехословацького військового корпусу

С. Чечека, в якому наголошувалося: «Наш загін визначений як попередник союзницьких сил, та інструкції, одержувані з штабу, мають єдину мету — побудувати антинімецький фронт в Росії в союзі з цілим російським народом і нашими союзниками». Чехословаки розраховували на створення разом з антирадянськими урядами та військами білих російських генералів, що орієнтувалися на Антанту, нового фронту проти німців і більшовиків, що засвідчило повернення основної частини корпусу восени 1918 до Волги та Уралу. Але відсутність очікуваної підтримки з боку союзників і росіян, конфлікти з білими генералами й адміралами та угрупованнями різних сибірських отаманів, сувора зима 1918–1919 (50-ти градусні морози), внутрішня криза в лавах корпусу (суперечності між командуванням і рядовими бійцями) і, найголовніше — вісті про закінчення Першої світової війни перемогою союзників і проголошення 28 жовтня 1918 незалежної Чехословацької держави, викликали падіння бойового духу легіонерів, бажання скоріше повернутися додому і спонукали корпус наприкінці 1918 залишити антибільшовицький фронт. 1 лютого 1919 Чехословацький корпус був перейменований у Чехословацьку армію в Росії. У грудні 1919 з Владивостока почали відходити перші пароплави з легіонерами. Уряд РРФСР і командування Чехословацької армії в Сибіру заключили мирну угоду лише 7 лютого 1920, а евакуація чехословацьких частин із Владивостока завершилася 2 вересня того ж року. Загалом на 42-х пароплавах в Європу було переправлено 3004 офіцерів та 53455 солдатів і прапорщиків Чехословацької армії. З Росії не повернулося понад чотири тисячі чехів і словаків, що загинули чи пропали без вісті. В різних містах на сході Росії останнім часом встановлені пам'ятники чеським легіонерам, що загинули в боях у роки Першої світової та Громадянської війн. Участь чехословацьких легіонерів у боротьбі з більшовиками високо оцінювалася західними союзниками, а згодом значною мірою сприяла прийняттю чехословацьких вимог країнами Антанти на Паризькій мирній конференції.

Лит.: Масарик Т.Г. Славяне по войне. — Ужгород, 1923; Його ж. Світова революція за війни й у війні 1914–1918: Спомини. — Львів, 1930; Веселы И. Чехи и словаки в революционной России (1917–1920). — М., 1965; Клеванский А.Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. — М., 1965; Шмараль Я.Б. Образование Чехословацкой Республики в 1918 году. — М., 1967; Віднянський С.В. Т. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 1993, вип. 4; Євсеєнко І.В. Становлення українсько-чехословацьких відносин 1917–1922 рр. // Там само, 1999, вип. 8; Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. —

К., 1997; Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: В 2 кн. — М., 2005, кн. 1.

С.В. Віднянський.

ЧИЛІ, Республіка Чилі (Chile, República de Chile) — держава у південно-західній частині Південної Америки. Територія — 756 тис. км². Населення — 17,5 млн. осіб (2013). Державна мова — іспанська. Столиця — м. Сантьяго. Ч. — президентська унітарна республіка. Діє конституція 1980 (зі змінами і доп. 1989, 1993, 1997). Президент обирається на 4 роки й одночасно виконує обов'язки прем'єр-міністра. Законодавча влада представлена Національним конгресом. Верхня палата — сенат — оновлюється кожні 4 роки. Палата депутатів складається зі 120 представників, які обираються строком на 5 років. Ч. є однією з держав-засновниць ООН (1945), членом Організації американських держав (1948) та ряду інших міжнародних і регіональних організацій.

До початку іспанського колоніального завоювання північ Ч. була складовою частиною імперії інків. 1520 Ч. відкрив португалець Ф. Магеллан. Першим тимчасовим поселенням європейців у 1541 стало Сантьяго, а вже 1542 Ч. було включено до складу іспанського віце-королевства Перу. Прагнення чилійців до національної незалежності активізувалися під час правління в Іспанії ставленика Наполеона Бонапарта: 18 вересня 1810 у Ч. було сформовано Національну урядову хунту, котра проголосила вірність скинутому королеві Фердинанду VII і свій автономний статус у складі іспанського королівства. Ця дата відзначається у Ч. як початок процесу конституювання незалежності. Згодом іспанці здійснювали спроби відновлення свого необмеженого панування у Ч., однак зазнали поразки від чилійсько-аргентинських військ на чолі з генералом Х. Сан Марті. У битві при Майпу 1818 іспанський опір було остаточно зламано. Х. Сан Марті відмовився від президентської посади на користь Б. О'Хігінса, котрий і став першим главою незалежної держави Ч. Подальший історичний розвиток країни характеризувався політичною нестабільністю. Спроби запровадження ліберальної конституції чергувалися з періодами диктаторського правління, поки не було обрано модель сильного президентського правління, що й забезпечило тривалу політичну стабільність аж до початку громадянської війни 1891. У результаті цієї війни модель правління в країні було замінено на парламентську. 1916 у Ч. відбулося повернення до централізованої президентської системи. Під час Першої світової війни Ч. зберігала нейтралітет. У Другій світовій війні Ч. також дотримувалась нейтралітету і лише 1944 вступила у війну на боці антигітлерівської коаліції. Повоєнний період характеризувався періодичними спробами демократизації і соціальних реформ. Помітною подією

в історії країни стала перемога лівих сил на виборах 1970 і обрання президентом країни С. Альєнде. Його спроби реалізації масштабної програми націоналізації наštтовхнулася на жорсткий спротив правих сил у середині країни та впливових кіл за її межами. 11 вересня 1973 у Ч. було здійснено військовий переворот, унаслідок якого загинув президент С. Альєнде, сотні його прихильників були вбиті, тисячі арештовані. Владу перейняла військова хунта на чолі з ген. А. Піночетом, за правління якого було розпущено парламент і заборонено діяльність усіх політичних партій. Однак соціально-економічні показники розвитку Ч. поліпшилися порівняно із попередніми періодами. З кінця 80-х у Ч. розпочався етап відновлення демократії. 1989 після 15 років диктатури у країні відбулися перші вільні вибори, в результаті яких президентом було обрано християнського демократа П. Ейлвіна. Новий президент продовжив неоліберальний економічний курс А. Піночета. Розпочалося розслідування порушень прав людини періоду диктатури. 1994–2000 також був періодом правління християнських демократів. Усі спроби судового переслідування самого Піночета виявилися у загальному підсумку безрезультатними, і колишній диктатор помер 2002 без судового вироку. 2000 президентом Ч. став соціаліст Р. Лагос. Його наступницею стала також соціалістка М. Бачелет. Однак 2010 уперше за останні 20 років перемогу святкували праві сили зі своїм кандидатом С. Піньєрою, який виборов посаду президента.

Ч. визнала незалежність України 9 січня 1992, а дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 28 січня 1992. З 1995 посол України в Аргентинській Республіці є акредитованим послом України в Ч. за сумісництвом. 1997 в Києві розпочало діяльність Почесне консульство Чилі, а 1998 Україна призначила свого Почесного консула у Сантьяго. Особливе значення для розвитку українсько-чилійського співробітництва мав офіційний візит до Ч. у жовтні 1995 Президента України Л.Д.Кучми, в ході якого було визначено основні напрямки співпраці, закладено основи для розвитку відносин у різних сферах, підписано перші двосторонні документи. 1997 Україна і Ч. започаткували щорічні політичні консультації на рівні міністерств закордонних справ. У 2004 президент Ч. здійснив перший візит до України.

Попри позитивні тенденції, що склалися у сфері торговельно-економічного співробітництва між двома країнами до 2008, з початком світової фінансової кризи з'явилися значні диспропорції у динаміці експорту та імпорту. Товарообіг у 2009 порівняно з 2008 зменшився на 70% (на 99,8 млн. дол. США) та становив 41,2 млн. дол. Негативне сальдо зовнішньоторговельного балансу України в двосторонній торгівлі товарами з Чилі у 2009 стало рекордним за останні роки і досягло рівня 20,5 млн. дол. 2010 загальний обсяг взаємної торгівлі товарами між

Україною та Ч. зменшився порівняно з 2009 на 2,33 млн. дол. і становив 38,9 млн. дол. Основу товарної групи експорту до Ч. складають електричні машини і устаткування та чорні метали. Імпорт до України незмінно становлять риба та морепродукти, вино, виноград та сушені фрукти. У структурі українського експорту питома вага лише трьох товарних груп склала 92% (чорні метали, зокрема прокат; добрива та електричні машини). У червні 2011 у Сантьяго відбулося перше засідання урядової українсько-чилійської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва, де були намічені перспективи розвитку торговельно-економічного співробітництва у галузях важкої промисловості, енергетики, сільського господарства, харчової промисловості та рибного господарства, а також у космічній, науково-технічній та технологічній сферах.

Українсько-чилійську договірно-правову базу у сфері культурно-гуманітарного співробітництва складають міжурядова угода про співробітництво в галузі культури, освіти, науки (1997), а також угода про відносини дружби та співробітництво між містами Київ і Сантьяго (1998), договір про дружбу і співробітництво між містами Одеса і Вальпараїсо (2004). За ініціативи почесного консула України в Ч. 2009 було створено інформаційний іспаномовний веб-сайт української громади в Чилі «Ucrania.cl». Подією міждержавного рівня стало проведення в Україні у вересні 2010 першого в історії товариського матчу між збірними командами з футболу України та Ч., у зв'язку з чим Україну відвідала велика група чилійських журналістів, у Ч. з'явилося багато публікацій про Україну.

Лит.: Кириченко В.П. Проблеми сучасної Латинської Америки. — К., 1986; Мартин Пенья Веласкес. История Чили с древнейших времен и до наших дней. — М., 2011.

О.М. Горенко.

Ш

ШВЕЙЦАРІЯ (Schweiz, Suisse, Svizzera) — держава в Центральній Європі, межує з Німеччиною, Францією, Італією, Австрією, Ліхтенштейном. Площа 41292 км². Населення 7952600 осіб (дані 2009): германо-швейцарці (складають більшість у країні), франко-швейцарці, італо-швейцарці, ретороманці та ін. За віросповіданням більшість населення — протестанти, інші — католики (понад 40%), ісламісти, іудаїсти та ін. Столиця — м. Берн. Офіційні мови — німецька, французька, італійська, ретороманська.

Ш. — федеративна республіка, адміністративно поділяється на 20 кантонів і 6 напівкантонів, кожний з яких має свою конституцію. Головою держави і уряду — Федеральної ради є президент. Вища законодавча влада належить Федеральним зборам — двопалатному парламенту.

В античні часи територію сучасної Ш. населяло кельтське плем'я гельветів, яких у середині 1 ст. до н.е. підкорив Рим, у 5–6 ст. — Франкська держава. 1032 західна Ш. була включена до складу Священної Римської імперії. 1291 три лісові кантони — Швіц, Урі та Унтервальден, об'єднавшись у боротьбі проти іноземних загарбників, уклали між собою союз «на вічні часи», що став початком Швейцарської конфедерації, до якої поступово приєднувалися інші землі. У 1499 переможна Швабська війна союзних кантонів покінчила із залежністю швейцарців від імперії, але лише за Вестфальським миром 1648 Ш. здобула міжнародне визнання своєї самостійності. У 16 ст. вона стала одним з головних центрів Реформації в Європі, всередині країни відбувалися міжконфесійні сутички, які супроводжувалися селянськими заворушеннями та повстаннями у містах. 1798 у Ш. ввійшли війська французької Директорії, за підтримки якої постала Гельветична республіка (існувала до 1803). У 1799 вона перетворилася на арену бойових дій антифранцузької коаліції: похід російських військ під командуванням генерал-фельдмаршала О.В. Суворова, виступ австрійської армії. 1815 декларацією Віденського конгресу проголошено «постійний нейтралітет» Ш. 1847 в країні вибухнула громадянська війна, розпочата частиною кантонів — Зондербундом, який зрештою зазнав поразки. Прийнята наступного року нова конституція змінила устрій країни на федеративний (але назва її залишилася старою — Швейцарська конфедерація). Від 19 ст. Ш. відіграє роль одного з головних осередків політичної еміграції з усієї Європи, а також є осідком багатьох міжнародних організацій світу — Червоного Хреста (1878), Ліги

націй (1919–46), женецького відділення ООН тощо. У 1963 Ш. вступила до Ради Європи, 2002 — до ООН.

23 грудня 1991 Ш. визнала державну незалежність України і в лютому 1992 встановила дипломатичні відносини.

Початок сталих **швейцарсько-українських взаємин** сягає епохи Реформації, коли послідовники вчення Ф. Социни поширили свої впливи на Сході Європи, а на навчання у Базельському університеті записуються «рутени» (16 ст.). У 18 ст. з Ш. поєднують свої долі діячі Гетьманщини: стародубський полковник І. Скоропадський, К. Розумовський, який мешкав там у 1765–67 після зречення від гетьманства, а його син Григорій, працюючи біля Лозанни, заснував фізичне товариство. Контакти з просвітницькими колами Ш. у 1830-х рр. підтримували члени родини малоросійського військового губернатора М.Г. Репніна; його портрет, створений швейцарським художником Й. Горгунгом, 1843 копіював двічі Т. Шевченко.

Від другої пол. 18 ст. Україна стала місцем переселення й участі швейцарців в економічному освоєнні її південних територій. Майстри з Ш. засновують виробництво тканин і панчох на Полтавщині (Кременчук, Крюків), Вінничині (с. Махнівка), у Кальнику — цукровий завод Ф. Єнні. Найбільш компактні поселення швейцарців виникли у Феодосійському повіті Таврійської губернії (колонія Цюріхталь, 1805), у с. Шабо поблизу Акермана, де від 1822 осіли вихідці з кантону Во, а згодом з німецькомовних кантонів. Створені ними господарства прислужилися до поширення зразкового досвіду вирощування породистої худоби, сироваріння, садівництва, виноградарства й виноробства. Діяльність швейцарських фахівців сприяла також забудові нових міст (Одеса, в Криму) — за проектами Дж. Торрічеллі, К. Ешлімана та інших архітекторів. У 19 ст. результати історичних та економічних розвідок, проведених головно у причорноморському регіоні, публікують в Україні і Швейцарії професор Невшательської академії Ф. Дюбуа де Монперре, С. Бруннер, М. Бюньйон, Ш. Монтандон, Д. Шлаттер, Л. Гардан та інші мандрівники й переселенці. У числі зачинателів українського народознавства і фольклористики був педагог і літератор Ж. Вернет (Верне), який з 1787 жив у Харкові і співпрацював з Г. Сковородою. У 19 ст. багато швейцарців переїхали для роботи викладачами іноземних мов у навчальних закладах Києва, Полтави, Житомира та ін. В Україні здійснював свої фундаментальні студії з політекономії М. Зібер, який навчався, захистив дисертацію і вів виклади 1873–75 у Київському університеті.

Від другої пол. 19 ст. у Ш. постають осередки української політичної еміграції та радикальної студентської молоді, яка здобувала вищу освіту в Цюріху та інших містах, 1876–82 у Женеві діяла перша в Західній Європі вільна українська друкарня, в якій виходив громадсько-політичний та

літературний збірник «Громада» (за участю М. Драгоманова, С. Подолінського і М. Павлика), працював гурток українського соціалістичного руху. Цей приклад продовжували від 1906 женецька Українська громада на чолі з А. Ляхоцьким, друга Українська громада (1915), періодики «Le revue ukrainienne» («Український огляд») 1915–17, «L'Ukraine» («Україна») 1915–20.

Учасники національного руху (М. Драгоманов, С. Русова та ін.) були першими в Україні, хто писав і пропагував праці з історії швейцарського народу та його республіки. У цей же час учені Київського і Новоросійського університетів досліджували у Ш. систему цивільного права і судочинства (Г. Демченко), альпійську флору (І. Шмальгаузен), питання прикладної хімії (О. Веріго) і зоології (Я. Лебединський), діалекти ретороманської мови (І. Луньяк) та ін. На рубежі 19–20 ст. у Львові в українських перекладах І. Франка, О. Маковея, В. Щурата виходять у світ повісті, оповідання й поезії найбільших представників швейцарського письменства — Г. Келлера і К.-Ф. Майєра.

З проголошенням Української Народної Республіки між обома країнами налагодилися дипломатичні контакти. У грудні 1917 з ініціативи Генерального секретаріату Української Центральної Ради у Ш. відкрито український заклад з функціями посольства, консульства і прес-бюро, його керівник Ю. Гасенко зустрічається з президентом та главою МЗС країни. 1918 до Києва прибула направлена швейцарським урядом місія політичного департаменту, працює консульство Ш. У самій Ш. діє посольство Української держави, потім — Директорії УНР, консульські установи у Лозанні, Берні і Цюріху. Того ж року у Женеві утворено українсько-швейцарську торговельну палату (президент — швейцарський дипломат Ш. Ніколь). Там же 1919 розгорнув інформаційно-видавничу діяльність Український комітет.

У міжвоєнний період Ш. служила осідком для представництва Державного центру УНР на еміграції, при Лізі націй працювали українські представники Галичини, від 1928 — агентство преси «Бюро східної інформації» під керівництвом М. Єремїва. У роки Другої світової війни у швейцарських таборах для інтернованих перебували українці — військовополонені і остарбайтери, які тікали з фашистської Німеччини. Після війни справами українських біженців у Ш. переймалися женецький Український допомогий комітет (1945–50), Українське допомогове об'єднання у Цюріху (1950). Нова українська діаспора гуртувалася від 1945 навколо студентського товариства «Сокіл», «Об'єднання українців» (від 1974 — «Українське товариство»). За традицією минулих десятиліть українці беруть участь у культурному та науковому житті Ш. У Женеві членом Міжнародному інституту менеджменту є відомий економіст Б. Гаврилишин, обраний 1990 іноземним членом Національної академії

наук України. На поч. 21 ст. у м. Базель співачка і хоровий диригент Т. Луценко організувала вокальний ансамбль «Слово» та концерти української народної музики й читання лекцій з українського музикознавства. 2003 угоду про побратимські зв'язки уклали між собою Київ і Женева. 2012 українське кіномистецтво вперше було презентовано на Міжнародному кінофестивалі в м. Локарно.

Лит.: Драгоманов М. Шістсот років Швейцарської спілки (1221–1891). — Львів, 1892; Франко І. Конрад Фердинанд Мейер і його твори (1899 р.) В кн.: Збір. тв. у 50 т. — К., 1981, т. 31; Русова С. Швейцарія, вільна народна республіка. — Ростов-на-Дону, 1906; Багалеї Д. Харьковский педагог и журналист начала XIX в. Иван Филиппович Вернет. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1911, т. XX; Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. — Відень, 1922; Бачинський Є. Україніка в Швейцарії. Бібліографічно-історичний нарис // Україна (Париж), 1950, зб. 4; Meijer J.M. Knowledge and Revolution: the Russian Colony in Zürich (1870–1873). — Assen, 1955; Бородин М.А. Колонія в Шабо. В кн.: Французкий ежегодник, 1863 год. — М., 1964; Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–21 роках: діяльність українського посольства у Швейцарії в навітленні д-ра медицини Євмена Лукасевича // Сучасність, 1970, ч. 10; Данилевський Р.Ю. Россия и Швейцария. Литературные связи XVIII–XIX вв. — Л., 1984; Цвенгрош Г. За вільну і незалежну: українське питання у Швейцарії періоду Першої світової війни // Дзвін, 1992, № 3–4; Осадчук Б. Українська Швейцарія // Всесвіт, 1994, № 2; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали. — К., 1999; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; Fahrni D. An Outline History of Switzerland. From the Origins to the Present Day. — Zürich, 2003; Петров И.А. Очерки истории Швейцарии. — Екатеринбург, 2006.

М.М. Варварцев.

ШВЕЦІЯ, Королівство Швеція (Konungariket Sverige) — держава на Скандинавському півострові. Територія 449 тис. 964 км². Населення 9,5 млн. осіб (2012). Столиця м. Стокгольм. Державні мови — шведська, фінська. III. конституційна монархія. Законодавча влада належить однопалатному парламенту риксдагу. Виконавча влада здійснюється урядом на чолі з прем'єр-міністром.

Шведське королівство сформувалося в 10 ст. 1397 Ш. уклала династичну Кальмарську унію з Данією і Норвегією. До 17 ст. вона залишалася гегемоном на Півночі Європи. В 1700–1721 за результатами

Північної війни зазнала поразки від Росії. У липні 1709 війська Карла XII і Мазепи програли їй битву під Полтавою. У роки Першої і Другої світових війн Ш. дотримувалася політики нейтралітету. В 1946 Ш. вступила до ООН. 1 січня 1995 Ш. стала членом Європейського Союзу. 2002 більшість шведів проголосувала проти відмови від шведської крони на користь спільної європейської грошової одиниці євро.

Українсько-шведські відносини новітнього часу були започатковані 19 грудня 1991. Україна і Ш. 13 січня 1992 встановили дипломатичні відносини. 1996 було започатковано практику регулярних українсько-шведських політичних консультацій. У червні 2001 відбувся перший візит в Україну прем'єр-міністра Ш. Й. Перссона. На поч. 21 ст. договірно-правова база українсько-шведських відносин розширилася до 24 міждержавних та міжвідомчих угод. У липні 2009 з візитом в Україні побувала шведська королівська родина. Тривають обміни в сфері культури: 2011 в Донецькій області відбулися Дні Швеції, 2012 у Києво-Могилянській академії проходила міжнародна пересувна виставка карикатуристів України і Ш. У 2010–2012 Ш. критично ставилася до оцінок стану демократичних процесів в Україні й заблокувала підписання Угоди про асоціацію України та ЄС і Угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом.

Лит.: Гернер К., Карлссон К. Україна і Швеція в історичній перспективі. — Стокгольм, 1995; Йоханссон П. История Швеции. — М., 2010.

А.Ю. Мартинов.

ШРІ-ЛАНКА, Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка (Ceilão) — держава в Південній Азії на острові тієї ж назви в Індійському океані. Територія 65 тис. 610 км². Населення 21 млн. 338 тис. осіб (2012). Офіційна мова — сингальська. Столиця м. Коломбо. Шрі-Ланка — парламентсько-президентська республіка. Глава держави — президент. Шрі-Ланка — член ООН з 1945.

У 16 ст. острів захопили португальці, у 17 ст. їх витіснили голландці. У 1802–1948 він був британською колонією під назвою Цейлон. 22 травня 1972 було скасовано статус британського домініону та проголошено Республіку Шрі-Ланка. У 1975 загострилися відносини між сингальською більшістю й тамільською меншістю населення. У 1978–2009 між ними тривала громадянська війна, в якій сингали здобули вирішальну перемогу. Українсько-ланкійські відносини були започатковані 14 липня 1992, коли сторони визнали одна одну та встановили дипломатичні відносини. Громадянська війна на Ш.-Л. перешкоджала розвитку двосторонніх відносин. 2004 з першим офіційним візитом в Україні перебував президент Ш.-Л. Відтоді активізувалися туристичні зв'язки України із Шрі-Ланкою.

У галузі торгівлі найбільшу статтю українського експорту до Ш.-Л. становить військова техніка та пшениця. Зі Ш.-Л. Україна імпортує цейлонський чай.

Лит.: Ігнат'єв П. Шрі-Ланка. — К., 2008.

А.Ю. Мартинов.

Ю

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) — міжнародна міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Заснована 1946 після ратифікації 20-ма державами її статуту, підписаного у листопаді 1945 на установчій конференції в Лондоні. Членами ЮНЕСКО є 195 держав. 1954 її членом стала Україна.

Керівними органами ЮНЕСКО є: Генеральна конференція — в ній беруть участь представники всіх держав-членів, скликається один раз на 2 роки; Виконавча рада — обирається Генеральною конференцією на 4 роки. До її складу входять представники 58 держав, скликається двічі на рік; Секретаріат — постійно діючий виконавчий орган, очолюваний Генеральним директором. Штаб-квартира ЮНЕСКО розташована в Парижі (Франція). Організація має такі цілі: сприяння в забезпеченні миру й безпеки шляхом заохочення міжнародного співробітництва в сфері освіти, науки і культури; забезпечення поваги до законності і справедливості, прав людини й основних свобод незалежно від раси, статі, мови або релігії.

У рамках ЮНЕСКО здійснюється багато програм і заходів, у тому числі з технічної допомоги, розвитку комунікацій, інформації, інформатики. Організація сприяє ліквідації неписьменності, підготовці кадрів, розвиткові національних культур, охороні пам'ятників культури тощо.

Україна бере участь у реалізації міжнародних програм та проектів ЮНЕСКО в різних галузях освіти, науки і культури. Координатором виступає Національна комісія України у справах ЮНЕСКО. На початку 1991 українські експерти брали участь у консультаціях національних комісій європейських країн у справах ЮНЕСКО з розроблення пропозицій щодо основних напрямів роботи Регіонального бюро ЮНЕСКО з науки і техніки в Європі, що проходили у Парижі і Венеції. Україна була співавтором проекту резолюції з розвитку науково-технічної співпраці в Європі в нових соціально-економічних і політичних умовах. 1992 в Києві був підписаний протокол про співробітництво між АН України та Регіональним бюро ЮНЕСКО з науки і техніки в Європі, в рамках якого українські вчені взяли участь у багатьох проектах та заходах: міжнародному семінарі «Організаційні структури науки в Європі» (квітень 1992, Венеція), міжнародному круглому столі «Чорнобиль: ніколи більше» (липень 1994, Венеція), міжнародних симпозіумах «Наука і влада» (грудень 1994, Генуя), «Моніторинг природних систем: фундаментальні проблеми» (грудень 1994, Київ), міжнародному форумі «Наука і сус-

пільство» (жовтень 1995, Генуя). НАН України і ЮНЕСКО співпрацюють у різних галузях науки і техніки, включаючи проблеми захисту навколишнього середовища, а також у роботі зі здійснення та розвитку рекомендацій Всесвітньої конференції з науки. Вчені української академії наук брали участь також у роботі міжнародного конгресу «Наука і освіта на порозі III тисячоліття» (жовтень 2000, Мінськ), міжнародному симпозиумі «Роль міжнародних організацій у розвитку загальноєвропейського науково-технічного простору» (вересень 2001, Київ). За поданням Регіонального бюро з науки і техніки в Європі президент НАН України, академік Б.Є. Патон нагороджений ЮНЕСКО медаллю ім. Енштейна за важливий внесок у розвиток міжнародної науково-технічної співпраці. Від 1990 діє Українська асоціація клубів ЮНЕСКО, що об'єднує студентську та учнівську молодь.

До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО внесено низку історико-архітектурних пам'яток України, в тому числі Софійський собор, Києво-Печерську Лавру, історичний центр Львова. Українські біосферні заповідники — Асканія-Нова, Чорноморський, Карпатський та Дунайський — внесені до Світової мережі біосферних заповідників ЮНЕСКО. До спеціального календаря ЮНЕСКО включені ювілейні дати видатних діячів та історичні події українського народу. 1983 організація взяла участь у відзначенні 1500-ліття заснування Києва. За сприяння ЮНЕСКО в Україні видано велику кількість книг, альбомів, матеріалів конференцій. У штаб-квартирі організації в Парижі проводяться українські виставки, концерти, кіноперегляди, наукові конференції та ін.

Періодичні видання ЮНЕСКО: «Кур'єр ЮНЕСКО», «Культури», «Музеум», «Перспективи освіти» та ін.

Лит.: Україна та ООН: 50 років співробітництва. — К., 1995; Малицький Б., Кузьминов В. и др. Программы и проекты ЮНЕСКО в области науки и участие в них Украины. — К., 2001; Погляд у XXI століття. Бюлетень Національної комісії України у справах ЮНЕСКО. — 2001, № 1; Циганкова Т.М., Гордеева Т.Ф. Міжнародні організації. — К., 2001.

Н.В. Кривець.

Я

ЯПОНИЯ, (англ. Nippon) Ніппон коку — держава в Східній Азії на островах у західній частині Тихого океану. Територія 377 тис. 944 км². Населення 127,5 млн. осіб (2012). Офіційна мова — японська. Столиця м. Токіо. Я. — конституційна монархія. Глава держави — імператор. Реальна влада належить уряду, який призначається спільним рішенням верхньої і нижньої палат парламенту Японії.

Ранньофеодальна централізована держава на території Я. виникла в 7 ст. З кінця 12 ст. і до 1867 влада належала феодальним правителям сьогунам. У 1867–1868 в Я. відбулася буржуазно-демократична революція. Внаслідок перемоги у війні з Росією в 1904–1905 Я. захопила Південний Сахалін. У 1910 Я. анексувала Корею, 1931 окупувала Маньчжурію. 1936 Я. уклала з Німеччиною антикомінтернівський пакт. 1937 Я. розпочала війну з Китаєм. У 1938-1939 також відбулися збройні сутички між радянською армією і японцями біля озера Хасан та на Халхін-Голі. У квітні 1941 СРСР і Я. уклали пакт про ненапад. 6 і 9 серпня 1945 США здійснили ядерне бомбардування Хіросіми і Нагасакі. 8 серпня 1945 у війну з Я. вступив СРСР, і 2 вересня 1945 відбулася капітуляція Я. 1956 СРСР погодився за умов підписання мирного договору повернути Я. Ітуруп та Хабомаї, залишивши собі ще два спірні острови Кунашир і Шикотан. У післявоєнний період Я. розвивалася шляхом інтенсивного економічного зростання.

Українсько-японські відносини були започатковані 28 грудня 1991, коли Я. визнала незалежність України. 26 січня 1992 Україна та Я. встановили дипломатичні відносини. 1994 було започатковано практику українсько-японських політичних консультацій. У 1995 президент України Л. Кучма здійснив перший офіційний візит до Я. Я. підтримала закриття Чорнобильської АЕС. На початку 21 ст. вона стала другим після Китаю торговельним та інвестиційним партнером України серед азійських держав. У березні 2011 Україна надала допомогу Я. у подоланні наслідків аварії на атомній станції Фукусіма. Найвідомішим вихідцем із України в Я. був борець сумо Тайхо Кокі (Іван Боришко) (1940–2013), який 32 рази вигравав імператорський кубок.

Лит.: Иванов О.В. Государственное регулирование внешней торговли Японии. — М., 1999; История Японии: от сегуната Токугава до наших дней. — М., 2006.

А.Ю. Мартинов.

ЯССЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1791 — договір між Оттоманською Портою і Російською імперією. Укладений 29 грудня (9 січня) в столиці Молдовського князівства — Яссах (нині місто в Румунії) внаслідок закінчення російсько-турецької війни 1787–1791.

Договору передувало укладене 31 липня (11 серпня) в Галаці (нині — румунське містечко) перемир'я та мирні переговори, що проводилися за участю князя Григорія Потьомкіна і, після його смерті 5 (16) жовтня, князя Олександра Безбородька (з російського боку), а також Великого візира Оттоманської Порти Юсуф-паші.

За результатами перемоги російської армії у війні Порта змушена була відмовитися від своїх претензій, пред'явлених Російській імперії в ультимативній формі влітку 1787, що власне і стало приводом до початку війни, а саме: визнати Кримське ханство та Грузію васальними володіннями Порти і право останньої на огляд російських торговельних судів, які проходять через протоки Босфор і Дарданелли.

Згідно з умовами Я.м.д. кордон між Оттоманською Портою і Російською імперією було встановлено по р. Дністер. Землі між Південним Бугом і Дністром визнавалися володіннями Росії. Росія повертала Порті завойовані нею у ході війни Бессарабію з фортецями Бендери, Акерман, Кілія та Ізмаїл, Молдавське князівство. Порта відмовилася від своїх претензій на Грузію. На Кавказі кордоном між імперіями визнавалася р. Кубань. За Росією закріплювалося усе Північне Причорномор'я, Крим в тому числі.

Порта зобов'язувалася усіляко допомагати російським підданам, які потраплять у полон алжирських, туніських або трипольських піратів, а саме у справах визволення їх з неволі та повернення захоплених піратами судів й іншого майна. Договором також було передбачено звільнення усіх полонених та невільників, які на той час перебували на території іншої сторони, а також усіляке сприяння поверненню їх на батьківщину за умови, якщо вони самі того побажають.

Я.м.д. поновив дію усіх попередніх угод між сторонами (Кючук-Кайнарджийський мир 1774, Георгіївський трактат 1783 та ін.) за виключенням кількох вміщених в них статей, які визнавалися недійсними даним договором.

Лит.: Договори России с Востоком политические и торговые. Сост. Т. Юзефович. — СПб, 1869; Петров А. Вторая турецкая война в царствование имп. Екатерины II. 1787–1791. — СПб., 1880, т. 1–2; Османская империя: проблемы внешней политики и отношений с Россией. — М., 1996.

В.В. Піскіжова.

ЗМІСТ

Передмова	3
Падуанський університет	7
Пакистан	8
Палестина	10
Панама	11
Парагвай	11
Паризька комуна 1871	13
Паризька мирна конференція 1919–1920	14
Паризька мирна конференція 1946	22
Паризький мирний договір 1856	23
Паризькі мирні договори 1947	24
«Партнерство заради миру»	26
«Патріотичне товариство»	28
«Переміщені особи»	29
Переяславська рада 1654	32
Переяславська угода 1649	34
Переяславські статті 1659	35
Переяславські статті 1674	36
Перу	37
Перша світова війна	38
Перше травня	45
Перший чехословацький корпус	47
Пилявецька битва 1648	51
Південно-Африканська Республіка	52
Північна війна 1700–1721	53
Полтавська битва 1709	58
Польське повстання 1830–31	59
Польське повстання 1863–64	62
Польські корпуси в Україні	64
Польсько-радянська війна 1919–1920	65
Польща	68
Поляки в Україні	80
Полянівський мир 1634	89
Португалія	89
Потсдамська (Берлінська) конференція 1945	92
Походи Русі на Візантію	94
Прутський трактат 1711	97
Пряшівщина	98
Рада економічної взаємодопомоги	105
Рада Європи	106
Рада національної безпеки і оборони України	107

Радянсько-польська війна 1939	108
Райхскомісаріат «Україна»	111
Рапалльський договір 1922	115
Решетилівські статті 1709	116
Ризький мирний договір 1921	116
«Rivista Europea»	118
Романтизм	118
Російсько-польська війна 1654–1667	123
Російсько-турецькі війни XVII–XIX ст.	125
Росія	139
Росіяни в Україні	149
Рота імені Тараса Шевченка	154
Румуни в Україні	155
Румунія	158
Рух неприєднання	163
Рух прихильників миру	163
Сальвадор	165
Сан-Стефанський мирний договір 1878	166
Сан-Франциська конференція 1945	167
Саудівська Аравія	170
Світова організація торгівлі	171
Світова федерація українських жіночих організацій	172
Світовий конгрес вільних українців	173
«Свобода»	175
Сенегал	176
Серби в Україні	178
Сербія	180
Сирія	186
Сінгапур	187
Словаки в Україні	190
Словаччина	193
Словенія	196
Слов'янська бібліотека в Празі	197
Слов'янський інститут у Празі	199
Сорбонна	200
Співдружність Незалежних Держав	202
Сполучені Штати Америки	203
«Сучасність»	224
«Східний Світ»	224
Сходознавство	225
Сьєрра-Леоне	229
Таджикистан	231
Таїланд	232

Тегеранська конференція 1943.....	233
Туніс.....	235
Туреччина.....	237
Туркменістан.....	240
Угорці в Україні.....	242
Угорщина.....	244
Ужгородський національний університет.....	247
Узбекистан.....	249
«L'Ukraine».....	253
«Ukrainische Rundschau».....	253
«Україна-Світ».....	254
Українська діаспора.....	256
Українська лінія.....	259
Українська Рада миру.....	260
«Українське слово».....	261
Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова.....	262
Український вільний університет у Празі.....	264
Український громадський комітет у Чехословаччині.....	265
«Український історик».....	266
«Український історичний журнал».....	267
Український католицький університет.....	268
Український комітет славістів.....	269
Український науковий інститут Гарвардського університету.....	270
Український науковий інститут у Берліні.....	272
Український соціологічний інститут у Відні.....	273
Український фонд миру.....	274
Українсько-італійська попередня угода 1921.....	275
Українсько-польська війна 1918–1919.....	275
Українсько-шведський договір 1708.....	278
Уругвай.....	279
Уряд УНР в екзилі 1920–1923.....	280
«Філікі Етерія».....	283
Філіппіни.....	284
Фінляндія.....	285
Флорентійська унія 1439.....	287
Франція.....	288
Французи в Україні.....	297
Французька революція кінця XVIII ст.....	299
Харків.....	304
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.....	307
Херсон.....	311
«Холодна війна».....	315

Хорватія.....	321
Хотинська війна 1620–1621	322
Центральне бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)України	324
Центральноєвропейська ініціатива	325
Чехи в Україні	326
Чехія.....	331
Чехословацький корпус у Росії	334
Чилі	340
Швейцарія	343
Швеція	346
Шрі-Ланка	347
ЮНЕСКО	349
Японія.....	351
Яський мирний договір 1791	352

Науково-довідкове видання

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
Енциклопедичний словник-довідник

Предметно-тематична частина
Випуск 4: П–Я

Науково-допоміжна робота
і комп'ютерний набір
Н.М. Рагуцька

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
Л.А. Зубець

Підписано до друку 28.11.2013 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 29,0. Обл. вид. арк. 23,1.
Наклад 300. Зам. 30. 2013 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.